

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

716. SĒJUMS

Zinātņu vēsture un
muzejniecība

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 716

History of Sciences
and Museology

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 716

History of Sciences and Museology

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

716. SĒJUMS

Zinātņu vēsture un muzejniecība

UDK 001(091)(474.3)(082)

Zi 668

Atbildīgais redaktors *Dr. paed.* **Ilgonis Vilks**

Redakcijas kolēģija

Dr. habil. med. **Māris Baltiņš** (Latvija)

Dr. habil. philol. prof. **Andrejs Bankavs** (LU)

Prof. **Jānis Langins** (Toronto universitāte, Kanāda)

Prof. **Jānis Lielmežs** (Britu Kolumbijas universitāte, Vankūvera, Kanāda)

Dr. chem. prof. **Imants Meirovics** (RTU)

Dr. habil. ing. prof. **Jānis Ozols** (LLU)

Dr. habil. hist. prof. **Jānis Štrauhmanis** (RTU)

Dr. habil. theol. prof. **Leons Gabriels Taivāns** (LU)

Dr. paed. **Ilgonis Vilks** (LU)

Dr. med. prof. **Arnis Vīksna** (LU)

Dr. habil. phys. prof. **Juris Zaķis** (Sociālo tehnoloģiju augstskola)

Dr. habil. phys. prof. **Juris Žagars** (Ventpils Augstskola)

Sastādītājs **Arnis Vīksna**

Latviešu tekstu literārā redaktore **Ieva Račko**

Angļu tekstu literārais redaktors **Ģirts Mergins**

Maketu veidojis **Jānis Misiņš**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-825-17-5

© Latvijas Universitāte, 2007

Contents

Māris Baltiņš

Latvijas Universitātes darbības atspoguļojums Latvijas parlamentu protokolos: 1918–1934. I daļa: 1918–1925.
Activities of the University of Latvia Reflected in the Proceedings of Latvian Parliaments: 1918–1934. I Part: 1918–1925 7

Pauls Daija

Zinātņu popularizēšanas aspekti 18. un 19. gs. mijas latviešu laicīgajā literatūrā (Matiāsa Stobes “Latviska Gada Grāmata”)
Aspects of Popularization of the Sciences at the Turn of the 18th and 19th Centuries in Latvian Secular Literature (Matthias Stobbe's „Latvian Annual”) 37

Viesturs Zanders

Zinātnisko biedrību bibliotēkas Latvijā (19.–20. gs.) un to likteņi
The Libraries of Scientific Societies in Latvia (19th – 20th Centuries) and their Longevity 47

Iveta Kestere

LU profesors Jānis Kauliņš (1863–1940) un viņa laikabiedri
*The Professor of the University of Latvia
Jānis Kauliņš (1863–1940) and His Contemporaries* 53

Ilgonis Vilks

Priekšstatu attīstība par Visuma uzbūvi
20. gadsimta astronomijas mācību grāmatās latviešu valodā
*Development of Notions About Universe in Astronomy
Textbooks of 20th Century for Latvian Secondary Schools* 63

Jānis Klētnieks

LVU Astronomiskās observatorijas Laika dienests (1944–1959)
*The Time Service of the Astronomical
Observatory of Latvian State University (1944–1959)* 73

Juris Tambergs

Teorētiskās kodolfizikas vēsture Latvijā (1936–2006)
The History of Theoretical Nuclear Physics in Latvia (1936–2006) 81

Valdis Gavars, Uldis Ulmanis

Edvīns Stumburs (1924–2003) – kodolfiziķis, ātro neitronu reaktoru pionieris
*Edvins Stumburs (1924–2003), Nuclear Physicist, the Pioneer of Fast
Neutron Nuclear Reactors* 90

Ilgars Grosvalds, Uldis Alksnis, Angelīna Zabele

Mineralogs profesors Oto Mellis (1906–1970)
Mineralogist Professor Oto Mellis (1906–1970) 94

Krists Gūtmanis

LU profesora Paula Kalniņa pētījumi bioķīmijā
*Investigations of Professor Pauls Kalniņš
in Biochemistry at the University of Latvia* 106

Rita Grāvere

Vācbaltu anatomu devums Latvijas antropoloģijā
Balt-German Anatomists Review of Anthropological Research in Latvians 110

Vladimirs Kuzņecovs

19. gs. pirmās trešdaļas vājprātīgo aprūpe Latvijā:

principi, iestādes, personas

Care of the Mentally Ill in Latvia in the First Third

of the Nineteenth Century: Principles, Personalities, Institutions

122

Aina Dālmāne, Māra Kalniņa, Olga Koroļova

Embrioloģijas attīstība Latvijā

Development of Embryology in Latvia

133

Dace Cepurīte

K. G. Deblers Jaunpiebalgā – auksta ūdens

dziedniecības aizsācējs Vidzemē 19. gs. sākumā

C. G. Döbler in Jaunpiebalga, the Founder of

the Cold Water Cure in Vidzeme in the 19th Century

136

Arnis Vīksna

Latvijas medicīnas profesūra: 1940–1950

Latvian Medical Professoriate: 1940–1950

142

Valentina Gordjušina, Tatjana Kiričenko, Arnis Vīksna

Patologs Maksis Brants un viņa pētnieciska darbība

Pathologist Max Brandt and his Scientific Research Activity

153

Konstantins Vasiļjevs, Arnis Vīksna

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātes privātdocents Vladimirs Trofimovs

The Private-senior Lecturer, Vladimir Trofimov, of the Medical Faculty

of the University of Latvia

159

Pēteris Keidāns, Oļģerts Parčinskis

Latvijas Universitātes Veterinārmedicīnas

fakultātes absolventi – mācībspēki Latvijā

The Academic Staff of the Faculty of Veterinary Medicine

of the University of Latvia after World War II in Latvia

170

Rīta Apine

Rīgas Politehnikuma Arhitektūras nodaļas students Haralds Blaus –

pirmais latvietis – olimpisko spēļu medaļas ieguvējs Latvijas sporta vēsturē

Harald Blaus – the First Olympic Medallist of Latvia

182

Dzintra Grundmane

Latvijas universitātes studentu pašvaldības darbība

fiziskajā audzināšanā un sportā 1921.–1944. gadā

Activity of Students Self Government of University

of Latvia in Physical Education and Sport (1921–1944)

187

Irēna Ondzule

Latvijas Valsts universitātes absolvente

Ita Kozakēviča (1955–1990) – trešās atmodas darbiniece

Ita Kozakēviča (1955–1990), a Graduate of the University of Latvia – the Third

Wake's Participant

200

Augusts Ruplis

Muzejs un pieaugušo izglītība

Museum and Adult Education

207

**Latvijas Universitātes darbības atspoguļojums
Latvijas parlamentu protokolos: 1918–1934.
I daļa: 1918–1925**
*Activities of the University of Latvia Reflected at the
Proceedings of Latvian Parliaments: 1918–1934.
I Part: 1918–1925*

Māris Baltiņš

Tulkošanas un terminoloģijas centrs
K. Valdemāra iela 37, LV-1010, Rīga
Tāl. 67331814, e-pasts: maris.baltins@ttc.lv

Rakstā analizēts, kā Latvijas Universitātes (LU) izveidošanās un turpmākā darbība radusi atspoguļojumu Latvijas likumdevēju institūciju sēžu stenogrammās. Pārskata periodā (no 1918. līdz 1925. gadam) veidojās Latvijas parlamentārās tradīcijas un darbojās trīs atšķirīgas likumdevējas institūcijas: Tautas Padome (1918–1920), kas bija politisko spēku deleģēts, nevis vēlēts priekšparlaments; Satversmes Sapulce (1920–1922), kas bija pirmais tautas vēlētais parlaments ar pienākumu pieņemt valsts pamatlikumu, un I Saeimas sasaukums (1922–1925), kas būtu uzskatāms par pirmo regulāro parlamentu Latvijā. Publicētajās šo institūciju sēžu stenogrammās nereti parādās arī LU darbības un izaugsmes problēmas. Visbiežāk par LU tika spriests budžeta apspriešanas laikā, kā arī 1923. gada pavasarī, kad tika apstiprināta tās satversme un gadījumos, kad LU darbību skāra kāds cits likums vai Saeimā bija iesniegts īpašs pieprasījums par LU. Budžeta apspriešanas laikā galvenās debātes bija saistītas ar LU attiecībām ar citām izglītības sistēmas daļām, ar tajā valdošo gaisotni, darbības rezultātiem un mācībspēku ievēlēšanas objektivitāti. Šajās diskusijās opozīcijā esošā Latvijas Sociāldemokrātiskā strādnieku partija parasti kritizēja LU darbību, bet labējā spārna deputāti centās to attaisnot un skaidrot.

Atslēgvārdi: Latvijas Universitāte, parlamentārā iekārta, starpkaru periods.

Jebkuras valstiski nozīmīgas institūcijas vēstures pētījumos iespējams nošķirt divas principiāli atšķirīgas avotu grupas – ārējos un iekšējos avotus, kas ļauj no dažādiem skatupunktiem spriest par norisēm šajās iestādēs laikabiedru skatījumā. Tas jo īpašā mērā attiecināms uz tādu nacionāli nozīmīgu mācību iestādi kā Latvijas Universitāte starpkaru periodā, kad tā pēc kulturālās un valstiskās nozīmības tālu pārspēja parastos augstskolas tematiskos ietvarus. Ņemot vērā Latvijas Universitātes kulturālo nozīmību un daudzu tās mācībspēku lielo autoritāti sabiedrībā, nacionālās augstskolas darbība plaši atspoguļojas tālaika presē un politiskajās aprindās, izsaucot gan atbalstu, gan dažkārt arī visai asu kritiku. Tāpēc, lai gūtu pilnīgāku LU vēstures ainu, nepieciešams izmantot visus iespējamus informācijas avotus, kādi vien pieejami, īpašu vērību pievēršot tiem, kas līdz šim mazāk apzināti un sistematizēti.

Pie iekšējiem avotiem pieskaitāms pašas organizācijas pārvaldes struktūru darbības dokumentējums (dažāda līmeņa lēmējinstiūciju protokoli un lēmumi, regulāri vai īpašam mērķim sagatavoti pārskati, iekšējā sarakste, personālās lietas u. c.), kas ļauj lielākā vai mazākā mērā gūt priekšstatu par reālajām norisēm un spriest par konkrētā laikposmā paveikto, kā arī iestādes sagatavotie periodiskie pārskati par tās darbību. Nosacīti pie šīs avotu grupas var pieskaitīt arī pašas iestādes vai tās struktūrvienību sagatavotos un publicētos ziņojumus par gadasvētkiem, universitātes organizētām svinīgām sēdēm, disertāciju aizstāvēšanu un diplomu pasniegšanu beidzējiem. Ņemot vērā šāda rakstura informācijas formalizēto raksturu (tipisku veidu, kādā tikuši fiksēti lēmumi un debātes par tiem, raksturīgie ieraksti personāla dokumentos, iekšējās sarakstes raksturīgais noformējums u. c.), tas gan ļauj diezgan precīzi dokumentēt un datēt dažādas norises (ar nosacījumu, ka minētie dokumenti, piemēram, fakultātes padomes protokoli, ir pietiekami labi saglabājušies), taču nereti neļauj izprast to vai citu lēmumu pieņemšanas kontekstu, motīvus un ar tiem saistīto debāžu zemtekstus. Turklāt tikai retumis šajos dokumentos redzama to sastādītāja attieksme pret to vai citu parādību, jo bieži vien tie nav atsevišķas personības, bet gan kolektīva autora veikums. Īsi sakot, šādā ceļā iespējams gūt vairāk vai mazāk pilnīgu priekšstatu par to, kas īsti notika un kad tas vai cits lēmums tika pieņemts, taču bieži vien nevar gūt skaidrību, kāpēc kaut kas ticis darīts.

Tāpēc šie iekšējie avoti jāpapildina ar informāciju no ārējiem avotiem (iestādes saraksti ar citām instiūcijām, pārraudzības iestāžu lēmumiem, plašsaziņas līdzekļu publikācijām u. c.), kuros gan nereti mazāk precīzi un pilnīgi atspoguļoti paši fakti, toties daudz skaidrāk atklājas rakstītāja viedoklis par tām vai citām norisēm, kā arī kādas sabiedrības daļas attieksme pret dažādiem lēmumiem. Līdz ar to skaidri nomanāms, kuri lēmumi guvuši tūlītēju atbalstu, bet kuri citi uzņemti ar dalītām jūtām vai pat ar skaidru neizpratni. Turklāt daudzos gadījumos vienīgi ārējie avoti ļauj restaurēt iekšējo norišu ainu tad, ja attiecīgie dokumenti vispār nav saglabājušies (piemēram, arhīvā vispilnīgāk atrodami tikai LU Medicīnas fakultātes padomes sēžu protokoli, dažām fakultātēm tie uzglabājušies daļēji, bet par citām to nav nemaz) vai nesniedz pētniekus interesējošas ziņas (nekādi aptveroši dati par disertācijas aizstāvēšanu vai habilitācijas darba iesniegšanu nav atrodami daudzās personāla lietās). Tāpēc jebkurš mēģinājums rakstīt kvalitatīvi pilnīgāku LU vēsturi par tās attīstību starpkaru periodā lemts neveiksmei, ja, līdztekus oficiāliem pārskatiem un LU arhīva fondam, netiks izmantoti arī citi, ārēji, avoti. Taču to pilnīgāku izmantošanu ierobežo ne visai labā to apzināšanas un izpētes pakāpe, kas nereti noved pie būtiska faktu materiāla nepietiekamas novērtēšanas un sagrozītas vēsturiskās ainas veidošanās.

Apzinoties, ka īpaša nozīme LU vēstures izpratnē varētu būt dažādas ievirzes preses spriedumiem un tajā publicētajiem polemiskajiem rakstiem, autors šai gadījumā centies noskaidrot nacionālās augstskolas darbības raksturojumu no parlamenta sēžu protokoliem, kuros kā pamatjautājums vai otršķirīga diskusiju tēma minēta Latvijas Universitāte un tās darbības problēmas. Kaut gan daudzos gadījumos LU piesaukšana uzlūkojama vienīgi par taktisku paņēmienu politiskajās diskusijās, tomēr visai bieži runās atspoguļojas būtisks vērtējums par augstskolas izaugsmi un bažas par to vai citu iespējamo notikumu attīstību. Ņemot vērā parlamentāro debāšu raksturu, tieši šajās runās nereti visai sakāpinātā veidā atrodamas tās problēmas, kas noteiktas politiskas pārliecības deputātos radīja šaubas par to, vai LU attīstība noris vēlamā virzienā un vai tā patiesi spēj pilnā mērā apmierināt cerības, kuras ar nacionālās augstskolas izveidi saistījās neatkarīgas valsts izveides laikā. Turklāt jāatceras, ka daudzi ar LU tieši vai netieši saistīti mācībspēki tai laikā bija aktīvi parlamentārās politikas veidotāji, ministri kādā no daudzajiem

ministru kabinetu sastāviem (no 18 izglītības ministriem 13 savu pilnvaru laikā vienlaikus bija universitātes štata mācītbspēki, bet LU docētāji ieņēma arī daudzu citu nozaru ministru amatus) vai veidoja politisko partiju akadēmiskās sekcijas. Savukārt parlamentos darbojās daudzi aktīvi docētāji un LU dzīves veidotāji, tiesa, daži no viņiem savas parlamentāra politika darbības laikā nebija mācītbspēki.

Materiāls un metodes

Pētījuma hronoloģiskās robežas aptver laiku no valstiskās neatkarības proklamēšanas 1918. gada 18. novembrī līdz 1934. gada 15. maija apvērsumam, kas apturēja Satversmes un līdz ar to arī Saeimas darbību. Tādējādi izmantotas Satversmes Sapulces (pilnvaru laiks no 1920. gada 1. maija līdz 1922. gada 7. novembrim, pavisam 5 sesijas), I Saeimas (no 1922. gada 8. novembra līdz 1925. gada 3. novembrim, 8 sesijas), II Saeimas (no 1925. gada 4. novembra līdz 1928. gada 6. novembrim, 9 kārtējās sesijas un viena ārkārtas sesija), III Saeimas (no 1928. gada 7. novembra līdz 1931. gada 3. novembrim, 9 kārtējās sesijas un trīs ārkārtas sesijas) un IV Saeimas (no 1931. gada 4. novembra līdz tās pēdējai sēdei pirms parlamenta darbības apturēšanas 1934. gada 15. maija apvērsuma rezultātā, 9 kārtējās sesijas un divas ārkārtas sesijas) oficiāli izdotās plenārsēžu stenogrammas (jāpiezīmē, ka par stenogrāfisku pierakstu var runāt tikai gadījumos, ja deputāts uzstājies latviski, jo vācu vai krievu valodas lietošana Saeimā gan netika liegta, taču šais gadījumos protokolā tika iekļauts paša deputāta iesniegtais runas atreferējums, ja tas pēc tam tika sagatavots un iesniegts stenogrāfijas birojam, taču tas ne vienmēr tā notika; tomēr maz ticams, ka šajās neiesniegtajās deputātu runās bieži būtu skarta LU).

Kaut gan par vēlētu parlamentu Latvijā var runāt vienīgi kopš Satversmes Sapulces vēlēšanām 1920. gada aprīlī, tomēr pilnīgākas ainas iegūšanai izmantoti arī pieejamie Latviešu Pagaidu nacionālās padomes (no 1917. gada 16. novembra līdz 1918. gada 16. novembrim) un Tautas Padomes (no 1918. gada 17. novembra līdz 1920. gada 1. maijam) sēžu protokoli vai tajās teikto runu atstāsti (par stenogrammām iespējams runāt tikai kopš 1919. gada otrās puses).

Lai gūtu pilnīgāku priekšstatu par Saeimas darbu, būtu jāaplūko arī oriģinālie protokoli, jo runās reizumis tiek minēti dokumenti, kuri stenogrammās nav iekļauti. Tāpat būtu svarīgi izskatīt arī Saeimas komisiju protokolus, it īpaši par I Saeimas laiku, lai precīzāk noskaidrotu LU Satversmes un ideālā štata saraksta tapšanas gaitu. No šī viedokļa īpaši interesanti varētu būt izglītības komisijas, budžeta komisijas un publisko tiesību komisijas materiāli.

Nemot vērā materiāla lielo apjomu, likās mērķtiecīgi to sadalīt divās daļās: līdz 1925. gada rudenim (resp., līdz I Saeimas pilnvaru beigām) un no 1925. gada novembra līdz 1934. gada 15. maijam. Par labu šādam principam kalpotu arguments, ka pētījuma pirmā daļa aptver LU organizēšanas un tapšanas posmu, turpretim otrā daļa – tās aktīvās darbības laiku, ieskaitot arī ekonomiskās krīzes ietekmi. Tiesa, no šāda viedokļa varētu likties, ka būtu loģiskāk I daļu noslēgt ar LU satversmes apstiprināšanu, taču, pēc autora domām, nelikās labi sadalīt vienas Saeimas pilnvaru laiku, jo deputāti izvērša līdzīgas problēmas daudzās runās, tāpēc lasītājam būtu ērtāk tās lasīt vienkopus.

Tautas Padomes lēmumi un Latvijas Augstskola

Jāatceras, ka Tautas Padome, kura izveidojās 1918. gada 17. novembrī un dienu vēlāk, 18. novembrī, proklamēja Latvijas valstisko neatkarību, nebija vēlēta tautas pārstāvniecības institūcija, bet gan kopīgam darbam deleģētu politisko partiju un nacionālo minoritāšu grupu pārstāvju kopums. Tās politiskajā platformā, kas apvienoja visus pārstāvjus kopīgam darbam, ietilpa septiņi konceptuāli darbības virzieni: Satversmes sapulces sasaukšana; valsts forma un tās attiecības ar citām tautām; suverēnās varas īstenošana un valsts politiskā iekārta; cittauniešu tiesības; politiskās brīvības; valsts apsardzība; pašvaldības.¹ Kārlis Ulmanis par pirmo ministru prezidentu tika apstiprināts jau 1918. gada 18. novembrī, bet pilna ministru kabineta sastāvs tika apstiprināts dienu vēlāk, par Tautas apgaismošanas ministru (tāds apzīmējums tolaik tika lietots) ieceļot Kārli Kasparsonu un paredzot viņa biedra vietu kādam minoritāšu pārstāvim.² Diskusijas par Pagaidu valdības locekļiem šai sēdē nenotika, jo tika gaidīta valdības darbības programma.

Tikai pēc gandrīz divām nedēļām, kad bija veikti daži paši nepieciešamākie priekšdarbi ministriju izveidei, 1918. gada 2. decembra Tautas Padomes sēdē K. Ulmanis izklāstīja Pagaidu valdības programmu, kuras lielākā daļa bija par ārlietām, bēgļu jautājumiem un valsts iekšējo drošību, taču divas rindkopas tajā veltītas arī izglītībai: "Tautas apgaismošanas ministrija piegriezīs sevišķu vērību tautskolai, rūpējoties par skolu ēku atjaunošanu un mācības programmu ziņā ievērojot Latvijas skolotāju 1917. g. kongresa lēmumus, arodnieciskās izglītības iestādēm un mūsu tehniskajai augstskolai. Universitātes lietā jāgādā par mūsu akadēmisko spēku apvienošanu un fakultātu pakāpenisku nodibināšanu. Ievērtību prasa arī jautājums par nacionālo minoritāšu skolu nokārtošanu. Latviešu valoda tiks ieviesta visās skolās kā obligatorisks mācības priekšmets. Bezmaksas mācības nevien tautskolās, bet arī vidējās un augstākās mācības iestādēs ir ideāls, kuram tuvināties turēs par savu pienākumu Pagaidu Valdība."³ Minētās domas liecina par skaidri paustu atbalstu Tērbatas kongresa rezolūcijām, kas tolaik bija nozīmīgākie konceptuālie dokumenti par izglītības sistēmas veidošanu.

Kaut gan priekšdarbi LU veidošanai 1918. gadā galvenokārt tika veikti sabiedriskajās organizācijās (it īpaši Latviešu Izglītības biedrības Augstskolas sekcijā⁴), tomēr paustās idejas skaidri norāda gatavību veidot savu nacionālu augstskolu, apvienojot visus pieejamos docētājus un izveidojot pilnu fakultāšu spektru. Turpmākā politisko notikumu attīstība tomēr neļāva pie šī jautājuma ķerties līdz pat 1919. gada jūlijam, kad Pagaidu Valdība varēja atgriezties Rīgā un no jauna ķerties pie iecerētajiem darbiem. Turklāt augstskolas izveides ziņā bija jārēķinās ar realitāti, ka dažus mēnešus jau bija pastāvējusi P. Stučkas valdības 1919. gada 8. februārī dibinātā Latvijas Augstskola, nosakot, ka lekcijas un praktiskie darbi tajā būs latviešu un krievu valodā.⁵

Šis lēmums pirmo reizi skaidri piešķīra latviešu valodai mācību valodas tiesības augstākajā izglītībā, tomēr reāli agrākie Rīgas Politehniskā institūta (RPI) profesori turpināja docēt krieviski, un latviski tika vadītas dažas praktiskās nodarbības, turklāt to lielākoties veica latviskas cilmes mācītspēki, kuriem tikai Latvijas Augstskola bija pavērusi akadēmiskā darba iespējas. Daudzi no šiem mācītspēkiem līdz tam bija darbojušies arī Latviešu Izglītības biedrības Augstskolas sekcijā. Pēc A. Kirhenšteina un P. Lejiņa liecības arī tajos dažos mēnešos, kamēr Stučkas valdība darbojās Rīgā, gars augstskolā pakāpeniski kļuva aizvien latviskāks. Par to īpaši rūpējās Zemkopības komisārs Fricis Roziņš, kas vairākkārt sēdēs uzsvēra, ka veidojama nevis tikai Latvijas Augstskola, bet gan **latviešu augstskola**, kurā vienīgi latviešu valoda var būt par mācību valodu.⁶

Pagaidu valdības atgriešanās Rīgā iezīmēja jaunas, pēc sastāva nedaudz atšķirīgas Pagaidu Valdības izveidošanu. Par tai izvirzītajiem uzdevumiem visprecīzāko liecību sniedz K. Ulmaņa runa 1919. gada 15. jūlija Tautas Padomes sēdē. Arī šajā reizē svarīgākie bija citi jautājumi, kas saistījās ar Latgales atbrīvošanu un kontroles nodrošināšanu pār visu Kurzemes teritoriju, tomēr diezgan plaši izklāstītas ieceres par iekšējās dzīves izbūvi, tostarp arī par izglītību. “Skolu ministrijā turpinājās organizācijas darbs; visdrīzākajā laikā tiks izstrādāts skolu pārvaldes projekts attiecībā uz tautas un visām skolām. [...] Kas attiecas uz Latvijas augstskolas darbību, tad nekavējotī jāstājas pie viņas organizēšanas darbiem. Augstskolas darbus iesāks uz jauniem pamatiem. Līdzšinējā tehniskā augstskola jāpārņem Valdības rīcībā. Jāķeras pie darba Latvijas universitātes atvēršanai; vēl šinī rudenī mēs ceram to veikt. (Aplausi)”⁷

Turpmākās ziņas par augstskolas izveidošanu cieši saistītas ar jautājumu par likumdevējas un izpildvaras attiecībām. Pagaidu Valdība 1919. gada 1. augustā jau bija pieņēmusi lēmumu par divu komisiju izveidi RPI pārņemšanai un tā reorganizācijai⁸, bet jau 8. augustā pulcējās pirmā Reorganizācijas komisijas sēde, lai spriestu par pagaidu lēmējinstītūciju, no kuras vēlāk izveidojās Latvijas Augstskolas Organizācijas Padome. Šai sakarībā Tautas Padomes locekļu pārliecīga iniciatīva, pilnībā nepārziņot visus jau paveiktos priekšdarbus, varēja drīzāk kavēt, nevis sekmēt Latvijas Augstskolas tapšanu. Šai sakarā 1919. gada 2. septembra sēdē uzstājās Spricis Paegle (tolaik tirdzniecības un rūpniecības ministrs un Organizācijas Komisijas loceklis), kas lūdza atlikt darba kārtībā iekļauto jautājumu par Rīgas Politehnisko institūtu, jo tieši tai pašā dienā notiekot Latvijas Augstskolas centrālās komisijas sēde (“kurā tiks daži detaļi pieņemti un kad tie būs noskaidroti, tad projekts būtu pilnīgāks”), tāpēc šo jautājumu labāk apspriest pēc tās.⁹ Līdzīgas debates atjaunojās 5. septembrī, kad tika apspriests konkrēts rīkojums par Rīgas Politehnisko institūtu un tā reorganizācijas gaitu. Tomēr arī šai gadījumā jautājums netika izlemts, pēc garākām debatēm atstājot to Izglītības ministrijas kompetencē. Interesanti, ka tieši šajā sēdē pirmo reizi oficiāli parādās priekšlikums saukt veidojamo instītūciju par Latvijas Augstskolu, jo līdz tam tika runāts vienīgi par RPI reorganizācijas komisiju.¹⁰

Kā zināms, svētdien, 1919. gada 28. septembrī, notika svinīgi Latvijas Augstskolas atklāšanas akti, bet jau nākamajā dienā sākās lekcijas un praktiskie darbi. Laikā, kad notika atklāšanas akts, Tautas Padomē bija noteikts starpsesiju periods. Tāpēc tās V sesijas 1. sēdē 1919. gada 6. oktobrī Tautas Padomes priekšsēdētājs Jānis Čakste ziņoja, ka sesiju starplaikā atklāta Latvijas Augstskola, kuru viņš sveicis šīs instītūcijas vārdā: “Mūsu iekšējā dzīvē ir minams fakts, kuram ir svars priekš visas mūsu Latvijas valsts. 28. septembrī tika atvērta Latvijas augstskola. Priekš Latvijas, kā kultūras valsts, tas ir notikums, kuram mēs arī šinī vietā nevaram paiet garām, to nepieminot. Es aiznesu Tautas Padomes sveicienu mūsu jaunajai gaismas pilij. Es ceru, ka es šai ziņā esmu rīkojies saskaņā ar visu Tautas Padomi.¹¹” Jautājums, kā likumdevēja vara var palīdzēt savai augstskolai, parādījās jau tai pašā sēdē, jo, apspriežot jautājumu par robežas šķērsošanas nodevu, tika uzskaitītas tās personu kategorijas, kuras no maksājuma atbrīvojamās. Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes vēlākais pagaidu dekāns, bet tolaik finanšu ministrijas pārstāvis Organizācijas Komisijā Kārlis Puriņš (Demokrātu savienība) iebilda pret zinātnieku un mācītbspēku neiekļaušanu atvieglojamo personu sarakstā: “Te nav paredzēts, ka personas, kas brauc uz ārzemēm papildināt savas zināšanas, tāpat kurās tiek sūtītas tai pašā nolūkā uz ārzemēm no valdības un augstskolas, kas uz priekšu domājams notiks diezgan ievērojamā skaitā, tās lai tiktu atsvabinātas no šīs maksas.¹²” Rezultātā tika nolemts papildināt šī likuma 17. pantu ar e) punktu: “Personas, kas top

sūtītas no augstskolas [papildināties zinātnēs]¹³”, nosakot tām tādus pašus atvieglojumus kā citām personu grupām.

Tautas Padomes VI sesijas pirmajās desmit sēdēs (no 1919. gada 19. novembra līdz 8. decembrim) tika detalizēti izskatīts tā dēvētais “Skolu likums” (vēlāk tā nosaukums bija “Likums par izglītības iestādēm”), kurā liela vieta ierādīta arī valodas jautājumam, taču tajā netika iekļauts nekas par augstskolu vai mācību valodu tajā. Ļoti ticams, ka augstskolas darbības izslēgšana no debatējamo jautājumu loka bija saistīta ar atšķirīgu izpratni par minoritāšu valodu funkcionēšanu pamatskolās un vidusskolās, kur tā bija pilnīgi pieņemama un vēlama (jāatceras, ka šai laikā latviešu, tāpat kā daudzu citu Latvijas mazākumtautību skolu veidošana, bija tikai nupat iesākta), un augstskolu, kuru jau no sākta gala bija iecerēts veidot kā nacionālu latvisku iestādi.

Zināmu disonansi līdz tam valdošajā sajūsmā par Latvijas Augstskolas nodibināšanu ienesa K. Ulmanis, kas 1919. gada 8. decembrī izskaidroja 5. decembrī no jauna sastādītās trešās pagaidu darbības platformu: “Robus augstskolas mācības spēku starpā valdība centīsies aizpildīt, it sevišķi jaundibinātās fakultātēs. Še sāpīgi sajūtamas satiksmes grūtības ar Ukrainu, kur vienmēr vēl atrodas ievērojami mūsu spēki.¹⁴” Debatēs par valdības darbību dienu vēlāk uzstājās K. Zoste (Darba savienība), kurš asi kritizēja Izglītības ministriju, uzsverot: “..pie mūsu augstskolas noorganizēšanas nav darīts viss, lai saistītu visus mūsu zinātniskos spēkus. Arī tos, kas atrodas ārienē, tos, kas bija spiesti izbraukt no Latvijas. Netiek vēl arī aiztikti spēki, kuri nodarbojas ārpusē, vairākos resoros, vairākās vietās. Tā ir profanācija, ar to mēs nevaram izaudzināt sev zinātniekus¹⁵”. Jāpiebilst, ka daudzos gadījumos potenciālos mācībspēkus labprāt darbā iesaistīja arī citas valsts iestādes, it īpaši Ārlietu ministrija, tāpēc bieži vien vairāki no viņiem (E. Krieviņš, O. Voits, M. Valters u. c.) nemaz neuzsāka savu akadēmisko karjeru, kaut gan īsu laiku piedalījās Latvijas Augstskolas tapšanā.

Kopumā Tautas Padomes sēdēs Latvijas Augstskola, kurai šai laikā bija visagrīnākais tapšanas posms – pirmais darbības gads, tikusi pieminēta visai reti. Tas arī labi saprotams, jo šīs pagaidu likumdevējas institūcijas pienākums bija nodrošināt Satversmes Sapulces ievēlēšanu un pieņemt dažus pašus nepieciešamākos likumus, pie kuriem augstskolas darbības tiesiskais noregulējums noteikti nebija pieskaitāms. Jāņem arī vērā, ka darbs pie LU satversmes pašas augstskolas sienās tika uzsākts tikai 1919. gada decembrī un turpinājās trijos lāstjūmos līdz pat 1921. gada maijam, kad tā tika iesniegta Ministru kabinetā tālākvirzīšanai.¹⁶

Satversmes Sapulce

Atšķirā no Tautas Padomes Satversmes Sapulce tika ievēlēta tiešās un proporcionālās vēlēšanās 1920. gada 17. un 18. aprīlī, iedibinot vēl tagad spēkā esošās parlamenta ievēlēšanas tradīcijas Latvijā. Kaut gan Satversmes Sapulces galvenie uzdevumi bija valsts iekārtas pamatlikuma jeb Satversmes izstrādāšana un agrārreformas likuma pieņemšana, tomēr tās likumdevēja aktivitāte bija visai augsta, jo pavisam tika apstiprināti 205 likumi un 291 noteikums ar likuma spēku. Tiesa, pēc Satversmes 1. daļas pieņemšanas 1922. gada 15. februārī (spēkā tā stājās 1922. gada 7. novembrī, proti, Satversmes Sapulces pēdējā darba dienā) jauni likumi izskatīšanai vairs netika pieņemti, konceptuāli uzskatot, ka turpmāk to izskatīšana jau būtu regulārā parlamenta uzdevums. Šāds liktenis skāra arī LU satversmi, kura bez izskatīšanas labu brīdi nogulēja Satversmes Sapulces komisijās, bet pēc tam tika atdota atpakaļ Ministru kabinetam. Pēc vairākiem

precizējumiem Izglītības ministrijā, no kuriem svarīgākais bija pants par latviešu valodu kā vienīgo universitātes darba valodu, nosakot tiesības citas valodas lietot vienīgi izņēmuma gadījumos, tā tika iesniegta apstiprināšanai Ministru kabinetā.¹⁷ Lai kaut cik veidotu LU darbības tiesisko pamatu, 1922. gada 23. augustā LU satversmi apstiprināja Ministru kabinets 16. jūlija likuma kārtībā.¹⁸ Šis likums bija pēdējā laikā pretrunīgi vērtētā Satversmes 81. panta analogs, kas piešķīra pilnvarojumu Ministru kabinetam parlamenta sesiju starplaikā pieņemt noteikumus ar likuma spēku.

Jāteic, ka jau no paša pirmās regulārās valdības sastādīšanas brīža kreisā spārna deputāti asi kritizēja izglītības ministra postenim izvēlēto Juri Plāķi, kurš tikai 1920. gada 2. jūnijā bija pārradies dzimtenē pēc daudziem mūža gadiem Krievijā¹⁹, pārmetot viņam neorientēšanos Latvijas apstākļos. Pārmetumi par viņa vadības stilu un pieņemtajiem lēmumiem kļuva par ieganstu 11 deputātu parakstītas interpelācijas iesniegšanai 1921. gada 16. martā, kurā gan LU tieši netika skarta, tomēr pakārtoti arī uz to attiecās jautājums par vidusskolas eksāmenu nepieciešamību.²⁰

Kaut gan Satversmes Sapulce noraidīja centienus noteikt šai lietai steidzamību, tomēr pēc nedaudz vairāk nekā mēneša, 1921. gada 27. aprīlī, notika debātes un atbildes uz šo interpelāciju. Ministra nostājas aizstāvēšanai referēja Oto Nonācs, skaidrojot objektīvās grūtības un noraidot ideju par vidusskolas gala eksāmenu atcelšanu, jo tas saistīts ar uzņemšanu augstskolā (vēl gan nav pabeigti uzņemšanas noteikumi, bet saņemti LU fakultāšu atzinumi).²¹ Debašu gaitā K. Dēķens plaši skaidroja latviskās skolas (konceptuāli ietverot arī augstskolu) ģenēzi bēgļu gaitās un uzsvēra kādreizējo politiski pretrunīgo spēku vienotību vismaz izglītības jautājumos: "Maskavā 1916. gada pavasarī salastījās izglītības darbinieki un skolotāji, kuri vairs nešķīrās revolucionāros un nerevolucionāros, nešķirojās pēc politiskām partijām, bet visi tika dzīti no vienas domas – radīt latviešu skolu, visi vienprātīgi par to interesējās, un tā bij viena no visstiprākām saitēm, kas toreiz Krievijā saistīja visus izkaisītos latviešus. Tai konferencē sēdēja gan sociāldemokrāts Dēķens arī, bet viņam līdzās toreizējais kadets Berga kungs un tur izglītību neapskatīja no politiski-partejiskiem viedokļiem, bet tikai no pedagoģiskiem principiem. Tur radās latviskās skolas ideja. Pēc konferencē pieņemtiem principiem uzdeva izstrādāt noteikumus un programmas Maskavas kultūras birojam, kuram par priekšsēdētāju bija toreizējais kadets Meierovica kungs."²² Debatēs par to H. Salnis (Zemnieku savienība) norādīja, ka jau Tērbatas skolotāju kongress, ieskaitot sociāldemokrātus, izvirzīja Plāķa kungu par skolu kuratora kandidātu, bet viņš atteicās, jo negribēja iet skolās to ceļu, ko sociāldemokrāti.²³ Šī interpelācija ar balsu vairākumu tika noraidīta, un J. Plāķis saglabāja ministra posteni, tomēr kopumā tieši šīs diskusijas aizsāka vēlāk regulāri uzdoto jautājumu, vai Latvijas izglītības sistēma iet to ceļu, kāds bija iecerēts 1917. gadā, vai drīzāk novirzās konservatīvās pozīcijās, atkāpjoties no ideāliem par skolu demokrātisko raksturu, to pieejamību visiem sabiedrības slāņiem un nodrošinātu politisko uzskatu brīvību visiem izglītības darbiniekiem.

Satversmes Sapulce aizsāka arī citu starpkaru perioda parlamentārisma tradīciju, veltot debātes par konkrētu ministriju budžeta izdevumu daļu detalizētai šo resoru un to pārraudzības iestāžu darbības analīzei, kas tikai visai attāli bija saistīta ar finansēšanas problēmām. Līdzīgā veidā šīs debātes noritēja arī turpmāk ik gadus līdz pat 1934. gada pavasarim. Pirmo reizi plašāk par Izglītības ministrijas budžetu un arī par LU runāja 1922. gada 16. jūnija sēdē (55. sēdē), kurā tika apspriesti izglītībai un kultūras iestādēm plānotie budžeta izdevumi.²⁴ Latvijas Augstskolas kopējie izdevumi bija 68 080 594 Latvijas rubļi, kas veidoja otru lielāko izdevumu pozīciju (ap 18%) ministrijas kopbudžetā no pavisam 369 543 179 Latvijas rubļiem. Šos izdevumus pārspēja vienīgi skolu

departamenta izdevumi (173 182 710 Latvijas rubļi), no kuriem lielākā daļa tika tērēta valsts piemaksai obligāto bezmaksas skolu skolotājiem, ko pamatā algoja pašvaldības.²⁵ No ministrijas kancelejas izdevumiem atvēlētās summas (5 481 370 rubļiem) 750 000 paredzēti zinātnisko rakstu izdošanai, bet 500 000 – piemaksa “Izglītības Ministrijas Mēnešraksta” atbalstam. Savukārt no Latvijas Augstskolas 68 080 594 rubļiem lielāko daļu bija plānots izmantot atalgojumam, tomēr viens miljons tika rezervēts arī zinātnisko darbu izdošanai.

Budžeta komisijas referents Jānis Vārsbergs (Zemnieku savienība) uzsvēra, ka valstī nepiedodami maza budžeta daļa tiek izmantota izglītībai. Viņš ar gandarījumu uzsvēra, ka agrāko gadu pārmetumi, par nespēju pilnā mērā finansēt augstskolas, jo nav pieņemti vēl likumi, kas regulētu to darbību, nav vairs pamatoti, jo attiecīgie likumprojekti iesniegti Ministru kabinetā.²⁶

Debatēs Kārlis Puriņš (Demokrātu savienība), kas pats bija finanšu speciālists un cieši saistīts ar LU Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultāti, uzsvēra, ka valstī ir un ir nepieciešamas trīs augstskolas, taču “katra valsts var apmierināt savas augstākās kulturālās prasības tikai tādos apmēros, kā to atļauj viņas materiālie līdzekļi”²⁷. Ja nu izpostītajos apgabalos grūti nodrošināt pamatizglītību, tad varbūt jācenšas taupīt vismaz uz Mākslas akadēmijas rēķina. Arī šī doma vēlākos gados tikusi daudzkārt atkārtota, jo ne reizi vien atradās kritiķi, kuri augstāko izglītību (vismaz ar tik lielu studentu skaitu) uzlūkoja par Latvijas apstākļiem neatbilstošu. Turklāt esot jāņem vērā, ka augstskolas darbs vēl nav iegājis normālās sliekšņos, ar to domājot grūto materiālo apstākļu dēļ strādājošo studentu lielo īpatsvaru (ap 70% dažās fakultātēs).²⁸ Tas varot draudēt ar to, ka studijas kļūst par blakus nodarbošanos, tādēļ jau trīs gadus nav iespējams lasīt lekcijas pa dienu, bet gan no četriem līdz deviņiem vakarā. Viņš arī uzsvēra, ka prasības esot augstākas nekā Krievijā, taču nav iespējams minimālos četrus gadus nodarboties ar zinātni, turklāt daļa studentu parādusi raudzīties uz augstskolu no karalaika viedokļa un studēt pavirši, cenšoties ātri tikt pie diploma. Tādēļ jārod līdzekļi studentu materiālai atbalstīšanai, bet šī gada budžetā stipendijām nekas nav pat paredzēts, iepretim tam, ka pirms tam bija viens miljons rubļu. Ja nu arī Kultūras Fonds nenāks talkā, tad krietnai daļai būs studijas jāpamet pusceļā. Pēc K. Puriņa domām, nav pārdomāta kopējā valsts izglītības politika, jo vispārīzglītojošās vidusskolās audzēkņu ir par daudz un tie netiek sagatavoti konkrētai profesijai, bet gribēs studēt. Arī šī tēma tika bagātīgi variēta turpmākajos gados, uzsverot nepieciešamību attīstīt arodskolu tīklu un apšaubot lielo studentu skaitu kā pašvērtību. Jautājumā par stipendiju nozīmību K. Puriņu atbalstīja Jezups Trasūns (Darba partija), kas uzsvēra to īpašo nozīmi latgaliešiem, jo no 3000 studentiem tikai 27 nāk no Latgales, un tas izskaidrojams ar sliktiem ekonomiskiem apstākļiem un grūtībām saņemt atbalstu no vecākiem.²⁹

Visplašāk šo jautājumu iztirzāja Kārlis Dēķens (LSDSP), kas līdz pat 1934. gada apvērsumam bija galvenais savas partijas runātājs par izglītības jautājumiem un izcēlās ar vispusīgu problēmu analīzi. Viņš uzsvēra, ka no visiem valsts izdevumiem izglītībai tiek tērēts maz – ap 4,6%, kas ir mazāk nekā cariskajā Krievijā (5,25%) un Igaunijā (ap 8%).³⁰ Studentu skaits esot augsts (4767, ieskaitot nedaudz hospitantu un brīvklaušītāju), bet tam esot jāpiesummē vēl mākslas augstskolu, vairāku nopietnu cittautiešu augstāko kursu studenti un vismaz 500 Latvijas vācieši, kas mācās Vācijā.³¹ Tomēr par universitātes uzplaukšanu nevar runāt bez dažiem “bet”. Viena lieta ir iekšējs naids un šķelšanās starp humanitārām (kuras pašlaik ņem pārsvaru) un tehniskajām fakultātēm, kura pamatā ir atšķirīga profesoru stundu norma: obligāti tikai 6 st. humanitārajās fakultātēs (ja vairāk – virsnormas apmaksa), bet vismaz 8 st. – tehniskajās.³² Jāuzsver, ka

faktisks šķelšanās risks līdz LU satversmes pieņemšanai kādu laiku patiesi pastāvēja un to lielā mērā izdevās novērst, pateicoties pagaidu rektora Ernesta Felsberga diplomāta spējām un nosvērtajam raksturam. Cita K. Dēķena kritika bija veltīta uzkrītošam profesoru skaita pieaugumam, kas, viņaprāt, bija skaidrojams ar LU satversmes projekta 56. panta piezīmi, kas neparedz stingrās prasības (pedagoģiskas spējas un grāds) profesoriem, ja tie ievēlēti pirms satversmes likuma pieņemšanas. Līdz ar to tie, kas jau būs ievēlēti par profesoriem, būs atbrīvoti no vajadzības iegūt doktora grādu un nodrošināsies pret konkurenci nākotnē. LU satversmes apspriešanas laikā (sk. turpmāk) šis jautājums kļuva par vienu no svarīgākajām problēmām.

Cits jautājums, kas tobrīd un arī vēlāk uztrauca kreisās un centriskās politiskās aprindas, bija saistīts ar pārliecīgo dažu korporāciju ietekmi, kas rada tendenci, ka tikai no to aprindām tiks izvēlēti profesori. Tātad pastāv risks, ka piederība akadēmiskai mūža organizācijai vai politiskā pārliecība varēs kļūt par nopietnu šķērslī visu labāko akadēmisko spēku nodarbināšanai augstskolā. "Pie mums korporācijas ir konservatīvas, ja arī ne reakcionāras. Un mūsu universitātē pie profesoru aicināšanas redzama politiska tendence. Nopietni zinātniski spēki, ja viņi pieder pie kreisām partijām, par velti klauvē pie Latvijas universitātes durvīm; turpretim diezgan apšaubāmas eksistences, kuras raksta "Rundschau" gan par Baltikumu, bet ne par Latviju un kuri uzstājas pret Latviju, tiek pieņemti. Melnsimtnieciski elementi, kurus pirms kara krievu studenti izsvilpa, kuri nevarēja tikt Krievijas augstskolās pie vārda, te tagad rod uzņemšanu. Patiesi progresīvi spēki, kā no vienas puses, tā otras, netiek pieņemti."³³ Doma par nepilnīgu Latvijā esošā intelektuālā potenciāla izmantošanu visu laiku būs viens no centrālajiem diskusiju jautājumiem, turklāt vēl tagad, pēc pietiekamas laika distances, nav drošas pārliecības, vai vismaz daļā gadījumu dažādu, tostarp arī politisku, iemeslu dēļ daudzas akadēmiski labi izglītotas personas tā arī nekad par universitātes docētājiem nekļūva. Cits pārmetums, oponentējot K. Puriņam par 70% strādājošo studentu, kas esot attīstību kavējošs faktors, bija tāds, ka no viņiem ne visi ir jaunekļi, bet arī jau nopelniem bagāti darbinieki (skolotāji, ierēdņi, žurnālisti, virsnieki), kuriem beidzot pavērušās iespējas studēt augstskolā. Turklāt vismaz daļa no nestrādājošiem studentiem pārlicies ziedojoties Trimpum [proti, kopīgai alus dzeršanai studentu organizācijās – M.B.], un diez vai daudzi no viņiem nākotnē būs derīgi zinātnes darbam.

LU pozīcijas nopietni un izsvērti aizstāvēja Gustavs Reinhards (Kristīgo nacionālā savienība), kas no paša sākuma bija darbojies Organizācijas Padomē un zināja, cik sāpīgi kompromisi dažkārt bija nepieciešami, meklējot vajadzīgos mācībspēkus.³⁴ Atbalstot jau izteiktās idejas par vidusskolu sistēmas nepilnību, kas neaudzina praktiskai dzīvei, bet dod pavisam izglītību un vēlmi studēt, viņš norādīja, ka 5000 studentu pagaidām valstij ir par daudz, turklāt daudzi no viņiem nav spējīgi nodoties zinātniskam darbam un pat beigt pilnu studiju kursu. Viņš iebilda K. Dēķena apgalvojumam, ka gandrīz visi mācībspēki esot slikti, ne visi mācībspēki ir pilnīgi. Viņa dotais LU organizācijas gadu raksturojums, šķiet, ir viens no precīzākajiem, kāds par šo jautājumu jebkad pausts: "Tur [LU] ir aicināti vispiramā kārtā visi tie zinātnes spēki, kas mums latviešiem ir bijuši, un šejienes cittautieši, jo bez cittautiešiem mēs neiztiksim. Ir bijis viens tāds virziens augstskolā, kas domā, ka uzcelsim šo augstāko izglītības iestādi tikai ar saviem spēkiem vien. Tā ir ilūzija, kungī, to mēs nevaram izdarīt, jo mums to spēku nav! Jūs ziniet, ka nesen vēl atpakaļ latviešiem nebija iespējams zinātniski nodarboties, vispirms viņu mantas stāvokļa dēļ un, otrkārt, viņi netika klāt, netika pieļauti pie zinātniskas karjeras. Tērbatas augstskolā reti kādam bija iespējams ar ārkārtīgām grūtībām sagatavoties uz zinātnisku karjeru; Krievijas augstskolās tāpat. Vispirms jau tādēļ, ka Krievijā bija ārkārtīgi maz

augstskolu un krievi, saprotama lieta, paši pirmā vietā apmierināja tos censoņus, kas cēlās no krievu tautas. Tamdēļ nekrieviem bija ārkārtīgi grūti, un tikai sevišķos gadījumos ar ārkārtīgu centību un ar ārkārtīgu apdāvinātību varēja tikt uz priekšu cittautbnieki, sevišķi latvieši. Un tāpēc nav brīnums, ka mums zinātniskā materiāla, kas varētu tagad, mūsu augstskolā pasniegt mācības, nav daudz. Bet mums, starp latviešiem tomēr ir arī dažs labs visā pasaulē pazīstams zinātnieks. Tie aicināti pie mūsu augstskolas darboties, un tie arī ir nākuši un nāk vēl arvienu klāt. [...] Jāaicina uz mūsu augstskolu arī nelatvieši, krievi un vācieši, pat ārvalstnieki. To vajaga darīt tamdēļ, ka mums taču augstskolai jāstrādā. [...] Reizēm augstskolas aprindās gan arī bijuši tādi kavēkļi, kas ir piespieduši griezties pie ārzemju zinātniekiem tamdēļ, ka ir dziļa aģitācija pret šejienes cittautbniekiem-zinātniekiem, kuri būtu bijuši spējīgi un no kuriem arī būtu garantijas, ka viņi neievedīs savos zinātniskos darbos politiku. Šī aģitācija ir taisni izgājusi no tām augstskolu aprindām, kas tuvu stāv še mūsu kreisajam spārnam. Šāds uzskats ir nepareizs, jo mūsu augstākā zinātniskā iestāde vismaz jāsargā no ikdienas politiskām strāvām...³⁵ Tālāk G. Reinharde kavējās pie materiālām grūtībām, plaši iztirzādams Medicīnas fakultātes problēmas ar tai nepieciešamo klīniku izveidi. Tieši materiālās grūtības viņš min kā skaidrojumu, kāpēc universitāte nespēj saviem audzēkņiem iepotēt zinātnisko garu. G. Reinharde visā savas parlamentārās darbības laikā bija viens no aktīvākajiem labā spārna izglītības problēmu speciālistiem, kura īpašās rūpes visvairāk bija saistītas ar skolu sistēmas atbilstību valsts vajadzībām.

Savā ziņā gan K. Dēķena, gan G. Reinharda uzskatus atbalstīja Francis Kemps (Latgales ļaužu partija), kurš retoriski jautāja: "...vaj tad ir normāli, ka mūsu mazā valstiņā, kurai tik aprobežots budžets, mēs uzturam 5 000 studentu, pāris simts profesoru, docentu un kandidātu uz profesoriem? Vaj tad tas ir normāli, ka universitāte pieņem jaunus cilvēkus, kuri nemaz nav sagatavoti universitātes kursa klausīšanai? [...] Augstskola katrā ziņā būtu jāreformē tādā veidā un tādā garā, kāds būtu piemērots mūsu tautas un valsts vajadzībām."³⁶

Nekādi ļoti konkrēti lēmumi šo diskusiju rezultātā netika pieņemti, un valdības piedāvātais budžeta projekts tika akceptēts, izdarot tajā tikai nelielus labojumus. Tik detalizēts tieši šīs sēdes izklāsts autoram šķita lietderīgs, lai iezīmētu to problēmu loku, kura analīzei tika veltītas parlamentārās debātes arī turpmākajos gados.

I Saeimas laiks

Turpmāk aplūkojot Latvijas Universitātes darbības analīzi parlamenta darba kārtībā, liekas mērķtiecīgāk grupēt materiālu tā, ka vispirms tiks aplūkotas debātes saistībā ar budžeta jautājumiem (tās parasti notika reizi gadā, kaut gan reizumis par šiem jautājumiem runāts arī saistībā ar budžeta grozījumiem, it īpaši ekonomiskās krīzes laikā), bet pēc tam visi citi gadījumi, kur būtiski pieminēta LU. Līdz ar to analīze nav stingri hronoloģiska, bet ir veidota pēc iedalījuma: budžets un citas lietas. Šāda principa mērķtiecības argumentācijai vislabāk minēt faktu, ka budžeta sakarā izglītības politiku apskatošo personu loks parasti bija visai precīzi definējams un debatēs bija vērojama noteikta pēctecība. Arī pēc diskusiju apjoma un ilguma šīs sēdes krietni pārspēja citas. Savukārt visi citi gadījumi veido diezgan nehomogēnu un fragmentāru jautājumu loku, kuru būtu lietderīgāk aplūkot atsevišķi hronoloģiskā secībā. Vienīgais izņēmums no šī principa tad paliktu I Saeima, jo tās laikā visai daudz laika tika veltīts LU satversmes precizēšanai un diskusijām ap vairāku konkrētu pantu saturu un nozīmību.

LU satversmes apstiprināšana

Par vienu no centrālajiem notikumiem universitātes darbības problēmu apspriešanā kļuva tās satversmes izskatīšana 1923. gada pavasarī. Kā jau minēts, LU satversmes izstrāde tika uzsākta jau 1919. gadā, bet līdz reālai tās izskatīšanai deputāti nonāca tikai 1922. gada 1. decembrī – I Saeimas izglītības komisijā. Kaut gan iepriekš LU satversme ar nelieliem precizējumiem pēc izskatīšanas un trim lasījumiem Organizācijas Padomē tika apstiprināta valdībā, tomēr šis darbs izrādījās smagāks un laikietilpīgāks, nekā tas sākotnēji bija domāts un nekā to apgalvoja universitātes rektors, kas pats ietilpa šai komisijā kā viens no deputātiem.³⁷ Pavisam pie LU satversmes tika strādāts vairāk nekā divarpus mēnešu, noturot vairāk nekā 30 sēžu. Par pārgrozījumu apjomu liecina kaut vai fakts, ka no sākotnējiem 107 pantiem tikai 32 tika atstāti negrozīti, 69 nācās pārstrādāt, 6 – svītrot, bet vēl 9 deputāti atzina par mērķtiecīgu pievienot no jauna.³⁸ No papildu faktoriem, kas mudināja komisiju tā rīkoties, K. Dēķens izcēla divus: vispirms, profesora J. Endzelīna lielās “Lettische Grammatik” publicēšanu, kas apliecināja augstskolas zinātnisko spēku kvalitāti, bet ne mazāka nozīme bija arī 1922. gada decembra studentu konfliktiem un LU vadības nespējai tos laikus noregulēt, liekot domāt par nepieciešamās autoritātes trūkumu.³⁹ Šie paskaidrojumi par LU satversmes izskatīšanas gaitu tika sniegti jau debašu laikā, tomēr lietderīgi par to pastāstīt, pirms izklāsta par tās apspriešanas gaitu Saeimas sēdēs.

LU satversmes jautājuma izskatīšana sākās ar E. Felsberga (Demokrātiskais centrs) ziņojumu Saeimas komisijas vārdā. Ņemot vērā Felsberga rektora amatu, jāreķinās, ka tajā sniegtā informācija uzlūkojama par vienu no precīzākajiem ziņu avotiem par LU pirmajiem darbības gadiem. Kaut gan šī parlamentārā runa vairākkārt pārdrūkāta arī vēlāk⁴⁰, tomēr tā tiek citēta visai reti, tādēļ būtu mērķtiecīgi to īsumā atreferēt arī šeit. E. Felsbergs skaidri norāda, ka augstskolas sekcijas izveidošana 1917. gada skolotāju delegātu kongresā Tērbatā uzskatāma par pirmo sistemātiski apspriesto nacionālas augstskolas projektu. Šī runa vienīgā pamato apvienotās universitātes ideju gan ar taupības principu (nevajag dublēt līdzīgas katedras un iekārtas), gan griba modināt vienības apziņu latviešu inteliģencē (“.. sakari starp visdažādāko fakultātu studentiem [...] neļauj attīstīties noslēgtības garam un liek pamatu nākamo valsts inteliģento darbinieku vienības apziņai⁴¹”). Zinātnes vēsturē būtisks ir arī skaidrojums, ka satversmes veidotāji jautājumā par zinātniskajiem grādiem centās rast kompromisu, jo nepieņemams bija gan dažu Vakarēiropas valstu princips, ka doktora grādu piešķir viegli un to iegūst ļoti daudzi, bet tikpat neiederīgs likās arī Krievijas trīspakāpju variants, kas uzstādīja pārmērīgi smagas prasības un noveda pie graduētu personu trūkuma.⁴² Apspriešanai plenārsēdē piedāvātajā variantā tika ierakstīts, ka visu fakultāšu beidzēju, kas būs ieguvuši pirmo zinātnisko grādu, pēc Somijas, Polijas un Lietuvas parauga nosauks par “licenciātiem”, atzīstot to par labāku apzīmējumu nekā “kandidāts”. Par trešo diskusiju objektu, kas tika pieminēts vēl ilgstoši pēc satversmes apstiprināšanas, kļuva iespēja ievēlēt par profesoriem arī tādas personas, kam nav doktora grāda. Gan pārņemot agrākā RPI mācībspēkus, gan ievēlot vairākus pieredzējušus latviešu praktiķus, LU tapšanas gaitā tas bija darīts, bet šāda prakse nebija iecerēta turpmāk, tāpēc satversmē sākotnēji tika fiksēta ideja, ka obligāts doktora grāds nevar tikt prasīts no jau ievēlētajiem profesoriem. Toties Saeimas izglītības komisija pieļāva, ka arī nākotnē par profesoriem varēs ievēlēt personas bez doktora grāda, taču tad būs nepieciešamas 2/3 vairākuma Universitātes Padomē (kā tas bija Organizācijas Padomē).⁴³ Nobeigumā E. Felsbergs uzsvēra, ka satversme nav pilnīga, jo tā ir daudzu kompromisu auglis, tomēr tā noderēs par skeletu dzīves

spējīgam universitātes tēlam, jo daudz kas būs atkarīgs ne vien no pašas satversmes, bet no cilvēkiem, kuri to realizēs.⁴⁴

Vispārīgas debātes par LU satversmi sākās nākamajā Saeimas sēdē 1923. gada 27. februārī. Pirmais uzstājās K. Dēķens (LSDSP), kura apsvērumi par satversmes tapšanu jau izklāstīti iepriekš. Viņa kritikas galvenais objekts bija profesori, kuriem nav doktora grāda, jo no vecās RPI pārņemti 15 profesori bez grāda, kuriem turklāt ir tiesības līdz mūža vakaram lasīt lekcijas vācu vai krievu valodā, savukārt LU tapšanas gaitā par profesoriem apstiprinātas vairākas personas, kuras bija tikai maģistrandi [tātad personas, kas nokārtojušas attiecīgus visai grūtus eksāmenus maģistra grāda iegūšanai un dažkārt arī ieguvušas privātdocenta tiesības, bet nebija aizstāvējušas maģistra disertāciju – M. B.].⁴⁵ Ar to šīm personām dotas lielas privilēģijas, neiegūstot doktora grādu, eksaminēt nākamos doktorus un balsot par grāda piešķiršanu. Ja nu šāds izņēmums savulaik ticis izdarīts, tad vismaz teorētiski tas jāparedz arī nākotnē, turklāt līdzīgas atrunas būtu nepieciešamas arī par docentiem. Kā būtisku savas frakcijas panākumu izglītības komisijā K. Dēķens uzsvēra labojumu par pārstāvniecības principiem Universitātes Padomē, kurā līdz tam vispār nebija paredzēta ārštata mācītspēku delegātu līdzdalība.

Pazīstamais mežu tehnologs Arvīds Kalniņš (Demokrātiskā centra un Jaunzemnieku bloks) krasi vērsās pret “licenciāta” vārdu (to pilnīgi nepieņēma tehniskās fakultātes), kā arī pret prasību pēc doktora grāda katram profesoram, jo tehniskajās nozarēs tas neesot lietderīgi.⁴⁶ Šāda prasība, kuru īpaši uzturējuši daži no Vācijas Krievijā iebraukuši docētāji, varot novest pie situācijas, ka par profesoriem var tapt tikai teorētiķi, bet fakultāšu uzdevums taču ir nodrošināt praktisku darbinieku izglītību. Minētā pieeja radījusi situāciju Krievijā, ka daudzas izcilas tehniskas idejas tur atrastas, bet nevienu no tām ieviest dzīvē tur nav varēts, jo trūcis darbspējīgu speciālistu, kas tās spētu ieviest. Savukārt Pauls Gailītis (Zemnieku savienība) oponentēja A. Kalniņam, teikdams, ka tieši tagad jau paredzēta iespēja kļūt par profesoru bez grāda un tāpēc nav iemesla satraukumam par tehnisko fakultāšu diskrimināciju.⁴⁷

Gustavs Reinharde (Kristīgi nacionālā apvienība) savā konceptuālajā runā pakāvējās pie trim LU uzdevumiem: nacionālā gara paušana, zinātnes izplatīšana tautā un izglītotu darbinieku sagatavošana valsts vajadzībām.⁴⁸ Kaut gan tie visi ir vienlīdz svarīgi, tomēr visneatliekamākais un nepieciešamākais ir trešais uzdevums, jo valstī trūkst darbinieku ar augstāko izglītību, un tam patlaban jāpakļauj visi pārējie uzdevumi. Jautājumā par zinātnes attīstību viņš bija noskaņots visai skeptiski (varbūt reālistiski), apgalvojot, ka tam trūkstot gan gatavu zinātnieku, gan līdzekļu pētniecības nodrošināšanai, gan arī iespējas sagādāt profesoriem mierīgu dzīvi un brīvu laiku (resp., ar pietiekami lielu algu un bez nepieciešamības piestrādāt citos darbos).⁴⁹ No šī viedokļa viņš kritizēja ieceri veidot ideālu štatu sarakstu un ik gadus paplašināt profesoru un docētāju loku, ja nav iespējams kārtīgi algot jau esošos. Turklāt nav skaidrs princips, kā katra fakultāte ideālo štatu sarakstu (kurš gan nebija satversmes sastāvdaļa, bet kura projekts bija deputātiem pieejams) veidojusi, jo tik mazai fakultātei ar, pēc runātāja domām, neskaidru nākotni un vajadzību kā Arhitektūras fakultātei ir plānoti 11 profesori, proti, visās iespējamās disciplīnās, tad nav skaidrs, kāpēc Medicīnas fakultātē ir tikai 23 profesori un 7 docenti, kaut arī pēc līdzīga principa tiem būtu jābūt vismaz 60.⁵⁰

Ideju par universitātes autonomijas divatnīgo dabu saistībā ar nesenajiem nacionālajiem konfliktiem 1922. gada decembrī iztirzāja Noijs Maizelis (Latgales Bunds).⁵¹ Viņš uzsvēra, ka, tāpat kā pirmsrevolūcijas Krievijā, universitāte sāk atkal spēlēt politisku lomu, tikai tā vērstā pretējā virzienā. Nevar būt tā, ka universitātes autonomija tiek dota neatceļamai profesoru korporācijai, nevar būt, ka autonomija kļūst par reakcijas aizsargu

un tās pašvaldība saduras ar visas valsts demokrātismu. "Pats par sevi saprotams, ka Latvijas augstskola ir latviešu nacionālās kultūras centrs. Bet, nododot universitātes padomei šī centra pārzināšanu, mums jāprasa, lai tā nesajauktu nacionālo kultūru ar nenacionālo nekultūru."⁵²

Tieslietu speciālists Maksis Lazersons (Ceire Cion) norādīja, ka līdzīga apvienota universitāte Eiropā meklējama Lježā, tādēļ neesot pareizs apgalvojums, ka tādas ir tikai ASV.⁵³ Viņš arī diezgan kritiski izteicās par iecerētā licenciāta grāda ieguvējiem izvirzītajām prasībām, apšaubīdams tā zinātnisko vērtību un tiesības to dēvēt par zinātnisku grādu (pēc analogijas ar mūsdienām tas arī būtu uzskatāms par akadēmisku, nevis zinātnisku grādu). Smagākā viņa pārmetumu daļa bija saistīta ar to, ka Organizācijas Padome noraidījusi vairākus (minēti, nenosaucot vārdus, 3 vai 4 ebreju docētāji), kuri ievēlēti attiecīgajās fakultātēs, bet noraidīti Organizācijas Padomē.⁵⁴ Daži no viņiem iepriekš bija guvuši ļoti labas Vakareiropas zinātnieku atsauksmes. Šādos gadījumos ievēlēšanai traucējusi nevis lojalitāte valstij, bet ebreju vai vācu tautība. Tas daudziem, piemēram, kādam nopelniem bagātam vācu zinātniekam, licis pārkvalificēties par ģimnāzijas skolotājiem. Šai ziņā vietā ir retorisks jautājums, vai demokrātiskā Latvija ir ieinteresēta pazudināt savus zinātniskos spēkus, kuru mums nemaz nav tik daudz.⁵⁵

Sākot otrreizējo uzstāšanos, K. Dēķens uzsvēra, ka viņa frakcija nebūt neuztiepj obligātu doktora diploma esamību, bet vēršas pret nevienlīdzīgiem nosacījumiem tiem, kas jau ir profesori, un tiem, kas uz to pretendēs pēc satversmes pieņemšanas.⁵⁶ Par paustajiem iebildumiem E. Felsbergs skaidroja, ka štatu saraksti nav domāti īstenošanai īsā laikā (pilnā mērā tos neizdevās īstenot pat līdz Otrā pasaules kara sākumam – M. B.), bet kļūs par pamatu, lai pakāpeniski par aptuveni 20 cilvēkiem mācību gadā varētu mācītspēku skaitu palielināt un ar laiku nonāktu līdz normālai vidēja lieluma universitātei.⁵⁷ Viņš arī noraidīja ideju par šauru šovinismu mācītspēku izvēlē, jo no profesoriem latviešu esot mazāk par pusi (pavisam 22), jo vēl ir 19 vācieši, 4 krievi, 2 poļi un 1 igauņis. Turklāt mācītspēku nostāja pret neatkarīgu Latviju allaž bijis pamatkritērijs to izvēlē, tāpēc nav pamata apgalvot, ka tā vai cita kandidāta atraidīšanā galveno lomu spēlējis šaurs nacionālisms. Tāpat viņam kā rektoram esot jāuzsver mācītspēku ideālisms un darba prieks, ko viņš nekur citur neesot redzējis. Raksturojot zinātnisko potenciālu un esošo docētāju pieredzi zinātniskajā darbā, viņš lūdza ņemt vērā neseno vēsturi: "Ir jau cita lieta, cik sagatavoti un cik lieli zinātnieki ir mūsu universitātes darbinieki. No šī viedokļa raugoties, pie vecām universitātēm gan atradīsim lielākus zinātniekus. Latviešu starpā ļoti nedaudziem ir bijusi iespēja nodoties tikai zinātnei. Jums, kungī, ir visiem zināms, kā noritēja dzīve tam latvietim, kuram bija nevaldāma tieksme pēc zinātnes. Ikkatrs, beidzis studijas, bija spiests rūpēties par savu dienišķo maizi un nevarēja pilnīgi nodoties zinātnei, dzīvot tikai viņai. [...] tātad nav brīnums, ka mūsu jaunai universitātei šo lielo pasaulslaveno zinātnieku nav pārāk daudz. Patiesībā pasaules slaveno zinātnieku nevienai universitātei nav pārāk daudz."⁵⁸

Pēc E. Felsberga runas vispārējās debātes tika izbeigtas un tika pāriets uz pantu lasīšanu, uzsākot diskusijas par konkrētām satversmes normām. Pirmos iebildumus izsauca jau 2. pants, kurā atrodams fakultāšu uzskaitījums. K. Dēķens iebilda, ka no vienpadsmit fakultātēm viena neatbilstot mērķim gatavot Latvijai darbiniekus ar augstāko izglītību un tā esot Teoloģijas fakultāte.⁵⁹ Ja jau tiek apgalvots, ka LU nesagatavo garīdzniekus, bet pētniekus un varbūt skolotājus, tad tās vieta ir nodaļa pie Filoloģijas un filozofijas fakultātes. Kā papildu arguments būtu arī tas, ka šai fakultātē mācās tikai 86 studenti. Jāteic, ka K. Dēķens bija ieņēmis krietni radikālāku pozīciju nekā pirms nepilna gada, jo 1922. gadā Satversmes Sapulcē budžeta apspriešanas laikā viņš atzina, ka šī fakultāte

nodarbojas ar zinātnisku teoloģiju, kas ir interkonfesionāla.⁶⁰ Pret šo ideju oponenta vēlākais arhibīskaps Teodors Grīnbergs (Kristīgi nacionālā apvienība), kas ironiski izteica prieku, ka teoloģijas katedras vismaz neliekot slēgt un teoloģijas zinātne arī Dēķena kungam liekoties vajadzīga.⁶¹ Tomēr viņaprāt tīri tehniski būtu grūti abas fakultātes apvienot, un tas diez vai būtu lietderīgi. Arī E. Felsbergs apšaubīja, vai organizatoriski šāds risinājums būtu lietderīgs, turklāt arī līdzekļu ekonomija tad būtu visai maz iespējama.⁶² Šis priekšlikums netika pieņemts, un palika nosauktās vienpadsmit fakultātes.

Cita tiesību norma, kurā tika mēģināts grozīt LU iesniegtos priekšlikumus, bija 15. pants par rektora ievēlēšanu un viņa pilnvaru ilgumu. A. Kalniņš ieteica apsvērt iespējas ievēlēt rektoru uz ilgāku termiņu (bija paredzēts divreiz pa gadam)⁶³, bet E. Felsbergs, runādams šoreiz gan LU, gan Izglītības komisijas vārdā, norādīja, ka rektoram esot daudz pienākumu, tādēļ maz iespēju nodoties zinātnei, turklāt arī no augstskolas attīstības viedokļa esot vēlams, lai vadība mainītos un nenodibinātos rektoru un dekānu dinastijas.⁶⁴ Turklāt pēc laika jau atkal varot ieņemt rektora amatu, jo norma liedz tikai būt šai amatā divus gadus pēc kārtas. Tas esot pēc analogijas ar Vācijas universitātēm, jo Krievijā bijis paredzēts garāks pilnvaru laiks.

Plašākas diskusijas izraisīja 46. satversmes pants, kurā bija nosaukti universitātes piešķirami zinātniskie grādi, kas atbilstoši projektam bija licenciāts un doktors visās fakultātēs. Kaut gan šī diskusija jau apcerēta iepriekš⁶⁵, tomēr būtu vērts pie tās īsumā pakavēties vēlreiz. Tehnisko fakultāšu vārdā iebildumus pauda A. Kalniņš, kurš noraidīja arī citu kopnosaukumu, piemēram, kandidāts, attiecināšanu uz visiem, praktiskajās nozarēs beidzējus nosaucot pēc to profesijas apzīmējuma (nevis “mežu zinātņu kandidāts (licenciāts)”, bet “mežzinātnieks”).⁶⁶ Pēc Paula Gailīša (Zemnieku savienība) iebilduma, ka tas radīs nekoncekvenci, jo daļai beidzēju būs grāds, citiem – profesijas nosaukums, tādēļ runa varētu būt tikai par citu piemērotāko vārdu (kandidāts, maģistrs, licenciāts)⁶⁷, A. Kalniņš uzstāja, ka tieši viņa ieteikums esot kompromiss starp humanitāro un tehnisko fakultāšu tradīcijām.⁶⁸ P. Kalniņš (LSDSP) aizstāvēja vienotu apzīmējumu ieviešanu, turklāt uzsvēra, ka tieši tad nedraudēs pārpratumi nākotnē, kas būs neizbēgami ar profesijas apzīmējumiem tehniskos arodos.⁶⁹ Šāds priekšlikums tika saglabāts šajā lasījumā, par spīti tam, ka E. Felsbergs raksturoja savas pretrunīgās izjūtas, jo kā universitātes pārstāvis viņš neredzot lielu vajadzību pēc vienotiem apzīmējumiem (tā bija balsojusi arī Organizācijas Padome), bet kā deputāts viņš atbalsta Izglītības komisijas ieteikumu, saglabājot šaubas, vai tas maz īstenojams.⁷⁰

Jautājumā par 47. pantā ietvertajām prasībām pirmā zinātniskā grāda ieguvējiem (sekmīgi pabeigts pilns fakultātes kurss ar visiem pārbaudījumiem un eksāmeniem; izturēti akadēmiskie gala eksāmeni un iesniegts apmierinošs zinātnisks vai zinātniski tehnisks darbs) būtisku problēmu aizskāra G. Reinhards (Kristīgi nacionālā apvienība).⁷¹ Viņš uzskatīja, ka nav nedz taisnīgi, nedz mērķtiecīgi prasīt, lai katram beidzējam būtu arī zinātniskais grāds, jo tas nonāk pretrunā ar prasību LU sagatavot Latvijai vajadzīgus darbiniekus ar augstāko izglītību. Īpaši neiederīgi tas būšot medicīnas un veterinārmedicīnas fakultātē, bet arī citās tas novedīs pie prasību kriešanās pret zinātnisko kvalifikāciju. Tāpēc būtu mērķtiecīgi diferencēt pirmo pakāpi, nosakot, ka tai daļai, kura vēlas turpināt zinātnisko darbu, nepieciešams pirmais grāds, bet otrai, kas vēlas tikai diplomu, – ne. Dzīve pierādīja, ka viņa ideja bija pamatota un vismaz daļēji ļauj skaidrot visai nelielo beidzēju procentu dažās fakultātēs, turklāt abās Reinharda minētajās fakultātēs šī prasība faktiski netika ievērota. Viņam oponenta rektors, norādot, ka tehniskajās fakultātēs šāda prasība esot jau izsenais, arī humanitārās nozarēs un tiesībās tas būšot vienkārši īstenojams, tādēļ problēmas varētu būt vienīgi ar medicīnu, bet tiem būšot

iespējams aprakstīt savus klīniskos novērojumus.⁷² Iespējams, ka universitātes attīstība būtu norisinājusies nedaudz citādi, ja G. Reinharda apsvērumi tiktu ievēroti, taču diemžēl rektora autoritāte iespaidoja deputātus un tie tika noraidīti.

Diskusijas turpinājās 1923. gada 2. martā, kad apspriešanas gaita atkal sasniedza 56. pantu par profesoriem izvirzītajām prasībām, kurš jau vairākkārtīgi bija izsaucis iebildumus. Deputāts K. Dēķens (LSDSP) uzsvēra, ka arī izglītības komisijā šajā pantā ievērteta piezīme par izņēmuma stāvokli profesoriem, kas ievēlēti universitātes tapšanas laikā.⁷³ Ja jau reiz izņēmumi bijuši iepriekš (aptuveni 15 vecā RPI profesori bez doktora grāda un kādi 10 cilvēki, kas ievēlēti tapšanas laikā, bet bez Krievijas maģistra grāda), tad tādus vajagot paredzēt arī nākotnē. Līdzīga bija ideja, ka tiem, kas LU tapšanas periodā kļuvuši par profesoriem bez augstākā zinātniskā grāda, jānosaka termiņš doktora disertācijas iesniegšanai. Turklāt nav taču nekādu grūtību atstāt personu bez grāda līdz promocijai par docentu, nevis meklēt iespējas izvirzīt par profesoru. "Ja kāds liktu priekšā citu mērauklu, ne šo tituli, ne doktora grādu – es tam piekristu, bet šim brīžam nekādas citas mērauklas nav un mēs negribētu, ka mūsu jaunajā universitātē drīzā laikā profesoru pieaugtu ārkārtīgi daudz, – tikdaudz, kā ideālos štatos paredzēts.." ⁷⁴ Pauls Gailītis iebilda, ka nebūtu taisnīgi prasīt no veciem profesoriem [ar to domātas jau agrāk par profesoriem strādājušās personas – M. B.] doktora grāda aizstāvēšanu, jo citās valstīs jau arī grādu obligāti neprasa, turklāt esot taču paredzēta iespēja arī uz priekšu ievēlēt ar 2/3 balsu par profesoru bez grāda [šī norma netika atstāta – M. B.].⁷⁵ Ļoti asi P. Gailītim iebilda P. Kalniņš (LSDSP), kas noraidīja sociāldemokrātiem piedēvēto pārspīlēto cieņu pret diplomiem, taču uzsvēra, ka pēc esošās redakcijas turpmāk grādu prasīs visiem, bet līdz šim bijuši izņēmumi, tiklab latvieši, kā vācieši, kuriem ar to dotas pārliecīgas privilēģijas.⁷⁶ Viņš uzsvēra, ka Latvijā būtu labāk ļaut arī nediplomētam zinātniekam paust savas zināšanas no universitātes katedras, tādēļ pieprasīja ievērot konsekventu pieeju, kas saskanētu ar iepriekš piemēroto praksi.

E. Felsbergs kā allaž savaldīgi analizēja situāciju, norādīdams gan atšķirīgo doktora grāda izpratni dažādās zemēs (kā polārus piemērus norādot Vāciju un Krieviju), gan uz nepieciešamību pēc izņēmumiem arī nākotnē.⁷⁷ Viņš paskaidroja, ka visi par profesoriem ievēlētie par tādiem kļuvuši ar 2/3 Organizācijas Padomes locekļu balsu, kas turpmāk vairs nebūs nepieciešams. Būtu arī praktiskas dabas grūtības prasīt no veciem profesoriem doktora grādu, jo viņi nereti ir vecāki vīri un profesori jau 20 gadus, turklāt nav jau citu speciālistu, pie kuriem viņiem kārtot eksāmenus un doktorēties. Viņš uzsvēra, ka visi, kas par profesoriem kļuvuši, būtu cienīgi par tādiem kļūt arī vecās universitātēs, turklāt tas līdz šim darīts ļoti taupīgi, jo ir tikai 56 profesori, tāpēc LU pārliecīgu devību nedrīkstētu pārmest. Šie argumenti acīmredzot bija iedarbīgi, un K. Dēķena priekšlikumu par prasību iegūt doktora grādu LU noteiktā termiņā ar nelielu balsu pārsvaru šai reizē noraidīja.

Faktiski tomēr pie 60. un 61. panta par docentiem visa minētā diskusija atsākās no jauna, K. Dēķenam izvirzot ideju, ka izņēmuma kārtā arī docenti ievēlami ar 2/3 balsu bez pirmā zinātniskā grāda. Šai runā K. Dēķens pirmo reizi formulēja ideju, kas vēlāk kļuva par pieņemtu praksi, proti, ka iespējams taču piešķirt goda doktora grādu izvirzīšanai par profesoru.⁷⁸ E. Felsbergs oponentēja, ka nevar un nedrīkst satversmē ieviest visus teorētiski iespējamus izņēmumus⁷⁹, turklāt, kā norādīja P. Gailītis, docents jau būtībā ir tas pats ārkārtējais profesors.⁸⁰

Pēc šīm principiālajām debatēm sekoja īsa dažu mazāk būtisku jautājumu precizēšana un plašākas pārrunas par alkohola lietošanas ierobežošanu studējošās jaunatnes vidū un šāda rakstura normu ieviešanu universitātes satversmē.

Izšķirošais, trešais, lasījums notika pēc divām nedēļām, 1923. gada 16. martā. Tajā izskatīja tikai tos pantus, par kuriem bija saņemti kādi labojumi vai precizējumi. Zemieņu savienība bija iestrādājusi 3. panta piezīmē normu, ka pēc trim darba gadiem LU svešautiešiem jāuzsāk lekcijas latviešu valodā. Plašu skaidrojumu par valodu lietojumu sniedza E. Felsbergs, iebildzams pret vēlmi noteikt tik īsu un nereālu termiņu.⁸¹ Viņš uzsvēra, ka universitāte ir pūlējusies būt nacionāla un to arī zināmā mērā panākusi, jo 69% lekciju lasa latviski, 19,8% krieviski, 8,9% vāciski, 1,7% angļiski un 0,5% franciski. Šis rādītājs ir labāks nekā Tartu un Somijā. Taču šāda prasība spiestu lauzt līgumus ar aptuveni 10 pieaicinātajiem ārzemiekiem un agrākā RPI profesoriem. Esot jau LU noteikts princips par pieciem gadiem valodas apguvei, tāpēc šai ziņā būtu jāuzticās universitātes padomei. Tā arī šo labojumu neiekļāva satversmes galīgajā redakcijā.

Karstākās diskusijas, tāpat kā iepriekš, izraisīja pirmā zinātniskā grāda nosaukums dažādās fakultātēs.⁸² E. Felsbergs universitātes padomes vārdā lūdza atgriezties pie nevienādotā variantā, kāds tas bija arī 1922. gadā augustā Ministru kabinetā apstiprinātajā satversmē. Līdz ar to zuda vajadzība vienoties par visām fakultātēm vienotu nosaukumu, tāpēc notika atgriešanās pie pirmsrevolūcijas Krievijas universitātēs jau lietotā kandidāta nosaukuma neierastā licenciāta vietā.⁸³ Turpmākās apspriešanas gaitā K. Dēķens apšaubīja, vai profesiju nosaukumus var uzskatīt par zinātniskiem grādiem⁸⁴, bet A. Kalniņš argumentēja šāda viedokļa atbilstību augstākās tehniskās attīstības gaitai⁸⁵, tomēr tika saglabāts LU ieteiktais variants.

Arī jautājumā par doktora grāda nepieciešamību profesoriem 56. pantā tika no jauna meklēti argumenti, lai tam pievienotu piezīmi, kurā universitātes padome tika pilnvarota noteikt termiņu, kad profesoriem bez doktora grāda tas būtu jāiegūst. P. Kalniņš uzsvēra, ka nevar iekļaut normas, kas paredz profesorus ievēlēt bez grāda ar 2/3 balsu, bet uz docentiem līdzīgu normu neattiecināt, jo tas nozīmētu konsekvences zudumu.⁸⁶ Viņš uzsvēra, ka viņa frakcija nebūtu pretim, ja pielaistu arī bez doktora grāda, bet, ja nu esot šāda nostāja, tad arī jau ievēlētajiem profesoriem, kam nav grāda, tas 5 vai 10 gadus, bet tomēr vienreiz būtu jāiegūst. Turklāt tas saskanētu ar 60. pantā iekļauto prasību docentiem bez zinātniskiem darbiem tādus iesniegt universitātes padomes noteiktā laikā [nosakot, ka agrāk nedocējušām personām vajadzīgs darbs *pro venia legendi* – M.B.]. Citi var iznākt absurds, ka profesori, kuriem nav grāda, to piešķirs doktora grāda pretendentiem. Turklāt tas būtu attiecināms uz 15 vāciešiem un cittautiešiem bez grāda un 10 latviešiem, kuri par profesoriem kļuvuši LU tapšanas laikā. Kaut gan E. Felsbergs viņam oponentēja, ka obligāta ir disertācijas prasīšana profesoriem, kuri jau agrāk bijuši ievēlēti citās universitātēs vai RPI, tomēr arī viņš bija spiests atzīt, ka, pēc viņa pārlicības, jaunie profesori [proti, tie, kas par tādiem bez grāda ievēlēti tikai LU – M.B.] doktora grādu iegūs.⁸⁷ Turpmākā attīstības gaita rādīja, ka doktora grādu, aizstāvot disertāciju (*rite*), vēlāk ieguva K. Kundziņš, A. Spekke un A. Būholcs, bet vairākiem citiem tika piešķirts LU goda doktora grāds (M. Bīmanim, A. Tentelīm u. c.).⁸⁸ Saeima nobalsoja par P. Kalniņa ieteikumu, un no docentiem tika prasīts iesniegt kādu zinātnisku darbu, kuru pēc tam akceptēja universitātes padome. Tiem, kam šādu darbu nebija, tas bija jāiesniedz noteiktā termiņā, taču praksē ne vienmēr tas notika un šis process ieilga līdz pat 30. gadu vidum.

Pēdējās asās debātes pirms LU satversmes apstiprināšanas skāra alkohola lietošanas ierobežošanu un LU speciālā budžeta līdzekļu izlietojumu. K. Dēķens iebilda, ka vēlme ieskaitīt 25% no mācību maksas speciālajos LU līdzekļos var būt visai neveiksmīga, jo tās esamība allaž kalpos finanšu speciālistiem par argumentu, lai mazinātu valsts dotāciju.⁸⁹ G. Reinhards, aprakstīdams Medicīnas fakultātes grūtības Rīgas pilsētās 1. slimnīcā,

norādīja, ka daudz pieminētā augstskolas autonomija finanšu jomā esot gluži niecīga, tādēļ speciālie līdzekļi būtu paredzēti laboratoriju uzturēšanai un ārštata mācībspēku algošanai, kā arī jauno zinātnieku atbalstīšanai.⁹⁰ Tomēr visi citi runātāji uzsvēra, ka šāds finansēšanas modelis būs lieki sarežģīts un reāli neienesīs LU kasē vairāk līdzekļu.⁹¹ Tā kā arī E. Felsbergam šis priekšlikums nelikās veiksmīgs, tad tas tika noraidīts. Pēc šī panta izspriešanas tika balsots par LU satversmi 3. lasījumā kopumā un tā tika pieņemta vienbalsīgi. Tādējādi 1923. gada 16. marts LU darbības hronoloģijā būtu uzskatāms par brīdi, kad augstskola ieguva stabilu tiesisko pamatu savai darbībai. Tas nu ļāva īstenot gan doktora grāda atzīšanas procedūru, gan uzsākt pirmo doktora disertāciju aizstāvēšanu.

Var apgalvot, ka pilnībā LU satversme varēja stāties spēkā tikai pēc tam, kad 1924. gada februārī tika atrisināta līdz tam nenokārtota tiesiskas konsekvences problēma, pieņemot "Likumu par bijušā Rīgas Politehniskā institūta pārņemšanu valsts īpašumā". 1924. gada 26. februāra sēdē Pauls Gailītis (Zemnieku savienība) izskaidroja, ka ne 1919. gada 3. augusta rīkojums par RPI pārņemšanu, ne 1922. gada 17. augusta likums par tā pārvaldīšanu, nepiešķir visas tiesības LU rīkoties ar tai nodotajiem īpašumiem, tostarp nerunājot par attiecībām ar kreditoriem, ierakstiem zemesgrāmatās un tiesībām pārvaldīt īpašos kapitālus, kā arī par pārņemšanas komisijas materiālu nodošanu LU arhīvam.⁹²

Budžeta pieaugums: vajadzības, iespējas un intelektuālo cerību piepildījums

Pirmais kārtējais budžets, kuru nācās izskatīt pēc Satversmes spēkā stāšanās, bija **1923./1924. gada budžets** (toreiz budžeta gads sākās 1. aprīlī), taču tā izskatīšana tika uzsākta tikai 1923. gada jūlijā, jo pēc Jāņiem tika sastādīta jauna valdība ar Z. Meierovicu priekšgalā. Līdz debatēm par Izglītības ministriju deputāti nonāca 1923. gada 12. jūlija sēdē, to turpinot arī divās nākamajās sēdēs.⁹³ Pirmais referents K. Dēķens (LS-DSP) izteica gandarījumu par būtisku izglītībai atvēlētās budžeta daļas pieaugumu, taču uzsvēra, ka augstskolas kopā tērē apmēram 1/5 no tā, turklāt pārāk mazu daļu no saviem izdevumiem cenšas nodrošināt pašas. Par šādas situācijas iemesliem viņš minēja lielās administratīvās izmaksas un pārāk īso profesoru un docentu darba laiku. "Es neteiktu, ka viņš ir īss, ja šie mācības spēki ziedotu visu savu pārējo laiku zinātniskiem darbiem un pētījumiem. Tas par nožēlošanu būs tikai pie ļoti nedaudziem, bet lielais vairums no mācības spēkiem ieņem bez šīs vietas vēl kādu citu, kā, piemēram, departamenta direktora vietu, apvienojot departamenta direktora pienākumus ar docenta pienākumiem. Tur viņš saņem pilnu algu tikai par 6 stundām un tad vēl saņem pilnu algu kā departamenta direktors. Te nav zinātnei un augstskolai nekādu ieguvumu, ka tik īss mācības laiks. [...] Ja docentam jālasa tikai 6 stundas nedēļā, tad tas nozīmē, ka pārējais darba laiks ir ierēķināts priekš sagatavošanās zinātniskiem darbiem."⁹⁴ Analizējot kopējo situāciju augstākajā izglītībā, viņš uzsvēra, ka tā izglītības iegūšanā ir labvēlīgāka Latvijas cittautiešiem, ņemot vērā, ka Herdera institūtā ir 509 studenti, krievu augstākajos kursos – aptuveni 120, bet dažādos ebreju kursos – vēl 575, turklāt šo tautību pārstāvji visai daudz studē ārzemēs. Viņš krasi nostājās pret idejām par *numerus clausus* ieviešanu (jo latviešu procents augstskolās tāpat pārsniedz to īpatsvaru valstī) un domu, ka stingri latviešu valodas pārbaudījumi ļaus mazināt minoritāšu īpatsvaru LU, jo cittautieši, kas to vēlas, valodu mācās čakli un šos eksāmenus noliks, dažkārt kļūdami konkurētspējīgāki par latviešiem.

Taču šie vispārīgie apsvērumi bija ievads visai skarbai kritikai par nedemokrātismu un šķietamo elitārismu, kas LU pārņēmis. Paužot kreiso aprindu viedokli, K. Dēķens no Saeimas tribīnes teica šādus visai asus vārdus: “..mēs piedzīvojām, ka cerībās uz augstskolu mēs esam stipri vīlušies. Sapņot par savu augstskolu latvju tauta sāka jau atmodas laikmetā. Toreiz pat nedrīkstēja domāt, ka tas kādreiz varētu realizēties, ka mums būs kādreiz sava augstskola, kur mums pat nebija savas tautskolas. Tomēr sirds tiecās ticēt un gribēja sapņot, kas tad būs par laikiem, kad mums būs pašiem sava gaismas pils, no šīs gaismas pils tad plūdis gaisma uz visiem, sildīdama un apgaismodama visus. [...] Mēs še esam stipri vīlušies. Mūsu augstskola var uzrādīt pāris spožus spīdekļus, kuru gaisma krīt pāri par mūsu robežām. Par tiem šoreiz nerunāsim. Lielais vairums ir vidusmēra spīdekļi, bet ar ļoti lielām pretenzijām. Tūlīt jau organizācijas stadijā viņi bija izteikušies: “Nu, plikadīdas mēs te iekšā nelaidīsim!””⁹⁵ Pārmetumi visvairāk skāra LU norobežošanas no kultūras darbiniekiem, jo daudzi no tiem nav studējuši vai nav studijas beiguši, tas noved pie situācijas, ka augstskola atsvešinās no visas līdzšinējās kultūras un no tautas tempļa top par kroņa iestādi. LU tika pretstatīta konservatorijai, kas meklē sakarus tautā, un arī Herdera institūtam, kam cieši sakari ar vācu skolotājiem un visu vācu kopienu. Stāvokli LU K. Dēķens saistīja ar vispārējām konservatīvām tendencēm izglītības sistēmā: “Tāds skolotāju ideālisms, kāds tagad redzams vāciešos, bija Tērbatas skolotāju kongresā, bet pēc tam, kad skolotāji kongresa garā sāka strādāt, skolu departaments centās šo enerģiju nonāvēt, un tās vairs nav.”⁹⁶

K. Dēķena iebildumus sākumā daļēji noraidīja Francis Trasūns (Latgales kristīgo zemnieku savienība), taču viņš vairāk runāja par universitātes funkcijām vispārīgi, kuras viņaprāt, neesot saistītas ar zinātnes popularizēšanu un dialogu ar sabiedrību, nevis par konkrētām LU problēmām.⁹⁷ Uzskatīdams par pienākumu atbildēt plašāk, uz K. Dēķena pārmetumiem atbildēja LU rektors un demokrātiskā centra deputāts Ernests Felsbergs, kurš noliedza izšķērdīgu līdzekļu lietojumu, jo daudzi veicot administratīvus pienākumus tikpat kā bez algas, turklāt arī izdevumi ēku iegādei un to remontam, kā arī bibliotēkas vajadzībām nav uzskatāmi par kārtējiem izdevumiem, bet par ieguldījumu paliekamās vērtībās.⁹⁸ Necenzdamies debatēt par LU norobežošanas un dažu mācībspēku pretenzijām, viņš izteica prieku, ka vismaz divas vai trīs liela mēroga zvaigznes augstskolā nebūt neesot maz. Skaidrojot amatu apvienošanu kā praktiskas dzīves nepieciešamību un arī lietderību daudzām profesijām (ārsta praksi mediķiem, tiesneša – juristiem, darbu vidusskolā humanitāro nozaru docētājiem), viņš uzsvēra, ka šis fakts pats par sevi nav negatīvi vērtējams, kā arī minēja piemēru par kādu profesoru [arheologu Maksī Ebertu – M.B.], kurš vienlaikus ir štatā gan Rīgā, gan Karaļaučos.⁹⁹

Garā runā K. Dēķena viedokli aizstāvēja P. Kalniņš (LSDSP), kas arī uzsvēra daudzu docētāju nicinošo attieksmi pret darba tautu, atkārtoti citēdams Medicīnas fakultātes nodibināšanas laikā pausto frāzi par “plikadīdām”, kurus tur neielaidīšot, kā frāzi, kas raksturo to garu, kas valda augstskolā.¹⁰⁰ Iespējams, ka šis teiciens, kas līdzīgi mūsu dienās slavenajam izteikumam par “reņģēdājiem” ticis sākotnēji minēts daudz nevainīgākā kontekstā, bija nevilšus ieguvis vispārinājuma un politiskas metaforas raksturu. Viņaprāt “augstskolā, tāpat kā tiesu iestādēs, ir sastopami viskonservatīvākie kungi”.¹⁰¹ Arī K. Dēķens, noslēgdams diskusiju, uzsvēra, ka viņš justos gandarīts par vēl dažiem spīdekļiem universitātē, bet viņam nav pieņemams, ja vienā fakultātē tiek uzsvērta šāda virzība, bet citās atsakās no latviešu kultūras darbiniekiem par labu cara ģenerāļiem.¹⁰² Liekas, ka šai reizē jautājums skāra pašu pamatu, proti, mācībspēku izvēli – vai gatavot savus speciālistus no vietējas cilmes speciālistiem, apzinoties, ka viņi varēs pilnvērtīgi docēt pēc zināma laika, toties pārstāvēs dažādas politiskās aprindas, vai arī ņemt jau

gatavus profesorus no agrākiem Krievijas universitāšu mācībspēkiem, apzinoties, ka vairums no viņiem būs visai konservatīvi un šādu garu arī ienesīs LU.

Diskusijas ar jaunu sparū atsākās 1924. gada maijā, apspriežot **1924./1925. gada budžetu**, kad Rūdolfs Lindiņš (sociāldemokrāts mazinieks) kritizēja mācību programmu neatbilstību Latvijas apstākļiem.¹⁰³ Viņš uzsvēra, ka no Krievijas mantotajās programmās studiju kursi ir par daudz gari, jo tie bija paredzēti, lai beidzēji spētu sekmīgi darboties tālos nostūros bez citu atbalsta, bet Latvijā apstākļi ir gluži citādi. Turklāt netiek domāts par to, kādās nozarēs speciālistu trūkst, bet tiek izglītoti inženieri, kuru varbūt ir par daudz, nevis zobārsti, kuru trūkst, pie tam regulācija notiek, mazinot zobārstniecības nodaļas budžetu un štatus. Plašāk šos jautājumus analizēja K. Dēķens, kurš allaž aplūkoja visas izglītības problēmas no pamatskolām līdz augstskolai. Ar lepmumu pavēstot, ka LU jau ir 5999 studenti, tomēr viņš atzina, ka esot šaubas par to, vai visi trīs sākotnējie principi, proti, vienotības, nacionālais un demokrātiskais, tajā tiek konsekventi realizēti. "Vienības princips ir izvests līdz galam: mūsu augstskolā apvienotas universitātes un politehnikuma fakultātes un laikam jau diezgan cieši sakusušas. Ja no iesākuma bija vēl viena otra berzēšanās [sk. viņa vārdus 1922. gada budžeta debašu laikā – M. B.], tad tagad par to nekas vairs nav dzirdams uz ārieni. Nacionālā ziņā mūsu augstskola ir tikpat latviska kā visa mūsu Latvija. Latviešu procents studentu starpā nebūs mazāks, kā vispār visā zemē; arī lekcijas arvien vairāk sāk latviešu valodā lasīt. Te nu būtu novērojams progress, bet regress ir novērojams demokrātisma ziņā. Kad mūsu universitāti atvēra, tad viņu saņēma ar sajūsmu visa sabiedrība, un visai sabiedrībai arī bija durvis plaši atvērtas, bet tagad jo dienas, jo mazāka sajūsma un interese sabiedrībā ir par savu augstskolu."¹⁰⁴ Te, protams, var no vienas puses teikt, ka romantiskā sajūsma par pašu universitāti, kas bija tipiska neatkarības laika sākumam, bija nedaudz noplakusi, atstājot līdzsvarotāku skatu uz tās iespējām un pienākumiem, bet nez vai LU vēstures pētniekiem būtu korekti aizmirst arī šādas noskaņas krietni lielā sabiedrības un politiskā spektra daļā. Turklāt K. Dēķenam itin labi varēja būt zināms arī skats uz universitātes dzīvi no studenta viedokļa, jo šai laikā studēja viņa jaunākā meita un dēls.

Cits K. Dēķena izteikts pārmetums LU bija ekstrēmā nacionālisma grupu aktivitātes, kuras šais gados visaktīvāk pārstāvēja Nacionālais klubs un tā vadītājs Indriķis Pone. Šai sakarā smagus pārmetumus izpelnījās arī studentu lietu prorektors [profesors J. Plāķis, kurš šai amatā atradās no 1922. gada 13. oktobra līdz 1924. gada 30. jūnijam – M. B.], kas uzstājas kā tiesātājs ("Galvenais viņa apsūdzību veids ir: tas ir žīds, tas ir komunisti. Pēc viņa terminoloģijas komunisti un sociālisti ir viens un tas pats."¹⁰⁵). Jauns motīvs, kas parādījās un tika aizvien biežāk pieminēts arī turpmākajos gados, bija pārmetums par mazo beidzēju skaitu, kaut gan augstskola pastāvēt jau piecus gadus. Tur, pēc deputāta domām, vainojami mācībspēki, kuri bez augstskolas strādā vēl daudzās vietās, kas neatbilstot E. Felsberga paustajai domai, ka 6 stundu lekciju nolasīšanai jāgatavojas 36 stundas, proti, pilna darba nedēļa.¹⁰⁶ Tad nu šie mācībspēki ar mazu ieinteresētību augstskolas darbā rādot sliktu piemēru studentiem.

Kopumā analizējot mācībspēku problēmu, atkal tika atgādināts LU satversmes apspriešanas laikā teiktais, ka daudzi, kas kļuvuši par profesoriem, nav attaisnojuši uzticību, ko tiem deva satversmes pieņemšanas laikā.¹⁰⁷ Uzsver, ka no tiem trim, kas disertācijas aizstāvējuši [līdz diskusijas brīdim – Augusts Kirhenšteins, Romans Adelheims un Alfrēds Vītols – M. B.], neviens nepieder pie tiem, kas profesora titulu saņēma avansā, bet citi, it īpaši no humanitārajām fakultātēm, nemaz to nesteidzas darīt. Runājot par kadru politiku, izskanēja skaidra norāde uz korporatīvo pieeju: ".no malas izliekas itin kā augstskolā būtu noslēgusies kāda grupa, kas svaigus jaunus spēkus negrib laist iekšā

dažādu iemeslu dēļ. Arī ar izrakstīšanu no ārzemēm līdz šim nav īsti laimējies. Viens otrs no ārzemēm izrakstītais ir tiešām ievērtības cienīgs, bet ir arī tādi, ar kuriem nevar lepoties. Tomēr spējīgākie tepat no mūsu jaunatnes netiek pielaisti, laikam lai tie neiestu augstskolā pārāk daudz svaiga gaisa.”¹⁰⁸

Polemikā atkal iesaistījās E. Felsbergs (Demokrātiskais centrs), kurš centās atspēkot K. Dēķena pārmetumus. Svarīgs viņa arguments bija tas, ka ar lielo studentu skaitu kā tādu nevar un nevajag lepoties, jo augstskolām jālepojas “ar savu mācības spēku sekmēm zinātnes veidošanā, ar savu studentu čaklumu un krietnumu, ar savu institūtu labierīcību.”¹⁰⁹ Tomēr viņš uzdrošinoties iebilst Dēķena kunga apgalvojumam, ka “mācībaspēki nestrādājot tik daudz, cik vajadzētu, un studentiem esot tik daudz jaunu īpašību”¹¹⁰. Viņš arī norādīja, ka LU budžets esot salīdzinoši mazāks nekā Lietuvai (tur – 30 miljoni, mums – 16 miljoni), turklāt tas notiekot apstākļos, kad daudz kas jāiekārto no jauna un liela daļa tēriņu ir ilgtermiņa ieguldījumi, nevis kārtējie izdevumi. Ja arī abstrakti piekristu, ka 6000 studentu valstij ir par daudz, tad jāatceras, ka universitātē tagad saplūduši tie, kuriem pasaules kara un Latvijas tapšanas laikā nebija iespējams studēt.¹¹¹

Pārlicīgais studentu skaits bija arī G. Reinharda (Kristīgi nacionālā savienība) galvenais iebildumu objekts.¹¹² Viņš pamatoti norādīja, ka daudzas augstskolas problēmas sakņojas neveiksmīgi izvēlētajā vidusskolu sistēmā, kuru programmas ir sliktas un neatbilst Latvijas ekonomiskajām vajadzībām, kā arī sliktajās beidzēju zināšanās. Turklāt šādas nepilnīgas vidusskolas spiež (dzen) visus beidzējus, pat tos, kuri nespēj ar studijām tikt galā, studēt, bet tam nepietiek ne telpu, ne resursu. “Telpas, kas mums ir, tās varbūt ir priekš 2000 studentiem, ja viņiem grib dot cik necik tādu ērtību, kādas vajadzīgas. Iekārta ir vēl ļoti nabadzīga un mācības līdzekļi mums ir tie, kas palikuši pāri no vecā politehniskā institūta, un arī tas, kas palicis pāri, ir ļoti mazos apmēros, un kas tiek iegādāts no jauna, ir arī smieklīgi maz. [...] Ja atstātu kādus pāris tūkstošus studentu, tad ar to varbūt pietiktu Latvijai. Bet sakiet, ko mēs darīsim ar 7000?”¹¹³ Viņš arī uzsvēra, ka visās fakultātēs tiek uzņemts par daudz studentu, jo kur, piemēram, ik gadus varēs likt 400 tautsaimnieku, jo visdrīzāk pietiktu ar 100. Tāpat G. Reinharda kritizēja zemās profesoru algas: “Neviens taču nevar noliegt, ka mūsu mācības spēki ir ideālisti, kas uzpurējas priekš mūsu augstskolas, jo par to algu, ko jūs maksājat veciem, kārtīgiem profesoriem, par 17 000 rubļu mēnesī, jūs taču nevarat prasīt nezin ko. Tur ir ievērojami vīri, kuriem var būt arī lielas prasības, bet tomēr tie nāk un strādā mūsu augstskolā, uzpurējas.”¹¹⁴

Dažas dienas vēlāk (1924. gada 21. maijā), nobeidzot debates par Izglītības ministrijas budžetu, K. Dēķens kā būtisku problēmu uzsvēra, ka augstskolā ne visu vēl lasa latviski.¹¹⁵ Viņš noliedza savas partijas neieinteresētību LU lietās, kā to varēja saprast no E. Felsberga teiktā, jo viņa frakcijas vēlme neesot mazināt augstskolas budžetu absolūtos skaitļos (kā to uzstājot G. Reinharda un vēloties mazināt studentu skaitu no 7000 līdz aptuveni 2000), bet palielināt citu skolu finansējumu (kas tad mazinātu minēto piektdaļu, kura atvēlēta LU no visiem izdevumiem skolām, ja neskaita mazākumtautību skolas). Pēc viņa domām, pareiza izdevumu proporcija starp augstskolu, vidusskolām un pamatskolām esot vērojama citās valstīs, proti, 1:2:8, bet tādēļ viņš nevarot samierināties ar E. Felsberga piedāvāto dalījumu – 1:7/8:2. K. Dēķens arī karsti oponentēja iebildumiem par sociāldemokrātu neieinteresētību latviešu kultūrā: “Mūsu augstskola ir nacionāla, un mūsu augstskola ir ievēlējusi sociāldemokrātu par savu goda biedri. Tas ir tagad laikam vienīgais mūsu augstskolas goda biedrs [Latvijā – M.B.]. Tad laikam tas būs mūsu nacionālā kultūrā gan kaut ko darījis. Viens no mūsu augstskolas profesoriem, uz kuriem

mūsu augstskola var lepoties, ir sociāldemokrāts [K. Balodis? – M. B.], un pirmais, kas pie augstskolas doktora gradu ieguvis, ir sociālists [A. Kirhenšteins – M. B.].”

Debates par **1925./1926. saimniecības gada budžeta** projektā paredzētajiem Izglītības ministrijas izdevumiem sākās Saeimas VIII sesijas 17. sēdē 1925. gada 15. maijā. Arī šoreiz izšķirošais vārds piederēja opozīcijā esošajiem sociāldemokrātiem, kuru viedokli kārtējo reizi pauda K. Dēķens.¹¹⁶ Iesākumā viņš uzsvēra LU izaugsmi, bet pieminēja arī tās spiedīgos materiālos apstākļus un grūtības ar mācību telpām: “...savos 6 pastāvēšanas gados [tā] izaugusi, izveidojusēs par jo plašu mācības iestādi: 11 fakultātes, kuras sadalās 27 nodaļās. Janvārī bija 6382 studējošie, no tiem 6257 studenti un 125 brīvklauštāji. [...] Ja prasa, vai universitāte ar visu to, ar visiem tiem 8 namiem, ar visām muižām ir pietiekoši apgādāta ar telpām, tad jāsaka, ka nē. Trūkst telpu, it īpaši dabas zinātņu fakultātēm, trūkst telpu laboratorijām, trūkst muzejiem un arī auditorijām. Muzejiem mantas ir, bet nav, kur tās novietot. Kādam no ārzemēm ataicinātam profesoram visas līdzī atvestās grāmatas veselu gadu stāv vēl kastēs sapakātas; sakrauts vesels lēvenis kastu, viņš nevar grāmatas izņemt no kastēm, nevar tās laist darbā, dot saviem palīgiem, saviem studentiem telpu trūkuma dēļ. [...] Trūkst ne tikai telpu, trūkst arī mācības līdzekļu. It sevišķi tas sakāms par muzejiem. Vācu privātais Herdera institūts atrodas šinī ziņā labvēlīgākos apstākļos nekā valsts universitāte, jo Herdera institūtam lietošanai pieejams Doma muzejs, bet mūsu universitātei nav lietošanā neviena tāda muzeja.”¹¹⁷ Taču pēc šīs visai oriģinālās situācijas analīzes seko retorisks jautājums par LU devumu valstij, kas, pēc K. Dēķena domām, nav īsti adekvāts ne studentu skaitam, ne ieguldītajiem resursiem: “Bet ko universitāte dod mums? Ko universitāte līdz šim ir devusi? 6 gados ir iestājušies 9351 students. Šī gada janvārī bija 6257. Tātad izstājušies līdz š. g. 1. janvārim 3094, no kuriem beiguši kursu 504. [...] Uz viena beidzēja 5 nebeidzēji. Līdz 1. janvārim bija beiguši tikai kādi 2 vai 3 no tiem, kas apmeklējuši tikai mūsu universitāti. [...] No beigušajiem 1. rindā stāv mediķi. No visiem 504 beidzējiem mediķu ir 229, gandrīz puse. Bet veterināru tikai 3, bet šinī fakultātē mācās 148. [...] Tautsaimniecības un tieslietu zinātņu fakultāti beiguši 59; tur iekšā ir 1535.”¹¹⁸ Pēc runātāja domām, šāds stāvoklis ir vismaz nopietnu pārdomu, ja ne gluži pārmetumu vērts.

Krietna daļa runas tika veltīta politiskajiem strāvājumiem un iekšējai atmosfērai universitātē, norādot uz LU studentu padomes labo politisko ievirzi, jo tajā vairs nav pat Zemnieku savienības kā centru pārstāvju. Krietnu daļu kritikas saņēma arī mācībspēki, jo tikai daļa esot čakli gan kā pedagogi, gan zinātnieki, gan zinātnes popularizētāji. “Kāds pāris valodnieku atsaucas arvienu uz kuru katru vajadzību sabiedrībā, nenostājas nomaļus no sabiedrības, bet tādu ir ļoti maz. [...] Ir arī tādi, kas ir labi pedagogi, ņem savu pedagoģisko darbību nopietni, bet neko nedara zinātniskajā un sabiedriskajā darbā, un beidzot ir arī tādi, kurus nevar saukt par labiem pedagogiem, un kuri ir arī tādi, kuri nesekmē arī citādi augstskolas uzdevumus.”¹¹⁹

Pārmetumus K. Dēķena runā izpelnījās arī dažas konceptuālas nostādnes: “Liekas, ka nevajadzētu būt domstarpības, ka mūsu dabas zinātniekiem jāiziet no Latvijas dabas, studenti jāievada Latvijas dabas pētīšanā. Bet mums ir mācības spēki, kuri visu to, kas bijis savākts politehniskā institūtā no mūsu dabas, no Latvijas zemes, ir likuši uzņest un novietot kaut kur augšā: “Izrakstīsim no ārzemēm mācības līdzekļus.” Kas sakrāts no iepriekšējiem bijušā politehniskā institūta mācības spēkiem no mūsu pašu zemes, tam nepiešķir nekādas nozīmes, to nelaiž apgrozībā, to nedod rokā studentiem.”¹²⁰ Nesaucot vārdā, tika precizēts, ka šis docētājs esot aicināts no citurienes [iespējams, ka domāts profesors Embriks Strands – M.B.]. Turpinot šo domu, aplūkota arī no ārzemēm uzaicināto mācībspēku izvēle, kas ne vienmēr bijusi veiksmīga, turklāt daudzi no viņiem nav

gatavi LU ilgstoši strādāt. „..daži no ārzemēm ataicinātie ir izrādījušies nopietni zinātnieki. Še pirmā rindā jāmin nupat šinīs dienās godinātais profesors Bakmanis [kuram pasniegti pagodinājumi sakarā ar aiziešanu no LU – M.B.], žēl, ka to nespēja saistīt uz ilgāku laiku un ka mūsu augstskolā viņš vairs nestrādās. No ārzemēm ievestie mazāk-spējīgie spēki paliks tepat arī turpmāk. Tos prot saistīt, bet Bakmanim jāiet prom.”

Raksturojot mācībspēku kopumu, it īpaši profesorus, K. Dēķens nevairījās no visai asiem pārmetumiem: „..sabiedrībā sāk izplafīties doma, ka universitātē tie, kas sākumā gadījušies te, ir pamatīgi iesēdušies un nu negrib laist klāt nevienu spirtāku spēku, liek šķēršļus ikkatram možākam garam, kas gribētu tikt augstskolā iekšā. [...] Tāpat arī tie, kam ir piešķirts profesora titulis, ne visi vēl to attaisnojuši ar doktora grāda iegūšanu.”¹²¹

Nobeidzot runas daļu, kas veltīta stāvoklim LU (turpmāk aplūkotas arī citas augstskolas, vidusskolas un pamatskolas), daži sociāldemokrātu secinājumi atkal labi saskan ar labējā spārna argumentiem par pārliecīgo LU lielumu un mazo tās darbības rezultativitāti, kas vedina uz domām par visai radikālu līdzekļu nepieciešamību: “Vispāri jāsaka, ka ar universitāti mēs atstājam nākamai Saeimai diezgan smagu mantojumu. [...] Maz tā dod un nav dibinātu iemeslu sagaidīt, ka turpmāk tā dos daudz vairāk, un pie visa tā mūsu universitāte izvēršas par galējas reakcijas cietoksni. Varbūt, ka nākamai Saeimai būs jādomā par nopietnu universitātes satversmes revidēšanu, varbūt būs jādomā par pašas universitātes sašaurināšanu. Ja Lietava var iztikt ar 6 fakultātēm, vai mēs arī nevarētu ķerties pie dažu fakultāšu un nodaļu likvidācijas.”¹²²

Demokrātisko centru pārstāvošais izglītības ministrs Arvīds Kalniņš visai nepārliecinoši oponēja K. Dēķenam par pārmērīgo studentu skaitu, kas varbūt arī esot fakts, bet norādot, ka Igaunijā studentu relatīvi esot vēl vairāk. “Jāpiekrīt Dēķena kungam, ka mūsu universitāte ir izplētusies tiešām ļoti plaša. Pie šī plašuma nenoliedzami mūsu universitātes darbībā varbūt ir vēl arī viens otrs atsevišķs defekts, bet tamdēļ sacīt, ka viņa ir izplētusies par daudz plaši, pēc manām domām, būtu nepamatoti.”¹²³ Lai attaisnotu nelielo beidzēju skaitu viņš vēl piebilda, ka Krievijas augstskolas caurmērā beidza pēc 7 gadu studēšanas, bet LU vēl 7 gadu studējošo nemaz nav. Tāpat jautājumā par LU izdevumiem viņš apšaubīja iepriekšējā runātāja mēģinājumu summēt visus LU izdevumus, jo tajos ietilpuši arī vienreizējie izdevumi ēku iegādei un laboratoriju izbūvei, kas tuvākajos gados nebūs jāatkārto. Tomēr arī ministrs bija spiests atzīt, ka, kaut gan LU pēc Ministru kabineta lēmuma saņems Mironova komercskolas ēku [namu Alberta ielā 10 – M.B.] un tai jau būs 8 ēkas, taču tas stipri atpaliek no tiem aptuveni 20 namiem, kas ir Tartu universitātes rīcībā, lai gan tajā ir tikai puse to nodaļu, kas ietilpst LU. Tātad arī tradīcija visos salīdzinājumos minēt abu kaimiņvalstu pozitīvo piemēru iepretim savām problēmām nebūt nav radusies 90. gados, bet plaši izmantota jau starpkaru perioda parlamentārajās runās.

Pauls Gailītis (Zemnieku savienība) uzsvēra pārāk mazo profesoru atalgojumu, kas kavējis iesaistīt LU darbā pirmās kategorijas mācībspēkus. Savā runā viņš minēja piemēru, ka Francijas sūtnis esot solījis sameklēt romānistu Francijā un pat segt to algas daļu, ko nevar segt universitāte, bet, uzzinot samaksas kārtību par virsstundām, kas profesoriem pienākoties no 9., bet lektoriem – no 11. stundas, sarunas apstājušās.¹²⁴ Par K. Dēķena norādīto sadarbību starp Herdera institūtu un Doma muzeju, viņš puda pārliecību, ka arī LU varētu panākt sadarbību, ja šādu lūgumu izteiktu. Šais vārdos gan arī izskanēja slēpts pārmetums, ka netiek izmantoti visi Rīgā atrodamie resursi mācību procesa nodrošināšanai.

Nākamais orators G. Reinharde (Kristīgi nacionāla apvienība) arī šajās debatēs atgriezās pie savas idejas, ka daudzas LU grūtības, ieskaitot pārmērīgo studentu

daudzumu un nelielo beidzēju skaitu, sakņojas skolu politikā: “..ar tā saucamo “vienības” skolu panākam to, ka visi mūsu jaunie pilsoņi tiek sadzīti it kā murdā; murda galā atrodas augstskola.”¹²⁵ Kamēr neierīkos vairāk arodnieciska tipa skolu, tikmēr pieplūdums augstskolā nemazināsies, kaut gan tas ir dārgi sabiedrībai un kaitīgi no tautas attīstības viedokļa (ja izglītotie neatradīs darbu dzimtenē, viņi aizceļos). Tāpēc viņš karsti iebilda pret reflektantu zināšanu līmeņa pazemināšanu un mazākām prasībām reflektantiem. Viņš nepārprotami apgalvoja: “..nevaru piekrist kaut kādiem atvieglojumiem pārbaudījumu ziņā, lai augstskolā varētu iestāties visi. No savas puses es prasītu, lai vēl pastiprinātos, kas jau ir: taisni lai stingras konkurences dēļ augstskolā ietītu daudz mazāk studentu.”¹²⁶ Tāpēc jautājumā par augstskolas lielumu redzama visai reti vērojama politiski pretrunīgu spēku viedokļu saskaņa: “Es pilnīgi piekritu Dēķena kungam, ka mūsu fakultātu un nodaļu skaits arī ir pārāk liels. [...] mēs esam lielāku augstskolu uzcēlušī nekā tas ir kaimiņu valstīs, piemēram, Lietuvā, kur ir lielāks iedzīvotāju skaits.”¹²⁷

G. Reinhards, būdams kopš pirmās dienas iesaistīts LU organizācijas darbā, centās deputātiem izskaidrot mazo beidzēju skaitu, par kuru, šķiet, dabūjuši taisnoties turpat vai visi vēlāko LU darbības pārskatu autori: “Mums, kungi, nav jāaizmirst, ka pirmos divi gados, kad mūsu augstskola nodibinājās, kad tur vēl viss bija ļoti nepilnīgi, kad mums vēl nebija ne mācības spēku, ne līdzekļu, nedz arī laboratoriju, ka tad nebija iespējams daudz ko strādāt. Augstskola atradās vēl tikai dibināšanās stadijā. Otrs iemesls ir tas, ka daļa no mūsu studentiem ir nodarbināta vai nu privātās, vai valsts vai pašvaldības iestādēs. Tas pierādāms caur to, ka tanīs fakultātēs, kur ir priekšpusdienas lekcijas, kur citādi nevar iekārtot, beidz vairāk. Piemēram, medicīnas fakultātē lekcijas notiek priekšpusdienās – tas arī itin dabīgi, slimnīcas piespiež to darīt, jo citādi slimnīcas režīmu nevar iekārtot, – beidz ļoti daudz, gandrīz puse no visa beigušā skaita. Citās fakultātēs, kur studenti iet darbā, peļņā, ko ļoti daudz no mūsu studentiem dara, nevar augstskolu ātrāki beigt par 5 un 4 gadiem, bet 5 gadu vietā jāstudē 7 un 4 gadu vietā 6 gadus.”¹²⁸ Zemo beidzēju skaitu tendenciozai LU kritikai nereti izmantoja arī padomju laikos, necenšoties tam meklēt nekādus objektīvākus izskaidrojumus.¹²⁹

Īpašs G. Reinharda rūpju objekts bija Medicīnas fakultāte, jo tās sekmīgai darbībai atšķirā no daudzām citām fakultātēm vajadzīgs nodrošināt ne vien kvalitatīvas lekcijas auditorijās, bet arī prakses iespējas slimnīcās, kurās universitātei nepiederēja noteicošais vārds. Viņa sniegtais klīniku jautājuma raksturojums šķiet viens no visargumentētākajiem, kāds jebkad rakstīts. “Ja ir viena fakultāte, kas mums ir vajadzīga, lai sagatavotu mūsu visdārgākās mantas – mūsu tautas dzīvā spēka sargus, tad tā ir mūsu medicīnas fakultāte. Nu reiz galu galā šī gada budžetā viņai ir piegriezta diezgan labvēlīga ievērība, t. i. viņai tagad gādās pašas klīnikas. Te ir assignēti 300 000 latu jauno slimnīcu ierīkošanai. Man jānožēlo tikai viena lieta, ka mūsu augstskola pie tam atkal tiek padota ārējiem iespaidiem un ka medicīnas fakultātei atkal būs jāreķinājas, cik es esmu dzirdējis, šinīs viņas klīnikās vēl ar otru saimnieku, t. i. ar Rīgas pilsētu. [...] Ja ir paredzēts, ka Rīgas pilsēta būšot tās materiālās puses saimnieks un tikai zinātniskā puse būšot nodota medicīnas fakultātei, tad es jau tagad varu teikt, ka tas vedīs pie ļoti nepatīkamiem sarežģījumiem, pie tādiem, kas jau ir bijuši mūsu augstskolai ar Rīgas pilsētu. [...] [fakultātei] vajadzēja būt mierā, kad Rīgas pilsēta rakstīja priekšā universitātei, mūsu autonomai augstākai mācības iestādei, ka tā drīkst ielaist viņas klīnikās, kuras viņa tai dod lietošanā, tikai tos mācības spēkus, kurus pilsēta pielaiž. Tas nu priekš mūsu augstākajām mācības iestādēm ir apkaunojoši, un, ja mūsu valdība nav spērusi soļus, lai šādu priekšrakstu, kādu devusi Rīga aiz ietiepības vai aiz kaut kādām personīgām ķildām, varbūt pat partijas ķildām, ja valdība nav spērusi soļus, lai šādu pazeminošu parādību iznīcinātu, tad mums ir jāteic, ka mūsu valdība nestāv savu uzdevumu augstumos. To

valdība zināja, viņa zināja, ka Rīgas pilsēta piespiež mūsu mācības iestādi pieņemt tādus nosacījumus, jo citādi tā varētu izmantot savu varu un tādā kārtā izmest ārā medicīnisko fakultāti uz ielas.”¹³⁰

Šajā gadījumā G. Reinhards atsaucas uz nesen notikušo konfliktu starp Rīgas pilsētas 1. slimnīcas vadību (šai laikā slimnīcas direktors bija viņa pilnvaru pārņēmējs valmierietis Alberts Ziediņš) un šīs pašas slimnīcas pirmo direktoru pēc padomju valdības padzišanas – LU strādājošo ginekoloģijas un dzemdniecības vecāko docentu Ernestu Putniņu. Konflikta sekas bija tik nopietnas, ka slimnīca liedza E. Putniņam strādāt tai piederošās nodaļās, bet viņa klīniku fakultāte bija spiesta nodot pārraudzīšanai ķirurģijas profesoram Jēkabam Alksnim. Šādu slimnīcas vadības un Rīgas pilsētas vērsanos pret E. Putniņu G. Reinhards skaidroja ar kreisi noskaņoto politiķu nepatiku, jo “[viņiem] nepatīk tas, ka bijušais pirmās slimnīcas direktors ir iznīcinājis tur komunistu perēkļus, kas tur bija ieviesušies, sākot jau no 1919. gada, kad tur samuka visi komunisti, kas palika Rīgā”¹³¹. Tiesa, varētu pieņemt, ka viņa retorikā par komunistu tika iedēvēts katrs kreisi noskaņots cilvēks, jo faktu par komunistisku elementu klātbūtni šai slimnīcā nav, toties sociāldemokrātu ietekme bija visai jūtama. Savas runas nobeigumā G. Reinhards lūdza īpaši atbalstīt zobārstniecības institūtu, atvēlot tam Ls 12 000 inventāra papildināšanai, jo zināms, ka toreiz, tāpat kā tagad, šīs nozares studentu izglītošanas izmaksas ir vislielākās un to nodrošināšanai nepieciešams regulārs finansējums.

Debates par Izglītības ministrijas budžetu turpinājās arī 1925. gada 20. maija sēdēs. Tajās uz LU netieši attiecināmo jautājumu par personāliju izvēli saistībā ar Valsts arhīva direktora iecelšanu izvirzīja Kristaps Eliāss (LSDSP).¹³² Iepriekš runā aplūkojot vērsanos pret Raiņa darbību Nacionālā teātra direktora amatā, viņš uzsvēra, ka par arhīva direktoru [pēc tā pirmā direktora J. Krīgera-Krodznieka nāves 1924. gada rudenī – M.B.] no vairākiem kandidātiem iecelts Jānis Bērziņš, nevis, viņaprāt, vispiemērotākais – Arveds Švābe. Var uzskatīt, ka, kritizēdams J. Bērziņu, kurš tobrīd bija tikai LU lektors bez lielākām publikācijām (viņam it kā esot tikai viens raksts), K. Eliāss nedaudz sabiezina krāsas, taču A. Švābe, kuram jau tobrīd bija daudzi publicēti darbi (kaut vēl nebija pabeigtas tiesību zinātņu studijas), katrā ziņā izskatījās spēcīgāks kandidāts. Tas neviļus noveda pie secinājumiem, kurus no tribīnes pauda arī runātājs, ka lēmumu ietekmējusi A. Švābes sociālistiskā pārliecība (jāatceras, ka arī Satversmes Sapulcē viņš tika ievēlēts no LSDSP saraksta). Šī lēmuma sakarā K. Eliāss ironiski atsaucās uz “Donā Kihotā” aprakstīto epizodi par Sančo Pansas izteikumu pirms iecelšanas gubernatora amatā (“Lai gan zinātnēs es neesmu īsti apkalts, bet par to man ir Kristus sirdī.”), norādot, ka arī šoreiz izvēlēts tas, kuram bija “Kristus sirdī”. Tādējādi jau konkretizētā līmenī tika izteikts pārmetums, ka kreisas pārliecības cilvēkam grūti ieņemt atbildīgus amatus un kļūt par augstskolas mācībspēku. Turpmākajos gados šī tēma atkārtoti tika aktualizēta un apspriesta no Saeimas tribīnes.

Vācu baltiešu frakcijas vārdā savas bažas par lielo studējošo skaitu pauda pazīstamais izglītības darbinieks Kārlis Kellers. Taču viņš arī aicināja ievērot zināmu konsekvenču un turpināt iesāktu bez krasas nostājas maiņas: “.paceļas jautājums, vai esam pareizi darījuši, uzbūvējoties jau no paša sākuma tik lielā stilā. Bet pēc tam, kad tas reiz jau ir noticis, nevar tai [LU] atraut līdzekļus, kam kā sekas var būt viņas zinātniskās kvalifikācijas samazināšanās.”¹³³ K. Kellers arī uzsvēra netaisnību pret docentiem, ka likums paredz 6 mācību stundas nedēļā, bet par virsstundām maksājot tikai ar 9. stundu (tātad 7. un 8. stunda ir neapmaksāts virsnormas darbs). Diezin vai esot cita universitāte, kas tik slikti atalgojot savus mācībspēkus kā LU, tāpēc neesot brīnums, ka viņi aktīvi meklē darbu ārpusē.

K. Eliāsa pārmetumus par Valsts arhīva direktora izvēli centās atspēkot P. Gailītis (Zemnieku savienība).¹³⁴ Viņš norādīja, ka nav korekti iztēloties itin kā par direktoru ieceltais J. Bērziņš būtu nespeciālists, jo LU, tāpat kā skolotāju institūtā, viņam uzticēts lasīt Latvijas vēsturi un viņu kā Latvijas un Lietuvas vēstures speciālistu augsti novērtējuši profesori A. Tentelis, L. Arbužovs un E. Felsbergs. Līdz ar to viņš esot cienīgs ieņemt šo amatu, kaut gan neesot pamata apšaubīt arī citu kandidātu spējas. P. Gailītis pārmeta K. Eliāsam arī dubultstandartu ievērošanu, jo vienā reizē tiekot pausts, ka diplomu un titulu neesot svarīgi, bet otrā, – ka ieceltais direktors esot tikai lektors, uzsverot, ka ir labi, ja LU ir tādi lektori, kuru priekšā lietpratējiem jānoņem cepure.

Turpmākajās diskusijās deputāti vairs neiztīrāja ar Latvijas Universitāti saistītos jautājumus, taču ar jau minētajiem ir pietiekami, lai gūtu ieskatu par šo problēmu raksturu. Jāuzsver, ka līdzīgas debātes turpinājās arī pārējās pirmskara Saeimās.

Citas ar LU saistītās diskusijas

Pirmā reize, kad I Saeimā nācās aplūkot situāciju LU, radās jau tūlīt pēc tās darbības uzsākšanas 1922. gada 13. decembrī, pieņemot izskatīšanai septiņu deputātu pieprasījumu izglītības ministram sniegt paskaidrojumus par 1. decembrī un turpmākajās dienās notikušo vērsanos pret ebreju studentiem. Šī epizode dažādi aplūkota jau publicētajos darbos, tāpēc šai rakstā nav vietas pakavēties pie konflikta būtības. M. Nuroks (Agudas Izrael), skaidrojot pieprasījuma autoru nostāju, norādīja uz neatbilstību starp augstskolas autonomiju, kura radīta, lai regulētu mācības personāla un akadēmisko pilsoņu dzīvi un par kuru viņš bijis lepns, un to labvēlīgo neitralitāti pret šiem varas darbiem (ieskaitot brīvu uzsaukumu izplatīšanu), kuru ievērojusi LU vadība.¹³⁵ Īpašu nožēlu pelnot fakts, ka LU vadība tikai pēc tam, kad konflikts bija izgājis ārpus LU sienām un iekšlietu ministrs A. Kviesis bija publicējis asu paziņojumu un sācis aktīvu rīcību, atmodās it kā no letarģiska miega un izdeva visai “remdenu” uzsaukumu bez vēlmes sodīt vainīgos un noskaidrot patiesību.

Atbilstoši tā laika parlamentārajai praksei nebija pieņemts uzsākt debātes par pieprasījumu. Jau nākamajā sēdē, 1922. gada 16. decembrī, paskaidrojumus sniedza izglītības ministrs Aleksandrs Dauge, kas centās attaisnot rektora rīcību, norādot arī atšķirības starp demokrātiskas valsts rektora iespējām, no vienas puses, un cara laika rektoru un pilsētas prefekta iespējām Esplanādē, no otras puses.¹³⁶ Līdz tam laikam jautājums bija puslīdz atrisinājies, tāpēc plašāku skanējumu Saeimas sienās tas neguva.

No formālā viedokļa interesanta diskusija, kura varētu radīt interesi arī mūsu dienās, izvērās 1923. gada 16. februārī, kad tika izskatīts likumā par Saeimas deputātiem iekļautais pants par Saeimas deputātiem noteiktajiem ierobežojumiem pilnvaru laikā ieņemt noteiktus amatus.¹³⁷ Šī likuma 7. pants paredzēja dažus izņēmumus valsts dienesta amatos, no kuriem diskusijas rosināja vienīgi jautājums, vai šajā grupā iekļaut arī augstskolas rektora, prorektora un dekāna amatu. Proti, deputāts M. Lazersons (Ceire Cion) ierosināja, ka minētos amatus nevajagot, jo to pildītāji jau esot profesori vai docenti, savukārt K. Dēķens (LSDSP) viņu atbalstīja, bet ieteica iekļaut arī asistentus. E. Felsbergs (Demokrātiskais centrs) oponentēja, ka šāda norma pieļaus arī interpretāciju, ka deputāts gan var būt profesors, taču vienlaikus nedrīkstēs leģitīmi pildīt administratīvus pienākumus augstskolā. Cita rakstura iebildumi bija G. Reinhardam (Kristīgi nacionālā apvienība), kas uzskatīja, ka asistentus nevarot iekļaut, jo asistentu esot daudz un tie paši vēl tikai apgūstot amatu. Diskusiju rezultātā tomēr tika saglabāta redakcija

ar augstskolas amatu uzskaitījumu, bet asistenta amats tika iekļauts izņēmumu uzskaitījumā. Tiesa, nebija neviena gadījuma, kad kāds deputāts apvienotu dalību Saeimā ar asistenta pienākumiem.

Kaut gan biežāk pretenzijas LU izteica kreisi vai centriski orientētie deputāti, tomēr ik pa laikam nopietnas domstarpības radās arī ar Zemnieku savienību vai citām labējā spārna partijām. Piemēram, 1924. gada 13. jūnijā deputāts Hugo Celmiņš (Zemnieku savienība), kas pēc izglītības bija agronoms, krasi uzstājās pret Arvīda Kalniņa (Demokrātiskais centrs) ideju pēc Priekuļu lauksaimniecības mašīnu izmēģināšanas stacijas un augu aizsardzības institūta pārņemšanas valdības rīcībā nodot tās abas LU Lauksaimniecības fakultātei.¹³⁸ Nepakavējoties pie viņa argumentiem par Latvijas lauksaimnieku centrālbiedrības īpašuma pārņemšanas likumību un lietderību, interesi rada viņa ieteikumi par principiālo starpību starp abu tipu iestādēm: LU misija ir studentu sagatavošana, zinātnisks darbs un pētījumi (bet visos tajos, pēc runātāja domām, stāvoklis ir diezgan zems), turpretī stacijas un augu aizsardzības institūtam ir arī zinātniski mērķi, bet to galvenais uzdevums ir sniegt praktiskus ieteikumus lauksaimniekiem. Turklāt abas iestādes esot lauksaimnieku kooperācijas auglis, kurā ienāk arī sabiedriski līdzekļi, ja tos nodos LU, tad nāksies iztikt vienīgi ar valsts finansējumu. Neviens mācībspēks nevarēs reizē būt labs profesors un labi vadīt šāda rakstura iestādes. A. Kalniņš oponentēja, ka runa ir vienīgi par sabiedrisko agronomiju, kas veic mašīnu kontroles, sēkļu kontroles un kaitēkļu noteikšanas funkcijas, un tā arī citās valstīs atrodas valdības rokās.¹³⁹ Turklāt sadarbība ar universitāti ļautu arī ietaupīt līdzekļus un piesaistīt šīm stacijām kvalificētākus darbiniekus, nevis nule beigušus agronomus vien.

Pret šo ideju uzstājās gan Pēteris Sיעecenieks (Zemnieku savienība), kas pārmeta A. Kalniņam kooperācijas attīstības nezināšanu un valstiskošanas tieksmes¹⁴⁰, bet H. Celmiņš atkārtoti akcentēja centrālbiedrības sabiedrisko raksturu (tā nav Zemnieku savienība, bet visu politisko nokrāsu lauksaimnieki).¹⁴¹ Lai arī daļa jauno iekārtu pirktas par valsts subsīdiju naudu, tomēr būtu absurdi tagad dalīt mikroskopus atkarā no tā, par kuriem līdzekļiem tie pirkti. Beigu pārmetumos H. Celmiņš kritiski izteicās, ka Lauksaimniecības fakultātes docētāju zinātniskais stāžs vēl ir ļoti zems salīdzinājumā ar Vakareiropas augstskolām. Arī pats docents A. Kalniņš vēl nav doktors, kaut gan viņa darbs citādi būtu visai atzīstams.¹⁴² A. Kalniņš principiāli noraidīja sev adresētos pārmetumus par kooperācijas apspiešanu, bet skaidroja savu rīcību ar neapšaubāmu valsts funkciju izpildi un rūpēm par tās īpašumu. Toties viņš neatturējās no „dzēlieniem” saviem oponentiem, ka “attiecībā uz tiem zinātņu “dakteru” grādiem jāatbild, ka arī jūsu partijas [Zemnieku savienības – M. B.] biedri ir Lauksaimniecības fakultātes locekļu starpā, bet neviens vēl nav paspējis par “dakteri” tikt.”¹⁴³ Papildu skaidrojumu sarunu nobeigumā deva V. Bastjānis (LSDSP), kas uzsvēra, ka runa nav par ekspropriāciju, bet par to, ka valsts rokās tiek nodotas noteiktas funkcijas, kuras līdz šim nodrošinājusi biedrība, turklāt viss tiks risināts vienošanās ceļā.¹⁴⁴ Rezultātā H. Celmiņa iebildums tika noraidīts.

Noslēgums

Jau pirmie septiņi parlamentārisma gadi ievadīja noteiktas tradīcijas ar LU saistīto jautājumu apspriešanā. Izņemot gadījumu, kad galvenais likumdevēju interešu objekts bija pašas augstskolas darbības tiesiskā bāze (LU satversme), par galveno izglītības problēmu noskaidrošanas reizi parasti kļuva kārtējā valsts budžeta apspriešana. Šai gadījumā visa politiskā spektra deputāti LU darbību analizēja ciešā saistībā ar citām izglītības iestādēm. Šo diskusiju gaitā iezīmējās divas svarīgākās problēmas dimensijas, proti, vai universitāte patiesi sekmīgi veic tai uzticētos pienākumus un vai tajā patiesi pārstāvēti labākie Latvijā pieejamie intelektuālie spēki. Pozīcijas partijas šajā gadījumā bija ieskatos, ka atbilde būtu “drīzāk jā”, savukārt lielākā opozīcijas partija – LSDSP – šai ziņā bija stipri vien rezervētāka. Citos gadījumos LU visbiežāk tika aplūkota citu likumu (piemēram, par Kultūras fondu, citu zinātnisko iestāžu, citu augstskolu darbības tiesiskā pamata u. c.) kontekstā vai arī tad, ja tās darbībā negaidīti radās īpašas problēmas vai konfliktsituācijas.

Raksta otrajā daļā tiks aplūkotas debātes II, III un IV Saeimas pilnvaru laikā, analizētas nozīmīgāko Saeimas izglītības speciālistu personības un viņu uzskatu īpatnības, kā arī LU pārstāvju darbība valsts augstākajā likumdevēja institūcijā.

VĒRES

1. Latvijas Tautas Padome. I. puse. [Rīgā] : Satversmes Sapulces izdevums, 1920, 6.–7. lpp.
2. op. cit. – 15.–17. lpp.
3. op. cit. 22. lpp.
4. Latviešu Izglītības biedrības Augstskolas sekcijas darbība no 1917. līdz 1922. gadam. Sa-
stādījusi M. Ziemele. Rīgā : Latviešu Izglītības biedrība, 1924. 64 lpp.
5. Noteikumi par Latvijas Augstskolu. *Uz Priekšu*, 1919, Nr. 30, 9. februārī.
6. **Lejiņš, P.** Latvijas Augstskola. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1920, Nr. 1, 75.–
82. lpp.
7. Latvijas Tautas Padome. I. puse. [Rīgā] : Satversmes Sapulces izdevums, 1920, 104.–
110. lpp.
8. Valdības rīkojums//. *Valdības Vēstnesis*, 1919, Nr. 3, 3. augusts.
9. Latvijas Tautas Padome. I. puse. [Rīgā] : Satversmes Sapulces izdevums, 1920, 295. lpp.
10. op. cit. – 312.–314. lpp.
11. op. cit. – 349. lpp.
12. op. cit. – 352. lpp.
13. op. cit. – 353. lpp.
14. op. cit. – 628. lpp.
15. op. cit. – 633.–635. lpp.
16. Latvijas Universitātes satversmes projekts. Paskaidrojumi pie Latvijas Universitātes satver-
smes projekta. [Rīga] : [1922]. 24 + 10 lpp.
17. Latvijas Republikas Saeimas I. sesijas 15. sēde 1923. gada 23. februārī. Rīgā : Saeimas
izdevums, [B.g.]. 303.–304. sleja.
18. ibid.
19. Prof. J. Endzelīns un doc. J. Plāķis. *Valdības Vēstnesis*, 1920, Nr. 123, 3. jūnijs.
20. Latvijas Satversmes Sapulces protokoli. 1921. III sesija. Rīgā : Saeima, [B.g.]. 542.–545.
lpp.
21. Latvijas Satversmes Sapulces protokoli. 1921. III sesija. Rīgā : Saeima, [B.g.]. 757.–771. lpp.
22. op. cit. – 786.–792. lpp.
23. op. cit. – 799.–801. lpp.

24. Latvijas Satversmes Sapulces stenogrammas. V. sesija. Rīga : Saeima, [B.g.]. 1920. 1955. lpp.
25. op. cit. – 1920.–1923. lpp.
26. op. cit. – 1923.–1924. lpp.
27. op. cit. – 1924.–1927. lpp.
28. ibid.
29. op. cit. – 1927.–1930. lpp.
30. op. cit. – 1931.–1945. lpp.
31. ibid.
32. ibid.
33. op. cit. – 1935. lpp.
34. op. cit. – 1946.–1955. lpp.
35. op. cit. – 1947.–1948. lpp.
36. op. cit. – 1955.–1959. lpp.
37. Latvijas Republikas Saeimas I. sesija. Rīgā : Saeima, [B.g.]. 307.–308. sleja.
38. ibid.
39. ibid.
40. Latvijas Universitātes satversmei Saeima 1923. gadā piešķīra likuma spēku: [LU rektora, profesora E. Felsberga runa Latvijas Republikas Saeimas I sesijas 15. sēdē 1923. gada 23. februārī]. *Universitas*, 1969, Nr. 24, 13.–17. lpp.; Profesora E. Felsberga runa Latvijas Republikas Saeimas I sesijas 15. sēdē 1923. gada 23. februārī. *Grām.*: Profesors Ernests Felsbergs. Bibliogrāfija. Rīga : Latvijas Universitāte, 2004. 45.–49. lpp.
41. Latvijas Republikas Saeimas I. sesija. Rīgā : Saeima, [B.g.]. 301.–306. sleja.
42. ibid.
43. ibid.
44. ibid.
45. op. cit. – 307.–311. sleja.
46. op. cit. – 311.–313. sleja.
47. op. cit. – 314.–316. sleja.
48. op. cit. – 316.–319. sleja.
49. ibid.
50. ibid.
51. op. cit. – 319.–320. sleja.
52. ibid.
53. op. cit. – 320.–322. sleja.
54. ibid.
55. ibid.
56. op. cit. – 322.–323. sleja.
57. op. cit. – 324.–327. sleja.
58. ibid.
59. op. cit. – 328. sleja.
60. Latvijas Satversmes Sapulces stenogrammas. V. sesija. Rīga : Saeima, [B.g.]. 1931.–1945. lpp.
61. Latvijas Republikas Saeimas I sesija. Rīga : Saeima, [B.g.]. 328.–329. sleja.
62. op. cit. – 329.–330. sleja.
63. op. cit. – 332.–333. sleja.
64. op. cit. – 338.–339. sleja.
65. **Baltiņš, M.** Diskusijas par pirmā zinātniskā grāda nosaukumu Latvijas Universitātē 20. un 30. gados. *Grām.*: RTU vēstures lappuses. Rīga : RTU, 2001, 87.–90. lpp.
66. Latvijas Republikas Saeimas I. sesija. Rīga : Saeima, [B.g.]. 333. sleja.
67. op. cit. – 333.–334. sleja.
68. op. cit. – 334. sleja.
69. op. cit. – 335. sleja.

70. op. cit. – 335.–336. sleja.
71. op. cit. – 336.–337. sleja.
72. op. cit. – 344. sleja.
73. op. cit. – 357.–358. sleja.
74. ibid.
75. op. cit. – 358.–359. sleja.
76. op. cit. – 359. sleja.
77. op. cit. – 360.–361. sleja.
78. op. cit. – 362. sleja.
79. op. cit. – 362.–363. sleja.
80. op. cit. – 362. sleja.
81. op. cit. – 506. sleja.
82. op. cit. – 506.–507. sleja.
83. op. cit. – 507. sleja.
84. op. cit. – 507.–508. sleja.
85. op. cit. – 508.–509. sleja.
86. op. cit. – 509.–510. sleja.
87. op. cit. – 510. sleja.
88. Latvijā aizstāvētās doktora disertācijas (1923–1944). Rīga : LU, 2004, 91. lpp.
89. Latvijas Republikas Saeimas I sesija. Rīga : Saeima, [B.g.], 514.–515. sleja.
90. op. cit. – 515.–516. sleja.
91. op. cit. – 516.–518. sleja.
92. Latvijas Republikas Saeimas stenogrammas. IV sesija. Rīgā: Saeima, [B.g.], 437.–438. sleja.
93. op. cit. – 1034.–1122. sleja.
94. op. cit. – 1036.–1046. sleja.
95. ibid.
96. ibid.
97. op. cit. – 1046.–1056. sleja.
98. op.cit. – 1057.–1060. sleja.
99. ibid.
100. op. cit. 1088.–1094. sleja.
101. ibid.
102. op. cit. – 1108.–1114. sleja.
103. Latvijas Republikas Saeimas stenogrammas. V sesija. Rīgā : Saeima, [B.g.], 294.–296. sleja.
104. op. cit. – 309.–319. sleja.
105. ibid.
106. ibid.
107. ibid.
108. ibid.
109. op. cit. – 330.–332. sleja.
110. ibid.
111. ibid.
112. Latvijas Republikas Saeimas IV sesija. Rīga : Saeima, [B.g.], 339.–347. sleja.
113. ibid.
114. ibid.
115. Latvijas Republikas Saeimas IV sesija. Rīga : Saeima, [B.g.], 457.–465. sleja.
116. Latvijas Republikas Saeimas VIII sesija. Rīga : Saeima, [B.g.], 637.–649. sleja.
117. ibid.
118. ibid.
119. ibid.
120. ibid.
121. ibid.
122. ibid.

123. Latvijas Republikas Saeimas VIII sesija. Rīga : Saeima, [B.g.]. 650.–654. sleja
124. op. cit. – 655.–660. sleja.
125. op. cit. – 660.–666. sleja.
126. ibid.
127. ibid.
128. ibid.
129. Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitāte 40 gadus (1919–1959). Rīga : LVI, 1959. 456 lpp.
130. Latvijas Republikas Saeimas VIII sesija. Rīga: Saeima, [B.g.]. 660.–666. sleja.
131. ibid.
132. op. cit. – 732.–741. sleja.
133. op. cit. – 741.–744. sleja.
134. op. cit. – 762.–765. sleja.
135. Latvijas Republikas Saeimas I sesija. Rīga : Saeima, [B.g.]. 88.–89. sleja.
136. op. cit. – 100.–101. sleja.
137. op. cit. – 207.–210. sleja.
138. op. cit. – 1029.–1031. sleja.
139. op. cit. – 1031.–1032. sleja.
140. op. cit. – 1032.–1033. sleja.
141. op. cit. – 1033.–1035. sleja.
142. ibid.
143. op. cit. – 1035.–1036. sleja.
144. op. cit. – 1036. sleja.

Summary

This paper undertakes to reflect the activities of the University of Latvia as recorded in the proceedings of the legislative institutions of Latvia. During this period from 1918 to 1925 the birth of the parliamentary democratic tradition in Latvia took place and there were three different successive legislative institutions. Peoples' Council (Tautas Padome) was the first non-elected pre-parliament representing political parties and minorities groups (1918–1920); later replaced by elected Constitutive Assembly (Satversmes Sapulce) (1920–1922) and then the I Saeima (1922–1925). The published proceedings of the plenary sessions of these institutions not infrequently reflect very significant problems primarily having to do with the organisational matters during the organizational period of the University of Latvia. The more active debates took place during the adoption of the law on the constitution of the University of Latvia at the spring of 1923. However, regular discussions on educational problems (incl. academic institutions) were every year in the frame of the state budget debate, but several times special problems were discussed in relation of some other law or in case of special claim of Saeima members. Among more important problems should be mentioned relations with other levels of educational system, general spiritual and political ambience in the University, outcomes of its activities (number of graduates, doctoral theses) and desirable impartial approach to the selection process of academic staff. Political opposition, especially, Social Democratic Workers Party of Latvia, was quite more critical against the activities of the university, in contrast with centrist or right-wing parties.

**Zinātņu popularizēšanas aspekti 18. un 19. gs. mijas
latviešu laicīgajā literatūrā
(Matiāsa Stobes “Latviska Gada Grāmata”)
*Aspects of Popularization of the Sciences in Latvian Secular
Literature at the Turn of the 18th and 19th Centuries
(Matthias Stobbe’s „Latvian Annual”)***

Pauls Daija

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050
E-pasts: pauls.daija@gmail.com

Rakstā aplūkoti nozīmīgākie zinātņu popularizēšanas aspekti pirmajā latviešu vispārīga satura žurnālā *Latviska Gada Grāmata* (1797–1798), kas iznāca Jelgavā Matiāsa Stobes vadībā. Pētītas teoloģiskā racionālisma uzskatu sistēmas un teleoloģiskās skolas ideju iezīmes populārzinātniskajos rakstos, izteiksmes īpatnības, kā arī avoti vācu dabaszinātniskajā literatūrā. Sniegts ieskats populārzinātnisko apcerējumu tematikā un izklāsta specifiskā, saistot minēto jautājumu loku ar latviešu rakstniecības attīstības tendencēm šajā laikmetā un kontinuitāti kontekstā ar populārzinātnisko apcerējumu un periodisko izdevumu tradīcijām, kā arī pēctecību ar G. F. Stendera *Augstas gudrības grāmatu* (1796).

Atslēgvārdi: zinātņu popularizēšana, latviešu periodika, latviešu laicīgā literatūra, Matiāss Stobe, teoloģiskais racionālisms.

18. un 19. gs. mija ir laiks, kad līdz ar apgaismības ideju inspirētajām baltvācu literātu – galvenokārt mācītāju – aktivitātēm attīstās un plaši sazarojas latviešu laicīgā literatūra, kurā līdzās lokalizētajiem un oriģinālajiem stāstiem, dzejoļiem un lugām būtiska vieta ir arī izglītojošas ievirzes sacerējumiem, tostarp saimnieciska satura padomu grāmatām un populārzinātniskiem tekstiem. Laikmeta kontekstā šie darbi iekļaujas literārajā procesā ne tikai tāpēc, ka veicina grāmatu kultūru un radina zemnieku kārtas latviešus pie lasīšanas, bet arī tāpēc, ka bieži tie veidoti beletrizētā formā.

Pirmā latviešu vispārīga satura žurnāla *Latviska Gada Grāmata* iznākšana 1797. un 1798. gadā ir viens no interesantākajiem un nozīmīgākajiem notikumiem šī laikposma populārzinātniskajā grāmatniecībā līdzās Gotharda Frīdriha Stendera (*Stender*, 1714–1796) *Augstas gudrības grāmatas no pasaules un dabas* 1796. gada trešajam, papildinātajam izdevumam (pirmais izdevums iznāca 1774. gadā). Baltvācu pedagoga, literāta un apgaismes racionālista Matiāsa Stobes (*Stobbe*, 1742–1817) vadītā *Latviska Gada Grāmata* piedāvā plaša satura lasāmvielu – sākot ar daiļliteratūru un reliģiski filozofiskiem apcerējumiem un beidzot ar lietišķiem padomiem saimniecībā un zemkopībā. Vairāki apcerējumi veltīti arī zinātņu popularizēšanai, kas iekļaujas Vācijas apgaismības

novirziena – zemnieku jeb tautas apgaismības (*Volksaufklärung*) – inspirētajā zemnieku izglītošanas programmā (1). Pētniecisku interesi raisa žurnālā publicētie M. Stobes apcerējumi *Aukstums, Saule, Pavasara, Cilvēks, Zēveļa lietus, Vējš, No tām trim dabas valstīm, Kur ir Dievs?, Gudras rēķenešanas un No skaitļiem*. Pie minētajiem apcerējumiem tad arī pakavēsimies šajā rakstā, mēģinot no filologa skatpunkta ieskicēt izteiksmes īpatnības, kā arī dažus būtiskākos zinātņu popularizēšanas aspektus un analizēt tos kultūrvēsturiskā kontekstā.

Izglītojošā informācija – turklāt visplašākajā spektrā – kā viens no latviešu agrīno periodisko izdevumu centrālajiem tematiem ir uzskatāma par noturīgu tradīciju, kas saglabājās arī pirmajās *Pēterburgas Avīzēs* (1862–1865; it īpaši to beigu posmā) un vēlāk. Latviešu pirmais periodiskais izdevums – ārsta Pētera Ernsta Vildes (*Wilde*, 1732–1785) un tulkotāja Jākoba Langes (*Lange*, 1711–1777) veidotā *Latviešu Ārste* (1768–1769) – orientējās, pirmkārt, tieši uz lasītāju izglītošanu (2), tātad žurnālu *Latviska Gada Grāmata* iespējams aplūkot kā *Latviešu Ārstes* izvērstu turpinātāju. Taču vienlaikus *Latviskas Gada Grāmatas* populārzinātnisko daļu nedrīkstētu analizēt ārpus *Augstas gudrības grāmatas* konteksta. Žurnāla redkolēģijā nozīmīgu vietu ieņēma tās trešā izdevuma papildinātājs Aleksandrs Johans Stenders (*Stender*, 1744–1819), kurš te publicējis virkni apjomīgu rakstu un bez tam sacerējis konceptuālo *Latviskas Gada Grāmatas* tituldzejoli *Grāmatu slava*. Liekas, ka tieši ar viņa ietekmi varētu būt saistāma zinātņu popularizēšanai veltītas rakstu sērijas parādīšanās žurnālā, kaut pats A. J. Stenders tieši par populārzinātni rakstījis te tikpat kā nav (zinātņu popularizēšanas elementi parādās perifērijā gan viņa, gan vairāku citu autoru praktiskajās un saimnieciskajās pamācībās).

M. Stobe vēl žurnālā publicējis stāstus un dzejoļus, tekstus dialogu un epistolārajā formā, bez tam bijis ilggadīgs Kurzemes kalendāra literārā pielikuma sastādītājs (no 1800. gada līdz nāvei) un publicējis savam laikam novatorisko *Veselības grāmatu* (1795) un *Latvisku pavāru grāmatu* (1796), kā arī citus darbus. Šo rindu autora nesen atklāti materiāli Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļas fondos liecina, ka M. Stobe 18. gs. 90. gados mēģinājis Jelgavā izveidot moderna tipa vācu mācību iestādi, diemžēl plānus nav izdevies īstenot (3). Viņa plašais literārās darbības vērains sakņojas gan acīmredzamā sekošanā G. F. Stendera universālisma paraugam, gan faktā, ka M. Stobe vispirms ir pedagogs un tikai tad – literāts, kas īpaši jūtams viņa izglītojošajos sacerējumos, kuros, iespējams, iestrādāti materiāli, kas bijuši paredzēti nerealizētajai vācu mācību iestādei. Teoloģijas kandidāta grādu ieguvušais M. Stobe savā septiņdesmit piecus gadus ilgajā mūžā nekad tā arī neklūva par mācītāju, neraugoties uz vairākkārtējiem amata piedāvājumiem, un strādāja par mājskolotāju gan Jelgavā, gan citviet Kurzemē. Andrejs Johansons (1922–1983) šo īpatnību, kura M. Stobi atšķir no lielumielā vairuma viņa baltvācu kolēģu, kas bija vienlaikus literāti un mācītāji, skaidro tieši ar racionālisma filozofijas ietekmi (4), iespējams, ārīdān, ka ne bez sekām palika lekcijas, ko M. Stobe, kā vēstī daži avoti, klausījies pie Imanuela Kanta (*Kant*, 1724–1804) (5).

M. Stobes populārzinātniskie teksti par astronomiju, meteoroloģiju, botāniku, dabas klasifikāciju un citām zinātņu nozarēm veido, kā jau teikts, rakstu sēriju, kurā īstenojas savdabīgs dialogs ar *Augstas gudrības grāmatu*, vietām to nosacīti dublējot, vietām – papildinot, vietām – atsaucoties uz tajā sniegtajām ziņām. M. Stobe, kurš žurnālā citstarp publicējis pirmo recenziju par *Augstas gudrības grāmatu* (6), rēķinās ar sagatavotu lasītāju, kurš gadu iepriekš iznākušo G. F. Stendera darbu ir jau iepazīs. Tēmas, kas minētajā grāmatā ir plaši aplūkotas, žurnālā palaikam nemaz netiek skartas, savukārt citu jautājumu analīzi M. Stobe izvērš un padziļina. Piemēram, balstoties uz informāciju,

kas konspektīvi izklāstīta *Augstas gudrības grāmatas* 16. nodaļā *No tās saules un viņas gājuma apkārt zemes*, M. Stobe plašāk izvērs teoriju par zemeslodes iedalījumu piecos *zemes strēķos* jeb *zemes jostās*: karstajā, remdenajā ziemeļa, remdenajā pretziemeļa, saltajā ziemeļa un saltajā pretziemeļa strēķī. “Visu to jūs vēl labāki varēsiet saprast, kad jūs iekš tās jaunas gudrības grāmatas to bildīti, kas 118. lapā stāv, labi aplūkosiet,” M. Stobe piebilst (7). Redzams, ka tobrīdējā latviešu grāmatniecībā ar tās pagaidām vēl skopo laicīgās literatūras piedāvājumu nebija vajadzības norādīt grāmatas nosaukumu precīzi, jo tāpat bija skaidrs, par kuru gudrības grāmatu ir runa, turklāt tas, ka M. Stobe akcentējis tieši „jauno” grāmatu aktualizē faktu, ka visbiežāk norādes *Latviskā Gada Grāmatā* sniegtas tieši uz trešā izdevuma papildinājumu daļu. Savukārt gluži kā atbilde uz Frīdriha Augusta Čarnevska (*Czarnewski*, 1766–1832) pārmetumu, ka *Augstas gudrības grāmatā* „dzīvnieku mācība iztīrāta pārāk īsi un pavirši”, (8) žurnālā parādās izvērstas apcerējums *No tām trim dabas valstīm* par dabas klasifikāciju, kurā G. F. Stendera materiāls ievērojami papildināts.

Tāpēc Valijas Labrences (1925–1996) mazliet pārdrošais atzinums, ka M. Stobes rakstos ir nopietnāka ievirze nekā *Augstas gudrības grāmatā* (9), ir savā ziņā likumsakarīgs. Abu izdevumu salīdzinājums varētu būt atsevišķa raksta tēma, šeit tikai atzīmēsim, ka *Latviskā Gada Grāmatā*, atskaitot to, kas minēts jau iepriekš, vērojama arīdzan izteiktāka pievēršanās saimnieciskiem un praktiskiem jautājumiem, kā arī – populārzinātniskā aspektā – arī pašam cilvēkam, ne vien pasaulei viņam apkārt. Kopīgais, savuties, atklājas enciklopēdiskajā un daudzveidīgajā ievirzē, kā arī mēģinājumos teorētisku refleksiju ceļā aptvert dabu kopumā, visā tās veselumā.

Mēģinājumā rast līdzsvaru starp sausiem faktiem un saistošu tēmas izklāstu, šķiet, meklējama atslēga uz M. Stobes apcerējumu izteiksmi, kas ir daudz izvērstāka un apcerīgāka nekā *Augstas gudrības grāmatā*. Izteiksmes īpatnību aspektā zīmīgs ir reflektējošs stils, ko, patapinot Antona Birkerta (1876–1971) citā kontekstā izteikto apzīmējumu, būtu iespējams dēvēt par „filozofisku fantazēšanu” (10), līdz ar to dabas zinātņu izklāstu papildina dažādu dabas parādību personifikācijas un sentimentālisma rosinātas jūsmīgas pārdomas. Piemēram, pavasara atnākšana M. Stobē raisa pārdomas, kurās dzejnieka fantāzija sajaukusies ar dabaszinātnieka lietišķību: “Ar gaužiem lēniem soļiem pavasariņa nāk, tā[pat] kā rudenī daba pamazām aizmīge, pirms stipra salna nāce. Tā pēc augstiem gudriem dabas likumiem nekas nenotiek piepeši jeb, kā mēdz sacīt, lēkšus, bet viss notiek gauži, lēni ar lielu ziņu un gudrību. [...] Jau sāk jauni puķu un zāļu stādīņi no zemes izdīgt, jau koku pumpuriņi atverās un lapiņas izbriest; jau labība ar jaunu, neizsakāmi košu zaļumu acīm redzot ceļās un no vējiņa viegli top šūpota. [...] Jau viss neizsakāms puķu pulks ar savām simtstūkstoškārtīgām pervēm un smakām zeļ un zied un ganības un pļavas ar neizsakāmu košumu izpušķo..” (11)

Tēmu vieglāk un saistošāk uztveramu padara arī vietumis panaivās, citviet sirsnīgās metaforas un no latviešu zemnieku dzīves reālījām smeltie atjautīgie salīdzinājumi, kas ļauj, kā jau iepriekš redzējām, eksaktām tēmām veltītos apcerējumos uzdzirkstīt M. Stobes literārajam talantam. Jāšaubās, vai lasītājs te vienmēr iegūst kādu konkrētu informāciju, tomēr tiek iekustināta viņa fantāzija, rosināta abstraktā domāšana, un tas agrīnās populārzinātniskās literatūras aspektā ir ļoti nozīmīgi – piemēram, astronomijas atziņu izklāstā M. Stobe raksta, ka Saules „griešana daudz ātrāka iraid nekā rītiņu griešana pie ratiem, kas pilnā skriešanā skreij, jeb patmalas akmiņa griešana, kad vislielākā ātrumā maldams apkārt tiek.” (12)

Vienlaikus rakstos par dabaszinātnēm regulāri parādās matemātiski aprēķini un garas skaitļu virknes, turklāt tie var būt saistīti ar visdažādākajām tēmām, piemēram: “Tas

iet pāri visu cilvēku saprašanai, kad mēs dabas pilnību un bagātību apdomājam. Viens vienīgais graudiņš vairāk nekā simtstūkstošus augļus nes; vienā magoņu galviņā brīžam vairāk nekā 32000 (trīsdesmit un divi tūkstoši) graudiņi iraid un tabaku stādiņš 360000 (trīssimt sešdesmit tūkstošus) graudiņus nes.” (13) Jau baltvācu mācītājs un racionālists Kristofs Harders (*Harder*, 1747–1818) trāpīgi raksturojis interesi par prāta vingrināšanu kā tipisku apgaismības strāvojumiem, uzsvērdams, ka līdz ar rēķināšanu “cilvēka prāts allažiņ paliek gaišāks, [...] saprašana allažiņ tā top kā trīta un tā paliek asāka. Un tāds prāta gaišums pēc arī rādās pie visām lietām, ko vien redz un dzird, to vairs neuzskata kā muļķis, bet kā prāta cilvēks.” (14) Var pieņemt, ka M. Stobe vadīja šī pati pārliecība, un, zinot šo kontekstu, mūs neizbrīnīs fakts, ka A. J. Stenders žurnāla redaktoru bija uzacīnājis piedalīties arī *Augustas gudrības grāmatas* papildināšanā. Jaunajam izdevumam M. Stobe sarakstīja matemātiskos aprēķinus nodaļai *No kalendāra*, par kuru saprotamību gan pats A. J. Stenders šaubījās, rakstīdams: “Neg vēl tā ziņa, kas šinī grāmatā XIXtā nodaļā no Kalendara dota un ko tas labs mācītais, kas jums to veselības grāmatiņu un dažu citu labu grāmatu sarakstījis ir, pielicis, jums par daudz un visai grūti saprast būs!” (15) Teiktais attiecināms arī uz vairākiem *Latviskas Gada Grāmatas* rakstiem, un varbūt laikā, kad, Nikolaja Puriņa (1858–1935) vārdiem izsakoties, “garāka skaitļu rinda viņam [latviešu zemniekam] bija gluži neizprotama burvība”, (16) A. J. Stendera vērtējums bija visumā pamatots.

M. Stobes uzskatus dabas filozofijas aspektā mēģinājis analizēt A. Birkerts, pamatotī tos saistīdams ar Gotfrīda Leibnīca (*Leibniz*, 1646–1716) un jau minētā K. Volfa teleoloģiskās skolas ietekmi, kura akcentēja dievišķo mērķtiecību dabā (17). Saskaņā ar minēto ievirzi M. Stobe ikvienai dabas parādībai mēģina atrast mērķi un racionālu izskaidrojumu, turklāt lietderība var būt gan eksakti konkrēta, gan cilvēciskās emocijās balstīta, piemēram, Saule M. Stobem ir noderīga ne tikai tāpēc, ka tās siltums “dara to zemi auglīgu, sataisa stādiem to vajadzīgu barības sulu”, bet arī tāpēc, ka tas “iepriecina sirdis, kas noskumušas un bēdu pilnas iraid”. (18) Konsekventie mēģinājumi attaisnot un racionāli formulēt jebkuras dabas parādības cēloni palaikam var likties pat pārspīlēti, taču te der atcerēties jau G. F. Stendera uzdoto retorisko jautājumu: “Bet voi var Dievs ko par velti un bez padoma darīt?” (19) Sekojot šai nostādnei, mēs M. Stobes rakstos redzam ideālu, gudri radītu un racionāli izskaidrojamu pasauli, par kuru labāka, kā atceramies no G. Leibnīca optimistiskās filozofijas, nav iespējama: “Tā kā mēs pie kāda gudra amatnieka darbiem pareizību un labu ziņu atronam, tā redzam mēs pie visiem dabas likumiem pareizību un gudrību, un kas ir cilvēku gudrība pret Dieva gudrību?” (20) Noprotams, ka vienlaikus M. Stobes rakstiem ir spēcīga dievbijīga ievirze, līdz ar to ir interesanti vērot, kā lietišķais, eksaktais virziens sintezējas ar reliģisko. Tā ir laikmeta zīme – 18. gs. nogalē aktuāli bija arī Aļņa Svelpja (1928–1990) aprakstītie filozofiski ievirzīto mācītāju mēģinājumi I. Kanta kosmogoniskās idejas savienot ar Dievu, kas, protams, ne vienmēr izdevās viegli (21).

“Daba ir itin kā spieģelis, kurā mēs to redzamu atspīdumu tās Dieva godības, viņa gudrību, spēku un mīlestību skaidri atzīt varam,” M. Stobe raksta (22), un te precīzi atspoguļojas Alekseja Apīņa (1926–2005) plašāk analizētā teoloģiskā racionālisma specifika, kas reliģijā pieņēma tikai to, ko var aptvert ar prātu (23). Protams, šī īpatnība rada zināmu spriedzi populārzinātniskajos apcerējumos, kuru izteiksme palaikam sabalsojas ar garīgo literatūru. Kā piemēru citēsīm bibliskām atsaucēm izraibināto apcerējuma *Vējš* ievadu: “Dievs iraid, kas vēju radījis (Amos 4, 13), kas to savās visspēcīgās rokās satur (Sak. vārd. 30, 4), kas to no savām apslēptām vietām izved (Dāv. dziesm. 135, 7). Uguns un krusa, sniegs un tvaiki, vējš un auka padara viņa vārdu (Dāv. dziesm. 148, 8)

[..] arī Jēzus pats (Jān. 3, 8) saka: tas vējš pūš, kur gribēdams un tu gan dzirdi viņa pūšanu, bet tu nezini, no kurienes viņš nāk un kurp viņš iet.” (24) Izlasot šos vārdus, diez vai lasītājam radīsies iespaids, ka viņu sagaida nopietns populārzinātnisks apcerējums. Vienlaikus derētu paturēt prātā šī laika populārzinātniskās literatūras divējādo ievirzi, ko precīzi formulē Jānis Stradiņš, par G. F. Stenderu rakstīdams, ka viņš „par savu mērķi nav spraudis tikai dabaszinātņu popularizēšanu, bet lielā mērā arī zemnieku prāta apgaismošanu reliģiski tikumiskā nozīmē” (25).

Te vērtīgi ir atcerēties, ka gan žurnāla redaktors, gan vairāki līdzstrādnieki – to starp A. J. Stenders un Kristofs Jūlijs Hartmanis (*Hartmann*, 1746–1815) – bija studējuši Kēnigsbergas universitātē, kur, pateicoties vācu filozofa Kristiāna Volfa (*Wolff*, 1679–1754) skolnieku Georga Heinriha Rasta (*Rast*, 1695–1726) un Kristiāna Gabriela Fišera (*Fischer*, 1686–1751) aktivitātēm, līdzās piētismam bija nostiprinājusies spēcīga racionālisma uzskatu sistēma. Kā zināms, arī G. F. Stendera racionālais pasauluzskats tiek saistīts ar K. Volfa ietekmi. Kēnigsberga šai laikā bija viena no populārākajām studiju vietām Baltijas, it īpaši Kurzemes, vāciešu vidū (26). Interesanti atzīmēt, ka šīs augstskolas Teoloģijas fakultātes profesoru uzdevumos ietilpa arī tolaik aktuālā kalendāru sastādīšana, kur lieti noderēja zināšanas par astronomiju (27), tas, kā jau iepriekš minēts, sasauca arī ar M. Stobes daiļradi. Gan viduslaiku tradīcijas ietekmē, gan saistībā ar apgaismības strāvojumiem matemātika, optika un astronomija kā Kēnigsbergā, tā citās šī laika universitātēs līdz ar filozofiju tika pasniegta Teoloģijas fakultātē pie tādiem teoloģijas pasniedzējiem kā Kristiāna Zeligmana (*Seligmann*, 1717–1780) un Gothilfa Kristiāna Rearda (*Reccard*, 1735–1798), kurš ierīkoja pirmo observatoriju Kēnigsbergā (28). Minētais konteksts varētu palīdzēt izprast ne tikai racionālisma un reliģijas sintēzi žurnālā, bet arī teoloģiju studējušo intelektuāļu negaidīti lielo interesi par eksaktiem jautājumiem.

Vēl vairāk – žurnālā eksaktu tēmu kontekstā risināti arī teoloģiski jautājumi. Tā, piemēram, reliģiskajā dialogā *Kur ir Dievs?* norisinās saruna starp tēvu un dēlu, kurā dēls atzīstas savā neizpratnē par šādu problēmu: “Bet es to vēl labi ne[s]aprotu; mācītāji brīžam saka Dievs visur, brīžam atkal, Dievs debess. Kur tad īsti iraid?” Sarunas gaitā beidzot tēvs un dēls nonāk pie secinājuma: “Dievs ir visur un visās vietās, jo tā debess ir visur un lai būtum kur būdami, tad pie debess būtum, jo tā debess mums un visiem visapkārt iraid.” (29) Minēto atziņu pierādot, tēvs izmanto arī no *Augstas gudrības grāmatas* patapinātas atziņas astronomijā, uzburdams redzes gleznu par kosmosu un debess ķermeņiem: “Tu jau zini, ka mūsu zemes lode kā putniņš lielā debess ēkā lidinājās un tāpat arī visas citas saules un zvaigznes [..] tanī lielā debess ēkā, kur visi, visi citi lieli un mazi lidinājās un staigā, kāpj un grimst ceļās un nolaižās.” (30) Simptomātiski, ka šajā dialogā M. Stobe ar negaidītu vieglumu izdzēš robežu starp reliģisko un zinātniski eksakto sfēru, un, tāpat kā vairākos citos gadījumos, nav skaidrs, pie kāda žanra minēto dialogu pieskaitīt – reliģiskās vai populārzinātniskās lasāmvielas.

Kā redzams, reliģiskā ievirze tomēr neliek nekādus šķēršļus M. Stobes atvērtajai un uzsvērti nedogmatiskajai attieksmei pret dabaszinātnēm. M. Stobem ir atvērts skatījums uz pasauli, kura ir pilna ar noslēpumiem un kur cilvēka darbīgais gars var daudz ko atklāt, jo nekas vēl nav līdz galam izpētīts. Šī noskaņa manāma, piemēram, M. Stobes atzinumā, ka viņš raksta par “*līdz šim* [izc. mans – P. D.] pazīstamām [dzīvnieku] kārtām, tautām un slakām” (31). Lai ieklausāmies arī viņa izteikumos par dzīvnieku intelektu, kas, iespējams, var likties rosinoši arī mūsdienu lasītājam. Atzīdams cilvēku par radības kroni, M. Stobe tomēr nešaubās, ka arī dzīvniekiem “rādās saprašana esoti, gan varam manīt, ka tie arīdzan domā, gan viņi arīdzan savā starpā sarunājās un saprotas,” turklāt

viņiem “domāšanas spēks iraid, tāpat viņi arīdzan var atminēties un nolemt”, arī augiem “kas zin, vai nevaids arī manīšanas”. (32) Galu galā M. Stobe pat nenoliedz, ka arī tādi “prāti viņiem [dzīvniekiem] vēl būtu, ko mēs nepazīstam, priekš kuriem mums ne vārdi vēl nevaids”. (33)

Cilvēku no dzīvnieka atšķirīgu vērš „iekšķīgais prāts”, un šī ideja, kā aizrāda Ella Buceniece, liecina par I. Kanta ietekmi. Var piekrist arī E. Bucenieces secinājumam, ka M. Stobi no G. F. Stendera atšķir padziļināta pievēršanās cilvēkam (34). “Kad cilvēkam visas pasaules zināšanas un gudrības būtu, kad viņš visu to brīnum lielu pasaules ēku, sauli, mēnesi un to neizskaitāmu zvaigžņu pulku pazītu, kad viņš pašu radītāju tās zemes un debess ar acīm varētu redzēt un sev[i] pašu nepazītu,” raksta M. Stobe, „tad tiešām viņam vēl liels trūkums pie gudrības, tad tiešām vēl tāļi no īstas gudrības būtu.” (35) Te ir acīmredzama ievirze papildināt G. F. Stenderu, jo *Augstas gudrības grāmatā* nav par cilvēku atsevišķi plašāk runāts. Cilvēka iepazīšana M. Stobem izpaužas divējādi – pirmkārt, garīgā un psiholoģiskā aspektā (te M. Stobem lieti noder arī atsaukšanās uz sengrieķu filozofa Sokrata atziņām), otrkārt, popularizējot jaunākos atklājumus, kas saistīti ar cilvēka intelektu, ķermeņa uzbūvi un fizioloģiju, tāpat arī veselīgu dzīvesveidu.

Uzdevums, kas vēl aizvien stāv priekšā pētniekiem nākotnē, ir šajā laikā tapušo populārzinātnisko tekstu avotu noskaidrošana. Savos apcerējumos vērtīgas ziņas ir sniedzis pats M. Stobe. Rakstā *Aukstums* viņš vēsta par notikumiem un ziemeļu tautu ierašām, ko tālajos ziemeļu apgabalos pieredzējuši “trīs Vāczemes kungi, Kranc, Gmelin un Pallas” (36). Pēc konteksta var spriest, ka te acīmredzot domāti vācu zinātnieki – misionārs un grāmatas *Historie von Grönland* (1765) autors Dāvids Krancs (*Cranz*, 1723–1777), kā arī Pēterburgas Zinātņu akadēmijas profesori Johans Georgs Gmelins (*Gmelin*, 1709–1755) un Pēters Simons Pallass (*Pallas*, 1741–1811), kuri vairākus gadus ilgās ekspedīcijās pētījuši Krievijas ziemeļu apgabalu dabu. M. Stobe ar aizrautību stāsta par ziemeļu apgabalu ekspedīcijās (kurās, kā viņš apgalvo, esot it kā devušies visi trīs minētie pētnieki kopā) novēroto aukstumu, radīdams gluži fantastisku ainu: “Liels gabals dzīva sudraba, ko tie istabā turēja, tik cieti sasala, ka to kā svina gabalu griez un kalt varēja. Viss viņu dzēriens, ūdens, alus, vīns un brandvīns sasala istabā, kas dienās un naktīs kurināta tapa, un glāzes, butules un trauki pārplīsa gabalos. Verdots ūdens, kā no katla izliets, tūdaļ istabā sasala, logi un sienas visapkārt rokas platumā ar ledu apvilkti bija, gultas bij sniegu pilnas, krekli un drēbes šķīrstos stingri sasaluši, skurstens, kur dienās un naktīs kurināts un dedzināts tapa, aizsala tā, ka viņu vajadzēja virsū uzkāpāt, putni, zvirbuļi un kraukļi nosaluši no gaisa pie zemes krite, un kad durvis maz atdarīja, tad istaba tūdaļ bija miglu pilna un tie silti tvaiki kā sniega pārslas zemē laidās, jeb visu, kas istabā bija, apsarmoja. Tāds tur aukstums un tiešām, kad tālāki tikt varētu pie ziemeļa, vēl jo lielākjs būtu. Nu jūs domāsiet, kas tādā zemē var dzīvot un to izciest? Un tomēr ziemeļnieki tur dzīvo..” (37) Te jānorāda, ka pēc M. Stobes sniegtajām ziņām nav gluži skaidrs, par kurām ziemeļu zemēm ir runa, jo pats žurnāla redaktors diezgan vispārīgi piemin Grenlandi, Lapzemi u. c. zemes (*Laplenderu* un *Grienlenderu* zeme), taču piemin arī Novacembļu (mūsdienās – Novaja Zemļa), kas toreizējiem latviešu lasītājiem diez vai radīja asociācijas ar Krieviju, kuras sastāvā viņu dzimtene 18. un 19. gs. mijā tikko bija nokļuvusi. Iespējams, šajā M. Stobes rakstā aprakstītie notikumi daļēji vēsti par J. G. Gmelina desmit gadus ilgo Kamčatkas ekspedīciju, kas aprakstīta četros sējumos Getingenē izdotajā grāmatā *Reise durch Sibirien, von dem Jahr 1733 bis 1743* (1751–1752).

M. Stobes ģeogrāfiskā nekonkrētība šajā gadījumā kontrastē ar beletristisku azartu, ar kādu viņš vēsti par svešu zemju dīvainībām. Tā nav nejaušība. Orientēšanās uz

galējībām, uz neparasto, nepazīstamo un interesi raisošo ir iezīme, kas caurvij visus *Latviskas Gada Grāmatas* populārzinātniskos rakstus. Tā, piemēram, žurnālā vēstīts par īpatnējiem augiem, tostarp mimozām, kuras tad, “kad tik roku pieliek, tūdaļ saraujās, it kā sāpētu un pēc labu brīdi tikai atkal izplešās” (38). Citviet, savukārt, lasām par dažādu eksotisku tautu paradumiem gatavot maizi no saberztas priežu mizas, samaltiem kauliem vai no māliem, kas sajaukti ar čūsku taukiem utt. (39) Interese par galējībām izpaužas arīrdzan, piemēram, apcerējumos par dabu aprakstot ļoti lielus vai ļoti mazus dzīvniekus. Vēlme šādi piesaistīt lasītāja uzmanību ir tuva laicīgās rakstniecības agrīnajā posmā aktuālajam triviālās literatūras vilnim, kad autori mēģināja sasniegt pēc iespējas plašāku lasītāju loku uz mākslinieciskuma rēķina. Arī atsevišķu tēmu un aspektu izraudzīšanos populārzinātniskajai lasāmvielai būtu lietderīgi aplūkot tieši šajā kontekstā.

Bez tam M. Stobe attīsta tālāk G. F. Stendera fantastisko uzskatu par iedzīvotājiem uz citām planētām, tostarp pat uz Saules. Te sasaukšanās ar *Augstas gudrības grāmatu* izpaužas pat vienas un tās pašas leksikas izvēlē. Ja G. F. Stenders rakstīja, ka “Saule arīrdzan pilna ir ar iedzīvotājiem [...] Voi tad nu Dievs, kam nei padoma, nei spēka trūkst, to vislielāku dzīvokli, kas kā liela Ķēniņa pils ar mazām būdiņām salīdzinājams, tukšu postu būtu pametis?” (40), tad kā atbalss uz šo jautājumu atskan M. Stobes vārdi: “Voi tāds liels pasaules gabals tukšs posts bez dzīvas prātīgas radības būtu? Ne mūžam! No tām melnām zīmēm, ko iekš saules redz, varam manīt, ka tur kalni un leijas, padebeši un tāds pats biez[s] tvaiku pilns gaiss visapkārt ir, kā apkārt mūsu zemes lodes.” (41) Taču M. Stobe balstījies arī citos avotos, jo atsevišķās detaļās atklājas zīmīgas nekonsekvences un nesakrītība ar *Augstas gudrības grāmatu*, piemēram, viņš raksta, ka „saules stari [...] iekš 7 minūtēm no saules pie mums atnāk”, (42) savukārt *Augstas gudrības grāmatā* A. J. Stenders minējis astoņas minūtes (43).

Apcerējumā *Saule* rodama vēl kāda vērtīga informācija – te M. Stobe raksta, ka “mūsu jaunāki un gudrāki zvaigžņupratīgi Bode, Eršels un Šrōters mūs māca, ka saule tāda pati liela lode kā mūsu zemes lode, kā mēness jeb citas zvaigznes iraid” (44). Te visticamāk runa ir par vācu astronomiem Johanu Elertu Bodi (*Bode*, 1747–1826) un Johanu Hieronīmu Šrēteru (*Schrōter*, 1745–1816), kā arī vācu izcelsmes britu astronomu Frīdrihu Vilhelmu Heršelu (*Herschel*, 1738–1822), kurš 1781. gadā iegājis vēsturē kā planētas Urāna atklājējs (šis fakts, gan neminot astronoma vārdu, latviešu lasītājiem darīts zināms arī *Augstas gudrības grāmatas* trešajā izdevumā). Rakstos atrodams norādes uz konkrētiem Eiropas zinātniekiem ne tikai palīdz apzināt M. Stobes informācijas avotus, bet arī liecina par šo populārzinātnisko apcerējumu nopietnību, kas ir simptomātiski, ja domājam par baltvācu apgaismotāju attieksmi pret mazizglītotajiem latviešu lasītājiem, kuriem tobrīd minētie uzvārdi visticamāk neko neizteica, tāpat tiem bija vairāk ilustratīva, ne informatīva nozīme. Simptomātiska ir arī tendence iepazīstināt lasītājus ar pašu jaunāko un aktuālāko zinātniskajos atklājumos.

Vecā un jaunā pretstats ir viena no caurviju tēmām, piemēram, M. Stobe ironizē par to, kā “veci dabasmācītāji, kas vēl tik labi mācīti nebija, kam tādi dažādi skunstīgi un dārgi ieroči, tādas tāļuma glāzes, tādi ķīķeri un mērnīeku rīki vēl nebija, daždažādi grābstīdamies maldījās, kad no saules jeb zvaigžņu tāļuma runāja,” (45) tāpat kategoriski noliedz savā laikā vēl diezgan populāro uzskatu, ka kukaiņi rodas, kā „veci dabaspratīgi domāja, caur pūšanu” (46). Lai to atspēkotu, M. Stobe sniedz ziņas par Frančesko Redija (*Redi*, 1626–1697) pazīstamo eksperimentu, gan šo itāliešu zinātnieku vārdā neminēdams, un aicina lasītājus pašus par to pārliecināties: “Kad kādu it prišu gaļas gabalu glāzē jeb citā cietā traukā ieliek un cieti aiztaisa, tad viņu var siltumā turēt, cik ilgi gribēdams un viņš pagalam sapūs, bez kā kukaiņi būs.” (47) Citviet M. Stobe aicina

vienkāršos eksperimentos pārlicināties par dažām fizikas likumsakarībām: “Kad kādā tievā glāzu stobriņā ūdeni ielej un to stobriņu siltā ūdenī iebāž, tad redzēs, kā tas ūdens stobriņā papriekš krīt, tad atkal tūdaļ ceļās. Kā tas nāk? Tas tāpēc notiek: tas siltums to glāzes stobriņu izpleš jeb lielāku padara, tāpēc ūdens krīt; bet, kad jau ūdens pats silts top, tad pats arī izplešās un atkal kāpj.” (48)

Tas, ka M. Stobes populārzinātniskajos rakstos lasītāji vairākkārt rosināti eksperimentēt un paši empīriskā ceļā pārlicināties par izklāstīto atziņu atbilstību faktiem, ir negaidīts un interesants aspekts tam, kā parādās tautas apgaismībai raksturīgā „vienkāršās tautas” pārstāvju rosināšana uz radošu aktivitāti, kas, pirmām kārtām, izpaužas rakstītprasmes veicināšanā un talantīgu zemnieku atbalstīšanā (pazīstamākais piemērs ir Neredzīgais Indriķis (1783–1828), kura dzejoļu krājuma izdošanu nodrošina mācītājs Karls Gothards Elferfelds (*Elverfeld*, 1756–1819)).

Te derētu norādīt arī uz to, ka *Latviska Gada Grāmata* bija paredzēta plašākai lasītāju auditorijai, sekojot Vācijas apgaismes racionālistu veidoto „tautas laikrakstu” tradīcijai (49). Vienlaikus tomēr žurnālā sniegtā specifiskā informācija varbūt neaizsniedza sava laika lasītājus, kuriem, izsakoties Pavasaru Jāņa (1867–1913) vārdiem, bija „diemžēl pirmā lasīšanas dedzība drīz atdzisuse” (50). Abonentu skaits pakāpeniski samazinājās, līdz *Latviskas Gada Grāmatas* iznākšanu nācās pārtraukt jau ar astoto žurnāla numuru. Par lasītāju intereses trūkumu vēlākajos gados raksta arī A. J. Stenders, jautādams vai no G. F. Stendera grāmatām un *Latviskas Gada Grāmatas* bijis kāds labums, un pats pesimistiski atbildēdams, ka “tas vien Dievam zināms – priekš cilvēku acīm tas gan maz redzams”, jo tās „taču tā netop cienītas, nedz pirktas, kā tās gan vērtas iraid” (51). Gadu desmitiem ejot, šīs grāmatas tomēr tautā kļuva aizvien populārākas, par M. Stobes darbiem to apliecina arī Ansis Leitāns (1815–1874) savās atmiņās (52).

Kopsavilkumā jāatzīst, ka *Latviska Gada Grāmata* iet G. F. Stendera tradīcijas pavadā, ne velti žurnāla līdzstrādnieku lokā sapulcinātie baltvācu literāti parasti tiek dēvēti par „Vecā Stendera pēctečiem” (53), bet pats žurnāls – par G. F. Stendera pasaku, stāstu, dziesmu un *Augstas gudrības grāmatas* apvienojumu (54). Pētniekam tomēr būtu jāuzmanās, lai nevispārinātu šo visumā pamatoto vērtējumu, jo, pēctecība ar G. F. Stenderu izpaužas visvairāk tieši kā viņa veiktā darba papildināšana un aizsāktās tradīcijas radošana transformēšana, bet diez vai kā epigonisms. Paliekot G. F. Stendera laikmeta ēnā, M. Stobe un viņa domubiedri ir līdz šim pētīti krietni mazāk, taču šāds liktenis ir nepelnīts, jo, kā rāda pievēršanās *Latviskai Gada Grāmatai*, te iespējamās vēl jaunas atklāsmes, kas var ievērojami paplašināt mūsu skatījumu uz baltvācu ieguldījumu Latvijas kultūras vēsturē un priekšstatu par to sarežģīto procesu, kādā latviešu lasītāju apziņā ienāca pirmās dabaszinātniskās idejas.

VĒRES

1. **Grudule, M.** Zemnieku jeb tautas apgaismība Latvijā – jaunlatviešu kustības avots. **No:** *Meklējumi un atradumi*. Rīga : Zinātne, 2005, 8.–36. lpp.
2. **Vīksna, A. P. E.** Vilde un “Latviešu Ārste”. **No:** Vilde P. E. *Latviešu Ārste*, Rīga : Zvaigzne, 1991, 176.–197. lpp.
3. **Daija, P.** Pedagoģiskās idejas Latvijā 18. gs. nogalē kontekstā ar filantropu skolu tradīcijām. **No:** *LU Filoloģijas fakultātes VI Studentu zinātniskās konferences „Aktuāli baltistikas jautājumi” tēzes*. Rīga : LU, 2006, 7.–8. lpp.
4. **Johansons, A.** Latviešu literatūra: No viduslaikiem līdz 1940. gadam. Stokholma : Trīs Zvaigznes, 1953, 58. lpp.

5. **Zimmermann, U. E.** Versuch einer Geschichte der lettischen Literatur. Mitau : Steffenhagen, 1812, 90. lpp.
6. Latviska Gada Grāmata. 1797, 1. nr., 83.–91. lpp.
7. Turpat, 111. lpp.
8. Citēts pēc: **Stradiņš, J.** Stenderi un „Augstas gudrības grāmata” latviešu kultūras vēsturē. **No:** Stenders, G. F. *Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas*. Rīga : Liesma, 1988, 33. lpp.
9. Latviešu literatūras vēsture, 1. sēj. Rīga : LPSR ZA izdevniecība, 1959, 539. lpp.
10. **Birkerts, A.** Latviešu inteliģence savās cīņās un gaitās. Rīga : A. Raņķis, 1927, 161. lpp.
11. Latviska Gada Grāmata. 1797, 2. nr., 3.–5. lpp.
12. Turpat, 3. nr., 9.–10. lpp.
13. Turpat, 2. nr., 13. lpp.
14. **Harders, K.** Rēķināšanas grāmatīņa, ne priekš visiem tumšiem ļaudīm, bet tiem vien par labu sarakstīta, kas gudrību un prātu cienī. Rīga : J. K. D. Miller, [1806], VIII lpp.
15. **Stenders, G. F.** Augstas gudrības grāmata... 305. lpp.
16. [**Puriņš, N.**] 100 gadu jubileja. *Baltijas Vēstnesis*. 1897, 2. nr.
17. **Birkerts, A.** Latviešu inteliģence... 156.–157. lpp.
18. Latviska Gada Grāmata. 1797, 3. nr., 12.–13. lpp.
19. **Stenders, G. F.** Augstas gudrības grāmata... 281. lpp.
20. Latviska Gada Grāmata. 1797, 2. nr., 12. lpp.
21. **Svelpis, A.** Luterisma attieksme pret I. Kanta filozofiju Latvijā 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā. *LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. 1981, 10. nr., 82.–83. lpp.
22. Latviska Gada Grāmata. 1797, 2. nr., 11.–12. lpp.
23. **Apinis, A.** Soļi senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās. Rīga : Preses nams, 2000, 11. lpp.
24. Latviska Gada Grāmata. 1797, 4. nr., 134.–135. lpp.
25. **Stradiņš, J.** Stenderi un „Augstas gudrības grāmata” latviešu kultūras vēsturē... 34. lpp.
26. **Lenz, W.** Der baltische Literatenstand. **No:** *Wissenschaftliche Beiträge herausgegeben vom J. G. Herder-Institut*. No. 7. Marburg/Lahn, 1953, 9. lpp.
27. Очерки истории Восточной Пруссии. Калининград, 2002, 312. lpp.
28. **Лавринович, К.** Альбертина: Очерки истории Кенигсбергского университета. Калининград, 1995, 142.–146. lpp.
29. Latviska Gada Grāmata, 1797, 2. nr., 76.–77., 81. lpp.
30. Turpat, 2. nr., 80.–81. lpp.
31. Turpat, 3. nr., 55. lpp.
32. Turpat, 2. nr., 8.–9. lpp.; 4. nr., 10., 17.–18. lpp.
33. Turpat, 4. nr., 3. lpp.
34. **Buceniece, E.** Matīss Štobe. **No:** *Ideju vēsture Latvijā: No pirmsākumiem līdz XIX gs. 90. gadiem*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1995, 167.–168. lpp.
35. Latviska Gada Grāmata. 1797, 4. nr., 1.–2. lpp.
36. Turpat, 1. nr., 111. lpp.
37. Turpat, 1. nr., 113. lpp.
38. Turpat, 2. nr., 9.–10. lpp.
39. Turpat, 2. nr., 70.–71. lpp.
40. **Stenders, G. F.** Augstas gudrības grāmata... 283.–284. lpp.
41. Latviska Gada Grāmata. 1797, 3. nr., 9.–10. lpp.
42. Turpat, 11. lpp.
43. **Stenders, G. F.** Augstas gudrības grāmata... 195. lpp.
44. Latviska Gada Grāmata. 1797, 3. nr., 8. lpp.
45. Turpat, 3. nr., 5. lpp.
46. Turpat, 3. nr., 64. lpp.
47. Turpat, 3. nr., 64.–65. lpp.
48. Turpat, 4. nr., 139.–140. lpp.

49. **Böning, H., Siegert, R.** Volksaufklärung. Bibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850. Teilband 2.1. Stuttgart–Bad Cannstatt : Frommann–Holzboog, 2001, XCIV lpp.
50. **Pavasaru Jānis.** Latviešu rakstniecības vēsture. Jelgava : J. Draviņš–Dravnieks, 1893, 66. lpp.
51. **Stenders, A. J.** Dziesmas, Stāstu–dziesmas, Pasakas etc. Jelgava : J. F. Stefenhagens, 1805, 127.–128. lpp.
52. **Leitāns, A.** Autobiogrāfija; Grāfa lielmāte Genoveva. Rīga : Liesma, 1980, 33. lpp.
53. **Blese, E.** Latviešu literatūras vēsture: Vecākais un vidējais posms no XVI gs. vidus līdz XIX gs. vidum. Hanava : Gaismas pils, 1947, 210. lpp.
54. **Klaustiņš, R.** Latviešu rakstniecības vēsture skolām. Rīga : K. J. Zihmanis, 1907, 86. lpp.

Summary

The journal Latviska Gada Grāmata (Latvian Almanac) is the first journal of general character in the history of Latvian culture. It came out in Jelgava in 1797 and 1798 under the supervision of Matthias Stobbe – an educator and writer of German Baltic origin. The journal continued and reformed the literary traditions of the 18th century. This paper is devoted to the analysis of the contribution of the journal to the popularization of natural sciences. In the journal, articles were published on astronomy, meteorology, taxonomy, and other subjects. It is possible to find influences of the ideas of German philosophers Gottfried Leibniz and Christian Wolff in the writings of Matthias Stobbe. Also, the journal preserved and continued the tradition of the popularization of sciences initiated by Gothard Friedrich Stender in his Augstas gudrības grāmata (The Book of High Wisdom, 1796). An insight into that time's tendencies of popular science texts is given. The texts are researched within the context of the theological rationalism and Enlightenment ideas of the epoch.

**Zinātnisko biedrību bibliotēkas Latvijā
(19.–20. gs.) un to likteņi**
*The Libraries of Scientific Societies in Latvia
(in the 19th and 20th Centuries) and their Longevity*

Viesturs Zanders

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte
Lomonosova iela 1, Rīga, LV-1019
Tāl. 7089868

Raksts veltīts Latvijas zinātnes un bibliotēku vēsturē līdz šim mazāk ievērotam fenomenam – zinātnisko biedrību bibliotēkām. Šo bibliotēku komplektēšanas ievirze ļauj tās kvalificēt par pirmajām speciālajām zinātniskajām bibliotēkām Latvijā. Rakstā sniegts zinātnisko biedrību bibliotēku funkcionēšanas raksturojums (iespieddarbu apmaiņa, bibliotekāri, publicitāte), to saikne ar latviešu sabiedrību. Izmantojot plašu arhīva materiālu klāstu, plašāk aplūkoti bibliotēku krājumu likteņi Otrā pasaules kara laikā.

Atslēgvārdi: zinātnisko biedrību bibliotēkas, Kurzemes Literatūras un mākslas biedrība, Rīgas vēstures un senatnes pētītāju biedrība, baltvācu izceļošana.

19. gadsimta pirmajā pusē līdzās Rīgas pilsētas bibliotēkai, krietnam skaitam lasīšanas biedrību un komercbibliotēku pakāpeniski arvien nozīmīgāku vietu ieguva bibliotēkas, kas izveidojās pie baltvācu zinātniskajām biedrībām Rīgā un Jelgavā. Līdz Rīgas Politehnikuma tapšanai 1862. gadā šīs biedrības kļuva par vietējo zinātnieku galveno organizēšanās formu. To lielākā daļa rosīgi darbojās līdz Pirmajam pasaules karam un formāli pastāvēja līdz pat 20. gs. 30. gadu beigām.

Nozīmīgāko vidū jāmin Rīgas Ķīmiski farmaceitiskā biedrība (*Rigaer Pharmazeutisch-Chemische Sozietät*, dib. 1803. g.), Rīgas Praktizējošo ārstu biedrība (*Gesellschaft praktischer Ärzte zu Riga*, 1822) un Rīgas Dabas pētnieku biedrība (*Naturforscher-Verein zu Riga*, 1845). Savukārt 1815. gadā dibināto Kurzemes Literatūras un mākslas biedrību (*Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst*) zinātnes vēsturinieki vērtē kā pirmo mēģinājumu izveidot Baltijā reģionālu zinātņu akadēmiju.¹ Visas minētās biedrības par vienu no saviem galvenajiem uzdevumiem izvirzīja bibliotēkas izveidi, noteiktu vietu tajās ierādot pašu izdotajiem periodiskajiem turpinājumiem, kuros tika publicēti zinātniski pētījumi un ievietota informācija par biedrību darbību. Līdzīgi izdevumi apmaiņas ceļā tika saņemti arī no daudzām citu pilsētu un valstu biedrībām, augstskolām un žurnālu redakcijām, ar kurām tika uzturēti pastāvīgi sakari. Tā, piemēram, Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrībai (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde*, 1834, turpmāk RVSPB) 1913. gadā bija izdevumu apmaiņa ar 222 dažādām organizācijām Vācijā, Austroungārijā, Šveicē, Skandināvijas valstīs,

Ziemeļamerikā un citur, to vidū ar Zinātņu akadēmijām Krakovā un Budapeštā, Vatikāna bibliotēku Romā un Smitsona institūtu Vašingtonā.²

Galvenokārt bibliotēku fondus tomēr veidoja pirktais vai dāvinājumā saņemtās privātbibliotēku grāmatas. RVSPB lika pamatu savai bibliotēkai, iegādājoties Lodes un Turaidas mācītāja Johana Gotharda Švēdera (*J. G. Schweder*, 1790–1833) privātbibliotēku (2884 grāmatas) un daļu (1740 grāmatas) no Rūjienas mācītāja Gustava Bergmaņa (*G. Bergmann*, 1749–1814) bagātās grāmatu kolekcijas.³ Atgādināsim, ka vairāk nekā 1000 viņa grāmatu jau pirms tam bija nonākušas Tērbatas universitātes bibliotēkā, kur tās glabājas vēl šodien.⁴ Ap 4000 grāmatu Kurzemes Literatūras un mākslas biedrībai dāvināja viens no tās dibinātājiem vēsturnieks Johans Frīdrihs fon Reke (*J. F. v. Recke*, 1764–1846).⁵

Savukārt Rīgas Praktizējošo ārstu biedrība 1840. gadā saņēma sava kādreizējā dibinātāja Kārļa Vilperta (*C. Wilpert*, 1778–1839) grāmatu krājumu, kura iegādei līdzekļus bija devusi Rīgas rāte. Šajā pašā gadā biedrības bibliotēkai tika ierādītas telpas pilsētas bibliotēkā. Vienlaikus tā ieguva šīs bibliotēkas medicīnas literatūras nodaļas statusu ar noteikumu, ka grāmatas paliek pilsētas īpašumā, bet biedrība rūpējas par krājuma kataloģizēšanu un papildināšanu.⁶ Šim nolūkam biedrība uzsāka ziedojumu vākšanu un nolēma ik gadus no katra biedra ievākt zināmu summu, bet 1891. gadā tika iespiests šī krājuma katalogs.

Rīgas Ķīmiski farmaceutiskā biedrība jau savos statūtos bija paredzējusi, ka „katrs biedrs biedrībai labprātīgi dāvina kādas grāmatas”.⁷ Latviešu literārās biedrības (*Lettsch-literarische Gesellschaft*, 1824) bibliotēkā nonāca pa vienam eksemplāram no katras Jelgavas tipogrāfa Stefēnhāgena firmā iznākušās latviešu grāmatas. Jāatzīmē gan, ka bibliotēku izaugsmi sākotnēji jūtami kavēja ierobežotie līdzekļi un piemērotu telpu trūkums. Tikai 1856. gadā Rīgas Ķīmiski farmaceutiskā biedrība, Dabas pētnieku biedrība un Vēstures un senatnes pētītāju biedrība saņēma telpas pilsētas nodokļu pārvaldes namā.

Zinātnisko biedrību bibliotēku komplektēšanas ievirze sekmēja to veidošanos par pirmajām speciālajām zinātniskajām bibliotēkām Latvijā. Dažkārt komplektēšanai bija arī novadpētniecisks raksturs, jo Vēstures un senatnes pētītāju biedrība nolēma krāt „visus iespiestos un rokrakstu darbus, kam Baltijas guberņu vēsturē un literatūrā būtu senatnes palieku nozīme”⁸, bet Kurzemes Literatūras un mākslas biedrība – visas Kurzemē iespiestās vai kurzemnieku sarakstītās grāmatas.⁹

Biedrību bibliotekāri par jaunieguvumiem regulāri informēja kārtējās sanāksmēs, bet pārskatu par fonda pieaugumu deva biedrību pilnsapulcēs, kurās arī provincē dzīvojošie biedrību biedri iepazinās ar jaunāko literatūru.

Vairums bibliotekāru šajā amatā atradās epizodiski. Kā ilggadīgākie bibliotekāri ir jāmin ārsts un publicists Voldemārs Gūtceits (*W. Gutzeit*, 1816–1900) Dabas pētnieku biedrībā (1865–1890) un gleznotājs Jūlijs Johans Dēriņgs (*J. J. Döring*, 1818–1898) Kurzemes Literatūras un mākslas biedrībā (1860–1893).

Paliekošu nozīmi Vēstures un senatnes pētītāju biedrības vēsturē un Baltijas kultūrā vispār ieguvusi Būholcu dzimta. Augusts Vilhelms Būholcs (*A. W. Buchholtz*, 1803–1875) bija biedrības bibliotekārs (1839–1860), bet pēc tam līdz pat savai nāvei ieņēma biedrības prezidenta posteni. Bibliotēkā ar viņa gādību nonāca no pārstrādes papīrdzirnavās izglābtās Vidzemes ģenerālsuperintendenta Kārļa Gotlība Zontāga (*K. G. Sonntag*, 1765–1827) grāmatas.¹⁰ A. V. Būholca sastādītais biedrības bibliotēkas katalogs lieti noderēja vēsturniekam Eduardam Augustam Vinkelmanim (*E. A. Winkelmann*, 1838–1896), veidojot bibliogrāfisko rādītāju „Bibliotheca Livoniae historica” (1878).

Kā Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotekāri ir pazīstami arī divi A. V. Būholca dēli. Augusts Būholes (1847–1882), tāpat kā tēvs, kādu laiku pārzināja arī Vidzemes bruņniecības bibliotēku, no kuras aptuveni deviņus tūkstošus sējumu RVSPB saņēma kā dāvinājumu. Iespējams gan, ka mūsdienās vairāk pazīstams ir viņa brālis Ārends Būholes (1857–1938), kura monogrāfija par grāmatu iespiešanas vēsturi Rīgā iznāca 1890. gadā¹¹, kad pats tās autors jau bija pārcēlies uz Berlīni, kur vēlāk 20 gadus vadīja paša iniciēto pilsētas centrālo bibliotēku.

Samērā reti par biedrību bibliotēkās uzkrāto uzzināja plašāka sabiedrība. Tā senie spiedumi, arī Rīgas pirmā tipogrāfa Nikolausa Mollīna (ap 1550–1625) izdevumi, un 17.–18. gadsimtā tapuši piemiņas albumi no RVSPB bibliotēkas bija aplūkojami biedrības sarīkotajā kultūrvēsturiskajā izstādē 1883. gadā.

Par zinātnisko biedrību un latviešu sabiedrības saskares punktiem ziņas ir gan diezgan skopas, tomēr zinātnes vēstures kontekstā visai interesantas. Jau 1822. gadā „Latviešu Avīzes” publicēja pirmo bibliotēku propagandas rakstu latviešu valodā, kurā informēja, ka Kurzemes Literatūras un mākslas biedrības bibliotēka ir pieejama arī latviešu lasītājam.¹² Savukārt Latviešu literārā biedrība 1844. gadā dāvināja savas bibliotēkas dubleteksemplārus skolotāju semināriem Irlavā un Valkā.¹³

Kurzemes Literatūras un mākslas biedrība un tās pārziņā esošais Kurzemes provinces muzejs (*Kurländische Provinzialmuseum zu Mitau*, dib. 1818. g.) vairākkārt saņēma dažāda apjoma grāmatu krājumus no zinātniekiem, kultūras darbiniekiem un pedagogiem, kuru dzīves gaitas bija tos aizvedušas projām no Latvijas vai arī tepat Latvijā bija atsvešinājušas no latviešu sabiedrības. Starp sūtītājiem ir jāmin gan Bauskā dzimušais literāts Kārlis Konstantīns Krauklings (1792–1873), kas vairāk nekā 30 gadus vadīja Karalisko vēstures muzeju Drēzdenē¹⁴, gan Zentenes muižas galdnieka dēls Buenosairesas universitātes zooloģijas profesors Karloss Bergs (1843–1902).¹⁵ 1910. gadā biedrība saņēma vairākus tūkstošus sējumu lielu bibliotēku, ko tai bija novēlējis ģermanizējies latviešu izcelsmes skolotājs Kārlis Jākobsons (1838–1908) – viens no pirmajiem latviešu bibliofiliem, kura likteni esejā „Veclatviski silueti” aprakstījis kultūrvēsturnieks Andrejs Johansons (1922–1983).¹⁶

Ievērojamais latviešu grāmatnieks Jānis Misiņš (1862–1945) atceras, ka vēsturnieks Nikolajs Bušs (1864–1933), ar kuru vēlāk viņš strādāja kopā Rīgas pilsētas bibliotēkā, gadsimta sākumā pārzinādams Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēku, ļāvis Misiņam ņemt „biedrības grāmatas iesiešanai līdzī no Rīgas uz Lejasciemu, un kā iesējuma maksu tad es saņēmu dažādus agrāko laiku latviskos izdevumus”.¹⁷ Paša izdotās kartes biedrības bibliotēkai vairākkārt dāvināja Matīss Siliņš (1861–1942). Savukārt Misiņš dāvināja paša apgādā 1914. gadā no jauna iespiesto Aizkraukles muižkungu Karla Frīdriha Šulca „Zemnieku tiesu”, kuras 1764. gada izdevuma neizpārdoto tirāžu Vidzemes bruņniecība izņēma no apgrozības un sadedzināja...¹⁸ Interesanti, ka jau 1905. gadā (!) RVSPB dāvināja 550 grāmatas Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas bibliotēkai¹⁹, bet 1912. gadā piekrita Rīgas Latviešu biedrības priekšniecības ierosinātajai iespieddarbu apmaiņai starp Zinību komisijas bibliotēku un Rīgas vēstures un senatnes pētītāju biedrību.²⁰

1923. gadā Kurzemes Literatūras un mākslas biedrības prezidents. Jelgavas vācu ģimnāzijas direktors Vilhelms Šlaus (*Schlau*, 1886–1978) lūdza Kultūras fondam piešķirt biedrības bibliotēkai apgāda „Valters un Rapa” sarūpēto „Latvju Dainu” atkārtoto iespiedumu, jo „mūsu bibliotēkas svarīgākais uzdevums ir savākt visu to, kas attiecas uz Kurzemes, kā arī visas Latvijas vēsturi un kultūru”.²¹ Kā norāda biedrības bibliotekārs

vēsturnieks Valters Ekerts (*Eckert*, 1892–1973), 1927. gadā biedrība bibliotēkas uzturēšanai saņēma no Kultūras fonda 360 latus. Tomēr dažus gadus vēlāk tapušais pārskats par bibliotēku liecina, ka no apmēram 35 tūkstošiem sējumu tikai kādi 400 ir latviešu valodā.²² Starp tiem gan valodnieks, Jelgavas ģimnāziju skolotājs Jānis Zēvers (1868–1940) 20. gadu sākumā atrada arī vecāko kalendāru latviešu valodā (izdots 1760. g.).²³

Spriežot pēc Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības sarakstes, inventāru grāmatām, jaunieguvumu sarakstiem un citiem rokrakstu materiāliem, kas saglabājušies visai plašā klāstā un no 1935. gada ir atrodami Latvijas Valsts vēstures arhīvā, bibliotēkas fonds 30. gados bija pieaudzis līdz 70 tūkstošiem iespaiddarbu. Tas bijis strukturēts 50 nodaļās, galveno vietu tajā, protams, ierādot Baltijas un tai tuvo zemju vēsturei un literatūrai. Laika gaitā savu vietu biedrības bibliotēkā atraduši arī daudzi kultūrvēsturiski rokraksti un ģeoloģiski materiāli.²⁴

Šīs un citu biedrību bibliotēku vērtības saistīja Latvijas pētniecisko iestāžu uzmanību, jo īpaši 1939.–1940. gadā, kad baltvācu izceļošana no Latvijas aktualizēja arī iespaiddarbu un arhivāliju novērtēšanas un sadales nepieciešamību. Jau 1936. gadā RVSPB nepiekrita nedz Pieminekļu valdes izstrādātajiem reto izdevumu kritērijiem, nedz izglītības ministra, vēsturnieka Augusta Tentēja (1876–1942) aicinājumam pārdot savu bibliotēku, kuras uzturēšanu tā atzina par vienu no saviem svarīgākajiem pienākumiem. Tobrīd kā piedāvājums izskanēja biedrības priekšlikums dāvināt tai piederošās grāmatas latviešu valodā „pārliecībā, ka tās varēs labi noderēt latviešu tautas pagātnes pētīšanā”.²⁵ Zīmīgs ir biedrības bibliotēkas novērtējums, kad Pieminekļu valdes vadība mēģināja apstrīdēt Paritārās komisijas 1940. gada 5. marta sēdes lēmumu atļaut izvest no Latvijas bibliotēkas dubleteksemplārus. Viņuprāt, „tā ir lielākā un savā ziņā vienīgā Latvijas zinātniskā bibliotēka”. Tajā atrodami apmēram trīs tūkstoši bibliogrāfisko retumu „pasaules tirgū vispār nav pērkami un kuru vērtība nemaz nav aprēķināma”.²⁶ Kaut arī uz 1939. gada 4. novembrī slēgtās RVSPB bibliotēkas pārņemšanu pretendēja gan Rīgas pilsētas bibliotēka, gan Latvijas Vēstures institūts²⁷, tās likteni izšķīra Likums par Valsts bibliotēku. Tas paredzēja, ka „Valsts bibliotēkai ir pirmtiesība iegūt bibliotēkas .. no organizācijām un biedrībām, kuras pašas likvidējas”.²⁸

Dabas pētnieku biedrības bibliotēka (ap 60 tūkst. sējumu) 1940. gadā tika nodota Latvijas Universitātes Matemātikas un dabaszinātņu fakultātei. Latviešu literārās biedrības bibliotēka (ap 3000 grāmatu 1940. gadā) un arhīvs oficiāli tika nodots Misiņa bibliotēkai, kur tā atradās faktiski jau kopš 1934. gada.²⁹ Izmantojot arī Kamarina namā novietotās Praktizējošo ārstu biedrības grāmatas, 1940. gadā tika uzsākta Republikas Medicīnas bibliotēkas veidošana, kas aprāvās karadarbības rezultātā 1941. gada jūnijā.³⁰

Var piekrist vēsturniecei Rasai Pārpucei, ka Paritārās komisijas lēmumi atļāva izvest no Latvijas vairāk vienību no zinātnisko bibliotēku krājumiem, nekā vācieši sākotnēji bija cerējuši. Tomēr aizvien „paliek neskaidrs, cik, kad un kas tieši tika izvests, īpaši pēc tam, kad Latviju 1940. gada jūnijā okupēja PSRS”.³¹

Sadalīšana skāra arī Kurzemes Literatūras un mākslas biedrības bibliotēku. Tā kara gados Zemes bibliotēkā (Valsts bibliotēkas nosaukums nacistu okupācijas laikā – V. Z.) nonāca aptuveni 10 tūkstoši iespaiddarbu no šī krājuma, kas padomju laikā bija aizturēts Rīgas muižā.³² Tomēr ievērojama bibliotēkas daļa, baltvāciešiem repatriējoties, nonāca Poznaņā, kur kopā ar vairāku citu Baltijas biedrību un korporāciju, kā arī privātbibliotēku grāmatām veidoja nozīmīgu literatūras krājumu, t.s. *Sammelstelle für baltendeutsches Kulturgut*.³³ Ir koriģējams biedrības 180 gadu jubilejas izstādes katalogā lasāmais pieļāvums, ka 1945. gadā Poznaņā atstātās kultūras vērtības ir gājušas bojā.³⁴ Pēc kara daļa

no šīm grāmatām palika Poznaņas Universitātes bibliotēkā, daļa tika nodota Toruņas universitātes rīcībā. Krietna daļa no šiem izdevumiem, tajā skaitā vairāki simti grāmatu ar Kurzemes provinces muzeja spiedogiem, 60. gados nonāca Rietumvācijā un papildināja baltvācu bibliofila Oto Bonga (1918–2006) krājumu (kopš 1951. gada ir pazīstams kā Baltijas Centrālā bibliotēka), kurš no 1995. gada ir pieejams ikvienam interesentam Rīgā, Riharda Vāgnera ielā 4.

Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēka, ko 1940. gada rudenī pārņēma Valsts bibliotēka, nacistu okupācijas laikā bija pieejama lasītājiem kā atsevišķa Zemes bibliotēkas lasītava Jaunielā. Pašlaik šīs bibliotēkas grāmatas ir atrodamas gan Latvijas Nacionālajā bibliotēkā un Latvijas Akadēmiskajā bibliotēkā, gan vairāku citu Rīgas krātuvju fondos, tādējādi apliecinot Latvijas zinātnes un bibliotēku attīstības procesa kontinuitāti.

VĒRES

1. **Stradiņš, J.** Zinātņu akadēmijas – to veidošanās. *No: Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtības.* [Rīga] : Zinātne, [1998], 42. lpp.
2. *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1913.* Rīga, 1914, S. 286–297.
3. **Latvijas Valsts vēstures arhīvs** (turpmāk LVVA), 4038. f., 1. apr., 140.–142. l.
4. **Tankler, H.** Privatbibliotheken an der Universität Tartu / Dorpat im 19. Jahrhundert. *No: Das deutsche Buch in Ostmitteleuropa : Bestände und Rezeption. Nordost-Archiv, NF Bd. IV, (1), 1995, S. 228.*
5. *Sendungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst.* Mitau, 1840, Bd. 2, S. 15.
6. **LVVA**, 749. f., 1. apr., 38. l., 2., 11.–13. lp.
7. **Lichinger, F.** *Die Geschichte der Pharmazeutischen Gesellschaft zu Riga.* Rīga, 1903, S. 9.
8. **Bauer, A.** Die Bibliothek der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. *Baltische Monatschrift, (10), 1934, S. 498.*
9. [**Vatsons, K. F.**] Jelgavā, tannī 1 mā Merz. *Latviešu Avīzes*, 1822, 2. martā.
10. **Buchholtz, Arend.** Dr. August Buchholtz und seine Söhne in der Altertumsgesellschaft. *Mitteilungen aus der baltischen Geschichte, NF Bd. 1, (3), 1939, S. 58.*
11. **Buchholtz, Arend.** *Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga, 1588–1888.* Rīga : Müller-sche Buchdruckerei, 1890. 378 S.
12. [**Vatsons, K. F.**] Jelgavā, tannī 1 mā Merz. *Latviešu Avīzes*, 1822, 2. martā.
13. **Ārons, M.** *Latviešu Literāriskā (Latviešu Draugu) Biedrība savā simts gadu darbā:* ainas no vāciešu un latviešu attiecību vēstures. Rīga : A.Gulbis, 1929, 147. lpp.
14. *Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst aus den Jahren 1850 bis 1863.* Mitau, 1864, S. 234.
15. **Schlau, W.** Die kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst und das Kurländische Provinzialmuseum zu Mitau. *Baltische Briefe, Hannover-Döhren (14), 1968, S. 75.*
16. **Johansons, A.** Veclatviski silueti. *No: Vēju mezglī : esejas.* Rīga : Daugava, 1994, 70. – 75. lpp.
17. **Misiņš, J.** Atskats. *No: Svēts mantojums Rīgai : J. Misiņš un viņa bibliotēka.* Rīga : [LAB], 2002, 47. lpp.
18. **LVVA**, 4038. f., 1. apr., 147. l., 41., 52., 80., 99. lp.
19. *37. gada pārskats par Rīgas Latviešu Biedrības darbošanos un rēķiniem 1905. gadā, saņemti ar biedru listi.* Rīga, 1906, 4., 26. lpp.
20. *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1912.* Rīga, 1914, S. 93.

21. LVVA, 1632. f., 3. apr., 820. l., 79. lp.
22. LVVA, 5759. f., 2. apr., 1250. l., 1., 4. lp.
23. **Zēvers, J.** Vecākais kalendārs latviešu valodā. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, (9), 1922, 897. lpp.
24. LVVA, 4038. f., 1. apr., 137. l.
25. LVVA, 4038. f., 1. apr., 226. l., 29.–30., 76. lp.
26. LVVA, 1632. f., 2. apr., 958. l., 174. lp.
27. LVVA, 1632. f., 2. apr., 957. l., 25., 26., 28., 83. lp.
28. Likums par Valsts bibliotēku. **No:** *Latvijas Nacionālās bibliotēkas raksti*, XIX. Rīga : Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1994, 120. lpp.
29. LVVA, 1747. f., 1. apr., 314. l., 14. lp.; 316. l., 5. lp.
30. **Stradiņš, J.** Profesora Paula Stradiņa bibliotēka. **No:** *Grāmatas un grāmatnieki* : Misiņa bibliotēkas 100. gadadienai, 1885–1985. Rīga : Zinātne, 1985, 165. lpp.
31. **Pārpuce, R.** Latvijas–Vācijas Paritārās komisijas darbs 1939.–1940. gadā: Latvijas kultūras vērtību sadale. *Latvijas Vēsture*, (1), 2006, 21., 24. lpp.
32. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa. A 164, N 488, 63. lpp.
33. **Stender, E.** Baltendeutsches Kulturgut in Posen. *Deutsche Zeitung im Ostland*, 1943, 5. Juni.
34. Biedrības likvidācija 1939.–1940. gadā. **No:** *Kurzemes Literatūras un mākslas biedrībai 180* : izstādes katalogs. Rīga : Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 1995, 22. lpp.

Summary

This paper tells about a phenomena less delt with in the histories of Latvian science and material that can be found in Latvian libraries – namely, the libraries of scientific societies. The way of book collection in these libraries makes it possible to see them as the first specifically scientific libraries in Latvia. The article tells about the way these libraries functioned (mutual exchange of printed items, librarians, publicity), and the links with Latvian society. The use of vast archive material leads to deeper analyses of the fate of these libraries during the WW II.

**LU profesors Jānis Kauliņš (1863–1940)
un viņa laikabiedri**
*The Professor of the University of Latvia Jānis Kauliņš
(1863–1940) and His Contemporaries*

Iveta Kestere

Latvijas Universitātes Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte

Jūrmalas gatve 74/76, Rīga LV-1084

Tālr. 7033860, e-pasts: fa626815@skynet.be

Raksts veltīts profesoram Jānim Kauliņam – vienam no pirmajiem akadēmiski izglītotajiem latviešiem filologiem, pirmajam pedagoģijas vēstures kursa docētājam Latvijas Universitātē. Kauliņa biogrāfijas izklāsta kontekstā aplūkota viņa tikšanās un sadarbība ar daudzām izcilām, Latvijas kultūras dzīvē nozīmīgām personībām: mācības pie Jura Kalniņa draudzes skolā un pie Jāņa Cimzes skolotāju seminārā; studijas Tērbatas universitātē un Literāri zinātniskās biedrības dibināšana kopā ar Eduardu Veidenbaumu, Aleksandru Daugi, Kārli Kasparsonu u. c.; darbība latviešu kopienā Pleskavā; darbs Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātē kopā ar Paulu Jureviču, Eduardu Pētersonu, Ernestu Blesi, Paulu Dāli u. c.; ilggadējā draudzība ar Augustu Kažoku, Doku Ati, Kārli Kundziņu sen., Āronu Matīsu, Jēkabu Alksni u. c.

Atslēgvārdi: Jānis Kauliņš, Tērbatas latviešu studentu Literāri zinātniskā biedrība, Pleskavas Latviešu sabiedrība, LU Filoloģijas un filozofijas fakultāte.

Vienam no pirmajiem akadēmiski izglītotajiem latviešu filologiem, pirmajam pedagoģijas vēstures kursa docētājam Latvijas Universitātē profesoram Jānim Kauliņam dzīves laikā nācās sastapties un sadarboties ar daudzām izcilām, latviešu kultūras dzīvē nozīmīgām personībām. Attiecības ar šiem cilvēkiem bagātina gan J. Kauliņa personības raksturojumu, gan ļauj labāk izprast attiecīgā laikmeta sabiedrību.

Mācības Vietalvas draudzes skolā. Jānis Kauliņš dzimis 1863. gada 26. novembrī Sausnējas pagasta Kalna Stauģēnos, tagadējā Madonas rajonā. Viņa vecāki bija zemnieki Jānis un Maija (dz. Priedīte), nelielu rentes māju saimnieki. Visa ģimene – vecāki, divi brāļi un divas māsas – jau Kauliņa jaunības gados nomira no tuberkulozes. Pēc daudziem gadiem viņš sacīis: „To var tikai pieminēt, bet par to grūti runāt.”¹

Pirmās zināšanas J. Kauliņš apguva mājniecībā, bet ap 1877. gadu iestājās Vietalvas draudzes skolā. Tās vadītājs bija Juris Kalniņš (1847–1919) – publicists, tautas atmodas kustības darbinieks, mācību grāmatu un biogrāfisku sacerējumu autors. Kalniņa darbības laikā Vietalvā skolēnu skaits pieauga no astoņiem līdz simtam, bet, kad viņu no skolotāja amata politisku iemeslu dēļ 1881. gadā atbrīvoja, „draudzes skola pilnīgi panīkusi”.² Taču Kauliņa atmiņās J. Kalniņš kā laba pedagoga paraugs nav saglabājies: lielāko skolotāja laiku daļu aizņēmušas sabiedriskās aktivitātes, bet savus skolēnus viņš nosēdinājis pie galda ar grāmatu rokās un visbiežāk atstājis savā vaļā.³

Mācības Vidzemes skolotāju seminārā Valkā. 1880.–1884. g. Pēc mācībām draudzes skolā J. Kauliņš iestājās Cimzes skolotāju seminārā. Šajā laikā Jāņa Cimzes (1914–1881) veselība jau bija pasliktinājusies, viņu nogurdināja nemītīgās cīņas un intrigas ap semināra darbību. Nav zināms, vai jaunajam semināristam Kauliņam un skolotājam Cimzem viņa pēdējā mūža gadā izveidojās kāda personiskāka saskarsme. Savās atmiņās Kauliņš to nepiemin. Taču nenoliedzama ir viņa godpilnā attieksme pret Cimzi kā latviskas skolas pamatlicēju, kura izteikta gan rakstos, gan LU docētājā studiju kursā „Latviešu izglītības un skolu vēsture”.⁴

Pēc Cimzes nāves 1881. gadā seminārā izcēlās nemieri – audzēkņi protestēja pret skolotāju Heinrihu Varštatu, kura augstprātība tika uzskatīta par Cimzes nāves iemeslu.⁵ Nemiernieku vidū bija arī Kauliņš un vēlākais pedagogs dzejnieks Augusts Kažoks (1863–1893). Abu draudzība turpinājās līdz pat Kažoka pāragrajam nāvei.

Par piedalīšanos nemieros Kauliņš sodīts netika, viņam, šķiet, pat izveidojās labas attiecības ar Vidzemes skolu padomnieku Johanu Heinrihu Guleki (*Guleke*, 1821–1889), kas pēc izmeklēšanas no semināra izslēdza aktīvākos nemierniekus un pats uzņēmās tā vadību. Šajā laikā Kauliņš J. H. Gulekem iesniedza paša pierakstītās Vietalvas un Sausnējas tautasdziesmas. Šis materiāls tika nosūtīts valodniekam un teologam Augustam Bīlenšteinam (*Bielenstein*, 1826–1907) un izmantots viņa rakstā par vajadzības izteiksmi latviešu valodā („*Lettische Debitivformen mit dem Präfix ju-*”) Latviešu Literārās biedrības (*Lettische Literarische Gesellschaft*) žurnālā „*Magazin*” (1883). Jāņa Kauliņa vārds gan publikācijā pieminēts netika, taču, iespējams, to nebija nosaucis arī Guleke.

Mājskolotāja darbs Grundzālē, Valkas apriņķī. 1884.–1887. g. Pēc skolotāju semināra absolvēšanas J. Kauliņš uzsāka darbu Grundzāles pagasta skolā. Kad karaklausības komisija viņu atzina par dienestam nederīgu, radās iespēja „nokvēpušo Grundzāles pagasta skoliņu” atstāt un ieņemt finansiāli ienesīgāko mājskolotāja vietu.⁶ Darbu Kauliņš atrada Gaujienas, Aumeistaru un Palsmanes draudzēs augstu vērtētā ārsta H. Heses (*Hesse*)⁷ ģimenē.

J. Kauliņam visu mūžu ļoti nozīmīga bija domu apmaiņa par lasīto un pārdomāto. Tam piemērotus cilvēkus viņš savā apkārtnē meklēja arī mājskolotāja darba gados. Darba devējs Hese bija aizņemts ar saviem ārsta pienākumiem, arī tuvējās Palsmanes un Aumeistaru draudzes mācītājs Kārlis Brants (*Brandt*) bija vairāk nodarbināts ar praktiskām lietām.⁸ Atbalstu un padomu saviem centieniem jaunais skolotājs atrada 25 km attāļajā Smiltēnē, kur mācītāja darbu nesen bija uzsācis Kārlis Kundziņš (1850–1837) – vēlākais prāvests un literāts, viens no pirmajiem latviešu biogrāfiem. J. Kauliņš ar Kundziņa un viņa sievas Šarlotes gādību tika iepazīstināts ar Smiltēnes inteliģenci, kas gandrīz katru nedēļu pulcējās tajā laikā ļoti populārajos „lasāmajos vakaros”. Iespējams, ka tieši šī pieredze rosināja Kauliņu domāt par studijām Tērbatas universitātē un tur dibināt Literāri zinātnisko biedrību – K. Kundziņš bija „tērbatnieks” un studiju gados piedalījās Ata Kronvalda vadītajos latviešu studentu vakaros.

J. Kauliņa dzīvē nozīmīga bija arī K. Kundziņa rosinātā iepazīšanās ar latviešu senatnes pētnieku un autoritāti baltu valodu jautājumos Adalbertu Becenbergeru (*Bezenberger*, 1851–1922). Ar Kundziņa starpniecību Kauliņš viņam nosūtīja ziņas par dzimto Sausnējas un Vietalvas, kā arī Dzelzavas izlokšni. Tās izrādījās tik interesantas un lietpratīgi savāktas, ka Becenbergers, papildinātas ar uzslavu, Kauliņa vēstules 1887. un 1889. gadā publicēja žurnālā „*Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen*”. Valodnieks LU profesors E. Blese šīs publikācijas vēlāk vērtēja kā pirmo gadījumu mūsu valodniecības vēsturē, „kad latviešu zemnieka dēls reprezentējas kā valodnieks Rietumeiropas valodu zinātnieku priekšā”.⁹

Šajā laikā J. Kauliņš centīgi gatavojās arī studijām augstskolā. Katrs brīvais brīdis pagāja, mācoties grieķu, latīņu un krievu valodu. Palīdzību mācībās – grieķu valodā – Kauliņam sniedza Tērbatas universitātes Filoloģijas fakultātes students J. Sīpols (iespējams, Jānis Sīpols, 1860–1896), kas bija apmeties Smiltenes mācītāja mājās. Čaklais darbs vainagojās panākumiem – 1887. gadā Rīgas Nikolaja ģimāzijā Kauliņš nokārtoja abiturijas eksāmenus „ar pirmo braucienu”. Viņš atzīst, ka „otreiz vairs nemēģinātu, bet būtu vienkārši uz visiem laikiem beigts”.¹⁰

Studijas Tērbatas universitātē. 1888.–1891. g. 1888. gada janvārī 25 gadu vecumā J. Kauliņš iestājās Tērbatas universitātes Filoloģijas fakultātē. Sākās dzīves posms, kas Kauliņa vārdu sasaistīja ar tajā laikā revolucionāri noskaņotajiem latviešu jaunekļiem: dzejnieku un domātāju Eduardu Veidenbaumu (1867–1892), mediķi un pirmo Latvijas izglītības ministru LU goda doktoru Kārli Kasparsonu (1865–1962), ievērojamo pedagogu, izglītības ministru, LU profesoru un goda doktoru Aleksandru Daugi (1868–1937) u. c.

1888. gada 10. novembrī Tērbatas universitātes rektors parakstīja Literāri zinātniskās biedrības statūtus, kurus bija iesnieguši tieslietu students E. Veidenbaums, topošie mediķi A. Skuja, J. Lasmanis, A. Krumbergs, R. Liepiņš, teoloģijas students J. Ērmanis, kā arī filoloģijas studenti K. Kasparsons un J. Kauliņš.¹¹ Dažkārt šī biedrība tiek saukta arī par „Pīpkaloniju”.

Spilgtākās personības biedrības darbības sākumposmā bija E. Veidenbaums un viņa draugs A. Dauge. Ar viņiem Kauliņam, šķiet, tuva draudzība neizveidojās. A. Dauge savās 1914. gadā publicētajās atmiņās Kauliņu piemin vienīgi kā „krietnu speciālistu”, bet tikai tad, kad Kauliņš jau kļuvis tuvs darba kolēģis Latvijas Universitātē, velta viņam daudzus atzinīgus vārdus arī par Tērbatas periodu.¹² Tam iemesls varēja būt gan Kauliņa atturīgais un noslēgtais raksturs, gan arī mērenā dzīves pozīcija, kura nelikās aizraujoša abiem draugiem, kas savus spriedumus aizstāvēja „līdz galam stingri, droši, dedzīgi”.¹³

Kauliņa tuvākais domubiedrs studiju gados bija Kārlis Kasparsons, ar kuru viņi sēdēja blakus lekcijās un „rakņājās pa brīnum bagāto universitātes bibliotēku”.¹⁴

Tērbatā Kauliņš uzņēmās gādību arī par jaunākajiem studiju biedriem: vēlāk ievērojamais mediķis LU profesors Jēkabs Alksnis (1870–1957) savās atmiņās raksta, ka studēt uz Tērbatas universitāti devies ar Kauliņa adresi kabatā, ticis laipni uzņemts un Kauliņš kopā ar Kasparsonu snieguši padomus, kā jāmeklē dzīvoklis, kas jānopērk no saimniecības lietām utt.¹⁵ Vēlāk J. Alksnis abiem draugiem pievienojās arī Literāri zinātniskajā biedrībā.

Studiju biedri Kauliņu nepieskaita marksistiem un jaunstrāvnikiem, bet gan iztēlo kā pētnieku, kuru galvenokārt interesēja sabiedrības attīstības teorijas. Iespējams, vairāk par K. Marksa darbiem Kauliņu ietekmēja Tērbatas profesors, Eiropā plaši pazīstamais filozofs Gustavs Teihmüllers (*Teichmüller*, 1832–1888), uz kura viedokli viņš atsauca vēlāko gadu publikācijās.¹⁶

Taču daži turpmākie notikumi un laikabiedru piezīmes tomēr jautājumu atstāj atklātu – vai tiešām Kauliņš jaunībā bija tik atturīgs pret marksismu un Jaunās strāvas idejām vai arī šis iespaids tika apzināti radīts vēlāk, atbilstoši cienījama universitātes profesora statusam?

Interesanta ir kāda piezīme ap 1924. gadu Maskavā publicētajā rakstā „Trubadūri Vidzemē”: „Šai meklēšanas un vērtību pārvērtēšanas laikmetā tomēr grūti palikt tikai filozofam, kādi ir Kauliņš, Ed. Veidenbaums (kuriem tomēr ir kaut kādi sakari 90. gados

ar lauku bezzemniekiem – pirmajam Vidzemes Malienā, otrajam Vidzemes Vidienā)..”¹⁷ Ko un kā par Kauliņa „sakariem ar lauku bezzemniekiem” varēja uzzināt raksta autors, rakstnieks un komunistiskās partijas darbinieks Ernests Eferts-Klusais (1889–1927)? Nav ziņu, ka viņi būtu bijuši personīgi pazīstami. Taču iespējams, ka par Kauliņu pārstāstījis A. Dages brālis Pauls Dauge (1869–1946) – marksists, vēlāk komunist, ievērojams PSRS sabiedriskais darbinieks, kas mēdza viesoties pie sava brāļa Tērbatā.

Intensīvās studiju dzīves papildinājums vai atpūta no tās J. Kauliņam bija tikšanās ar skolas biedru Augustu Kažoku. No 1887. līdz 1891. gadam Kauliņš katru vasaru nedēļu pavadīja viņa mājās Dzelzavas „Sniķeros”. Tur pulcējušies apkārtnes jaunieši, skanējušas dziesmas un smieklī.¹⁸ (Vai šīs tikšanās būtu Eferta-Klusā pieminētie „sakari ar lauku bezzemniekiem”?)

A. Kažoks Kauliņu iepazīstināja ar savu draugu rakstnieku un skolotāju Doku Ati (1861–1903). Ar abiem draugiem Kauliņu saistīja interese par dažādajām latviešu valodas izloksnēm, viņi sāka apmainīties vēstulēm. Kauliņš raksta, ka, tikai pateicoties Dokam un Kažokam, viņš varēja 1887. gada vasarā savākt materiālus par Dzelzavas izloksni, kas vēlāk tika publicēti.¹⁹

Pēdējā studiju gadā Kauliņš bija Āronu Matīsa (1858–1939) līdzstrādnieks „Dienas Lapas” pielikumā „Etnogrāfiskas Ziņas par Latviešiem”, kas 1891. gadā bija tikko sācis iznākt. Šajā laikā abi kopā viesojušies pie toreizējā „Dienas Lapas” redaktora, vēlākā padomju valsts darbinieka Pētera Stučkas (1865–1932) viņa tēva mājās Koknesē.²⁰ Neatbildēts ir jautājums, kādēļ Kauliņš savu darbību etnogrāfiskajā pielikumā pārtrauca.

Mājskolotāja darbs Palsmanē, Valkas apriņķī. 1892.–1895. g. Pēc Tērbatas universitātes absolvēšanas ar kandidāta grādu filoloģijā J. Kauliņš darbu atrod Palsmanes muižas īpašnieka Rūdolfa fon Bēra (*von Baehr*)²¹ ģimenē. Palsmane Smiltenei ir tikpat tuvu kā Grundzāle, darba devējs neliedza zirgus izbraucieniem, un Kauliņš atkal kļuva par biežu „lasāmo vakaru” viesi. Pēc laikabiedru (K. Kundziņa, E. Bergmaņa) atmiņām, tajos piedalījās „kandidāti” Ērmanis un Beldavs, ārsts Liepiņš, virsmācītājs K. Kellers, „aptieknieks” E. Bergmanis (*Bergmann*)²² un „dāmas”.²³ Tā kā tuvākas ziņas par šīm personām nav sniegtas, var izteikt tikai pieņēmumu, ka šo sabiedrību veidoja bijušie Kauliņa studiju biedri Tērbatas universitātē: ārsts Reinholds Liepiņš (1863–?), teologs un rakstnieks Jānis Ērmanis (1862–1932), teologs un sabiedriskais darbinieks, Latvijas izglītības ministrs Kārlis Beldavs (1868–1936). Nav izdevies atrast pārliecinošus pierādījumus, taču „K. Kellers” varētu būt ievērojamais baltvācu sabiedriskais darbinieks Kārlis Aleksandrs Kellers (1868–1939), kas no 1890. līdz 1894. gadam Tērbatas universitātē studēja teoloģiju.

1895. gadā, kad publicists un atmodas laikmeta darbinieks Miķelis Klusiņš (1847–1907) atstāja Pleskavu, lai dotos darbā uz Kijevu, viņa vietu Pleskavas kadetu korpusā ieņēma Jānis Kauliņš. Dzimtene tika atstāta uz ilgiem gadiem...

Dzīves un darba gadi Pleskavā. 1895.–1918. g. 1895. gadā J. Kauliņš izturēja saīsinātu speciālu pārbaudījumu pie Pleskavas guberņas ģimnāzijas pedagoģiskās padomes un ieguva ģimnāzijas un proģimnāzijas skolotāja nosaukumu ar tiesībām pasniegt vācu valodu.²⁴ To viņš Pleskavas kadetu korpusā, kā arī ģimnāzijā un reālskolā veica 21 gadu.

No M. Klusiņa Kauliņš pārņēma ne tikai darbu Pleskavas kadetu korpusā, bet arī apjomīgu sabiedrisko pienākumu – Pleskavas Latviešu sabiedrības vadību (literatūrā dažkārt saukta arī par Pleskavas Latviešu biedrību). 1902. gadā Kauliņš biedrības paspārnē nodibināja krājaizdevu kasi, vairāk nekā 10 gadus bija tās padomes un valdes

loceklis. J. Kauliņa darbdiens bija noslogots skolotāja darbā, bet svētdienās notika Latviešu sabiedrības sēdes, sapulces un sarīkojumi. Pie Latviešu sabiedrības darbojās teātra trupa, kuru noorganizēja un režisēja rakstnieks, toreiz – farmaceits, Jūlijs Pētersons (1880–1945). Darbojās latviešu koris, notika latviešu draudzes dievkalpojumi.

Šajā laikā Pleskavas skolās mācījās daudzi nākotnē ievērojami Latvijas darbinieki: skolotāju seminārā – diriģents Teodors Reiters (1884–1956), skolu vēsturnieks Andrejs Vičs (1879–1943), ģimnāzijā – matemātiķis, publicists, LU vec. docents Longins Ausesis (1885–?), Mērnīku skolā – matemātiķis, LU profesors Reinholds Putniņš (1881–1934) u. c. Ģimnāzijā J. Kauliņš pasniedza vācu valodu, bet Mērnīku skolā uzstājās ar lekcijām par izglītības jautājumiem. Pēc daudziem gadiem viņš sacīis: „Gadi pagājuši, galvas nosirmojušas, bet, savus toreizējos klausītājus nu atkal še Rīgā satiekot, sirds katreiz pildās ar savādām prieka jūtām.”²⁵

No 1898. līdz 1899. gadam Pleskavā pirms izsūtījuma uz Slobodsku dzīvoja Rainis (1865–1929), 1906. gadā – literatūrkritiķis, revolucionārs Janis Jansons-Brauns (1872–1917). Nav izdevies atrast apliecinājumus, ka ar viņiem Kauliņš būtu ticis, taču Raiņa „Pleskavas burtnīcā” atrodamas piezīmes par Pleskavas Latviešu biedrību.²⁶

Atvaļinājumus Kauliņš pavadīja ceļojumos: „...pa tiem daudziem gadiem apbraukāju visu Eiropu no Somijas līdz Trojai un Atēnām, no Stokholmas līdz Neapolei, no Jaltas līdz Nicai, Parīzei, Londonai.”²⁷ Kopā ar Palsmanes farmaceitu E. Bergmani tika apceļota Vācija.

J. Kauliņa ierasto dzīves ritējumu pārtrauca dzīvokļa kratīšana, kuras laikā tika konfiscētas visas viņa vēstules un ap 30 grāmatu, kuru vidū divas cenzūra bija aizliegusi: D. F. Strausa „Vecā un jaunā ticība” (*Strauss „Alter und Neuer Glaube”*) un F. Engelsa „Ludvigs Feuerbahs un vācu klasiskās filozofijas gals” (*Engels „Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie”*). Starp citu, K. Kundziņš min, ka Kauliņš D. F. Strausa rakstus aizņēmis no viņa, jo Kauliņam bijusi „liela interese uz sociāliem jautājumiem”.²⁸

J. Kauliņš noraidīja viņam izvirzītos apvainojumus un varēja pierādīt, ka grāmatas ir iegūtas legālā ceļā. Arī augstākās amatpersonas darba vietā viņam uzticējās un to aizstāvēja. Taču izmeklēšanā iesaistījās kara ministrs Kuropatkins un ar lietu iepazīstināja pat ķeizaru, kurš gan atteicās noteikt soda mērus un jautājumu uzdeva atrisināt pašam kara ministram. 1899. gada rudenī pēc ilgstošas izmeklēšanas Kauliņam piesprieda trīs dienu arestu savā dzīvoklī, konfiscētās grāmatas un vēstules tika atdotas atpakaļ.²⁹ Iemesli šīm represijām ir minēti atšķirīgi. E. Pētersons raksta, ka Kauliņam tikuši pārvesti sakari ar Rīgas un Liepājas strādnieku kustību.³⁰ Aprakstā par Pleskavas latviešu sabiedrisko dzīvi stāstīts, ka gubernators barons Medems uzdevis savam ierēdnim Lāpinam pārbaudīt J. Kauliņa politisko uzticamību – viņam pārvests, ka, būdams ārzemēs, apmeklējis Vācijas parlamentu un sociāldemokrātu kongresu.³¹ Pats Kauliņš uzskata, ka konfliktā ar policiju un gubernatoru „iveduši” Latviešu sabiedrības priekšlasījumi.³² Tā kā visu šo versiju pirmavots, šķiet, ir pats Kauliņš, tad, iespējams, tās atspoguļo viņa dažādos minējumus, jo, kā rakstīts 1933. gadā, „Kauliņam vēl šodien nav zināms, par ko īsti viņam minētais sods jāzcieš”.³³

Konflikti ar varas pārstāvjiem Kauliņa pozīcijas Pleskavas kadetu korpusā neietekmēja: viņš veiksmīgi kāpa augšup pa ierēdņa karjeras kāpnēm un tika apbalvots ar vairākiem Sv. Annas un Sv. Staņislava ordeņiem. Viņa dienesta gaitu apraksts noslēdzas ar Kadetu korpusa direktora piezīmi: „Šī ierēdņa dienestā nebija gadījumu, kas atņemtu viņam tiesības uz goda zīmi par nevainojamu dienestu vai arī attālinātu izdienas laiku šīs zīmes saņemšanai.”³⁴

Darbs Kazaņas guberņas muzejā. 1918.–1920. g. 1917. gadā Pleskavas kadetu korpuss evakuējās uz Kazaņu, bet pēc boļševiku nākšanas pie varas tas tika likvidēts. Kauliņš to komentējis šādi: „Kara laikā Pleskavas kadetu korpuss meklēja glābiņu Kazaņā. Bet, no vilka bēgdams, iekrita sarkanarmiešu lāča ķepās, kas tam izspieda dzīvību.”³⁵ Oficiāli J. Kauliņš Pleskavas kadetu korpusa virsskolotāja vietu ieņēma līdz 1918. gada 10. septembrim.³⁶

Boļševiku revolūcijas laikā Kauliņš pazaudēja visu savu mantību – rokrakstus, grāmatas un naudas iekrājumus. Lai varētu izdzīvot, viņš pieņēma Kazaņas guberņas muzeja Zinātniski pedagoģiskās nodaļas pārziņa palīga un muzeja bibliotekāra vietu.

Nav zināms, vai Kauliņš Kazaņā uzturēja kontaktus arī ar citiem latviešiem, ar kuriem gaitas krustojās nākotnē: šajā laikā Kazaņā dzīvoja vēlākais Latvijas izglītības ministrs, LU profesors, valodnieks Juris Plāķis (1869–1942), kā arī mācījās un strādāja vēlākā Latviešu folkloras krātuves pārzine, valodniece Anna Bērzkalne (1891–1956).

Darbs Latvijas Universitātē. Mūža noslēgums. 1920.–1940. g. 1920. gadā Jānis Kauliņš devās uz Latviju. Dzīvokli viņš atrada Rīgā, Tērbatas ielā 4, studiju gadu drauga Kārļa Kasparsona un viņa sievas namīpašumā. Izglītības ministrs J. Plāķis apstiprināja Kauliņu par Latvijas Augstskolas Valodnieciski–filozofiskās fakultātes³⁷ docentu no 1920. gada 1. jūlija.³⁸ Lai gan arhīva materiālos un literatūrā atrodami vairāki detalizēti Kauliņa biogrāfijas apraksti, tajos trūkst ziņu par uzaicinājumu strādāt Latvijas Universitātē un ceļu uz dzimteni, kas šajos gados nebūt nebija vienkāršs.

Darba gados LU J. Kauliņš docējis vairākus studiju kursus: pedagoģijas vēsturi, latviešu izglītības un skolu vēsturi, latviešu valodas metodiku, svešvalodu metodiku, kā arī vadījis seminārus šajos priekšmetos. Tuvākie domubiedri LU Filoloģijas un filozofijas fakultātē Kauliņam bija pedagoģijas priekšmetu docētāji: studiju biedrs Aleksandrs Dauge, ievērojamais latviešu filozofs Pauls Jurevičs (1891–1981) un pedagogs Eduards Pētersons (1882–1958). Gan E. Pētersonu, gan P. Jureviču Kauliņš rekomendēja akadēmiskajiem amatiem, viņš bija viens no E. Pētersona doktora disertācijas pirmā varianta recenzentiem, visi trīs apmainījās vēstulēm, cildināja viens otru jubilejas reizēs.³⁹ J. Kauliņš bija arī psihologa, Psiholoģijas institūta izveidotāja Paula Dāles (1889–1968) disertācijas recenzents. Tās aizstāvēšanā 1927. gadā viņš izteica vairākas piezīmes par pētniecības metodoloģiju un valodas jautājumiem,⁴⁰ taču P. Dāle disertāciju veiksmīgi aizstāvēja un tika ievēlēts par profesoru.

Tik veiksmīga sadarbība Kauliņam neizveidojās ar pedagogu Jūliju Aleksandru Studentu (1898–1964) un psiholoģi, LU asistenti Mildu Liepiņu (1889–1972). J. Kauliņš sniedza atsaukumi par J. A. Studenta doktora disertāciju – 1927. gadā publicēto darbu „Atziņas teorija grieķu filozofijā.” 1928. gada martā tas tika apspriests Filoloģijas un filozofijas fakultātes sēdē. Savā atsauksmē J. Kauliņš aizrādīja uz terminoloģiskām un metodoloģiskām kļūdām un trūkumiem, tomēr sākotnēji bija gatavs atbalstīt disertācijas nodošanu aizstāvēšanai. Taču, tā kā profesoru P. Zālītes un P. Dāles atsauksmes bija negatīvas (var pat sacīt, ka iznīcinošas), arī Kauliņš balsoja par disertācijas noraidīšanu.⁴¹ J. A. Students doktora disertāciju tā arī neaizstāvēja.

1931. gadā J. Kauliņš vērtēja Mildas Liepiņas kandidāta darbu, kas tika aizstāvēts pedagoģijā, un novērtēja to ar atzīmi „sekmīgi” (vairumam studentu gan darbi tika novērtēti kā „ļoti sekmīgi”). J. Kauliņš kopā ar citiem kolēģiem pieņēma arī Liepiņas doktora eksāmenus. Didaktikas eksāmenā pretendentei nācās atbildēt uz Kauliņa uzstādītajiem 12 jautājumiem, tomēr eksāmeni tika nokārtoti sekmīgi. 1938. gadā prof. Kauliņu nozīmēja par vienu no Liepiņas habilitācijas darba „Rakstura tipi un rakstura

audzināšana” recenzentiem. Viņa atsauksme bija ļoti kritiska, taču sākotnēji darbu atzina par pieņemamu, tomēr pēc negatīvā M. Liepiņas parauglekcijas vērtējuma, darbu Kauliņš lasīja vēlreiz un tas tika atzīts par nepieņemamu. M. Liepiņa darbu LU atstāja.⁴²

Ar pārējiem Filoloģijas un filozofijas fakultātes kolēģiem Kauliņa attiecības bija korektas. 1930. gada 13. septembrī viņu vienbalsīgi ievēlēja par goda doktoru baltu filoloģijā, 1931. gada 3. oktobrī – tāpat par profesoru pedagoģijā. 1934. gada 10. martā, atkal vienbalsīgi, Kauliņš tika ievēlēts par ārštata profesoru.⁴³ Jāatzīmē, ka par citu mācībspēku paaugstināšanu amatā nebūt tāda vienprātība Filoloģijas un filozofijas fakultātē nevaldīja.

Plaši tika atzīmēta J. Kauliņa 70 gadu jubileja. Godinot jubilāru, 1933. gada 25. novembrī LU aulā notika Filoloģijas un filozofijas fakultātes un Filologu biedrības svinīga sēde. Tajā piedalījās LU rektors prof. J. Auškāps, fakultātes dekāns prof. F. A. Balodis, Filologu biedrības priekšnieks prof. E. Blese, mācībspēki „un daudz publikas.”⁴⁴ Ap-sveikumu jubilāram bija atsūtījis toreizējais Saeimas un Kultūras fonda Domes priekš-sēdētājs, kādreizējais jaunstrāvnieks, sociāldemokrāts Pauls Kalniņš (1872–1945).⁴⁵ Sirsnīgus vārdus J. Kauliņam rakstu krājumā „Ceļi” veltīja gan draugi no senām dienām, gan kolēģi: prāvests Kārlis Kundziņš, farmaceits E. Bergmanis, laikraksta „Valdības Vēstnesis” redaktors Āronu Matīss, prof. E. Blese, prof. A. Dauge un E. Pētersons.⁴⁶

Arī J. Kauliņa daudzie sabiedriskie pienākumi 20.–30. gados viņu saistīja gan ar senajiem domubiedriem, gan citām Latvijas kultūras dzīvē ievērojamām personībām: Filologu biedrībā mantziņa amatā viņš darbojās kopā ar E. Blesi un J. Endzelīnu; kā Latviešu folkloras krātuves kolēģijas loceklis – kopā ar A. Bērzkalni, J. Endzelīnu, P. Šmitu, L. Bērziņu; Rīgas Latviešu biedrības Zinātņu komisijā – kopā ar J. Endzelīnu, J. Alksni, K. Straubergu, L. Adamoviču. Ilgus gadus Kauliņš pildīja Kultūras fonda Domes darbveža pienākumus un bija Mācību grāmatu vērtēšanas komisijas loceklis. Viņa darbība tika atbilstoši novērtēta: par Goda biedru Kauliņu ievēlēja Nacionālo Skolotāju apvienība (to vadīja Pleskavas skolotāju semināra absolvents Andrejs Vičs), Filologu biedrība, LU filoloģijas un filozofijas studentu organizācija „Ramave”, Bijušās Pleska-vas Mērnīku skolas absolventu biedrība. J. Kauliņš divreiz apbalvots ar Trīszvaigžņu ordeni – 1928. gadā (IV šķira) un 1932. gadā (III šķira).

Tomēr par cilvēciskajām attiecībām liecina arī „nenotikuši fakti”. Piemēram, nav izdevies atrast dokumentu vai publikāciju, kurā Kauliņu pieminētu izcilais valodnieks, Filoloģijas un filozofijas fakultātes profesors Jānis Endzelīns (1873–1961), lai gan viņš vienotā gan pētniecība filoloģijas laukā, gan sabiedriskie pienākumi. Par Kauliņu kā valodnieku parasti izteicās profesors Ernests Blese (1892–1964). Endzelīns nav parakstījis arī nevienu no dokumentiem, kas aicina Kauliņam piešķirt akadēmisku amatu. Tāpat Kauliņa vārds ir ignorēts LU profesora, diplomāta Arnolda Spekkes (1887–1972) grāmatā „Atmiņu brīži”, lai gan vairākas lappuses veltītas tieši Filoloģijas un filozofijas fakultātes mācībspēku aprakstam.⁴⁷

1938. gada 3. septembrī Filoloģijas un filozofijas fakultātes sēdē tika paziņots, ka prof. Kauliņš atdāvina fakultātei savus mūža ietaupījumus – 40 000 Ls. To procentus bija paredzēts izlietot divām ikgadējām fakultātes mācībspēku zinātniskajām stipendijām. Pateicību par šo dāvinājumu izteica prof. Jurevičs: „Kamēr daudziem nepietiek al-gas pašu vajadzībām, viņš, atraudams sev visu nepieciešamo, sakrāj prāvu kapitālu [...]. Šī dāvana jo aizkustinoša tāpēc, ka pats dāvinātājs to nav ieguvis laimes ceļā, bet sūri un grūti strādādams un sevi ierobežodams.”⁴⁸ Lai sakrātu tik ievērojamu summu, J. Kau-liņam patiešām bija jādzīvo ļoti taupīgi, īpaši pēdējos mūža gados, kad pēc aiziešanas pensijā, ienākumi jūtami saruka: no vairāk par 500 Ls uz apmēram 100 Ls mēnesī.⁴⁹

1940. gada 13. augustā, tātad pēc tam, kad Latviju jau bija okupējusi Padomju Savienība, prof. P. Jurevičs rakstīja vēstuli Padomju Latvijas Universitātes rektoram: tā kā prof. J. Kauliņš ir 76 gadus vecs un nopietni slims, viņa stāvoklis prasa speciālu kopšanu, kuru tas ierobežoto līdzekļu dēļ nespēj sev sagādāt, tāpēc lūdzu piešķirt viņam ārstēšanai vienreizēju pabalstu 1000 Ls, ņemot no rentēm, kas uzkrājušās no viņa paša ziedotā kapitāla. Universitātes rektors šo lūgumu atbalstīja.⁵⁰

Šīs naudas tālākais ceļš ir patiesi aizkustinošs: smagi slimo Kauliņu ārstēja viņa studiju gadu līdzgaitnieks Jēkabs Alksnis, kas savā atmiņu grāmatā stāsta: „Redzēdams, ka nāve neizbēgama un es esmu no boļševikiem pensionēts bez pensijas, un ka visi īpašumi man atņemti, viņš mani lūdza saņemt no viņa 500 latus kā honorāru.”⁵¹ Tātad puse no lūgtā pabalsta bija paredzēta, lai palīdzētu draugam...

Jānis Kauliņš nomira 76 gadu vecumā 1940. gada 23. oktobrī. Avīzē „Padomju Latvija”, kas 1940. gadā bija pārņēmusi „Jaunāko Ziņu” īpašumus un funkcijas, par J. Kauliņa nāvi vēsta trīs sēru sludinājumi, kurus parakstījusi Latvijas Universitāte, Vēstures un filoloģijas fakultāte un „cienījamā audzinātāja un sirsnīgā drauga” draugi.⁵²

VĒRES

- 1 Ko prof. J. Kauliņš stāsta par savu dzīvi. *No: Bijušās Pleskavas Mēriņu skolas absolventi – latvieši skolā un darbā 1874–1934. g. Atceres albums*. Bij. Pleskavas Mēriņu skolas absolv. b-ba, 1936, 92. lpp.
- 2 **Vičs, A.** *Latviešu skolu vēsture*. Trešā grāmata. Vidzeme no 1800.–1885. gadam. R.L.B. Derīgu grāmatu nodaļas izdevums, 1928, 634. lpp.
- 3 Vecākais docents Jānis Kauliņš. *No: Latvijas Universitāte. 1919–1929*. Rīga : Latvijas Universitāte, 1929, 206. lpp.
- 4 Sk. **Kauliņš, J.** Latviešu skola. *No: Latvieši. XX gadsimta 20.–30. gadu autoru rakstu krājums*. Rīga: V. Belokoņa izdevniecība, 2003, 183.–196. lpp.; Filoloģijas un filozofijas fakultātes programmas 1934.–1935. g. LVVA, 7427. f., 6. apr., 63. l., 34. lp.
- 5 **Vičs, A.** *Latviešu skolu vēsture*. Trešā grāmata. Vidzeme no 1800.–1885. gadam. R.L.B. Derīgu grāmatu nodaļas izdevums, 1928, 615. lpp.
- 6 Ko prof. J. Kauliņš stāsta par savu dzīvi. *No: Bijušās Pleskavas Mēriņu skolas absolventi – latvieši skolā un darbā 1874–1934. g. Atceres albums*. Bij. Pleskavas Mēriņu skolas absolv. b-ba, 1936, 90. lpp.
- 7 Vairāk ziņu nav izdevies atrast.
- 8 **Pētersons, E.** Pa Ziemeļlatvijas bērzu un kļavu gatvēm... *No: Ceļi. Rakstu krājums. III*. Rīga : Ramave, 1933, 19.–26. lpp.
- 9 **Blese, E.** Jāņa Kauliņa zinātniskā darbība. *No: Ceļi. Rakstu krājums. III*. Rīga : Ramave, 1933, 13. lpp.
- 10 Ko prof. J. Kauliņš stāsta par savu dzīvi. *No: Bijušās Pleskavas Mēriņu skolas absolventi – latvieši skolā un darbā 1874–1934. g. Atceres albums*. Bij. Pleskavas Mēriņu skolas absolv. b-ba, 1936, 91. lpp.
- 11 **Volcova, L.** *Eduards Veidenbaums. Problēmas. Risinājumi. Hipotēzes*. Rīga : Liesma, 1979, 10. lpp.
- 12 Sk. **Dauge, A.** Atmiņas par Ed. Veidenbaumu un tā laika Tērbatas studentu dzīvi. *Latviešu studentu Gada Grāmata*, Nr. 1., 1914, 35.–55. lpp.; **Dauge, A.** *Manā jaunības dienu zemē. Atmiņu grāmata*. Rīga : Rīts, 1928.
- 13 **K.** Eduards Weidenbaums, stud. jur. *No: Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri zinātniskiem apcerējumiem. II*. Rīga : Daugavieša apgādībā, 1891, VI lpp.
- 14 **Kasparsons, K.** *Atceres. Ceļa Zīmes*, Nr. 26., 1955, 272. lpp.
- 15 *Prof. Dr. med. Jēkabs Alksnis: dzīves stāsts, atmiņas, darbi*. Sweden : Ziemeļblāzma, 1970, 55.–56. lpp.

- 16 Sk. **Kauliņš, J.** Personālisms. *No: Tautas audzināšana. III.* Rīga, 1926, 123.–151. lpp.
- 17 **Klusais.** „Trubaduri Vidzemē.” *No: Proletāriskā revolūcija Latvijā. Strādnieku šķiras partijas sākotne. I.* Maskava : L.K.P. izdevniecība „Spartaks”, b. g., 391.–393. lpp.
- 18 **Strazdiņa, E.** Ropažu skolotāji – Augusts Kažoks, Doku Atis. *No: Laikmets un personība. Rakstu krājums. 3.* RaKa, 2002, 161. lpp.
- 19 **Kauliņš, J.** Atmiņas par Daku Atu. *Latvju Grāmata*, Nr. 3., 1928, 163. lpp.
- 20 **Āronu, M.** Satiksme ar diviem mūsu valodniekiem. *No: Ceļi. Rakstu krājums. III.* Rīga : Ramave, 1933, 27. lpp.
- 21 Vairāk ziņu nav izdevies atrast.
- 22 Vairāk ziņu nav izdevies atrast.
- 23 **Pētersons, E.** Pa Ziemeļlatvijas bērzu un kļavu gatvēm... *No: Ceļi. Rakstu krājums. III.* Rīga : Ramave, 1933, 21.–23. lpp.
- 24 LU profesora Jāņa Kauliņa personāllieta. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 788. l., 71. lp.
- 25 Ko prof. J. Kauliņš stāsta par savu dzīvi. *No: Bijušās Pleskavas Mērnīeku skolas absolventi – latvieši skolā un darbā 1874–1934. g. Atceres albums.* Bij. Pleskavas Mērnīeku skolas absolv. b-ba, 1936, 91. lpp.
- 26 Sk. **Rainis.** 1898. gada piezīmes. Pleskavas burtņīca. <http://www.ailab.lv/Teksti/Senie/Rainis/Piezimes/1898piezimes/L.html>
- 27 Ko prof. J. Kauliņš stāsta par savu dzīvi. *No: Bijušās Pleskavas Mērnīeku skolas absolventi – latvieši skolā un darbā 1874–1934. g. Atceres albums.* Bij. Pleskavas Mērnīeku skolas absolv. b-ba, 1936, 91. lpp.
- 28 **Pētersons, E.** Pa Ziemeļlatvijas bērzu un kļavu gatvēm... *No: Ceļi. Rakstu krājums. III.* Rīga : Ramave, 1933, 21. lpp.
- 29 Turpat, 24. lpp.
- 30 Turpat.
- 31 **Zariņš, J.** Pleskavā dzīvojušo latviešu sabiedriskā dzīve. *No: Bijušās Pleskavas Mērnīeku skolas absolventi – latvieši skolā un darbā 1874–1934. g. Atceres albums.* Bij. Pleskavas Mērnīeku skolas absolv. b-ba, 1936, 17. lpp.
- 32 Ko prof. J. Kauliņš stāsta par savu dzīvi. *No: Bijušās Pleskavas Mērnīeku skolas absolventi – latvieši skolā un darbā 1874–1934. g. Atceres albums.* Bij. Pleskavas Mērnīeku skolas absolv. b-ba, 1936, 91. lpp.
- 33 **Pētersons, E.** Pa Ziemeļlatvijas bērzu un kļavu gatvēm... *No: Ceļi. Rakstu krājums. III.* Rīga : Ramave, 1933, 24. lpp.
- 34 LU profesora Jāņa Kauliņa personāllieta. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 788. l., 10. lp.
- 35 Ko prof. J. Kauliņš stāsta par savu dzīvi. *No: Bijušās Pleskavas Mērnīeku skolas absolventi – latvieši skolā un darbā 1874–1934. g. Atceres albums.* Bij. Pleskavas Mērnīeku skolas absolv. b-ba, 1936, 91. lpp.
- 36 LU profesora Jāņa Kauliņa personāllieta. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 788. l., 13. lp.
- 37 Vēlāk – Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultāte.
- 38 LU profesora Jāņa Kauliņa personāllieta. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 788. l., 15. lp.
- 39 Sk. **Ķestere, I.** Studiju kurss pedagogijas vēsturē Latvijas Universitātē: pirmsākumi, mācībspēki, saturs (1919–1940). *No: Latvijas Universitātes Raksti. Zinātņu vēsture un muzejniecība. 704. sēj.* Rīga : Latvijas Universitāte, 2007, 72.–78. lpp.
- 40 LU Filoloģijas un filosofijas fakultātes protokolu grāmata. **LVVA**, 7427. f., 6. apr., 363. l., 125. lp.
- 41 Turpat, 130. lp.
- 42 Turpat, 293. lp.; **Zigmunde, A.** Psihologe un pedagoģe Milda Liepiņa. *No: Laikmets un personība. Rakstu krājums. 7.* RaKa, 2006, 161.–162. lpp.
- 43 LU Filoloģijas un filosofijas fakultātes protokolu grāmata. **LVVA**, 7427. f., 6. apr., 363. l., 173., 191., 218. lp.
- 44 Turpat, 214. lp.
- 45 LU profesora Jāņa Kauliņa personāllieta. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 788. l., 38. lp.
- 46 Sk. *Ceļi. Rakstu krājums. III.* Rīga : Ramave, 1933, 8.–29. lpp.

- 47 **Spekke, A.** Atmiņu brīži. Rīga : Jumava, 2000, 89.–97. lpp.
- 48 **Jurevičs, P.** Profesora J. Kauliņa dzīve un mācība. *Senatne un Māksla*, Nr. 1., 1939, 158.–159. lpp.
- 49 LU profesora Jāņa Kauliņa personāllieta. *LVVA*, 7427. f., 13. apr., 788. l., 85.–91., 95., 97.–101. lp.
- 50 Turpat, 53. lp.
- 51 *Prof. Dr. med. Jēkabs Alksnis: dzīves stāsts, atmiņas, darbi.* Sweden : Ziemeļblāzma, 1970, 56. lpp.
- 52 Sēru sludinājumi. *Padomju Latvija*, 1940. g. 25. okt., 26. okt.

Summary

The article is devoted to one of the first academically educated Latvian philologists, the first professor in the history of education at the University of Latvia Jānis Kauliņš (1863–1940). His ties with famous personalities of the Latvian culture are viewed against the background of his biography. J. Kauliņš was educated by Juris Kalniņš in a parish school and by Jānis Cimze in a Teacher's Seminary; he studied at the University of Tartu (Dorpat) and founded the Literary Scientific Society together with Eduards Veidenbaums, Aleksandrs Dauge, Kārlis Kasparsons; he was the chairman of the Latvian Community in Pskov; he worked as professor at the Faculty of Philology and Philosophy of the University of Latvia together with Pauls Jurevičs, Eduards Pētersons, Ernests Blese, Pauls Dāle; long lasting friendship connected J. Kauliņš with Augusts Kažoks, Doku Atis, Kārlis Kundziņš sen., Aronu Matīss, Jēkabs Alksnis.

**Priekšstatu attīstība par Visuma uzbūvi 20. gadsimta
astronomijas mācību grāmatās latviešu valodā**
*Development of Notions About Universe in Astronomy
Textbooks of 20th Century for Latvian Secondary Schools*

Iļgonis Vilks

LU Zinātņu un tehnikas vēstures muzejs,
Raiņa bulvāris 19, Rīga, LV 7586
tālr. 7034587

Jaunākās zinātnes atziņas ienāk pedagoģiskajā literatūrā ar nokavēšanos, kas sasniedz 10 gadus un vairāk. Šī nokavēšanās izpētīta piemērā ar desmit 20. gadsimta astronomijas mācību grāmatām vidusskolai, kas izdotas latviešu valodā. Aplūkoti Visuma uzbūves un kosmoloģijas jautājumi, kas bija aktuāli mācību grāmatas iznākšanas brīdī: zvaigžņu evolūcija, Galaktikas uzbūve, Visuma evolūcija. Izanalizēti galvenie aizkavēšanās iemesli un secināts, ka padomju perioda grāmatās galvenais kavējošais faktors bija ideoloģiskie ierobežojumi.

Atslēgvārdi: astronomijas vēsture, kosmoloģija, mācību grāmata.

Ir vispārzināms fakts, ka jaunākās zinātnes atziņas nonāk mācību grāmatās ar nokavēšanos. Tam ir vairāki iemesli. Pirmkārt, jaunizveidotās zinātniskās teorijas jāpamato ar eksperimentu rezultātiem. Var būt arī otrādi, kad jaunatklātiem faktiem nepieciešams teorētisks pamatojums, un paiet zināms laiks, līdz starp dažādiem skaidrojumiem nostiprinās viens, kuru akceptē lielākā daļa zinātnieku.

Piemēram, reliktais starojums tika teorētiski paredzēts 1948. gadā, bet atklāts tikai 1965. gadā. Savukārt, lai izskaidrotu 1998. gadā atklāto Visuma izplešanos ar pieaugošu ātrumu, šobrīd ir izvirzīti vairāk nekā 10 dažādi teorētiskie skaidrojumi un tikai pakāpeniski izkristalizēsies viens vai daži no tiem.

Otrs iemesls ir tas, ka zinātnieku iegūtās atziņas kādam zinātnes popularizētājam ir jāpārvērš plašākai sabiedrībai saprotamā formā un šim materiālam ir jānonāk mācību grāmatas autora uzmanības lokā vai arī autoram pašam jāiepazīstas ar attiecīgajiem zinātniskajiem darbiem. Jāņem vērā, ka mācību grāmatas autoram nav tiesību uz izdomu vai plašu hipotēžu izklāstu. Viņam jāatspoguļo tāda pasaules aina, kāda tā ir zināma dotajā zinātnes attīstības posmā.

Autoru var sasaitīt arī atbilstošā laikmeta ideoloģija, kuras ietvarā jāpiekļaujas, lai grāmata vispār tiktu publicēta, tāpēc autors nevar vai negrib brīvi izteikt savas domas. Tas īpaši attiecas uz jautājumiem par Visuma izcelšanos.

Pēdējais, triviālais, iemesls ir tas, ka jaunas mācību grāmatas netiek izdotas katru gadu. Katras grāmatas sarakstīšanai un izdošanai ir nepieciešams zināms laiks.

Mācību grāmatu analīze

Minēto iemeslu dēļ rodas kavēšanās, kas var sasniegt 10 gadus un pat vairāk. Aplūkosim šo kavēšanos piemērā ar desmit 20. gadsimta astronomijas mācību grāmatām vidusskolai, kas izdotas latviešu valodā (1–10).

Iesākumā – daži fakti par astronomijas attīstību 20. gadsimtā (11, 12).

- 1904.–1906. g. – Galaktikā konstatētas divas zvaigžņu plūsmas, kas pārvietojas pretējos virzienos; izveidots plāns Galaktikas uzbūves un zvaigžņu dinamikas noskaidrošanai (J. Kapteins, Holande).
- 1905.–1913. g. – izveidota zvaigžņu spektra-starjaudas diagramma (A. Hercšprungs, Dānija un H. Rasels, ASV).
- 1913. g. – spirālveida miglāju spektros konstatēta liela sarkanā nobīde (V. Slaifers, ASV).
- 1916. – 1918. g. – izdarīti pirmie pētījumi zvaigžņu iekšējās uzbūves teorijā (A. Edingtons, Anglija).
- 1918. g. – galvenajos vilcienos noskaidrota Galaktikas uzbūve, noteikts, ka Saule neatrodas galaktikas centrā. Galaktikas izmēri vēl novērtēti pārāk lieli (H. Šeplijs, ASV).
- 1923.–1924. g. – fotogrāfiski nošķirot atsevišķas zvaigznes Andromēdas miglājā, pierādīta citu galaktiku pastāvēšana (E. Habls, ASV).
- 1922.–1927. g. – uz vispārīgās relativitātes teorijas bāzes izveidoti Visuma modeļi, kas parāda, ka Visums izplešas un tam ir bijis sākums (A. Fridmanis, Krievija; Ž. Lemētrs, Beļģija).
- 1924.–1926. g. – izveidota analītiska zvaigžņu iekšējās uzbūves un starojuma līdzsvara teorija (A. Edingtons, Anglija).
- 1925. g. – sāk veidot pirmo galaktiku morfoloģiskās klasifikācijas shēmu (E. Habls, ASV).
- 1929. g. – pēc sarkanajām nobīdēm galaktiku spektros atklāta Visuma izplešanās, formulēts Habla likums (E. Habls, ASV).
- 1937.–1939. g. – izpētīti zvaigžņu enerģijas avoti – kodoltermiskās reakcijas (H. Bēte, ASV, K. Veiczekers, Vācija).
- 1937.–1940. g. – izveidota zvaigžņu evolūcijas teorija (Dž. Gamovs u. c., ASV).
- 1946. g. – izveidota detalizēta „karstā” Visuma teorija, kas ietver sevī Lielo sprādzieni (Dž. Gamovs, ASV).
- 1960.–1963. g. – atklāti kvazāri un atšifrēta to spektrālīniju nobīde (M. Šmits, ASV).
- 1960.–1970. g. – izstrādāta melno caurumu koncepcija aktīvo galaktiku kodolu un ciešu dubultzvaigžņu sistēmu īpatnību izskaidrošanai (ASV un PSRS astronomu grupas).
- 1965. g. – atklāts reliktais starojums (A. Penziass, R. Vilsons, ASV).
- 1967. g. – atklāti pulsāri (A. Hjūišs, Dž. Bella, Anglija).
- 1970.–1980. g. – izstrādāta Visuma lielmēroga – pavedienu struktūras koncepcija (ASV un PSRS astronomu grupas).
- Ap 1980. g. – izveidota Visuma inflācijas teorija (A. Guts, ASV, A. Linde, PSRS).

20. gadsimta otrajā pusē un īpaši gadsimta beigās latviešu lasītājam bija pieejami ļoti dažādi informācijas avoti, kas populāri stāstīja par astronomiju – prese, radio, televīzija, lekcijas Rīgas planetārijā u. c. (īpaši jāizceļ populārzinātniskais gadalaiku izdevums „Zvaigžņotā Debess”), turpretī 20. gadsimta pirmajā pusē situācija bija citāda. Neskaitot nedaudzās populārzinātniskās brošūras, mācību grāmatas bija svarīgs informācijas avots.

J. A. Libert-Maliniak. Kosmografija vidusskolām. 1922. (1)

Grāmatas autors Arnolds Liberts (1888–1938) ir latviešu fiziķis. Viņš beidzis Cīrihes universitāti (1920), bijis Latvijas Universitātes fizikas docents (1921), popularizējis Einšteina relativitātes teoriju (13).

Savā plānajā mācību grāmatā (68 lappuses) autors ļoti īsi aplūko zvaigžņu iedalījumu pēc krāsas un apraksta zvaigžņu spektra īpatnības, pieminot 20. gadsimta sākumā izplatīto nepareizo priekšstatu par zvaigznes evolūciju **gar** galveno secību, no baltas zvaigznes pārvēršoties dzeltenā, tad sarkanā un beigās pavisam atdziestot.

Par novām ir atkārtots pēc 1901. gada Perseja novas uzliesmojuma populārais, diemžēl nepareizais, priekšstats par to, ka novas ir jau nodzisušas, tumšas zvaigznes, kas savā kustībā saskārušās ar gāzes masām – pirmmigli un berzes dēļ sakarsušas un kļuvušas atkal redzamas.

Ir minēts, ka no miglāju spektra var secināt, vai tie sastāv no gāzes vai ir zvaigžņu sakopojumi (pareizi), un ka „Peena ceļš peeder pee tam „miglām”, kas sastāv no bezgalīgi daudzām atsevišķām zvaigznēm”.

Līdz ar to zvaigžņu astrofizikas un kosmoloģijas jautājumi ir izsmelti, ne vārda nebilstot par mūsu Galaktikas uzbūvi un jau tajā laikā izteiktajām hipotēzēm par ārpusgalaktikas miglājiem.

E. Gēliņš. Kosmogrāfija (ievads astronomijā). 1923. (2)

Gadu vēlāk Latvijā iznāk grāmata, kas lielā mērā kompensē iepriekšējās grāmatas trūkumus. No ievada var arī secināt, ka 20. gadsimta 20. gados Latvijas vidusskolās kosmogrāfija mācīta kā atsevišķs viengadīgs kurss ar vienu vai divām mācību stundām nedēļā.

Laī gan uz grāmatas vāka ir norāde, ka tās autors Eduards Gēliņš (1883–1978) ir Krievijas ZA Magnētiskās komisijas loceklis, Latvijas zinātnes vēsturē viņš labāk zināms kā latviešu astronoms un ģeofiziķis, kas Latvijas Universitātes Teorētiskās astronomijas un analītiskās mehānikas institūtā noteica sakarību starp Saules plankumu raksturlielumiem, Saules vēju un Zemes magnētiskā lauka perturbācijām (14).

Autors pats saka, ka „sevišķi modernā astrofizika atveļ jaunus skatus uz debess būvi un dod iespēju atrisināt jautājumu par dažu spīdekļu vecumu un viņu tapšanas stādījām”. Patiešām, maiņzvaigžņu tipu apskats ir visai moderns, pieminēta arī Edingtona pulsāciju teorija dažu zvaigžņu tipu spožuma maiņas izskaidrošanai. Novu teorijā jau minētais aplamais variants papildināts ar katastrofas scenāriju, kad uzliesmojums rodas no divu ķermeņu sadursmes. Tas jau ir tuvāks mūsdienu priekšstatiem par vielas pārplūšanu no vienas zvaigznes uz otru, par ūdeņraža uzkrāšanos un sekojošu kodoltermisko

sprādzieni. Taču par miglājiem autors nedod skaidru priekšstatu, atsaucoties uz to, ka iemesli, kas spiež miglājus pieņemt vienu vai otru formu, mums nav zināmi.

Runājot par Galaktikas uzbūvi, autors min K. Šarljē un J. Kapteina pētījumus 20. gadsimta sākumā. J. Kapteins aprēķinājis, ka mūsu Galaktikai ir trīsasu elipsoīda forma ar asu attiecību $8,6 : 5,6 : 4,5$ (faktiski pirmie divi skaitļi ir līdzīgi, bet trešais – ievērojami mazāks). K. Šarljē noteicis, ka garākās ass garums ir 22 000 gaismas gadi (faktiski 100 000 gaismas gadi). Autors visai sīki aprakstījis stāzvaižžņu veidošanos no miglāja, tam saspiežoties un sakarstot. Minēta arī Edingtona zvaigžņu uzbūves teorija, kura „pilnīgi atrisina visus jautājumus”.

R. Brūvels. Kosmografija. 1931. (3)

Šo mācību grāmatu sarakstījis K. Valdemāra jūrskolas astronomijas skolotājs, un sākotnēji tā bijusi domāta jūrskolām. Taču tā kā „minētās grāmatas pirmās puses saturs ir arī saskaņots ar vidusskolu kosmografijas kursa programmu”, tad Jūrniecības departaments atrada par iespējamu to izdot atsevišķi.

Jāteic, ka astrofizikas jautājumi atspoguļoti visai atbilstoši tā laika zinātnes sasniegumiem.

Minēti divi zvaigžņu evolūcijas teorijas varianti. Sākumā aprakstīta jau iepriekš aplūkotā aplamā H. Rasela teorija par evolūciju gar galveno secību, kas balstās uz enerģijas izdalīšanos zvaigznes saspiešanās procesā. Tad pastāstīts, ka zvaigznes enerģijas avots var būt arī vielas pārvēršanās enerģijā (vēl pirms kodolreakciju atklāšanas!) un izklāstīta A. Edingtona teorija, kas balstās uz šo pareizo pieņēmumu. Kaut arī šīs teorijas secinājumus mūsdienīgu zinātne lielākoties neatbalsta, tomēr tas bija ļoti progresīvs skaidrojums.

Arī Piena Ceļš šeit skaidri nosaukts par Galaktisko sistēmu jeb Galaktiku. Attiecībā uz Galaktikas formu gan minēti 100 gadus vecie V. Heršela pētījumi un sacīts, ka „Piena ceļa uzbūve ir zināma tikai vispārējos vilcienos; par to pastāv daudz teoģiju, bet nav panākta noteikta vienošanās”. Toties, runājot par Galaktikas izmēriem, minēti visai mūsdienīgi skaitļi: diametrs 40 000–50 000 gaismas gadi. Paralēli doti arī pārspīlētie H. Šepļija novērtējumi. Saule vēl arvien „ātrodas” tuvu Galaktikas centram.

Grāmatā dota E. Habla izveidotā „ārgalaktisko miglāju” klasifikācija, un sacīts, ka „katrs spirālveidīgais miglājs ir vesela zvaigžņu sistēma, kas līdzīga mūsu Galaktikai”. Tiesa, tomēr jau zināmais Visuma izplešanās fakts nav minēts.

Longīns Ausējs. Kosmografija. Vidusskolu kurss. 1932. (4)

Autors ir latviešu izglītības un sabiedriskais darbinieks (1885–?), kas darbojies pedagoģiski sabiedriskajā mēnešrakstā „Audzinātājs”, centies ieviest skolās vācu pedagoģijas idejas (15). Vairākus gadus mācīdams arī kosmogrāfiju vidusskolā, viņš pakāpeniski sakrājis materiālu šai pēc apjoma nelielajai mācību grāmatai. Autors centies turēties pie faktiem, gandrīz nemaz nesniedzot to astrofizikālo interpretāciju. Piemēram, aprakstītas dažādas krāsas zvaigžņu spektra atšķirības, bet netiek stāstīts par zvaigžņu evolūciju, ja neskaita teikumu: „...liekas, ka miglāji ir tas materiāls, no kuŗa veidojas zvaigznes.” Arī novām aprakstīta spožuma maiņa, bet nav minēts iemesls.

Miglāji iedalīti divās grupās: „milzīgi, versmaini gāzāji, kas dod joslaino spektru”, un miglāji, kas dod vienlaidu spektru un „tā tad, jādomā, sastādās no atsevišķām zvaigznēm, ko atsevišķi neredzam tādēļ, ka tās pārāk tālu”. Tik vienkāršoti priekšstati 20. gadsimta 30. gadu sākumā vairs nebija pieņemami. Grāmata, kas iznākusi gadu pēc R. Brūvela grāmatas, pasaules lielo jautājumu izzināšanā ir solis atpakaļ.

Autors noslēdz grāmatu nedaudz poētiski: „Koperniks pasaules centrā lika zemes vietā sauli. Bet ārpus mūsu saules ir miljoniem citu saulu. Pat milzīgais putnu ceļa saulājs, kas itkā piebārsta visu mūsu debesi, nevar piesavināties centra godu saulāju telpas visumā. Nezinām tai ne malas, ne gala.”

S. Slaucītājs un A. Liberts. Kosmografija vidusskolām. 1936. (5)

Šīs mācību grāmatas uzrakstīšanai spēkus apvienojuši divi autori. Viens no tiem ir Sergejs Slaucītājs (1902–1982), kas strādājis Latvijas Universitātes Astronomiskajā observatorijā, ir bijis Latvijas Universitātes mācībspēks (1935). Otrā pasaules kara laikā viņš emigrējis un pēc tam bijis labi pazīstams astrometrijas speciālists Laplatas universitātē Argentīnā (16).

Otrs autors ir jau iepriekš minētais Arnolds Liberts. Kā autori raksta priekšvārdā, Liberta grāmatas 2. izdevums, kas iznācis 1928. gadā, jau ir izpārdots. Arī Gēliņa 1923. gada grāmatu piemeklējis tāds pats liktenis. Tāpēc, „sajuzdami ģimnazijām piemērotas mācības grāmatas trūkumu šai priekšmetā, šis kosmografijas autori ir gribējuši aizpildīt minēto robu skolas grāmatu vidū”.

Grāmatas beigu daļu, kur aplūkoti mūs interesējošie jautājumi, sarakstījis A. Liberts. Runājot par Galaktikas uzbūvi, sākumā ir minēti gan Kanta, gan Heršela modeļi, taču tālāk autors atsaucas uz jaunākajiem pētījumiem, kas rāda, ka „mūsu zvaigžņu sistēma sastādās no vairākām daļām, viss apvienojums rotē ap kopēju asi, kas ļoti tālu no mūsu Saules sistēmas”. Tātad šeit minēts fakts, ka Saules sistēma neatrodas Galaktikas centrā.

Miglāji ir skaidri iedalīti galaktiskajos miglājos, kuru attālumi nepārsniedz galaktiskās sistēmas robežas, un „anagalaktiskajos jeb ārpus galaktiskajos” miglājos, kas atrodas ļoti tālu. Minēts, ka pēdējā tipa miglāju, kuri „izskatā atgādina spirāļu tītnes vai ellipses”, ir ļoti daudz, to skaitu daži astronomi vērtē uz 30 miljoniem (E. Habla novērtējums). Tuvākos miglājus ir izdevies sadalīt atsevišķās zvaigznēs, un tie ir ļoti tālas zvaigžņu sistēmas, kas līdzīgas mūsējai. Minēts, ka visi šie miglāji ar retiem izņēmumiem attālinās no Saules sistēmas, taču nav minēts attālināšanās cēlonis, t. i., nav runāts par Visuma izplešanos.

Interesanti, ka zvaigžņu enerģijas avotu noskaidrošanai ir izmantota slavenā Einšteina formula $E = mc^2$. Ir aprēķināta Saules miera masai atbilstošā enerģija un secināts, ka pie nemainīgas starждаdas 1000 miljardos gadu būtu patērēti tikai 7% visas Saules enerģijas. Taču, ja Saules izstarotā enerģija nāktu no elektromagnētiskās vai gravitācijas enerģijas, tad Saule būtu zaudējusi visu enerģiju aptuveni 10 miljonus gadu, un „šis laiks droši vien ir par mazu”, jo „radioaktīvo elementu sadrupšanas teorija rāda, ka Zemes garoza ir vismaz 2×10^9 gadi veca”.

Otrais pasaules karš nodala neatkarīgās Latvijas periodu no padomju perioda daudzējādā ziņā, arī astronomijas mācīšanā. Vietējo autoru grāmatas vairs nebija vajadzīgas. Lai izglītotu „brālīgās Latvijas republikas plašas darbaļaužu aprindas, kuras interesē

aizraujošā zinātne par Visumu” (17), Latvijā steidzīgi tika ieviesta padomju mācību literatūra. Uz to norāda fakts, ka pirmā astronomijas mācību grāmata tika iztulkota un izdota latviski jau vienu gadu pēc kara, 1946. gadā. Mainījās arī kursa nosaukums – kosmogrāfija kļuva par astronomiju.

M. E. Nabokovs un B. A. Voroncovs-Veljaminovs. Astronomija. Mācības grāmata vidusskolas 10. klasei. 1946. (6)

Viens no grāmatas autoriem Mihails Nabokovs (1887–1960) ir 20. gadsimta 30. gados labi pazīstams astronomijas mācīšanas metodikas speciālists. Viņš strādājis Maskavā un Minskā, piedalījies Maskavas planetārija organizēšanā. Zinātniskajā darbā Nabokovs pētījis astrofotometrijas problēmas, novērojis mainzvaigznes, sarakstījis vairākas mācību grāmatas (18). Otrs autors – Boriss Voroncovs-Veljaminovs (1904–1994) ir pētījis nestacionāras zvaigznes, miglājus un galaktikas atklājis daudzas morfoloģiskas galaktiku pazīmes, ir daudzu zinātnisku darbu, populārzinātnisku un mācību grāmatu autors (19).

Grāmatā dots stipri novecojis stāsts par zvaigžņu evolūciju – atstāstīta vecā, nepareizā Rasela teorija un sacīts: „Domājams, ka bez saspiešanās zvaigznes iekšienē pastāv vēl citi enerģijas avoti, bet kāda fiziskā parādība ir to pamatos, pagaidām vēl nav zināms.” Un tas tiek sacīts jau pēc pirmā atomreaktora palaišanas un divu atombumbu uzspriecināšanas!

Toties labi un detalizēti aprakstīta Galaktikas uzbūve un rotācija, stāstīts par ārpusgalaktiskajiem miglājiem, kas atrodas milzīgos attālumos no mums. Tā kā galaktikas ir sastopamas pēc izskata dažādās formās, ir mēģināts spriest par galaktiku pakāpenisku pārvēršanos no lodveidīgām spirālveidīgām. Iemesls – galaktikas rotācija, kuras dēļ sākotnēji lodveidīgā galaktika saplacinās gar rotācijas asi. Galaktikas galos rodas izciļņi, kas rotācijas dēļ izstiepjās spirālēs.

Mūsdienu zinātne šo ideju neatbalsta, kaut arī saspiešanās un saplacināšanās princips vēlāk tika izmantots, lai aprakstītu galaktikas veidošanos no ļoti liela gāzu mākoņa. Tomēr galaktiku tipu maiņas jautājums kā tāds nav līdz galam atrisināts arī pašreiz.

Grāmatas autori izdara īpatnēju secinājumu, ka „instrumentu konstrukcijas tehnikas un novērojumu metožu uzlabošanās rada iespēju vēl tālāk izpētīt Visumu, bet nekad nerādīs mums tā galu, jo Visums ir bezgalīgs”. Šī tēze dažādās variācijās atkārtosies arī turpmāk. Diemžēl ne vārds nav bilsts par kosmoloģijas vispārīgajiem jautājumiem – Visuma izplešanos un Visuma modeļiem. Tā ir ievērojama aizkavēšanās salīdzinājumā ar tā brīža zinātnes sasniegumiem.

B. A. Voroncovs-Veljaminovs. Astronomija. Mācības grāmata vidusskolu 10. klasei. 1948. (7)

Pēc diviem gadiem Latvijā iznāca astronomijas mācību grāmata, kuras vienīgais autors ir B. Voroncovs-Veljaminovs. Šo rindu autoram nezināmu iemeslu dēļ 44 gadus vecais Boriss bija atbrīvojies no līdzautora – 61 gadu vecā Mihaila. Ar šo brīdi padomju astronomijas mācību literatūrā iestājās Voroncova-Veljaminova monopola periods, kad viņa mācību grāmata tika daudzkārt pārstrādāta un atkārtoti izdota. Interesanti, ka

B. Voroncova-Veljaminova grāmatu tulkošanu lielākoties veikuši Latvijas astronomi – 1946. gada grāmatu rediģējis K. Šteins, 1955. gada grāmatu tulkojis J. Kalnciems, bet 1981. gada grāmatu tulkojis L. Roze.

Zvaigžņu evolūcijas aprakstā sperts solis uz priekšu un stāstīts par ūdeņraža atomu pārvēršanos hēlija atomos, „pie kam izdalās milzīgs enerģijas daudzums, kas uztur zvaigznes izstarojumu miljardu gadu laikā”, taču vēl arvien uzskatīts, ka baltās zvaigznes pārvēršas dzeltenās, tad sarkanās, piebilstot, ka „tikai tālāka zinātnes attīstība ļaus precīzāk un drošāk iztēloties zvaigžņu un Saules pagātnei un nākotnei”.

Kaut arī bez atsaucē uz F. Engelsu, jautājums par Visuma rašanos traktēts marksistisko uzskatu garā. „No pieredzes labi zināms, ka no nekā nekas nevar rasties, ka matērija ir mūžīga, nav radāma un iznīcināma un, ka iespējamās tikai matērijas pārejas no viena veida un stāvokļa citā.. Atsaukšanās uz pasaules radīšanu vispār nekā neizskaidro un tikai aizstāj vienu nesaprotamu ar otru nesaprotamu.. Zinot, ka matērija un tās kustība nav iznīcināma, *mums vispār nav jājautā par pasaules rašanos visā visumā.* Tādam jautājumam nav jēgas.”

Citā grāmatas vietā, lai oponentu Bībelei un varbūt arī Dž. Gamovam, bez zinātniskā pamatojuma un atsaucē uz jebkādiem pētījumiem tiek stāstīts, ka „zinātnisko faktu gaismā Visums izrādās bezgalīgs telpā, tas izrādās bezgalīgs arī laikā, t. i., ir mūžīgs. *Visumam nekad nav bijis sākuma un nekad nebūs gala, tas vienmēr ir eksistējis un vienmēr eksistēs.*” Kā redzam, zinātniskie argumenti tiek aizstāti ar ideoloģiskajiem.

B. Voroncova-Veljaminova. Astronomija. Mācības grāmata vidusskolu 11. klasei. 1955. (8)

Arī šajā izdevumā sastopamies ar tēzi par to, ka Visums ir bezgalīgs laikā un telpā, tiek arī paskaidrots, kāpēc šī tēze izvirzīta. „Reliģijas piekritēji (abats Ž. Lemētrs? *Aut. piez.*) parasti apgalvo, ka mūsu Visums ir galīgs un ierobežots. Šis apgalvojums saistīts ar atzinumu, ka aiz materialās pasaules robežām ir citāda pasaule – nemateriāla, ārpusjutekliska un it kā neizzināma pasaule. Šis divu pasaulu pretnostādījums ir ikviena reliģiska, idealistiska pasaules uzskata pamats. Progresīvā materialistiskā zinātne balstās uz dziļu pārlicību, ka pasaule ir vienota, ka tās vienotība izpaužas visa pastāvošā materialitātē, un ka tāpēc tā ar mūsu jutekļiem pilnīgi izzināma.” Jautājums par Visuma evolūcijas teorijām, kas balstās uz tobrīd jau vispāratzīto Einšteina relativitātes teoriju, tiek klusuciešot apiets.

Kā pozitīvs moments jāmin zvaigžņu evolūcijas apraksts, proti, ka zvaigznes rodas, saspiežoties starpzvaigžņu gāzei un putekļiem. Kad temperatūra to iekšienē kļūst pietiekami augsta, sākas ūdeņraža pārvēršanās smagākos ķīmiskos elementos, kuru pavada milzīga enerģijas izdalīšanās, kas var ilgt desmitiem miljardu gadu. Ar laiku zvaigžņu enerģija izsīkst un tās beidz spīdēt. „No to vielas kaut kādā veidā radīsies jauni debess ķermeņi, varbūt ar citādu dabu nekā zvaigznēm.” Var teikt, ka šeit ir prognozēta neitronu zvaigžņu un melno caurumu veidošanās zvaigžņu evolūcijas beigu stadijās.

B. Voroncovs-Veljaminovs. Astronomija. Mācību grāmata 10. klasei. 1974. (9)

No šī izdevuma astronomiju skolā mācījās šo rindu autors. Te ir izrādīts gods E. Hablam, pastāstot, ka viņš ar cefeīdu metodi noteicis attālumu līdz Andromedas galaktikai, atklājis galaktiku attāluma un attālināšanās ātruma saistību (Habla likumu). Ir atzīts, ka galaktikas attālinās no mums uz visām pusēm un šī efekta cēlonis ir Visuma izplešanās. Apejot citus teoriju autorus, uzsvērti padomju matemātiķa A. Fridmaņa nopelni, kurš „vēl pirms sarkanās novirzes atklāšanas no Einšteina relativitātes teorijas secināja tāda Visuma modeļa iespējamību, kas var sarauties un izplesties”.

Toties jautājumā par Lielo sprādzienu ir iepīta ideoloģija. Iepriekšējos izdevumos izteiktā tēze ir mīkstināta, sakot, ka Visumam nekad nav bijis sākuma un nekad nebūs gala, tas vienmēr ir eksistējis un eksistēs. „Ideālistiski noskaņotie zinātnieki cenšas izdarīt reliģijai izdevīgu secinājumu par to, ka „atomā – tēvā” koncentrētā Visuma izplešanās notikusi pārdabiska, dievišķīga spēka ietekmē. Saprotams, ka Visuma izcelšanās no viena atoma ir nepamatots izdomājums. Tas bija neieciešams materiālisma pretiniekiem, lai it kā zinātniski pamatotu bībeles leģendu par pasaules radīšanu.”

Taču kopumā grāmata ir visai mūsdienīga, tajā stāstīts par jaunākajiem atklājumiem, arī par galaktiku kopām, Metagalaktiku, radiogalaktikām un kvazāriem. Interesanti, ka nav pieminēts 1965. gadā atklātais reliktais starojums, kas bija būtisks pierādījums par labu „karstā” Visuma attīstības teorijai.

B. Voroncovs-Veljaminovs. Astronomija vidusskolām. 1981. (10)

Šajā izdevumā autors tomēr spiests atzīt, ka „pirms 10–15 miljardiem gadu vidējais matērijas blīvums Visumā acīmredzot bija tik liels, ka viela tajā nevarēja eksistēt zvaigžņu un galaktiku veidā. Toreiz bija blīva gāze, kura strauji izpletās un kuras sastāvā galvenokārt bija ūdeņradis un hēlijs”. Tomēr autors turpina spītēties, sakot, ka „jautājums par to, kāds bija Visums pirms tā izplešanās sākuma, visagrīnākajos tā eksistences etapos, ir ļoti sarežģīts. Ar šī jautājuma risināšanu tagad nodarbojas zinātnieki”, atkārtoti pieminot arī ideālistiski noskaņotos zinātniekus, kas grib pamatot Visuma rašanos no viena atoma.

Zvaigžņu evolūcijas teorija ir izklāstīta visai mūsdienīgi un detalizēti. Runājot par pārnovu uzliesmojumiem, ir minēti pulsāri un neitronu zvaigznes, taču melnā cauruma koncepcija nav ieviesta.

Stāstot par galaktikām, V. Ambarcumjana ideja par galaktiku rašanos „no kaut kādas sevišķi blīvas pirmszvaigžņu matērijas” atzīta par nepamatotu. Tās vietā stāstīts mūsdienās novecojušais priekšstats par galaktiku veidošanos no Metagalaktikas ūdeņraža – hēlija vides, tai sadaloties atsevišķos sfēriskos mākoņos. Tobrīd tas palīdzēja pamatot zvaigžņu populāciju izvietojumu Galaktikā (zvaigžņu populācijas atšķiras pēc vecuma un metālu satura).

Reliktais starojums, inflācijas teorija, Visuma lielmēroga struktūras veidošanās un daudzi citi interesanti kosmoloģijas rezultāti tā arī nav pieminēti.

Voroncova-Veljaminova monopola periods turpinājās līdz 20. gadsimta 80. gadu vidum. Tikai tad Krievijā tika izdotas citu autoru sarakstītas astronomijas mācību grāmatas vidusskolai (Levitāns (20), Porfirjevs (21), Zasovs un Kononovičs (22)). Taču

šīs grāmatas latviski vairs nav tulkotas un mūsu valstī mācību procesā oficiāli nav izmantotas.

Nobeigums

Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas tika izdota šo rindu autora grāmata „Astronomija vidusskolai” (23), kas atbilstoši Latvijas Republikas 20. gadsimta 90. gadu mācību stundu plāniem paredzēta viengadīgam astronomijas kursam ar divām mācību stundām nedēļā. Šo astronomijas kursu vidusskolas skolēni apgūst pēc izvēles. Cita starpā tajā ir izklāstīti priekšstati par Galaktikas uzbūvi un citām galaktikām, Visuma uzbūvi un rašanos atbilstoši astronomijas atziņām 20. gadsimta beigās. Grāmatā ierādīta pienācīga vieta Lielā Sprādziena teorijai un tās eksperimentālajam pamatojumam un aplūkotas 1992. gadā atklātās reliktā starojuma fluktuācijas, kas ir pamatā svarīgiem kosmoloģiskiem secinājumiem.

Taču, ja kāds interesents veiks līdzīgu astronomijas mācību grāmatu analīzi, piemēram, 21. gadsimta beigās, tad viņš neapšaubāmi arī šajā grāmatā konstatēs novecojušus priekšstatus un faktus. Atliek secināt, ka mācību grāmata ir attiecīgā laikmeta produkts un autors var vienīgi censties padarīt to pēc iespējas atbilstošāku sava laika zinātnes atziņām.

LITERATŪRA

1. **Libert-Maliniak, J. A.** Kosmogrāfija vidusskolām. Rīga : Kulturas balss, 1922, 68 lpp.
2. **Gēliņš, E.** Kosmogrāfija (Ievads astronomijā) Vidus skolām un pašizglītībai. Rīga : Valtera un Rapas akciju sabiedrības izdevums, 1923, 200.
3. **Brūvels, R.** Kosmogrāfija. Rīga : Jūrmieciņas departamenta izdevums, 1931, 243 lpp.
4. **Longīns Ausējs.** Kosmogrāfija. Vidusskolu kurss. Rīga : Valtera un Rapas akc. sab. izdevums, 1932.
5. **Slaucītājs, S. un Liberts, A.** Kosmogrāfija vidusskolām. Rīga : Grāmatu apgādniecības A. Gulbis izdevums, 1936, 187 lpp.
6. **Nabokovs, M. E. un Voroncovs-Veljaminovs, B. A.** Astronomija. Mācības grāmata vidusskolas 10. klasei. Rīga : VAPP grāmatu apgāds, 1946, 223 lpp.
7. **Voroncova-Veljaminova, B. A.** Astronomija. Mācības grāmata vidusskolu 10. klasei. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1948, 205 lpp.
8. **Voroncova-Veljaminova, B. A.** Astronomija. Mācības grāmata vidusskolu 11. klasei. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1955, 184 lpp.
9. **Voroncova-Veljaminova, B. A.** Astronomija. Mācību grāmata 10. klasei. Rīga : Zvaigzne, 1974, 184 lpp.
10. **Voroncova-Veljaminova, B. A.** Astronomija vidusskolām. Rīga : Zvaigzne, 1981. 160 lpp.
11. **Vilks, I.** Kā iekārtots Visums. Rīga : Zvaigzne ABC, 2000, 96 lpp.
12. **Jeremejeva, A., Cicins, F.** Astronomijas vēsture (kr. val.). Maskavas Universitātes izdevniecība, 1989, 350 lpp.
13. Astronomiskais kalendārs 1988. Rīga : Zinātne, 1987, 16. lpp.
14. **Latvijas Padomju enciklopēdija.** Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1981–1988. 1. sēj., 425. lpp; 5–2 sēj., 462. lpp.
15. **Latvijas Padomju enciklopēdija.** Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1981–1988. 1. sēj., 471. lpp; 2. sēj., 534. lpp.; 5–2 sēj., 543. lpp.
16. Astronomiskais kalendārs 1992. Rīga : Zinātne, 1991, 77. lpp.

17. **Voroncovs-Veljaminovs, B. A.** Visums. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1950. Priekšvārds.
18. Astronomiskais kalendārs 1987. Rīga : Zinātne, 1986, 36. lpp.
19. Astronomiskais kalendārs 1984. Rīga : Zinātne, 1983, 26. lpp.
20. **Levitāns, E.** Astronomija. Eksperimentāla mācību grāmata vidusskolas 10. klasei. Maskava : Prosveščenijs, 1985, 176 lpp.
21. **Porfirjevs, V.** Astronomija. Eksperimentāla mācību grāmata vidusskolai. (kr. val.). Maskava : Prosveščenijs, 1987, 160 lpp.
22. **Zasovs, A., Kononovičs, E.** Astronomija. Mācību grāmata 11. klasei, skolām ar padziļinātu fizikas un astronomijas apguvi. Maskava : Prosveščenijs, 1993, 160 lpp.
23. **Vilks, I.** Astronomija vidusskolai. Rīga : Zvaigzne ABC, 1996, 248 lpp.

Summary

New scientific ideas appear in textbooks with certain delay that sometimes reaches 10 years or more. This delay is investigated by analyzing 10 astronomy textbooks of 20th century for Latvian secondary schools. It is possible to observe how questions concerning stellar evolution, structure of our Galaxy and evolution of the Universe gradually are revealed more and more deeply. Several reasons of delay are proposed. For Soviet period textbooks main reason of delay is related to ideological restrictions.

**LVU Astronomiskās observatorijas
Laika dienests (1944–1959)**
*The Time Service of the Astronomical Observatory of
Latvian State University (1944–1959)*

Jānis Klētnieks

Latvijas Universitātes F. Candra muzeja fondu glabātājs

Raiņa bulv. 19, Rīga, LV-1586

Tālr. 26565104; e-pasts: janis.kletnieks@geostar.lv

Astronomiskā observatorija jau kopš tās nodibināšanas 1922. gada 18. oktobrī bija viena no Latvijas Universitātes zinātniskajām iestādēm, kas kopīgi ar Teorētiskās astronomijas un analītiskās mehānikas institūtu nodrošināja studentu zinātnisko apmācību astronomijā, veica teorētiskos un eksperimentālos pētījumus zvaigžņu astronomijā, debess mehānikas problēmās, ģeogrāfisko koordinātu un precīzā laika noteikšanas jautājumos (1). Par vienu no aktuālākajiem pētījumu virzieniem kļuva precīzā laika noteikšanas, saglabāšanas un uzlabošanas problēma, ko Astronomiskā observatorija sekmīgi uzsāka risināt Baltijas Ģeodēzijas komisijas (1929) un starptautiskā Polārā gada (1932–1933) ietvaros (2, 3). Plašāku attīstību šī problēma ieguva Starptautiskā Ģeofiziskā gada laikā (1957–1959), kad Astronomisko observatoriju iekļāva to zinātnisko iestāžu skaitā, kas veica pētījumus laika un ģeogrāfiskā garuma noteikšanas starptautiskajā programmā. Šajā periodā observatorijas Laika dienests novēroja ap 8000 zvaigžņu kulmināciju momentus, no kuriem aprēķināja 579 pulksteņa korekcijas, veica pētījumus precīzā laika radiosignālu reģistrēšanas, kvarca pulksteņu precizitātes un fotoelektriskās reģistrēšanas metodes uzlabošanas jautājumos. Tika uzsākti arī pētījumi par atmosfēras cirkulācijas izmaiņu ietekmi uz Zemes rotācijas ātrumu. Precīzā laika noteikšanas problēma cieši saistījās ar Zemes mākslīgo pavadoņu novērošanu un fotogrāfisko novērošanas kameru konstrukcijām.

Atslēgvārdi: Latvijas Universitāte, astronomija, laika dienests, starptautiskais ģeofizikas gads.

Astronomiskā observatorija un laika dienests (1944–1956)

Otrā pasaules kara beigu posmā Astronomiskās observatorijas zinātniskā situācija būtiski izmainījās. Lielākā daļa universitātes astronomijas mācībspēku bija devušies bēgļu gaitās uz Vāciju. 1944. gada rudenī padomju varas atjaunotā LVU bez mācībspēkiem palikušo observatoriju iekļāva Fizikas un matemātikas fakultātes Astronomijas katedras sastāvā. Par katedras vadītāju apstiprināja 80 gadus veco bijušo Krievijas Mēru un svaru palātas Laika laboratorijas vadītāju (1902–1921) un lielā krievu ķīmiķa D. Mendeļejeva līdzgaitnieku profesoru Frici Blumbahu, kas jau kopš 1939. gada bija LU Astronomiskās observatorijas docents (4).

Observatorija zaudēja agrāko zinātniskās iestādes stāvokli. 1945. gada februārī PSRS Tautas Komisāru Padome pieņēma lēmumu, kas noteica jaunu LVU zinātnisko institūciju struktūru, kurā astronomiskā observatorija vairs nebija paredzēta (5, 122–124).

Neformāli tā palika pie Astronomijas katedras kā mācību observatorija astronomijas specialitātes studentu apmācībai. Observatorijas telpās astronomijas priekšmetus pasniedza pirmskara periodā LU zinātniski sagatavotie astronomijas docētāji Jānis Ikaunieks, Kārlis Šteins un pirmie LVU astronomijas specialitātes absolventi – Aleksandra Briede un Jānis Kalnciems. Līdz 1949. gadam Astronomijas katedru un observatoriju ar J. Ikaunieka līdzdalību vadīja profesors Fricis Blumbahs, kurš vienlaikus bija arī LPSR ZA Goda akadēmiķis un Fizikas un matemātikas institūta Astronomijas sektora vadītājs. Abas iestādes atradās observatorijas telpās un rīkoja apvienotas zinātniskās sēdes. Arī zinātniskā darba virzieni sākumā dublējās, jo tēmas par precīzā laika noteikšanu, maiņzvaigžņu un mazo planētu pētījumiem vadīja abās iestādēs strādājošie astronomi F. Blumbahs, J. Ikaunieks un K. Šteins (6).

Observatorijā bija saglabājušies pirmskara gados precīzā laika noteikšanai lietotie instrumenti un pulksteņi. Universitātes galvenās ēkas pagrabstāvā atradās pulksteņu pagrabs, un pretim kanālmalā – arhitektūras profesora Paula Kundziņa 1923. gadā projektētais novērošanas paviljons. Tas bija pietiekams materiālais nodrošinājums, lai varētu izveidot laika dienestu precīzā laika noteikšanai un glabāšanai. Laika dienesta atjaunošanai atbalstu sniedza arī Maskavas Valsts astronomijas institūta Laika dienesta vadītājs Pāvels Bakuļins. Ar viņa līdzdalību tika izstrādāta observatorijas laika dienesta darba un zinātnisko pētījumu programma, kas ietvēra ne tikai precīzā laika glabāšanu ar pulksteņiem un laika signālu noraidīšanu patērētājiem, bet arī laika noteikšanu ar astronomiskajiem novērojumiem (7). Realizējot šādu programmu, radās iespēja pievienoties vienotajai PSRS laika dienestu sistēmai un iekļauties starptautiskā laika noteikšanas pētniecībā.

Profesors Blumbahs jau kopš 1944. gada rudens uzraudzīja observatorijas zvaigžņu (Rf 457) un vidējā laika (Rf 403) Rīflera firmas pulksteņus, kas bija galvenie precīzā laika glabātāji. 1946. gadā observatorijā sāka uztvert arī angļu raidstacijas *Rugby* garajos viļņos raidītos ritmiskos laika signālus un pēc tiem noteikt galveno pulksteņu korekcijas. 1947. gadā laika dienesta izveidē tika iesaistīts jaunais astronoms asistents J. Kalnciems. Viņš tika komandēts uz Maskavu, lai Valsts astronomiskajā institūtā apgūtu laika noteikšanas metodes un darba organizāciju (8). Eksperimentālos astronomiskos novērojumus pulksteņu korekciju noteikšanai J. Kalnciems uzsāka 1948. gada augustā un septembrī, un ar observatorijas rīcībā esošo Bamberga tipa pasāžinstrumentu (*Askania Werke* Nr. 83080) viņš noteica pirmās desmit pulksteņu korekcijas. 1948. gada 6. oktobrī PSRS Ministru Padomes Mēru un mērierīču komitejas Centrālā zinātniski pētnieciskā institūta Vienotā laika dienesta birojs izdeva rīkojumu LVU Astronomiskajā observatorijā nostiprināt laika dienestu un regulāri veikt novērojumus. Pēc dažiem mēnešiem, 1949. gada 25. februārī, LVU Astronomiskās observatorijas Laika dienests jau tika iekļauts Vissavienības vienotajā laika dienestu struktūrā (9). J. Kalnciems astronomiskā laika novērošanu ar pasāžinstrumentu turpināja arī 1949. gada vasarā un noteica 12 pulksteņu korekcijas. Novērošanā iesaistījās arī ZA Astronomijas sektora astronome Zenta Kauliņa, kura noteica 8 pulksteņa korekcijas (10). Laika dienests ar $\pm 0^{\circ}.1$ precizitāti nodrošināja laika signālus Rīgas radiofonam, ko pārraidīja ik stundas, un deva arī precīzo laiku telegrāfam, telefonam un Brīvības bulvāra (tagad Laimas) pulkstenim.

Regulāras laika dienesta darbības nodrošināšanai, LVU pieprasīja PSRS Izglītības ministrijai iedalīt laika dienesta vadītāja, inženiera elektrotehniķa, pulksteņmeistara, zinātniskā līdzstrādnieka un divas laborantu štata vietas. Tomēr pieprasītais personāls netika piešķirts (11). Mainījās augstskolu astronomiskās izglītības politika. 1948. gadā PSRS Izglītības ministrija apstiprināja jaunus mācību plānus, kuros agrākā astronomijas

specializācija no matemātikas nozarojuma tika pārnesta pie fizikas. 1950. gada beigās Izglītības ministrija arī mainīja LVU specialitāšu un specializāciju nomenklatūru, kurā astronomijas specializācija vairs netika atļauta (5, 125–132). Tāpēc 1951. gada sākumā universitāte Astronomijas katedru likvidēja. 1949. gadā toreizējais observatorijas vadītājs J. Ikaunieks vēl centās stāvokli glābt un ierosināja izveidot pie LVU jaunu zinātnisko iestādi – Astronomijas zinātniski pētniecisko institūtu. Šo ierosinājumu atbalstīja arī rektors Matvejs Kadeks. Taču LVU priekšlikumu PSRS Izglītības ministrijas Galvenā universitāšu pārvalde noraidīja (12). Nesaskatot universitātē astronomijas zinātniskās attīstības iespēju, J. Ikaunieks pārgāja pilnas slodzes darbā par Astronomijas sektora vadītāju ZA (13). Universitāte 1949. gada 27. augustā par LVU Astronomijas katedras un Laika dienesta vadītāju apstiprināja K. Šteinu (14).

K. Šteins vispirmām kārtām nostiprināja Laika dienestu un ar fakultātes atbalstu panāca, ka universitāte iedalīja trīs laborantu un pulksteņmeistara štata vietas (Daina Antmane, Skaidrīte Kārklīņa, Helēna Rostoka, Ernests Vītols). 1950. gada pavasarī Laika dienests regulāri uzsāka precīzā laika radiosignālu uztveršanu un pulksteņu korekciju noteikšanu pēc astronomiskajiem novērojumiem. 1950. gadā K. Šteins, J. Kalnciems un jaunā astronome Ella Detlava (Šube) (15) ar pasāžinstrumentu veica 63 novērojumu sērijas un uz Vienoto laika dienesta biroju Maskavā nosūtīja 48 pulksteņa korekcijas, kā arī uztverto radiosignālu datus. Katra pulksteņa korekcija bija aprēķināta no 9–11 zvaigžņu kulminācijas momentu novērojumiem ar pasāžinstrumentu. Saskaņā ar Vienotā laika dienesta biroja prasībām pulksteņa korekcijas aprēķināja radiosignālu raidītājā pasaules laika standarta epochā $19^h 03^m 30^s.0$, ievērojot labojumus par radiosignālu nokavēšanos un radiosignālu vidējo momentu reģistrācijas kļūdas. Laika dienesta darbinieki regulāri uztvēra Maskavas tīvliņu radiostācijas RVM un RES (3333 m), kā arī Irkutskas raidītāja RBT raidītos precīzā laika signālus. Starptautiskais laika dienests savukārt nodrošināja signālu pārraidi garajos viļņos caur Anglijas radiostaciju *Rugby* (18750 m), kuras raidītos ritmiskos laika signālus regulāri uztvēra pulksten $12^h 03^m 30^s.0$.

Līdz SĢG sākumam LVU Laika dienests pēc apmēram 3000 zvaigžņu kulminācijas momentu novērojumiem noteica 307 pulksteņu korekcijas (1. tabula). No tām 259 korekcijas tika iekļautas Padomju Savienības vienotā etalona laika biļetenā (16).

1. tabula

Astronomiski novēroto pulksteņa korekciju skaits (1950–1956)

Gads	Novērotāji un novērojumu skaits				
	K. Šteins	J. Kalnciems	E. Detlava	E. Kaupuša	Kopā
1950	27	15	21	-	63
1951	65	-	1	4	70
1952	37	-	-	30	67
1953	27	-	-	9	36
1954	22	-	-	2	24
1955	9	-	-	19	28
1956	2	-	-	17	19
Kopā	189	15	22	81	307

Pateicoties K. Šteina neatlaidībai, Laika dienests pēc Astronomijas katedras likvidēšanas faktiski atjaunoja Astronomiskās observatorijas zinātnisko patstāvību universitātē. No 1950. līdz 1957. gadam K. Šteins personīgi novēroja gandrīz divas trešdaļas no Laika dienestā astronomiski noteiktajām pulksteņu korekcijām. Novērojumus viņš veica, līdztekus mācību darbam pildot docētāja slodzi Teorētiskās fizikas katedrā. Tajā pašā laikā K. Šteins izstrādāja arī disertāciju fizikas un matemātikas zinātņu kandidāta grāda

iegūšanai par tēmu „Triju ķermeņu problēmas viduvējo variantu pielietošana mazo planētu teorijā”, ko aizstāvēja 1952. gadā (17).

Pēc Astronomijas katedras likvidēšanas Laika dienests palika bez novērotājiem. No darba aizgāja J. Kalnciems un E. Detlava. Tikai 1951. gada beigās K. Šteinam izdevās novērošanā iesaistīt jauno astronomijas specialitātes absolventi Elgu Kaupušu (18).

Laika un garuma noteikšanas starptautiskā programma (1957–1959)

Izšķirīgu pavērsienu Astronomiskās observatorijas zinātniskajai izaugsmei deva PSRS Ministru Padomes 1956. gadā pieņemtais lēmums par LVU Laika dienesta iekļaušanu to zinātniski pētniecisko iestāžu skaitā, kurām jāpiegalas Starptautiskā ģeofiziskā gada (SGG) tēmas „Laika un garuma noteikšana” izpildē (19). Šo pētījumu programmu vadīja Starptautiskais Laika birojs (*Bureau International de l'Heure*) Parīzē, bet Padomju Savienībā to koordinēja Vissavienības Fizikāli-tehnisko un radiotehnisko mērījumu zinātniski pētnieciskais institūts, kas organizēja laika dienestu darbu un sastādīja etalona laika biļetenu. Starptautiskās tēmas vadībai LVU apstiprināja Teorētiskās fizikas katedras docentu K. Šteinu, kas šajā periodā intensīvi nodarbojās ar komētu kosmogonijas teorētiskajiem pētījumiem.

Apspriežot laika un garuma noteikšanas tēmas nodrošināšanas jautājumus, Fizikas un matemātikas fakultāte nolēma, ka SGG programmas izpilde un Laika dienesta darbs vairs nevar balstīties uz Teorētiskās fizikas katedras štatiem, bet normālam darbam vajadzīgs vadītājs, novērotāji un radiotehniķis. Arī Laika dienesta aparātūra bija novecojusi. Vecie Riflera svārsta pulksteņi ilglaicīgi nenodrošināja vienmērīgu gājienu un arī esošā pulksteņu pagraba telpa nesaglabāja pastāvīgu temperatūru, kāda bija nepieciešama pulksteņiem. Astronomiskajiem novērojumiem vajadzēja arī jaunu, modernāku pasāžinstrumentu ar fotoelektrisko reģistrācijas iekārtu, bet precīzā laika glabāšanai – kvarca pulksteni, īsviļņu uztvērēju radiosignālu uztveršanai, drukājošo hronogrāfu signālu reģistrēšanai un citas ierīces (20).

1957. gadā republikas Valsts plāns SGG tēmas izpildei universitātei iedalīja 400 tūkstošu rubļu papildu līdzekļus. Tos izlietoja jaunas astronomiskās novērošanas bāzes celtniecībai universitātes Botāniskajā dārzā Kandavas ielā, aparātūras iegādei un darbinieku algām. Novērošanas paviljons, kas atradās pilsētas centrā iepretim universitātei pie kanālmalas, vairs neatbilda paaugstinātas precizitātes novērojumu iegūšanai. Iepriekšējo novērojumu analīze norādīja uz biežajām pasāžinstrumenta azimuta izmaiņām, kuras radīja vibrācijas no pilsētas transporta, kas liecināja par grunts nestabilitāti zem novērošanas staba.

LVU Botāniskajā dārzā pie Vīlpa ielas ieprojektēja jaunu pulksteņu pagrabu un virs tā paviljonu pasāžinstrumentam, kā arī nelielu ēku Laika dienestam un Zemes mākslīgo pavadoņu novērotājiem (21). Taču novērošanas bāzes celtniecība ieilga, un jauno astronomisko staciju sāka izmantot tikai pēc ģeofiziskā gada beigām.

Astronomiskās observatorijas Laika dienestu nokomplektēja ar zinātniskajiem līdzstrādniekiem: elektroinženieri Juriju Skrinu, astronomiem Elgu Kaupušu un Leonīdu Rozi, ģeodēzistu Jāni Klētnieku. 1958. gada rudenī E. Kaupušu un L. Rozi ieskaitīja klātienē aspirantūrā, bet viņu vietā novērojumu apstrādei pieņēma matemātiķes Mirdzu Pudāni un Skaidrīti Stūri. Laika dienestu pārmaiņus vadīja E. Kaupuša (1957. I.VII–1958.VI) un J. Klētnieks (1958.VI–1959.VII), bet zinātnisko pētījumu programmu uz-

raudzīja docents K. Šteins. Precīzā laika radiosignālus uztvēra laboranti Skaidrīte Plau-de un Helēna Rostoka, kā arī pusslodzē strādājošie fizikas specialitātes studenti Juris Miķelsons un Aivars Simanovskis, kuri veica arī astronomisko novērojumu apstrādi. Māris Ābele konstruēja oriģinālu vidējā laika frekvences pārveidotāju zvaigžņu laikā, kas uzlaboja drukājošā hronogrāfa datu apstrādi (22). Ģeofiziskā gada sākumā iegādāto astronomisko pulksteni AČE-25, kas bija galvenais laika glabātājs, uzraudzīja hrono-metrists Ernests Vītols, bet 1958. gada sākumā saņemto kvarca pulksteni „Rohde und Schwarz” pārzināja elektronikas inženieris Kārlis Cīrulis.

Laika dienests strādāja saskaņā ar garuma un platuma novērošanas programmai apstiprināto instrukciju (23) un visus iegūtos rezultātus nosūtīja Starptautiskajam Laika birojam uz Parīzi (24), kā arī uz Maskavu etalona laika aprēķināšanai.

Astronomiskās pulksteņu korekcijas noteica pēc novērojumiem ar veco Bamberga tipa pasāžinstrumentu (fokusdistance 65 cm, objektīva diametrs 70 mm), kas bija apgā-dāts ar bezpersonisko mikrometru. Pirms astronomisko novērojumu uzsākšanas pasāžins-trumenta horizontālo asi pārslīpēja Galvenās observatorijas mehāniskajā darbnīcā Pul-kovā. Pasāžinstrumentu rūpīgi izpētīja un noteica jaunas instrumentālās konstantes. Līdz 1958. gada maijam kā galveno pulksteni lietoja AČE-25, bet pēc tam – Rietumvācijas firmas „Rohde und Schwarz” ražoto kvarca pulksteni (CAA B No. 78011, FN: Z 375/6), kas nodrošināja diennakts gājienu ar $\pm 0^{\circ}.0001$ precizitāti. Radiosignālus uztvēra ar PRV un R-250 tipa radioaparātiem. Līdz 1959. gada maijam radiosignālus reģistrēja ar stroboskopisko paņēmieni uz hronoskopa ar precizitāti līdz $\pm 0^{\circ}.001$, bet pēc tam – ar osciloskopisko metodi, kas paaugstināja radiosignālu reģistrēšanas precizitāti līdz $\pm 0^{\circ}.0002$.

Astronomisko pulksteņa korekciju noteikšanu veica četri novērotāji: K. Šteins, E. Kaupuša, J. Klētnieks un L. Roze. SĢG un SĢSG laikā pavisam noteica 579 pulk-steņa korekcijas (2. tabula), no kurām 512 tika nosūtītas uz starptautisko datu apstrādes centru Parīzē kopā ar 1459 precīzā laika uztverto radiosignālu seansu datiem (22). Kat-ru korekciju aprēķināja no 10–15 zvaigžņu kulminācijas momentu novērojumiem, ap-strādei lietojot klasisko Meijera formulu un vismazāko kvadrātu metodi (25). Atbilstoši Starptautiskās Astronomu savienības Dublinas kongresa lēmumam (1956) rezultātu ap-rēķiniem lietoja daļēji vienmērīgo pasaules laiku TU2, kura noteikšanai ievēroja Zemes rotācijas sezonālās nevienmērības un pola kustības ietekmi. Šo labojumu parametrus katrai observatorijai nodrošināja Starptautiskais Laika birojs. Novērojamo zvaigžņu rek-tascensiju lielumus Rīgas ģeogrāfiskā platuma zonai savukārt deva Pulkovas observato-rija, reducējot tos FK3 R zvaigžņu kataloga sistēmā. Zvaigžņu kulminācijas momentu novērojumi ļāva noteikt arī rektascensiju labojumus un uzlabot zvaigžņu katalogu.

2. tabula

**Astronomiski novēroto pulksteņa korekciju skaits
(1957–1959)**

Gads	Novērotāji un novērojumu skaits				
	K. Šteins	E. Kaupuša	J. Klētnieks	L. Roze	Kopā
1957	25	10	30	32	97
1958	59	66	100	60	285
1959	43	35	66	53	197
Kopā	127	111	196	145	579

Lai gan zvaigžņu kulminācijas momentu novērošana tika veikta vizuāli ar pa-sāžinstrumentu, astronomisko pulksteņu korekciju precizitāte tikai nedaudz atpalika no

pasaules labāko laika dienestu novērojumiem, kuros lietoja fotogrāfisko zenīta teleskopu, Danžona prizmu astrolābiju vai pasāžinstrumentu ar fotoelektrisko reģistrācijas metodi. Precīzo radiosignālu reģistrācijas ziņā LVU Laika dienestā izstrādātā ierīce kvarca pulksteņa rādījumu un laika radiosignālu osciloskopiskai salīdzināšanai deva līdzvērtīgus rezultātus (26).

1958. gada beigās Laika dienests saņēma jauno Padomju Savienībā ražoto pasāžinstrumentu АИМ-10 ar fotoelektrisko reģistrēšanas iekārtu, tomēr ar to novērojumus SĢG laikā neuzsāka, lai neizjauktu iesāktu novērojumu instrumentālās sistēmas stabilitāti. Turklāt jaunā pasāžinstrumenta fotoelektriskā reģistrēšanas iekārta bija nepilnīga un to vajadzēja uzlabot.

Precīzā laika noteikšanas uzlabošanas virzienā Astronomiskās observatorijas Laika dienesta zinātniskie līdzstrādnieki veica vairākus oriģinālus pētījumus. J. Skrins izstrādāja jaunu kvarca pulksteņa termostātēšanas paņēmieni ar kvarca oscilatora izvietojumu dziļā urbumā vienmērīgas temperatūras nodrošināšanai pazemes apstākļos. Divus eksperimentālos 40 m dziļos urbumus izvietoja universitātes galvenās ēkas iekšpagalmā. J. Klētnieks analizēja radiosignālu un galvenā pulksteņa sekundes signālu reģistrēšanas kļūdas un atklāja laika reģistrēšanas sistēmu parametrus, kurus Starptautiskais Laika birojs ievēroja, aprēķinot LVU Astronomiskās observatorijas astronomiskā pamatpunkta ģeogrāfisko garumu (27). K. Cīrulis izstrādāja jaunu fotoelektrisko iekārtu zvaigžņu kulminācijas momentu reģistrēšanai (28). Šo oriģinālo iekārtu izpētīja L. Roze un kopā ar K. Šteinu izstrādāja tās teorētisko nodrošinājumu (29). M. Ābele konstruēja oriģinālu fotoelektrisko zenīta teleskopu laika un platuma noteikšanai un vienādu zenītdistanču zvaigžņu novērošanai (30). Šo instrumentu izgatavoja sešdesmito gadu vidū un uzstādīja virs pulksteņu pagraba LVU Botāniskajā dārzā. E. Kaupuša pievērsās pētījumiem par atmosfēras cirkulācijas izmaiņu ietekmi uz Zemes rotācijas ātrumu un eksperimentāli noteica koku pretstības spēku vējam (31,32). Šie pētījumi ļāva pievērsies problēmai par Zemes atmosfēras vispārīgas cirkulācijas un citu ģeofizisko faktoru saitēm un atkarībām no Zemes nevienmērīgās rotācijas un polu svārstībām (33), ko turpināja pētīt pēc SĢG beigām. Astronomiskās observatorijas ietvaros LVU piedalījās arī otras SĢG tēmas „Zemes mākslīgo pavadoņu novērošana” izpildē, kuru vadīja Eksperimentālās fizikas katedras pasniedzējs Valerians Šmēlings (34). Arī šajā tēmā tika gūti ievērojami panākumi, īpaši fotogrāfiskās novērošanas aparatūras izstrādē. M. Ābele vājo pavadoņu fotografēšanai izstrādāja kustīgās kasetes principu, kas īsā laikā kompensēja pavadoņa pārvietošanos un uzkrāja pavadoņa atstaroto gaismu. Vēlāk šis princips sekmīgi tika izmantots Māra Ābeles un Kazimira Lapuškas oriģinālās ZMP novērošanas kameras AFU-75 konstrukcijā (35). ZMP vizuālajā novērošanā iesaistījās daudzi Fizikas un matemātikas fakultātes studenti, tādējādi sniedzot savu ieguldījumu kosmiskās ēras attīstībā.

VĒRES

1. **Schagger, A.** Die Universitäts Sternwarte zu Riga, Lettland. *Latvijas Universitātes Raksti. Matemātikas un dabas zinātņu fakultātes sērija II*, 1. Rīga : LU, 1932. 1. –37. lpp.
2. **Slaucītājs, S.** Die Bestimmung der Länge der Universitäts-Sternwarte zu Riga. *LU Astro-nomiskās observatorijas raksti*, Nr. 2. Helsinki, 1933. 80 S.
3. La deuxième operation Internationale des Longitudes, Octobre-Novembre 1933, Riga. Union Astronomique Internationale et Association Internationale de Géodésie. Paris, 1933. 14 p.
4. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 228. l. F. Blumbaha personāllieta.

5. *Latvijas Valsts universitātes vēsture 1940–1990*. Sastādītājs H. Strods. Rīga : LU, 1999. 562 lpp.
6. **LU F. Candra muzeja Astronomijas fonds**, lieta „LPSR Zinātņu Akadēmijas Fizikas un matemātikas institūta astronomijas sekcijas, LVU Fizikas-matemātikas fakultātes Astronomijas katedras un Astronomiskās observatorijas apvienoto zinātnisko sēžu protokoli: 1946. 25. IX–1948. 6. IX”.
7. **LU F. Candra muzeja Astronomijas fonds**, lieta „LVU Fizikas un matemātikas fakultātes Astronomijas katedras sēžu protokoli, pavēles un rīkojumi: 1946. 11. XI–1947. 4. XII”.
8. **LUA**, 7. apr., 1205. l., 50 lp. Personālā lieta: vec. pasniedzējs Kalnciems Jānis Jāņa d. (1945. 1. IX–1951. 7. II).
9. **LU F. Candra muzeja Astronomijas fonds**, lieta „LVU Astronomijas katedra un Astronomiskā observatorija 1944–1957”.
10. **LU F. Candra muzeja Astronomijas fonds**, lieta „Pulksteņu korekciju novērošanas un aprēķināšanas žurnāli (1948–1956)”.
11. **LU F. Candra muzeja Astronomijas fonds**, lieta „Astronomiskās observatorijas ienākošie dokumenti”, lapa Nr. 1853, 1948. 13. V. PSRS Izglītības ministrijas Galvenās universitāšu pārvaldes 1948. g. 4. V atbilde.
12. **LVA**, 1340. f., 28. apr., 15. l., 29 lp. LVU Fizikas un matemātikas fakultātes dekanāta zinātniskie plāni 1948./49. –1955./56.
13. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 644. l. J. Ikaunieka personālā lieta.
14. **LU Arhīvs**, 7. apr., 7915. l., 94 lp. Personālā lieta: Fizikas un matemātikas fakultātes profesors Šteins Kārlis Augusta d. (1944–1983. 4. IV).
15. **LU Arhīvs**, 7. apr., 595. l., 29 lp. Personālā lieta Nr. 3904: Detlava dzim. Šube, Ella Edgara m. (1948. 22. XI–1951. 13. II).
16. Результаты астрономических определений поправок часов. Эталонное время 1951–1956. Москва, ЦБСВ.
17. *Profesors Kārlis Šteins*. Biobibliogrāfija. Rīga : LVU, 1972. 48 lpp.
18. **LU Arhīvs**, 7. apr., 9378. l., 68 lp. Personīgā lieta Nr. 4682: Kaupuša Elga Jāņa m. (1952.31.V–1990.15.XII).
19. **PSRS MP** 1956. gada 11. jūnija lēmums Nr. 789.
20. **LVA**, 1340. f., 28. apr., 28. l., 23 lp. LVU Fizikas un matemātikas fakultātes 1956. g. zinātniski pētnieciskā darba atskaites un plāni.
21. **Штейнс, К. А.** Деятельность астрономической обсерватории Латвийского Государственного университета с 1944–1960 год. *Ученые записки Латвийского Государственного университета*, том XXXVIII. Астрономия, вып. 1. Рига: ЛГУ, 1960, с. 107–116.
22. **Абеле, М. К.** Преобразователь средней частоты в звездную. *Ученые записки Латвийского Государственного университета*, том XXXVIII. Астрономия, вып. 1. Рига : ЛГУ, 1960, с. 37–40.
23. Инструкция по представлению результатов Служб времени за период 1957–1958 г. и обработке наблюдений, производимых с помощью пассажного инструмента. *Publications Committee of CSAGI Instruction Manual*, No. VIII, Longitude and Latitude. London, 1956. Перевод. 13 с.
24. **МГГ**, группа VIII, форма No. 1, лист No. 1–28. Астрономическая обсерватория Латвийского Государственного университета, 1957–1959.
25. **Штейнс, К. А., Розе, Л. Ф.** К вопросу об оценке точности поправок часов. *Ученые записки Латвийского Государственного университета*, том XXXVIII. Астрономия, вып. 1. Рига : ЛГУ, 1960, с. 5–19.
26. **Скрин, Ю. А., Цирулис, К. А.** Устройство для осциллоскопического сравнения кварцевых часов с радиосигналами времени. *Ученые записки Латвийского Государственного университета*, том XXXVIII. Астрономия, вып. 1. Рига : ЛГУ, 1960, с. 21–28.

27. **Клетниекс, Я. М.** Приведение данных определений времени с 1 VIII 1957 г. по 31 XII 1959 г. К основной системе. *Ученые записки Латвийского Государственного университета*, том XXXVIII. Астрономия, вып. 1. Рига : ЛГУ, 1960, с. 41–68.
28. **Цирулис, К. А.** Фотоэлектрическая установка регистрации моментов прохождения звезд. *Ученые записки Латвийского Государственного университета*, том LXVIII. Астрономия, вып. 2. Рига : ЛГУ, 1964, с. 5–6.
29. **Штейнс, К. А., Розе, Л. Ф.** Фотоэлектрическая установка с двумя независимыми электрометрическими контурами для регистрации моментов прохождений. *Ученые записки Латвийского Государственного университета*, том LXVIII. Астрономия, вып. 2. Рига : ЛГУ, 1964, с. 7–27.
30. **Абеле, М. К.** Проект фотоэлектрической отражательной зенитной трубы. *Ученые записки Латвийского Государственного университета*, том LXVIII. Астрономия, вып. 2. Рига : ЛГУ, 1964, с. 29–38.
31. **Каупуша, Э. Я.** Некоторые замечания о влиянии изменении циркуляции атмосферы на скорость вращения земли. *Ученые записки Латвийского Государственного университета*, том LXVIII. Астрономия, вып. 2. Рига : ЛГУ, 1964, с. 81–86.
32. **Штейнс, К. А., Каупуша, Э. Я.** К вопросу об определении сопротивления деревьев ветру. *Ученые записки Латвийского Государственного университета*, том LXVIII. Астрономия, вып. 2. Рига : ЛГУ, 1964, с. 75–80.
33. **LVA**, 1340. f., 28. apr., 31. l., 88 lp. LVU Fizikas un matemātikas fakultātes zinātniski pētnieciskā darba atskaite par 1959. gadu.
34. **Jansons, J.** LVU vecākajam pasniedzējam Valerianam Šmēlingam – 100. *Zvaigžņotā Debess*, 2002. gada vasara. Rīga : LZA un LU AI, 2002. 23.–31. lpp.
35. **Abakumovs, I.** No Zemes mākslīgo pavadoņu fotogrāfisko novērojumu vēstures. *Zvaigžņotā Debess*, 2001. gada pavasaris. Rīga : LZA un LU AI, 2001. 30.–35. lpp.

Summary

Characteristic period (1944–1956) when determination, maintenance and improvement of the precise time became the main direction of the scientific research stands out in the growth of the Astronomical Observatory of the Latvian State University. Although Astronomical Observation started to solve this problem in the framework of Baltic Geodetical Commission (1929) and International Polar Year (1932–1933), wider research was prepared during International Year of Geophysics (1957–1959). Astronomical Observation was included in the list of scientific institutions, which carried out observations of time and longitude for the international program. During this period Time Service of the Astronomical Observatory made observations for the moments of culmination of approximately 8000 stars, and calculated 579 corrections for watches, researched registration of the precise time of radio signals as well as issues of the quartz watches precision and improvement of photoelectrical registration methods. Research was started in the field of influence of the changes of atmosphere circulation on the speed of rotation of the earth. Precise time was necessary for the observation of the satellites using visual and photographic methods, as well as many other researches.

Teorētiskās kodolfizikas vēsture Latvijā (1936–2006) *The History of Theoretical Nuclear Physics in Latvia* *(1936–2006)*

Juris Tambergs

Latvijas Universitātes Cietvielu fizikas institūts
Ķengaraga ielā 8, Rīga, LV-1063
Tālr. 67261304, e-pasts: juris_tambergs@yahoo.com

Rakstā apskatīta teorētiskās kodolfizikas vēsture Latvijā kopš tās simboliskajiem pirmsākumiem (A. Apinis, 1936–1938), tās intensīvā attīstība PSRS laikā un stāvoklis pēc 1991. gada, ko raksturo pētījumu virzienu fragmentācija pa dažādām tēmām.

Atslēgvārdi: kodolteorija, kodolu modeļi, vispārinātais modelis, ierobežotā dinamika, augstie spini, kvantu haoss.

Ievads

Šajā rakstā autors apskata kādas ļoti šauras un specifiskas nozares – teorētiskās kodolfizikas vēsturi Latvijā kopš tās pirmsākumiem (1936–1938) līdz pat mūsu dienām (2006). Kodolfizika Latvijā vispār nekad, pat Salaspils kodolreaktora darbības laikā (1961–1998), nav piederējusi pie prioritārajiem zinātnes virzieniem, vēl jo vairāk tas attiecas uz tās šaurāko apakšnozari – teorētisko kodolfiziku, kurā Latvijā līdz šim ir strādājuši tikai daži (mazāk nekā 10) cilvēki. No vienas puses, tāda situācija atvieglo autora uzdevumu, kas, būdams Latvijas Zinātnes padomes (LZP) finansēto pētījumu vadītājs šajā apakšvirzienā (kopš 1991. g.), pats tajā ir darbojies, un tādējādi viņam nav jāaptver plašs pētījumu materiāls. Taču, no otras puses, raksta kvalitāti lielā mērā ietekmē autora subjektīvais redzējums. Tāpēc šo darbu, par kuru iepriekš tika ziņots divās konferencēs (1, 2), var uzskatīt par pirmo mēģinājumu, kas sniedz informatīvo materiālu un var kalpot turpmākajiem, plašāk izvērstajiem pētījumiem minētajā virzienā.

Teorētiskās kodolfizikas pirmsākumi Latvijā (1936–1938)

Lai gan kopš padomju laikiem un arī vēl tagad ir plaši izplatīts maldīgs uzskats, ka mikropasaules pamatteorijas – kvantu mehānikas lekciju kursi un pētījumi teorētiskajā fizikā Latvijā ir sākušies tikai pēc Otrā pasaules kara, tomēr to pirmsākumi ir meklējami Latvijas Universitātē (LU) jau pirms kara. Tā LU 1939./40. gada lekciju sarakstā atrodam ziņas (3, 27) par LU ārštata docenta Borisa Bruža (1897–1987) pirmo reizi lasīto kvantu mehānikas kursu, bet vispārīgos kvantu fizikas pamatu kursus LU fizikas

profesors Fricis Gulbis (1891–1956) ir lasījis jau krietni agrāk (sk., piem., (4, 33) un (5)). Tomēr teorētiskās fizikas virziena vispār un vienlaikus arī teorētiskās kodolfizikas pētījumu pamatlicējs Latvijā ir docents Alfons Apinis (1911–1994).

A. Apiņa dzīves un darba ceļš, kas sīkāk ir ieskicēts J. Jansona topošajā grāmatā (6), ir raksturīgs daudziem pirmā brīvās Latvijas laika jauniešiem zinātniekiem. Fizikas studijas LU (1928–1935) viņš beidza ar zinātņu kandidāta darbu (1935) par kosmisko staru absorbcijas teoriju Zemes atmosfērā (7). Šis darbs arī vēl tagad, vairāk nekā 70 gadus pēc tā uzrakstīšanas, sava zinātniskā līmeņa dēļ izsauc apbrīnu, it īpaši, ja ņemam vērā to, ka 1930. gadu vidū neviens vēl kvantu mehānikas un dzimstošās kvantu lauku teorijas (kvantu elektrodinamikas) lekcijas LU nelasīja un visas zināšanas par šīm teorijām A. Apinis bija apguvis pašmācības ceļā pēc tajos gados brīvi pieejamiem visjaunākajiem Rietumu fizikas žurnāliem un grāmatām (zinātņu kandidāta darbā ir 54 literatūras norādes). Joprojām pārsteidz un visaugstāko novērtējumu pelna šajā darbā parādītās A. Apiņa plašās zināšanas un brīvā orientēšanās nerelativistiskās un relativistiskās kvantu mehānikas matemātiskajā aparātā, izmantojot Diraka vienādojumu, relativistisko perturbāciju teoriju un otrreizējās kvantēšanas metodi gaismas emisijas un absorbcijas procesu efektīvo šķērsriezumu aprēķiniem.

Pēc LU beigšanas A. Apini paturēja darbā LU Fizikas institūtā, un viņš ar Dānijas valdības stipendiju un Latvijas Kultūras fonda atbalstu uz vienu gadu (1936–1937) nokļuva Kopenhāgenas universitātes Teorētiskās fizikas institūtā pie kvantu mehānikas pamatlicēja Nobela prēmijas laureāta (1922) profesora Nilsa Bora (*Niels Bohr*, 1885–1962). Šī komandējuma rezultātā, kontaktējoties ar ievērojamajiem fiziķiem Dr. K. fon Veiczekeru (*Carl Friedrich von Weizsäcker*, 1912–2007) un prof. V. Vaiskopfu (*Victor Frederick Weiskopf*, 1908–2002), tapa Latvijā pirmā zinātniskā publikācija teorētiskajā fizikā (8). Šis darbs ir veltīts to spēku teorētiskajiem aprēķiniem, kas atomkodolā varētu darboties starp neitroniem un protoniem saskaņā ar tolaik nesen (1934) izvirzīto Fermi teoriju. Atzīmēsim, ka E. Fermi (*Enrico Fermi* (1901–1954) ir slavens itāliešu fiziķis, Nobela prēmijas laureāts (1938) un pasaulē pirmā iedarbinātā kodolreaktora (ASV, 1942) projekta vadītājs. Mūsdienās šos spēkus starp nukloniem (neitroniem un protoniem) atomkodolā pazīstam kā kodolspēkus, kas pieder tā saucamajām stiprajām mijiedarbībām elementārdaļiņu fundamentālo mijiedarbību teorijā, un tajos gados tika veikti tikai paši pirmie šo spēku īpašību eksperimentālie pētījumi un teorētiskā apraksta mēģinājumi. Tāpēc A. Apiņa rakstu (8) varam uzskatīt par teorētiskās kodolfizikas pētījumu sākumu Latvijā.

Šim faktam gan vairāk ir tīri simboliska nozīme, jo līdz 1940. gada pārmaiņām Latvijā minētais virziens nepaguva tālāk attīstīties. A. Apinis vēl pirms kara publicēja otro darbu teorētiskajā fizikā par supravadīšanas dabu (9), bet kara un padomju okupācijas sekas visai būtiski ietekmēja viņa turpmāko zinātnisko darbību. A. Apinis bija pirmais pēckara Latvijas Valsts Universitātes (LVU) Fizikas un matemātikas fakultātes Teorētiskās fizikas katedras vadītāja pienākumu izpildītājs (1944–1949), bet kā nacionāli patriotiski noskaņotam zinātniekam Maskavā viņa 1945. gadā aizstāvēto fizikas un matemātikas zinātņu kandidāta grādu par pētījumiem relativistiskajā mainīgas masas ķermeņu kustības teorijā neapstiprināja. Pēc padzīšanas no LVU A. Apinis strādāja Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā (1955–1983), kur vietējos izdevumos publicēja vairākus darbus (10, 11, 12) turpinot savas 1945. gadā neapstiprinātās zinātņu kandidāta disertācijas tēmu, bet publicēšanās PSRS centrālajos un starptautiskajos fizikas izdevumos viņam bija liegta.

Šo rindu autoram divas reizes (1988. gada 18. decembrī un 1989. gada 16. aprīlī) bija garākas sarunas ar A. Apini par teorētiskās fizikas pirmsākumiem Latvijā. Kaut gan vēsture nepazīst izteicienu: “Kā būtu bijis, ja būtu...”, tomēr spekulācijas par šo tēmu veido mūsdienās visai populāro “alternatīvās vēstures” žanru. Minētajās sarunās A. Apinis izteica domu, ka, apstākļiem 1930. gadu beigās iegrozoties nedaudz citādi, viņš būtu varējis dabūt vēl kādu komandējumu pie Kopenhāgenas teorētiķiem, uzsākt sadarbību ar E. Fermi, un, kas zina, varbūt pat kara laikā nokļūt ASV un piedalīties Manhetenas projektā pie pirmā kodolreaktora un pirmās atombumbas radīšanas...

Teorētiskie aprēķini kodolfizikā kā papildinājums eksperimentālajiem kodolspektroskopijas pētījumiem (1967–1993)

Teorētiskās fizikas attīstība pēckara padomju Latvijā, protams, aizgāja pa citu ceļu nekā nupat „alternatīvajā vēsturē” pieminētais. Par prioritārajiem virzieniem tad kļuva cietvielu un pusvadītāju fizika, magnetohidrodinamika, siltuma parādību fizika un citas praktiskas nozares. Mikrofizikā vislielākos panākumus guva atomu un molekulu fizika, kuras aizsākumi un tradīcijas arī ir meklējami jau pirmskara Latvijā. Šajos virzienos attīstījās arī teorētiskās fizikas pētījumi, bet kodolfizika palika tālu ēnā, par šo virzienu nopietni var runāt tikai pēc Salaspils pētnieciskā kodolreaktora darbības sākuma 1961. gadā.

Pētījumi fundamentālajā kodolfizikā Salaspilī koncentrējās Latvijas Zinātņu akadēmijas (LZA) Fizikas institūta Kodolreakciju laboratorijā (1958–1998), kuras izveidotājs un ilggadējs vadītājs bija izcilais fiziķis eksperimentators LZA akadēmiķis *Dr. habil. phys.* Pēteris Prokofjevs (1925–2000) (13, 14). P. Prokofjeva vadītais pētījumu virziens bija saistīts ar kodolspektroskopiju. Ievietojot kodolreaktora radīto neitronu plūsmā attiecīgā parauga mērķus, ar kodolspektroskopijas metodēm tika pētīti atomkodolu ierosināto stāvokļu raksturlielumi (līmeņu enerģijas, spini, pārbas, vidējie dzīves laiki u. c.), kā arī kodolu gamma pāreju un konversijas elektronu dati. Visu šo datu apvienošana dod iespēju izveidot pētāmā atomkodola ierosināto līmeņu sabrukšanas shēmu, kuras iegūšana tad arī ir eksperimentālās kodolspektroskopijas pētījumu mērķis. Šādas viennozīmīgas kodola līmeņu shēmas atrašana, kurā bieži vien ir vairāki simti ierosināto līmeņu, ko savā starpā saista pat vairāk nekā tūkstošiem izmērīto gamma pāreju, ir visai sarežģīts un darbietilpīgs uzdevums. Tā sekmīga izpilde nav domājama ne vien bez vairāku eksperimentālo laboratoriju sadarbības, bet arī bez attiecīgo teorētisko aprēķinu veikšanas saskaņā ar kodolteorijā izstrādātajiem kodolu uzbūves modeļiem. Tāpēc P. Prokofjeva vadītajā kodolreakciju laboratorijā, kura 1960. gadu vidū drīz vien izveidojās par pasaulē atzītu kodolspektroskopijas centru (šī raksta autors sāka tajā strādāt 1967. gadā), attīstījās arī teorētisko pētījumu virziens, kas bija domāts eksperimentālās kodolspektroskopijas datu pamatošanai, interpretācijai un paredzēšanai.

Šo teorētisko aprēķinu rezultāti tika aprakstīti daudzos PSRS, kā arī Rietumu fizikas žurnālu rakstos un konferenču materiālu krājumos, bieži vien kopīgās publikācijās ar attiecīgo eksperimentālo pētījumu datiem. Lai šos darbus raksturotu sīkāk, mēs īsumā pieminēsim tās piecas PSRS fizikas un matemātikas zinātņu kandidāta (pēc 1991. gada – Latvijas fizikas doktora, *Dr. phys.*) disertācijas, kas atbilst teorētiskās kodolfizikas virzienam.

Pirmā ir I. Bērsona (dz. 1935. g.) disertācija “Atomkodolu daudzkārtīgā kuloniskā ierosme” (1966). Tā kā atomkodolu kuloniskās ierosmes eksperimentos tiek izmantoti

paātrinātājos iegūtie lādēto daļiņu (protonu, α daļiņu, smago jonu) kūļi, tad I. Bērsona darbs zināmā mērā stāv saņus no iepriekš aprakstītā Salaspils eksperimentālo pētījumu virziena, kas balstījās uz kodolreaktora neitronu izmantošanu. Savā disertācijā I. Bērsonam izdevās pirmo reizi pasaulē teorētiski konsekventi aprakstīt daudzkārtīgās kulonis-kās ierosmes procesu, kad sadursmē ar smagajiem joniem kaskādes veidā tiek ierosināti arī pētāmā kodola augstākie enerģijas līmeņi. Tādā gadījumā krītošās daļiņas elektromagnētiskā lauka iedarbība uz kodolu ir spēcīga un vairs nevar lietot kvantu mehānikas perturbāciju teoriju, bet ir jāatrisina sarežģīta lineāro diferenciālvienādojumu sistēma. Šīs tēmas priekšrocība ir tā, ka krītošās daļiņas un atomkodola mijiedarbība tiek aprakstīta ar labi zināmiem elektromagnētiskajiem spēkiem un teorija nesatur ar kodolspēkiem saistītās nenoteiktības. Tas ļāva I. Bērsonam veikt ļoti elegantu, tīri teorētisku kodolfizikas pētījumu, ko gan vairs nevar teikt par pārējām šī virziena disertācijām. Šo savu darba stilu I. Bērsons saglabāja arī turpmākajā zinātniskajā darbībā, pievēršoties kvantu elektrodinamikas problēmām un daudzfotonu procesiem atomu sistēmās. Jāatzīmē arī tas, ka starp pieciem I. Bērsona zinātniskajiem rakstiem par disertācijas tēmu (2 – Latvijas, 2 – PSRS centrālajā un 1 – Rietumu augstākā līmeņa žurnālā) bija arī trīs pirmās nopietnās publikācijas teorētiskajā kodolfizikā ārpus Latvijas robežām.

Kā otrā jāmin U. Fainera (1943–2000) disertācija “Deformēto kodolu raksturlielumu pētījumi masas skaitļa apgabālā $174 \leq A \leq 190$ kodola supraplūstamības modeļa ietvaros” (1972). Šī disertācija tika izstrādāta galvenokārt Apvienotajā kodolpētījumu institūtā Dubnā netālu no Maskavas. U. Fainera disertācijā veiktajos aprēķinos tika izmantots tajos gados Padomju Savienībā ļoti populārais izcilā krievu teorētiķa V. G. Solovjova (*Вадим Георгиевич Соловьев*, 1925–1998) grupā attīstītais pusmikroskopiskais kodolu supraplūstamības modelis, kurā tiek ņemtas vērā mijiedarbības starp diviem nukloniem, kas atrodas vienā kvantu stāvoklī ar pretēji vērstiem spiniem – tā saucamās supravadošā tipa pāru korelācijas. Šī modeļa idejiskais pamats tāpat ir tuvs supravadišanas parādībai, kas apskatīta jau A. Apiņa darbā (9). Pēc disertācijas aizstāvēšanas U. Fainers darbu Latvijā ilgi neturpināja. Viņš emigrēja uz Izraēlu, kur arī noslēdzās viņa mūžs.

Trīs pārējās teorētisko aprēķinu kā eksperimentālās kodolspektroskopijas papildinājuma virziena disertācijas tika izstrādātas Salaspilī, un to pamatā tika izmantoti fenomenoloģiskā Bora–Motelsona–Nilsona vispārinātā kodolu modeļa dažādi varianti. Kodolu vispārinātā modeļa izveidošanā vislielākie nopelni ir diviem 1975. gada Nobela prēmijas laureātiem: dāņu fiziķim O. Boram (N. Bora dēlam, *Aage Niels Bohr*, dz. 1922. g.), amerikāņu/dāņu fiziķim B. R. Motelsonam (*Ben Roy Mottelson*, dz. 1926. g.), kā arī zviedru teorētiķim S. G. Nilsonam (*Sven Gösta Nilsson*, 1927–1979), kuru vārdā šo modeli parasti dēvē. Saskaņā ar šī modeļa pamatideju atomkodols tiek uzskatīts par kvantu mehānisku saliktu sistēmu, kas sastāv no kodola serdes, kuru raksturo kolektīvā kustība (rotācijas un vibrācijas), un dažiem valences nukloniem. Šie valences nukloni piedalās viendaļiņu kustībā serdes radītajā sfēriskās vai deformētās formas vidējā laukā (pa tā saucamajām Nilsona orbītām), turklāt starp kodola kolektīvo un viendaļiņu kustību pastāv dažāda veida mijiedarbības, kuru ievērošana ļauj detalizētāk aprakstīt pētāmā kodola īpašības.

Tagad apskatīsim šī virziena darbus hronoloģiskā secībā.

J. Tamberga (1942) disertācija “Deformēto nepāru-nepāru kodolu (^{160}Tb , ^{166}Ho , ^{176}Lu , ^{182}Ta) pētījumi (n, e^-) un (n, γ) reakcijās” (1977) ir veltīta plašiem tā saucamās Koriolisa (viendaļiņu-rotācijas) un nesapāroto valences nuklonu atlikuma (residuālās) mijiedarbības aprēķiniem minētajos kodolos.

T. Krastas (Gusevas) (1957) disertācijā “Deformēto kodolu ierosināto stāvokļu īpašības apgabalā $A=153\div 159$ ” (1986) aprēķinos ir izmantoti minētā fenomenoloģiskā modeļa sarežģītāki un dziļāk pamatoti varianti, ietverot nuklonu viendaliņu stāvokļu Nilsona shēmas teorētiskos aprēķinus un mikroskopisko pāru korelāciju efektu ievērošanu.

Jāatzīmē, ka abās minētajās disertācijās ietverts arī diezgan plašs eksperimentālo datu materiāls par pētīto kodolu ierosināto līmeņu shēmām un veikta tā salīdzināšana ar teorētisko aprēķinu rezultātiem. Tādā nozīmē šos darbus nevar uzskatīt par tīri teorētiskiem, lai gan aprēķinu daļa tajos ir krietnā pārsvarā.

Pēdējais šī posma darbs – A. Afanasjeva (1962) disertācija “Kvadrupolā rotācijas-vibrācijas un atstarojuma asimetriskā rotatora + divu daļiņu mijiedarbības modeļa pētījumi deformēto nepāru-nepāru kodolu gadījumā” (1993) – veltīts fenomenoloģiskā vispārinātā modeļa sarežģītāku variantu izveidošanai nepāru-nepāru kodoliem, un to var uzskatīt par nākamo pakāpi šī modeļa versiju attīstīšanā. A. Afanasjeva disertācija zināmā mērā noslēdz to teorētisko pētījumu virzienu, kas bija saistīts ar Salaspils kodolreaktorā eksperimentāli pētītajiem kodoliem.

Latvijas kodolteorētiķu “zelta laikmets” (1985–1990) un Lietuvas-Brazīlijas-Latvijas grupas sadarbība (1985–2005)

Teorētiskajos pētījumos kodolfizikā, tāpat kā teorētiskajā fizikā vispār, var nodalīt divus darbības virzienus. Pirmo no tiem var raksturot kā jau vispārēju atzīšanu iemantojušo tradicionālo koncepciju un teorētisko modeļu izmantošanu eksperimentālo faktu aprakstam un paredzējumiem, ietverot arī dažus uzlabojumus un konkrēto versiju pilnveidošanu šo teoriju ietvaros. Varētu teikt, ka iepriekš aprakstītie darbi atbilst šim virzienam.

Otrs ceļš ir raksturojams ar jaunu ideju un teorētisko koncepciju atklāšanu un darbu pie tām koncepcijām, kas līdz šim nav vēl iemantojušas plašu atzīību un pielietojamību. Šis ceļš, protams, ir daudz grūtāks un sarežģītāks, jo te teorija vairāk strādā „pati par sevi” un šī virziena līderi parasti ir izteikti izcili un ģeniāli zinātnieki, kuru loma zinātnē ir vispāratzīta patiesība.

Latvijas kodolteorētiķiem par tādu līderi 1985. gadā kļuva profesors Vladislavs Vanags (1930–1990), kas vadīja kodolteorijas pētījumu grupu Lietuvas ZA Teorētiskās fizikas un astronomijas institūtā Viļņā. Sadarbības periodu ar prof. V. Vanaga grupu var saukt par Salaspils kodolteorētiķu “zelta laikmetu” (1985–1990).

Šīs teorētiķu grupas zinātniskās darbības virziens balstījās uz algebrisko un grupu teorijas metožu pielietojumiem kodolteorijā. Atomkodolam, kas sastāv no A nukloniem, tā vispārīgais precīzais mikroskopiskais Hamiltona operators ir atkarīgs no $3A$ telpiskajiem un $4A$ spina-izospina mainīgajiem, kā arī no izvēlētajiem nuklonu-nuklonu mijiedarbības potenciāla. Kvantu mehānikas Šrēdingera vienādojuma atrisināšana šādam Hamiltona operatoram ar vairākiem simtiem mainīgo stipri pārsniedz mūsdienu skaitlisko metožu un datortehnikas iespējas. Viens no veidiem, kā uzdevumu vienkāršot un atrisināt, ir V. Vanaga izstrādātā ierobežotās dinamikas metode. Saskaņā ar to ortogonālā grupa $O(A-1)$, kas atbilst rotācijām $(A-1)$ -dimensiju telpā, tiek izmantota kā papildu (slēptās) simetrijas grupa rotāciju grupai 3 -dimensiju telpā $SO(3)$. Līdz ar to kodola pilnā simetrijas grupa ir $SO(3)\times O(A-1)$ un, paplašinot šo simetriju līdz unitārai, iegūst stipri ierobežotās dinamikas modeļa (SRDM – *Strictly Restricted Dynamics Model*)

Hamiltona operatoru, kuru raksturo simetrijas grupa $U(3) \times U(A-1)$ un kuram atbilstošo Šrēdingera vienādojumu var precīzi atrisināt.

SRDM modeļa priekšrocība ir tā principiālais raksturs, ievērojot visus kodola sastāvā ietvertu nuklonu mainīgos un attiecīgos saglabāšanās likumus. Tas dod iespēju dziļāk izskaidrot nuklonu kolektīvo kustību (rotāciju, vibrāciju) kodolā, kuras aprakstam fenomenoloģiskajos modeļos izmanto tikai dažus ar klasiskās fizikas priekšstatiem saistītus mainīgos. Taču, lai veiktu aprēķinus ar šo modeli, ir jāizmanto ļoti sarežģīts grupu teorijas matemātiskais aparāts, kuru praktiski var izmantot tikai ierobežotam kodolu skaitam $Z=N$ līnijas (ar vienādu protonu un neitronu skaitu) apkārtnē, kas ne vienmēr saskan ar eksperimentatoru interesēm un iespējām.

Šī “zelta laikmeta” periodā Salaspils kodolteorētiķiem izveidojās ļoti auglīga sadarbība ar Viļņas kodolteorijas grupu. Latvijas puses pētījumos piedalījās *Dr. phys.* J. Tambergs, *Dr. phys.* T. Krasta un jaunais pētnieks J. Ruža (1957), bet no Lietuvas puses – prof. V. Vanags, *Dr. phys.* L. Sabaliausks (1942) un *Dr. phys.* O. Katkevičius (1957). Drīz vien šī grupa tika paplašināta, iekļaujot tajā Dr. H. A. Kastiljo Alkarass (1937) no Sanpaulu universitātes (*Universidade Estadual Paulista*) Teorētiskās fizikas institūta (Brazīlija). Tā izveidojās Lietuvas-Brazīlijas-Latvijas sadarbības grupa kodolteorijā, kas pastāvēja apmēram 20 gadus (1985–2005).

Lai labāk raksturotu šīs grupas darbību, tabulā ir apkopoti tās pastāvēšanas laikā publicēto kopīgo zinātnisko darbu skaitliskie rādītāji.

1. tabula

Lietuvas-Brazīlijas-Latvijas kodolteorijas sadarbības grupas kopīgās publikācijas (1985–2005)

	1985–1990	1991–2000	2001–2005	Kopā
Raksti žurnālos	5	6	5	16
Preprinti	2	1	-	3
Raksti konferenču materiālu krājumos	1	8	3	12
Konferenču tēzes	4	19	5	28
Pavisam	12	34	13	59

No šīs tabulas ir redzams, ka “zelta laikmetā” iegūtās iestrādes impulss ir bijis pietiekami spēcīgs, lai vēl desmit gadus pēc prof. V. Vanaga nāves (1990) nodrošinātu pietiekami ražīgu kopīgo publikāciju līmeni. Šajā laikā J. Ruža pabeidza un aizstāvēja fizikas doktora disertāciju “Kodolu īpašību pētījumi ierobežotās dinamikas modeļa ietvaros” (1993), kā arī J. Tambergs – habilitētā fizikas doktora disertāciju: “Fenomenoloģiskās (vispārinātā modeļa, bozonu mijiedarbības) un mikroskopiskās (ierobežotās dinamikas) pieejas izmantošana kodolu struktūras interpretācijai” (1997), kurā tika apkopoti gan iepriekšējā posma fenomenoloģisko modeļu pētījumu (pēc 1977. g.), gan arī ar ierobežotās dinamikas metodi veikto pētījumu rezultāti.

Pēc 2000. gada šīs grupas darbībā aizvien jūtāmāk sāka izpausties tāda zinātniskā līdera trūkums kāds bija prof. V. Vanags, kā arī ļoti nelabvēlīgie finansiālie apstākļi fundamentālajiem pētījumiem Latvijā. Tas arī noveda pie Lietuvas-Brazīlijas-Latvijas kodolteorijas grupas darbības apsūkuma, kaut arī daži pētījumi ierobežotās dinamikas metodes virzienā joprojām turpinās (16).

Teorētiskie pētījumi kodolfizikā Latvijā pēc 1991. gada

Kodolfizikas teorētisko pētījumu raksturīgākā iezīme jaunajos apstākļos Latvijā pēc 1991. gada ir darbības virzienu fragmentācija, pastāvot vienlaikus dažādām diezgan atšķirīgām tēmām. Paralēli iepriekšējā nodaļā apskatītajiem pētījumiem ierobežotās dinamikas metodes virzienā vairākiem pēdējiem Salaspils kodolreaktorā eksperimentāli pētītajiem kodoliem tika veikti arī daži aprēķini fenomenoloģiskā vispārinātā modeļa (sk. 3. nod.) ietvaros (*Dr. phys.* A. Afanasjevs, *Dr. phys.* T. Krasta). Divas nozīmīgākās jauno teorētisko pētījumu tēmas ir:

- 1) kodolu augsto spinu stāvokļu pētījumi, izmantojot piespiedu rotācijas modeli un relativistisko vidējā lauka metodi;
- 2) simetrijas un haosa koncepciju izmantošana kvantu sistēmu pētījumos.

Šīs tēmas apskatīsim nedaudz sīkāk.

Kodolu augsto spinu (impulsa momentu) ekstremālo stāvokļu intensīvi pētījumi Rietumos sākās jau 1970. gados, un pašlaik tas ir viens no vadošajiem virzieniem kodol-spektroskopijā, nomainot tradicionālo “zemo spinu” stāvokļu spektroskopiju, uz kuru attiecas lielākā daļa no 3. nodaļā apskatītajiem darbiem. Šī virziena eksperimenti tiek veikti ne vairs kodolreaktoros, bet gan uz daļiņu paātrinātājiem, izmantojot sarežģītu un dārgu multidetektoru tehniku, un tādus eksperimentus pa spēkam ir veikt vienīgi lielos kodolpētījumu centros.

Augsto spinu stāvokļu teorētiskajam aprakstam izmanto tā saucamo piespiedu rotācijas (*cranking*) ideju, pēc kuras sakarība starp kodola rotācijas kustības aprakstu un neatkarīgo nuklonu kustību kodola vidējā laukā tiek apskatīta rotējošā atskaites sistēmā. Kodolam ļoti ātri rotējot (pie augstām spina vērtībām), līdz ar kodola ierosmes enerģijas pieaugumu var mainīties arī tā deformācijas forma. Tas rada iespēju kodolam pie lielām ierosmes enerģijām nonākt ekstremālos stāvokļos, kurus raksturo vairāki potenciālās enerģijas minimumi (“potenciālās bedres”), un katrā no tām var pastāvēt sava ierosināto līmeņu sistēma, kas arī eksperimentāli tiek novērots. Kodola relativistiskajā vidējā lauka teorijā šī lauka raksturlielumi un parametri tiek iegūti saskaņā ar moderno priekšstatu par kodolspēkiem kā mezonu apmaiņas spēkiem.

Šim pētījumu virzienam *Dr. phys.* A. Afanasjevs pievērsās pēc doktora disertācijas aizstāvēšanas (1993), strādājot ārzemju zinātniskajos centros Dānijā, Zviedrijā, Vācijā un citur. Intensīvā un ļoti produktīvā darba rezultātā, sadarbojoties ar vairākām ārvalstu teorētiķu un eksperimentatoru grupām, tapa viņa habilitētā fizikas doktora disertācija: “Rotējošo kodolu ekstremālo stāvokļu teorētiskie pētījumi” (1999). Pašlaik *Dr. habil. phys.* A. Afanasjeva pētnieciskā un pedagoģiskā darbība, pievēršoties arī dažām citām tēmām (kodolu astrofizika u.c.), sekmīgi turpinās ASV.

Otrā jaunā tēma ir simetrijas un haosa koncepciju izmantošana kvantu sistēmu pētījumos, kas galvenokārt ir vērsta uz kvantu haosa parādību izpēti kodolspektroskopijā izmantojamo modeļu gadījumos.

Tajā gadījumā, ja dotā kodola modeļa ietvaros Šrēdingera vienādojumu var precīzi atrisināt un tā atrisinājumiem, kurus raksturo atrastās attiecīgo bāzes stāvokļu viļņu funkcijas, ir diagonāla forma (t. i., šīs funkcijas nesajaucas savā starpā), tādai situācijai piemīt augsta simetrijas pakāpe un tā atbilst regulārai kustībai kvantu mehānikas gadījumā. Dažādu mijiedarbību ievērošana starp vairākiem kustību tipiem (piemēram, starp viendaliņu un kolektīvo kustību) izraisa bāzes stāvokļu viļņu funkciju sajaukšanos, simetrijas pakāpes pazemināšanos un kvantu haosa iestāšanos dotā kvantu stāvokļa

(enerģijas līmeņa) aprakstā. Galu galā, kad šī bāzes stāvokļu viļņu funkciju sajaukšanās kļūst ļoti spēcīga, tad apskatāmo kvantu stāvokli vairs nevar raksturot ar kādu vienu, dominējošo bāzes stāvokļu funkciju komponenti, kas atbilst dziļa kvantu haosa stāvoklim un pilnīgam simetrijas zudumam apskatāmajā uzdevumā. Šīs parādības raksturo vairāki kvantu haosa kritēriji, un to izpēte dažādu kodolu modeļu gadījumos ir šīs tēmas mērķis.

Šai pētījumu tēmai *Dr. habil. phys. J. Tambergs* sāka pievērsties kopš 2002. gada, pašlaik tajā strādā arī viens LU doktorantūras un viens LU bakalaurantūras students, un par šo tēmu jau ir publicēti vairāki darbi.

Secinājumi

Nonaidzot šo nelielo teorētiskās kodolfizikas vēstures apskatu Latvijā varam izteikt dažus vispārīgus apsvērumus par tās likteņiem laika gaitā.

1. Pirmais mēģinājums iesākt kodolfizikas teorētiskos pētījumus Latvijā (A. Apinis, 1936–1938) neguva turpinājumu pēc 1940. gada politisku iemeslu dēļ.
2. Nākamais mēģinājums attīstīt kodolteoriju padomju laikos bija veiksmīgāks, pateicoties PSRS 60. gadu politikai veidot lokālos kodolpētniecības centrus perifērijā (Salaspils kodolreaktors, 1961–1998) un nepieciešamībai interpretēt eksperimentu rezultātus.
3. Fundamentālāki kodolteorijas pētījumi Salaspilī kļuva iespējami, sadarbojoties ar augsta līmeņa teorētiķu grupu Viļņā (“zelta laikmets”, 1985–1990).
4. Pēc 1991. gada teorētiskos kodolfizikas pētījumus Latvijā raksturo zinātnisko tēmu fragmentācija. Turpmākā eksperimentālo un teorētisko kodolfizikas pētījumu nākotne Latvijā pēc Salaspils kodolreaktora slēgšanas ir apdraudēta Latvijas valdības zinātnes politikas un jaunas izcilu zinātnisko līderu paaudzes trūkuma dēļ.

Redzams, ka teorētiskās kodolfizikas vēsture Latvijā ir apmetusi it kā lielu loku. Mazā valstī, pirmskara Latvijā, fundamentālā kodolfizika varēja sākties kā teorētisko pētījumu virziens, kas neprasa lielus materiālos ieguldījumus. Pēc tam, PSRS lielvalsts laikā, kad zinātnei tika atvēlēti daudz lielāki līdzekļi, teorētiskā kodolfizika vispirms varēja attīstīties kā eksperimentālo kodolspektroskopiju pavadošs virziens un tikai pēc tam pievērsties savām “iekšējām” interesēm un vajadzībām. Pēc 1991. gada, Latvijai atkal nonākot mazas, neatkarīgas valsts statusā, apstākļi fundamentālajai kodolfizikai vēlreiz mainās tai par sliktu.

Atoma kodols pēc izmēriem (10^{-13} cm) ir aptuveni piecas lieluma kārtas mazāks par atoma izmēriem (10^{-8} cm). Lai gan nepastāv tieša apgriezti proporcionāla sakarība starp šo objektu izmēriem un to pētniecībai nepieciešamo finansiālo nodrošinājumu, tomēr zināma korelācija starp šiem lielumiem ir novērojama. Tas kaut kādā mērā izskaidro kodolfizikas un atomfizikas attīstības atšķirīgos likteņus Latvijā.

Autors izsaka pateicību *Dr. habil. phys. U. Ulmanim* par šīs pētījumu tēmas ierosināšanu, *Dr. phys. J. Jansonam* par atbalstu un palīdzību iegūt vēsturiskos materiālus par docentu A. Apini un *Dr. phys. T. Krastai* par palīdzību šī raksta noformēšanā.

VĒRES

1. **Tambergs, J.** History of Theoretical Nuclear Physics in Latvia (1936–2006). *Historiae Scientiarum Baltica '06. Abstracts of XXII Baltic Conference on the History of Science*. Vilnius, October 5–6, 2006, 1, 35–36.
2. **Tambergs, J.** Teorētiskās kodolfizikas vēsture Latvijā: 1936–2006. *Latvijas Universitāte, 65. konferences programma, 2007. gada janvārī-aprīlī*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2007, 120.
3. Latvijas Universitātes lekciju un praktisko darbu saraksts 1939./1940. mācības gadam. Latvijas Universitāte, Rīgā, 1939.
4. Latvijas Universitātes lekciju un praktisko darbu saraksts 1934./1935. mācības gadam. Latvijas Universitāte, Rīgā, 1934.
5. **Jansons, J.** *Fizikas profesors Fricis Gulbis*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006.
6. **Jansons, J.** *LU Fizikas institūts un tā fiziķi (1919–1944)*. (Grāmatas manuskripts) *Latvijas Universitāte. 65. konferences programma, 2007. gada janvārī-aprīlī*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2007, 120.
7. **Apinis, A.** Par kosmisko staru absorbciju. Kandidāta darbs. LU Matemātikas un dabas zinātņu fakultāte, 1935 (67 lpp.), LU Fizikas vēstures krātuvē.
8. **Apinis, A.** Zur Wechselwirkung zwischen den schweren Teilchen nach der Theorie von Fermi. *Latvijas Universitātes Raksti, Matemātikas un dabas zinātņu fakultātes serijs*, III, 4, 1938, 115–123.
9. **Apinis, A.** Piezīmes par supravadišanas dabu. *Latvijas Universitātes Raksti, Matemātikas un dabas zinātņu serijs*, III, 8, 1939, 265–272.
10. **Апинис, А. А.** Основы теории движения излучающего тела. *Latvijas Lauksaimniecības Akadēmijas (LLA) Raksti*, VIII sēj., 1959, 93–108.
11. **Апинис, А. А.** Основы теории движения излучающего тела. III Релятивистская теория движения излучающего тела. *LLA Raksti*, X sēj., 1960, 189–209.
12. **Апинис, А. А.** Уравнение движения излучающего тела в обобщенных координатах. *LLA Raksti*, XI sēj., 1962, 145–150.
13. Latvijas Zinātņu akadēmijas akadēmiķis Pēteris Prokofjevs. *Biobibliogrāfija. Sērija: Latvijas Zinātnieki*. Latvijas Zinātņu akadēmija, LU Cietvielu fizikas institūts, Latvijas Akadēmiskā bibliotēka. Red. T. Krasta, Rīga, 2000.
14. **Ulmanis, U., Bērziņš, J.** LZA īstenais loceklis Pēteris Prokofjevs un kodolfizikas attīstība Latvijā. *LU Raksti*, 693. sēj.: *Zinātņu vēsture un muzejniecība*. Zinātniskais red. prof. M. Baltiņš, Rīga: Latvijas Universitāte, 2006, 108–113.
15. **Tambergs, J.** In Memory of Prof. V. Vanagas. Introduction to bibliography. *In: Vladas Vanagas (Bibliography)*. Comp. E. Makariūnene. Institute of Physics, Institute of Theoretical Physics and Astronomy, Lithuanian Physical Society, Vilnius, 1996, 10–13.
16. **Krasta, T., Katkevičius, O., Castilho Alcaras, J. A., Ruža, J., Tambergs, J.** Stipri ierobežotās dinamikas modeļa izmantošana izospina simetrijas efektu aprakstam kodolos ar $4 \leq A \leq 40$. *LU CFI 23. zinātniskās konferences, vēltāts LU profesora Ilmāra Vītola 75 gadu atcerei, referātu tēzes*. Rīga: LU CFI, 2007, 13.–15. februāris, 13.

Summary

The history of theoretical nuclear physics in Latvia is described, starting from its symbolic beginning (A. Apinis, 1936–1938), including its active development during Soviet period as well as the status after 1991, characterized by the fragmentation of studies over diverse directions.

**Edvīns Stumburs (1924–2003) –
kodolfiziķis, ātro neitronu reaktoru pionieris**
*Edvins Stumburs (1924–2003), Nuclear Physicist, the
Pioneer of Fast Neutron Nuclear Reactors*

Valdis Gavars

Izpētes un attīstības departaments

AS “Latvenergo”

Pulkveža Brieža ielā 12, Rīgā LV-1230

Tel. 7728368, e-pasts: valdis.gavars@latvenergo.lv

Uldis Ulmanis

LU Cietvielu fizikas institūts

Ķengaraga ielā 8, Rīga, LV-1063

Tel.7944084, e-pasts: ulman@latnet.lv

2006. gadā pagāja 50 gadu, kopš Eiropā tika iedarbināts pirmais ātro neitronu kodolreaktors. Tas notika Maskavas tuvumā – Obņinskā, tā galvenais konstruktors un galvenais inženieris bija latvietis Edvīns Stumburs.

Atslēgvārdi: kodolreaktors, ātrie neitroni, kodoldzinējs, Obņinska (Krievija).

Edvīns Stumburs dzimis 1924. gadā Ļeņingradā. Viņa tēvs Aleksandrs Stumburs (dz. 1896. g.) cēlies no Vidzemes kalpu ģimenes, bijis Padomju Savienības Kara aviācijas komisāra palīgs, miris 1933. g. Māte Anna Auguste Matisone (dz. 1893. g.) cēlusies no Limbažu mežsarga ģimenes, bijusi hospitāļa medicīnas māsa. Tēva māsas vīrs Vilis Volcītis, Ļeņingradas pilsētas rajona kompartijas vadītājs tika represēts 1937. gadā. Arī tēva brālis Alfreds Stumburs, Padomju Savienības Baltijas flotes aviācijas štāba priekšnieks, tika represēts 1937. gadā.

Edvīns Stumburs no 1930. gada dzīvoja Maskavā. Jau mācoties 9. klasē, viņš izrādīja pirmo interesi par kodolfiziku – piedalījās akadēmiķa A. Jofes lekcijā un izlasīja Ukrainas akadēmiķa A. Leipunskā grāmatu “Kodolu dalīšanās”. 1941. gadā Edvīns Maskavas pionieru namā pats nolasīja lekciju “Atoma kodols”. Sākoties Otrajam pasaules karam, Edvīns pārcēlās uz Alma-Atu, kur uzsāka mācības Kazahijas Valsts universitātē. Universitātes Fizikas un matemātikas fakultātē pasniedzēju vidū bija profesori un akadēmiķi, A. Jofes skolnieki, kas evakuējušies no Maskavas un Harkovas. E. Stumburs apmeklēja zinātniskos seminārus, kuri, kā viņš vēlāk atzina, deva daudz vairāk zināšanu nekā lekcijas.

1944. gadā E. Stumburu iesauca armijā un nosūtīja uz fronti, kur viņš piedalījās Kēnigsbergas ieņemšanā. Karam beidzoties, E. Stumburs demobilizējās un 1945. g. gada

novembrī turpināja studijas Maskavas Valsts universitātē. Tur viņš iesaistījās zinātniskajā darbā kodolfizikā, kurā iegūtie rezultāti toreiz bija slepeni. I. Franka (Nobela prēmijas laureāta) laboratorijā izstrādājot diplomdarbu “Joda J^{131} izotopa β -spektrs”, E. Stumburs atklāja jaunas līnijas. Dažus gadus vēlāk šo rezultātu atkārtoja ASV, kur tas tika publicēts. Kopā ar laborantu V. Malihu (nākamo Ļeņina prēmijas laureātu) E. Stumburs pamatoja un deva tehnisko risinājumu Vilsona gāzes kameras pārveidošanai par šķidrums kameru. Taču vadība šī priekšlikuma realizāciju atlika. 1960. gadā par šīs šķidrās kameras radīšanu amerikānim Donaldam Glaseram piešķīra Nobela prēmiju.

E. Stumburs universitāti pabeidza ar izcilību un 1950. gadā. A. Leipunskis uzaicināja E. Stumburu darbā uz Obņinsku (100 km no Maskavas), kur sāka veidoties jauns kodolcentrs – Fizikāli enerģētiskais institūts (FEI). E. Stumburs darbu FEI uzsāka O. Kazachkovska laboratorijā ar pētījumiem par neitronu absorbciju urānā. 1952. gadā Edvīns apprecējās ar kursa biedreni Innu Šeinkerī, ar kuru strādāja un dzīvoja kopā Obņinskā līdz mūža beigām. Pēcnācēju viņu ģimenē nav.

Edvīnam bija skaļa balss, gandrīz bass. Viņš labprāt uzstājās un deklamēja dzejoļus, aizrāvās ar gleznošanu, viņam kopā ar Innu patika atpūsties Krimā.

FEI Edvīns strādāja kopā ar vācu kodolfiziķiem, kuri bija mobilizēti šim darbam (kara beigās no Vācijas pārvesti uz Padomju Savienību). Lai ar viņiem saprastos, Edvīna krekla vienā kabatā bija krievu-vācu un otrā kabatā – vācu-krievu vārdnīca. Edvīnam bija “atskabargains” raksturs, viņam patika diskutēt, tāpēc aizkavējās viņa uzņemšana komunistiskajā partijā, jo darba biedri viņu bija raksturojuši šādi: “Mums nav pretenziju par viņa darbu, bet kā topošais komunisti viņš varēja izdarīt vairāk!”

Stumburs ir aktīvi piedalījies pirmās atomelektrostācijas radīšanā. Te viņa uzdevums bija kodolreaktora vadības sistēmas izveidošanas zinātniskā uzraudzība. Atomelektrostaciju, kurā pirmo reizi kodolenerģiju pārvērta elektrībā, iedarbināja Obņinskā 1954. gadā. Šis AES kodolreaktors darbojas ar lēnajiem jeb „siltuma” neitroniem, par kodoldegvielu izmantojot ^{235}U , kurš dabīgā urānā ir tikai 0,7%. Pārējā daļa ir ^{238}U .

Ātro neitronu kodolreaktora radīšanas iniciators bija Ukrainas akadēmiķis A. Leipunskis. Galvenā šo reaktoru priekšrocība ir kodoldegvielas atražošana, t. i., neierobežota kodolenerģijas izmantošana, par kodoldegvielu izmantojot arī ^{238}U .

Valdība uzskats, ka ātrie neitroni izsauc “atomsprādzienu”, un nav iespējams radīt kodolreaktoru ar to izmantošanu. Lai varētu radīt tādu reaktoru, bija daudz teorētiski neatrisinātu problēmu. Leipunskis uzsāka šo problēmu risināšanu, iesaistot tajā daudzus FEI darbiniekus. E. Stumburam viņš uzticēja *galvenā konstruktora* pienākumus. Summējot dažādu speciālistu priekšlikumus, Stumburs radīja vairāk nekā desmit reaktora kopainu variantus, no kuriem izdevās izveidot vienu darbaspējīgu variantu. E. Stumbura radīto ātro neitronu kodolreaktora BR-2 projektu apstiprināja “Sredmaša” (t. i., atomenerģijas) ministrs E. Slavskis. Tajā par kodoldegvielu izmantoja metālisku plutoniju, kā siltumnesēju – dzīvsudrabu, un tā jauda bija 100 kW.

Ātro neitronu reaktora BR-2 būvi vadīt arī uzticēja E. Stumburam. Nedaudz vēlāk viņš tika nozīmēts par šī reaktora *galveno inženieri*. Tika uzbūvēta īpaša ēka, radīts reaktors ar aktīvās zonas tilpumu 2 litri, izveidotas aizsardzības sistēmas, uzpildīts dzīvsudrabs. Reaktoru BR-2 iedarbināja 1956. gada 14. februārī. Tas bija pirmais šāda tipa reaktors Eiropā. Nākamo iedarbināja Anglijā 1959. gadā. Pasaulē pirmo ātro neitronu reaktoru iedarbināja ASV 1951. gadā.

Sekmīga BR-2 radīšana ļāva Padomju Savienībā radīt veselu paaudzi ātro neitronu reaktoru, no kuriem lielākais – BN-600 – vēl joprojām darbojas Jekaterinaburgā.

E. Stumburam pēc BR-2 radīšanas uzdeva nodarboties ar jaunu kodoldzinēju izveidi transportam un kosmiskiem aparātiem. Transportam bija vajadzīgi mazgabarīta augstas temperatūras reaktori ar augsti bagātinātu urānu un berilija atstarotāju. E. Stumbura vadībā kritiskos standos tika pārbaudītas desmitiem šādu reaktoru konstrukciju. Darbi bija slepeni, par tiem publikācijas neparādījās.

Kosmiskajās programmās E. Stumburam bija cieša sadarbība ar M. Keldiša un S. Koroļeva vadītajiem birojiem. Kopējiem spēkiem tika radīti kodolreaktori “Bouk” un “Topaz”, kurus izmantoja vairākos desmitos zemes pavadoņu. Žurnālā “Наука и жизнь” 2003. gada Nr.10 rakstā “Kosmosā ar kodoldzinēju” minēts, ka E. Stumburs ir viens no galvenajiem autoriem raķetes 3,6 tonnas kodoldzinējam, kuru 1970. gadā izmēģina Semipalatinskas kosmodromā.

Tālākajā periodā E. Stumburs pievērsās kodolreaktoru fizikas teorētiskajiem jautājumiem. 1976. gadā viņš publicēja monogrāfiju “Ierosmes teorijas izmantošana kodolreaktoru fizikā”. Godinot sava skolotāja simtgadi, Stumburs 2003. gadā publicēja traktātu “A. Leipunška desmit gudrības”. Tajā analizētas problēmas par zinātnisko semināru efektivitāti, zinātnieka darbu, fiziķa eksperimentatora darbu, savstarpējo ētiku, iekļaušanos kolektīvā, zinātnisko ideju iedīgļiem u. c.

E. Stumburs ilgus gadus bija FEI pārstāvis Kurčatova institūta Zinātniskajā padomē Maskavā un žurnāla “Atomizdat” redakcijas loceklis.

E. Stumburs uzturēja ciešas saites ar Latviju, apmeklēja savas māsiņas Metu Rusmani, Aiju Vītiņu un Aiju Šulci.

Aijai Šulcei viņš ir rakstījis:

- 28.06.74. “Atkal netieku pie Tevis. Zinātnes darbs ir bezdibeniska ūdens krāce, kura ievēl visu cilvēka spēku, laiku, domas un gribu tā, ka nav nekādas spējas atdot vajadzīgo lomu ģimenei un radniekiem!”
- 16.12.92. “Kā jums tagad klājās šajos nenoteiktajos laikos? Var saprast, ka Latvijas pilsoņu pilntiesības jūs saņemsiet. Bet mēs, kas dzimuši Krievijā, nesaņemsim.”
- 31.01.97. “Liekas, ka kopsavienība Obņinska-Latvija ir gandrīz zaudēta. Man gan negribētos zaudēt vienu no savām piedzimtām valodām: latviešu un krievu. Ja pazaudētu vienu no tām, pazaudēšu arī “pus smadzeņu”.”

Ar Salaspils kodolcentru E. Stumburs uzņēma sakarus pagājušā gadsimta 60. gados. Viņš ieradās kodolreaktorā, dzīvi interesējās par Latvijas darbiem kodoltehnikas jomā un palīdzēja ar padomiem. Tuvāki kontakti viņam bija ar V. Gavaru, U. Ulmani, J. Tīliku un E. Tomsonu. E. Stumburs bija V. Gavara kandidāta disertācijas oponents. Par saviem darbiem, īpaši 50. un 60. gadu periodu, viņš mums tad neko nestāstīja.

Tas, ka E. Stumburs ir pionieris ātro neitronu reaktoru nozarē, kļūva zināms tikai tagad, kad Krievijas presē parādījās publikācijas sakarā ar pirmā reaktora BN-2 piedesmito gadadienu, – reaktora, kura galvenais konstruktors un galvenais inženieris viņš bija bijis.

VĒRES

1. **Лейпунский, А. И., Стумбур, Э. А. и др.** Экспериментальный реактор на быстрых нейтронах БР-2. *Атомная энергия*, 2, 6, 1957, с. 497.
2. **Лейпунский, А. И., Стумбур, Э. А. и др.** *Экспериментальные реакторы на быстрых нейтронах в СССР*. Доклад № 2129 II Женевской конференции, 1958.
3. **Стумбур, Э. А.** Теорема об интеграле реактивности. *Атомная энергия*, 23, 6, 1967, с. 255.
4. **Стумбур, Э. А.** *Применение теории возмущений в физике ядерных реакторов*. Москва : Атомиздат, 1976, 128 с. Библиогр. 158 назв.
5. **Кузнецов, В. А.** Ядерные реакторы космических энергетических установок. Москва : Атомиздат 1977, с.75–80; 230–235.
6. **Ставиский, Ю.** В космос на атомной тяге. *Наука и жизнь*. Москва, 10, 2003, с. 54–61.

Summary

2006 was the year when 50 years ago the first Fast Neutron Nuclear Reactor was started in Europe. It was built in Obninsk, not far from Moscow and its constructor and chief engineer was a Latvian Edvins Stumburs.

Mineralogs profesors Oto Mellis (1906–1970) *Mineralogist Professor Oto Mellis (1906–1970)*

Ilgars Grosvalds, Uldis Alksnis

LU, RTU Latvijas Ķīmijas vēstures muzejs
Kronvalda bulv. 4, Rīga, LV-1586
Tālr. 7322917

Angelīna Zabele

LU Ģeoloģijas muzejs
Alberta iela 10, Rīga, LV-1010
Tālr. 7333081, e-pasts: azabele@lanet.lv

Profesors Oto Mellis ir izcilākais latviešu mineralogs. O. Meļļa vārds ir izskanējis tālu Eiropā un pasaulē. Savu zinātnisko un pedagogisko darbību viņš sācis Latvijas Universitātē Rīgā kā profesora Borisa Popova skolnieks. Pēc Otrā pasaules kara O. Meļļa tālākā akadēmiskā darbība noritēja Zviedrijā – Upsalā un Stokholmā. Viņš kļuva arī par vienu no ievērojamākajiem šīs Skandināvijas valsts mineraloģiem. O. Mellis ir autors 108 zinātniskiem un populārzinātniskiem darbiem latviešu, vācu, zviedru un angļu valodā (1–108). Viņš minēts 21 dažādā izdevumā (109–130). Materiāli par O. Melli glabājas Latvijas Valsts vēstures arhīvā, Latvijas Vides, ģeoloģijas un metroloģijas aģentūras Ģeoloģijas fondā, Latvijas Ķīmijas vēstures muzejā un LU Ģeoloģijas muzejā.

Atslēgvārdi: Mineralogs, Latvijas Universitāte, Upsalas universitāte, Stokholmas universitāte.

Oto Mellis dzimis 1906. gada 10. martā Krievijas metropolē – Pēterburgā, uz kurieni viņa vecāki bija devušies darba meklējumos no Malienas. No 1913. līdz 1916. gadam viņš mācījās Sv. Annas skolā, bet 1916. gadā iestājās Pēterburgas Ķeizariskajā komercskolā, kuru pēc Oktobra revolūcijas 1921. gadā pabeidza kā 6. padomju vidusskolu.

Sevišķi smags bija 1919. gads, kad nāves izkopts plāva vienu pēc otra bada nomocītos Pēterburgas iedzīvotājus, nesaudzējot ne jaunus, ne vecus, arī slaveno Pēterburgas krievu mineraloģu Jevgrafu Fjodorovu. Par to vēlāk O. Mellis rakstā „Jevgrafa Fjodorova piemiņai”, citējot kāda Fjodorova asistenta atmiņas, rakstīja: „Vecs, vājš, izdilis no bada, viņš pēdējās dienās tā novārga, ka nevarēja celties no gultas. Es atnācu viņu apciemot. Atnesu viņam maizi, nedaudz un sakaltušu. Viņš kāri ķēra maizi. Iekoda un atlika. „Jūs esat jauns, ēdiet labāk pats, bet man labāk mirt.” (12)

Tomēr Meļļu ģimene smagajos posta un bada gados izdzīvoja. No 1921. līdz 1923. gadam O. Mellis studēja Pēterburgas Fizikas un matemātikas fakultātes Mineraloģijas un ģeoloģijas nodaļā, specializējās kristalogrāfijā un mineraloģijā pie profesora P. Zemjatčenska (11).

1923. gadā viņš ar vecākiem atgriezās Latvijā, 1924. gadā pabeidza E. Zalcmaņa privātgimnāziju Rīgā un iestājās Latvijas Universitātes Matemātikas un dabas zinātņu fakultātes Dabaszinātņu nodaļā.

Pie J. Fjodorova skolnieka profesora Borisa Popova, kurš vadīja Ķīmijas fakultātes Mineraloģijas katedru un Mineraloģijas institūtu, viņš specializējās mineraloģijā.

Zināšanas speciālajos priekšmetos O. Mellis ieguva, klausoties profesora Ernsta Krausa lekcijas vispārīgajā ģeoloģijā, profesora Borisa Popova lekcijas mineraloģijā, kristalogrāfijā un docenta Marģera Gūtmaņa lekcijas par derīgajiem izrakteņiem, kā arī veicot praktiskos darbus.

O. Meļļa pirmais populārzinātniskais darbs „Mākslīgu dimantu iegūšana” iespiests žurnālā „Daba” 1926. gadā (1). Tam sekoja apraksts „Ceļojums uz Pargasa salu” (5). Viņa pirmie raksti Latviešu konversācijas vārdnīcā: „Cinobrs”, „Chalcedons”, „Dārgakmeņi”, „Dimants”, „Dimanta svārpsts”, „Diorīti” parādās 1928.–1929. gadā (6–11). Līdz 1940. gadam viņa lietpratīgi uzrakstītie raksti enciklopēdijā, kopskaitā ap 70, veido vai veselu minerālu leksikonu alfabētiskā kārtībā.

Jau ar pirmajiem zinātniskajiem darbiem vēl studenta gados viņš parādīja sevi kā talantīgu pētnieku. 1927. gadā, nosakot Somijā Pargasa salā sastopamā minerāla hondrodita $(\text{Mg,Fe})_5(\text{SiO}_4)_2(\text{F,OH})_2$ optiskās īpašības, par ko rakstīts ģeoloģiskos rakstos Zviedrijā (2), Mellis pierādīja, ka tās nav atkarīgas no Fe_2O_3 procentuālā sastāva, kā to uzskatīja Ekermanis. 1928. gadā vācu žurnālā publicētais O. Meļļa darbs par helsinkīta laukakmeņiem Latvijā (3) izraisīja dzīvas laukakmeņu pētnieku diskusijas. Laukakmeņu studijas turpinājās un tika atspoguļotas vairākās zinātniskās (16, 25, 26) un populārzinātniskās (31) publikācijās.

Savas zināšanas O. Mellis ar LU atbalstu 1929. gadā papildināja laukakmeņu pētīšanas kursos Prūsijas ģeoloģijas iestādē Berlīnē, bet 1936. gadā – mineraloģijā – pie profesora V. M. Goldšmita Oslo, kā arī 1943. gadā pie B. Sandera Insbrukā.

Turpinot pētījumus par helsinkītu, 1932. gadā viņš pierādīja, ka helsinkīta epidotam $\text{Ca}_2(\text{Al,Fe})_3(\text{SiO}_4)_3(\text{OH})$ un kvarcam SiO_2 nav primāra magmatiska izcelsme, bet tas veidojies postmagmatiskos procesos (35). O. Meļļa helsinkīta ģenēzes tulkojums izrādījās tik pareizs, ka citi pētnieki to pieņēma, bet helsinkīta magmatiskās izcelšanās pirmais autors Eskola atsacījās no saviem uzskatiem.

O. Melli interesēja ne tikai optiskā mineraloģija, bet arī tās tehniskie līdzekļi. Viņa raksts par krusta galdiņu Fjodorova mikroskopam (18), kas dod preparāta paralēlas pārbīdīšanas iespējas, guva plašu rezonansi. Lieliski zinātnieka attieksmi raksturo viņa apgalvojums lekcijās par optiskajām izpētes metodēm – polarizācijas mikroskops esot instruments mērījumiem, ne tikai teleskops (119). Ar laiku O. Mellis kļuva par autoritāti optiskās mineraloģijas tehnikā. Pie viņa pēc norādījumiem jaunu polarizācijas mikroskopu un citu optisko instrumentu konstrukcijā vērsās pasauleslavenās „Zeiss” un „Leitz” firmas. Laika gaitā par precīziem mērījumiem un tehniskajām iekārtām ir sarakstīti vairāki darbi (83, 87, 89, 99, 102, 106).

„Mellis nelaida garām iespēju papildināties, kur vien varēja, arī Latvijas Universitātē,” raksta profesors Mārtiņš Straumanis. „Pēc rentgena iekārtas iegūšanas 1932. gadā ar Rokfelleru fonda un universitātes atbalstu M. Straumanis ar O. Melli sāk precīzu režģu parametru noteikšanu pēc Debaja un Šērera (*Debye* un *Scherer*) metodes. Jaunā paņēmiena izveidošana sākās kopā ar privātdocentu O. Melli, izstrādājot paņēmieni ļoti plānu preparātu gatavošanai un to novietošanai pašā kameras centrā. Lai izslēgtu kļūdas, kas rodas no filmas sarūkšanas, uzņēmumus izdarīja divas reizes uz divām atsevišķām filmām, bet tās kamerā bija pagrieztas viena pret otru par 180 grādiem. Konstanti tādā veidā varēja precīzi noteikt.” (110) Šī kopdarba rezultāti atspoguļoti publikācijā (55).

No 1929. līdz 1933. gadam O. Mellis strādāja par Ķīmiņas fakultātes Mineraloģijas institūta subasistentu. 1933. gadā viņš beidza Latvijas Universitāti ar dabas zinātņu kandidāta grādu (*cand. rer. nat.*). No 1933. līdz 1935. gadam O. Mellis bija jaunākais asistents, bet no 1936. gada – vecākais asistents. Šai laikā viņš izstrādāja habilitācijas darbu petrogrāfijā, un 1937. gadā viņu ievēlēja par privātdocentu.

Kopā ar mineraloģijas institūta vadītāju profesoru Borisu Popovu O. Mellis veica kristalogrāfijas un mineraloģijas praktisko darbu uzlabošanu. No 1939. gada Penfilda goniometru vietā, kurus lietoja Vakareiropā, izmantoja Popova teodolīta kontaktgoniometrus, kas ievērojami vienkāršoja darbus. Lai padziļinātu studentu zināšanas, O. Mellis latviski pārtulkoja B. Popova mācību grāmatu kristalogrāfijā (17), kas iznāca 1930. un atkārtoti 1937. gadā. Otrajā pārstrādātajā izdevumā kristāli bija iedalīti pēc samērā vienkāršas un racionālas Fjodorova institūtā pieņemtās klasifikācijas, kas atviegloja kristālu formu nosaukumu iegaumēšanu. Minerālu noteikšanai pat trīs reizes izdeva O. Meļļa pārtulkoto B. Popova grāmatu „Optiskais noteicējs svarīgākiem iežos sastopamiem minerāliem” (4).

O. Meļļa devumu augstu novērtēja viņa skolotājs B. Popovs atsaucsmē ievēlēšanai docenta amatā: „Privātdocents Oto Mellis, kas manā vadībā ir specializējies mineraloģiskā petroloģijā, pazīstams man kā erudīts un apzinīgs zinātnieks ar daudzpusīgām interesēm savas specialitātes robežās. Viņa iesniegtie darbi, kas pa daļai veikti manā personīgā vadībā, ir vērtīgas zinātniskas etīdes un pētījumi. Lielākajā daļā no tiem izteiktas jaunas idejas, kas visas apstiprinātas ar pozitīviem pierādījumiem. Sevišķu ievērtību pelna: 1) *Beitrag zur Kenntnis der optischen Eigenschaften des gesteinsbildenden Chondrodits von Pargas*, Geol. Fören. i. Stockholm Förhandl. 1927, 220–228, kurā minētās jaunās chondrodīta optiskās konstantes atšķiras no līdz šim zināmām. Pētījums izdarīts lietojot Fjodorova metodi un rezultāti sniegti Fjodorova projekcijā; 2) *Zur Genesis des Helsinkits*, Geol. Fören. i. Stockholm Förhandl. 1932, 419–435. Šinī pētījumā, kas arī izpildīts lietojot Fjodorova metodi, helsinkīta izcelšanās sniegta jaunā apgaismojumā, kas ievērojami ietekmēja uzskatu attīstību par šā ieža ģenēzi. Darbs izpelnījies ievērtību ārzemju zinātniskā literatūrā ar virkni vispozitīvāko atsauksmju; 3) *Ein bequemer Kreuztisch für Fedorow-Mikroskope*, Z. f. Min. etc. A. 1930, 396–399. Šinī rakstā Mellis proponē jaunu uzlabojumu Fjodorova mikroskopu palīdzinstrumentārijam, kas dod iespēju ērti izdarīt preparātu paralēlo pārbīdīšanu mikroskopā un pāreju no viena minerāla grauda uz otru bez orientējuma maiņas. Meļļa galdīņš atzinīgi novērtēts V. Nikitina grāmatā „Die Fedorow-Metode” 1939. g. Arī pārējos Meļļa darbos jūtama personīgā iniciatīva un cenšanās pēc jauninājumiem.” (130)

Ar saviem pētījumiem O. Mellis kļuva pazīstams Skandināvijas valstīs, un 1935. gadā viņu ievēlēja par Somijas Ģeologu biedrības biedru, 1937. gadā – par Zviedrijas ģeologu biedrības biedru. Viņš bijis Ģeoloģijas Savienības (Vācijā), Vācijas ģeoloģijas biedrības, Biedrības morēnu pētīšanai (Vācijā), Paleontoloģijas biedrības Berlīnē biedrs. 1936. gadā Mellis kā Latvijas Universitātes pārstāvis piedalījās Somijas Ģeologu biedrības 50 gadu jubilejas svinībās, 1937. gadā – Starptautiskajā ģeologu kongresā Maskavā. Zinātniskos nolūkos viņš apceļoja Igauniju, Somiju, Poliju, Vāciju, Austriju, Šveici, Čehoslovākiju, Franciju, Zviedriju un Norvēģiju. 1939. gadā Somijas valdība viņam piešķīra Baltās rozēs ordeni. Par Latvijas helsinkīta laukakmeņu un limonīta atradņu pētījumiem viņam 1930. un 1939. gadā piešķirta Kr. Barona prēmija.

O. Mellis pievērsa lielu uzmanību Latvijas iežiem un minerāliem: kalcītam, ģipšakmeņim, purva rūdai (limonītam), krāsu zemei un smilšakmeņiem.

1934. gadā žurnāls „Daba un Zinātne” publicēja O. Mellis apcerējumu „Kalcīta kristāli” ar 16. gs. dabaszinātnieka Encēlija moto: „Daba brīnišķīgā kārtā zemes iekšienē atveido ģeometriju” (50).

Viņš rakstīja: „Kādā vasaras dienā, klejojot gar Daugavas klinšainiem krastiem, netālu no Salaspils dolomīta dobumos un plaisās atradu daudzus minerāla kalcīta (kaļķa špata CaCO_3) kristālus, kas mani pārsteidza ar labi veidotām plāksnēm un dzidrumu. Es nepārspilēšu, teikdams, ka uz kalcīta CaCO_3 kristālu pazīšanas lielā mērā dibinās visa tagadējā kristalogrāfija un petrogrāfija (mācība par iežiem). Aplūkojot kristālus tuvāk, var redzēt, ka tie sastāv vai nu no šaurleņķa romboedra, vai arī skaloedra (kristāla forma, kas sastāv no 12 nevienādmalu trijstūriem) plāksnēm. No tīra ūdens šķīduma rodas tikai romboedra formas kristāli, bet jau nelieli dažādu vielu piemaisījumi (ģipsis, magnijs, sāļi) veicina komplicētu kristāla formu rašanos.” (50)

1937. gadā O. Mellis publicēja īsu ziņojumu par Nāvessalas šķiedru ģipsi $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ un tajā sastopamo konusveida celestīnu SrSO_4 . Viņš noskaidroja, ka celestīns nav šķiedru ģipša pseidomorfoze, bet radies kopā ar ģipsi (65). Turpinot pētījumus, O. Mellis izstrādāja doktora disertāciju „Studijas par Latvijas šķiedrģipsi un šķiedru celestīna uzbūvi un ģenēzi”, ko aizstāvēja 1943. gada 20. maijā un ieguva *Dr. rer. nat.* grādu (126). Taču ar to šai tematikai punkts netika pielikts. Par jaunām detaļām un niansēm šķiedru ģipša un celestīna kristalizācijas apstākļos vēlākos gados iznāca vairākas publikācijas (85, 88, 90). Krājās skrupulozu studiju rezultāti par klivāžas veidošanos ģipšos, ieslēgumu sastāvu un orientāciju, to ietekmi uz krāsu, struktūru un tekstūru. Diemžēl šie pētījumi palika nepabeigtos manuskriptos un netika publicēti (119).

Darbā „Limonīta atradnes Latvijā” (72) O. Mellis ir savācis ziņas par 200 purva rūdas jeb limonīta atradnēm. Sastopami irdenie limonīti ar 30–40% lielu Fe_2O_3 saturu un blīvie limonīti – ar 70–80% Fe_2O_3 saturu. Irdenie limonīti lielākos vai mazākos daudzumos satur CaCO_3 un silikātus; tos izmanto kā krāsu zemes jeb okerus. Taču šīm iegulām irniecīga praktiska nozīme (77).

Zemes bagātību pētīšanas institūta veiktajos darbos par Rembates dolomītsmilšakmens izmantošanas iespējām O. Mellis kopā ar savu dzīvesbiedri Irēni, kas ir viņa bijusī studente, ir piedalījies ar plašiem iežu petrogrāfiskiem pētījumiem. Tie publicēti institūta izdevumā 1943. gadā (84), bet sākotnējie spriedumi – jau 1940. gadā (82). Darbā secināts, ka Rembates dolomītsmilšakmens sastāv no labi frakcionētām (85,5 % graudu ar 0,1–0,2 mm lielu caurmēru) smiltīm, kas cementētas ar vidēji 0,2 mm lieliem dolomītu kristāliem $\text{CaMg}(\text{CO}_3)_2$ un nelielu daudzumu sīkvīģžņaina glaukonīta (kālija, arī alumīnija dzelzs vai to silikāts). Vēl sastāvā konstatēts neliels daudzums kālija laukšpata KAlSi_3O_8 un plagioklāza $(\text{Na,Ca})\text{Al}(\text{Al,Si})\text{Si}_2\text{O}_8$. Lai gan Rembates smilšakmens pēc sastāva ir nevienmērīgs iezis ar kārtainu uzbūvi, tas visumā ir derīgs būvniecībai. Par to liecina Finanšu ministrijas ēkas Lielajā Smilšu ielā pirmā stāva fasādes ietērps un Latvijas Mākslas akadēmijas ieejas portāla kolonnas, kas izturējušas laika zoba pārbaudi. Tas lietots arī Dubultu baznīcas altāra sienai un krustam.

1944. gadā, kad fronte tuvojās Rīgai, O. Mellis, baidoties no 1941. gada padomju represiju atkārošanās, ar ģimeni devās trimdā. 1944.–1945. gadā viņš strādāja Greifsvaldes Universitātē, kur sadarbojās ar mineraloģijas profesoru R. Grosu (*Gross*). 1945.–1946. gadā O. Mellim radās izdevība strādāt par ārkārtas profesoru Baltijas Universitātē Hamburgā un Pinebergā.

Pārcēlies uz Zviedriju, O. Mellis no 1946. līdz 1949. gadam strādāja Upsalas universitātē, bet no 1948. gada – paralēli arī Čalmeras Tehniskajā augstskolā Gēteborgā par

profesora pienākumu izpildītāju. Katru nedēļu vilcienā nobrauca 1200 kilometru. 1947. un 1948. gada vasaras viņš pavadīja ģeoloģiskos kartēšanas darbos Lapzemē (117).

1949. gadā O. Mellis pārgāja darbā uz Stokholmas Universitāti. Par to viņš raksta savam kolēģim ģeologam Aleksim Dreimanim: „Sākot ar 1. janvāri sāksu darbu *Stockholm's Högskola*, šoreiz pastāvīgā vietā, kā t. s. *bistradante lärare*, kas tulkojumā izklausās pavisam mulķīgi, proti – palīgskolotājs, bet patiesībā ir diezgan labs postenis ar algu, kas tikai nedaudz zemāka par profesora. Šī vieta atbilst apmēram *associate professor* stāvoklim, jo tanī var tikt tikai ar docenta kompetenci. [...] Praktiskās sekas no šādas iecelšanas ir formāla mana Latvijas grāda pielīdzināšana zviedru augstākajai pakāpei. Tā kā esmu amatā, kas atbilst vācu ārkārtas profesoram, tad citādi nekas nemainās manā reālajā stāvoklī kā tikai alga, kas ievērojami pieaug. Interesanti atzīmēt, ka, lai kļūtu par profesoru, Zviedrijā neprasa doktora pakāpi. Tas ir zināmā mērā pretrunā ar nekrietni augstām prasībām docentūras iegūšanai.” (122)

Un citā vēstulē A. Dreimanim: „Joprojām braukāju katru dienu uz Stokholmu un atpakaļ. Tādā kārtā ikdienā zaudēju četras stundas vislabāko darba laiku. Bet tur neko nevar līdzēt, jo dzīvokļu krīze ir tik liela, vismaz Stokholmā, ka izredzes uz drīzu dzīvokļa dabūšanu ir visai mazas. Citādi nevaru sūdzēties par materiālo labklājību. Pelnu tik daudz, ka varu dzīvot itin brīvi. Esmu arī šo to iegādājies no grāmatām un pat varējis, gan ar zināmu piepūli, iegādāt sev personisko Leica polarizācijas mikroskopu, lai varētu turpināt savus pētījumus ar piecasu galdiņa palīdzību.” (122)

Profesora M. Straumaņa skatījumā: „Mellis bija kluss un nosvērts zinātnieks, kas izvairījās skaļuma un sabiedriskās organizācijas. Viņš mīlēja sēdēt savā labi iekārtotajā kabinetā pie mikroskopiem un atrisināt problēmas, kam viņš uzdūrās, pētot minerālu plānslīpējumus. Viņš visas problēmas apskatīja ļoti kritiski, tādēļ bieži atrada nepiemērotus izskaidrojumus citu zinātnieku darbos. Tomēr viņš visus pārpratumus prata nolīdzināt bez kāda naida. Brīvdienās viņš mīlēja pabraukāt pa jūru, piemēram, ar profesoru Slaucītāju jahtā vēl Latvijas laikos. Viņam pašam bija jahta Stokholmā, ar kuru viņš mēdza pavizināt savus viesus Stokholmas šērās. Viņa dzīvi jo lielā mērā atvieglināja viņa simpātiskā kundze, kas tagad ir iecienīta skolotāja Stokholmā. Viņa meita ir skolu psiholoģe turpat.” (118) Vēl jāatzīmē, ka O. Mellis dzīvesbiedre Irēna bijusi izcilās latviešu esejistē Zentas Mauriņas privātsēkretāre un ievērojami sekmējusi viņas literāro darbību.

O. Mellis baudīja lielu savu kolēģu – zviedru mineralogu un ģeologu – cieņu. 1960. gadā viņš Pasaules Ģeoloģijas kongresā pārstāvēja Zviedrijas ģeologus, kādu laiku viņš bija Zviedrijas Mineralogu biedrības (*Svenska mineralogiska sällskapet*) priekšsēdētājs. Stokholmas studentu biedrība viņu ievēlēja par pirmo Goda biedru. Vēl 1968. gadā viņš aizstāja kādu mācītbspēku Lundas Universitātē (117).

No 1961. gada O. Mellis varēja nodoties zinātniskajam darbam kā pētniecības profesors Stokholmas Universitātē. Pateicoties Zviedrijas Nacionālā fonda atbalstam, viņš apvienoja klasiskos pētījumus polarizācijas mikroskopā un rentgenogrāfiskos pētījumus.

Pie O. Mellis vērsās Anglijas juvelieru organizācija, kas uzdeva vadīt kursu un eksaminēt zviedru dārgakmeņu speciālistus, kas vēlējās iegūt starptautisku diplomu. Kopā ar kursantiem viņš pusgadu pavadīja Indijā, apmeklēja dārgakmeņu raktuves un dārgakmeņu slīpēšanas darbnīcas. Zviedru Gemmologu (dārgakmeņu speciālistu) biedrība ievēlēja viņu par savu goda biedru. Viņš publicēja pētījumus par Merovingu un Karolinga laikmeta dārglietu granātiem $(Ca, Fe, Mg, Mn)_3(Al, Fe, Cr)_2(SiO_4)_3$ (104), kā arī citiem specifiskiem granātu (108), laukšpatu (107) un pat kosmiskā materiāla (103) pētījumiem.

Dzimtenē radusies interese par minerālu kalcītu nebija zudusi. Radās divas publikācijas (95, 96) par kalcīta īpatnējo kristalizāciju, veidojot Latvijā pazīstamos lodīšu smilšakmeņus.

Kopš ierašanās Zviedrijā O. Mellis iesaistījās Gēteborgas Okeanogrāfijas institūta dziļjūras nogulumu pētījumos, lielākoties „Albatrosa” ekspedīcijas materiālu izvērtēšanā. Viņš galvenokārt koncentrējās uz mineraloģiskām un petrogrāfiskām problēmām, lai gan tika skarti arī vispārgeoloģiski jautājumi un nogulumu ģenēzes problēmas. 13 gadu laikā iznāca 8 publikācijas (86, 91, 92, 93, 97, 98, 100, 101). Pētot Vidusjūras baseina vulkāniskos nogulumus, O. Mellis interesējās par senvēstures jautājumiem, palīdzēja atrisināt mīklu par Minosas kultūras bojāeju (117).

Gigantiskā dabas katastrofa, kas notika 1500 gadus pirms Kristus dzimšanas, pieņēma gan Ēģiptes leģendās par Saules dieva Ra pazušānu un tumsas iestāšanos, gan Bībelē par Ēģiptes tumsību, gan Platona vēstījumā par Atlantīdas nogrimšanu. Plašāk tā aprakstīta Bībelē, Mozus otrajā grāmatā 10. nodaļā:

- „21. Tad tas Kungs sacīja uz Mozu: izstiep savu roku pret debesīm, ka tumsa nāk pār Ēģiptes zemi, ka tumsu var kampstīt.
- 22. Un Mozus izstiepa savu roku pret debesīm, tad cēlās bieža tumsa visā Ēģiptes zemē trīs dienas.
- 23. Neviens otru neredzēja, ir neviens trejās dienās necēlās no savas vietas; bet visiem Izraeļa bērniem bija gaisma viņu mājokļos.”

Saceltie cunami viļņi noslaucīja grieķu pilsētas. O. Mellis kā viens no pirmajiem saistīja Santorini vulkāna grandiozo eksploziju un izvirdumu ar Bībelē minēto Ēģiptes tumsību.

O. Mellis raksta A. Dreimanim 1969. gada 8. oktobra vēstulē: „Septembra beigās kopā ar Irēni bijām Grieķijā. Turp mani aicina piedalīties simpozijā par Santorini Theras (Tīras) salas vulkānismu. Kā zināms, šis vulkāns eksplodēja 1500 gadus pirms Kristus dzimšanas. Šīs sekas bija manāmas plašā apkaimē, arī Palestīnā un Ēģiptē (Svēto Rakstu Ēģiptes tumsība). Problēma ir ļoti komplicēta, jo izvirduma datēšanai ir liela arheoloģiska un vispār kultūrvēsturiska nozīme, jo šis notikums sakrīt ar Minosas kultūras pēkšņo sabrukumu. Piedalījās kādi 70 eksperti no 17 nācijām. Pirms 15 gadiem publicēju darbu par šā izvirduma slāņiem Vidusjūras sedimentos. Manus uzskatus daži apšaubīja. Man bija liels gandarījums, ka šai simpozijā amerikāņi nāca klajā ar neapšaubāmiem pierādījumiem, kas runāja pilnīgi manā labā. Arī no vācu puses nāca pierādījumi. Līdz ar to manu uzskatu pareizība tika publiski deklarēta.” (122)

Pēc šiem panākumiem O. Mellis gribēja tālāk risināt sāktos darbus, bet ļaundabīga slimība visam pārvilka svītru. Jau 1969. gada beigās O. Mellis A. Dreimanim atzīst: „Man ar veselību neiet pārāk labi. Reizēm liekas, ka cerības uz atveseļošanos jāatmet.” (122)

Sāpes un ciešanas O. Mellis panesa ar lielu gribasspēku un mieru. 1970. gada 6. septembrī viņš slēdza acis uz mūžu. Ar O. Mellis nāvi zviedru mineralogu saime zaudēja lielu zinātnieku un cilvēku. Viņa draugs profesors Svens Gavelins Stokholmas Ģeologu apvienības žurnālā 1971. gadā atzīmēja, ka zviedri var būt laimīgi, jo viņu vidū O. Mellis bijis tik daudz gadu (119).

Apskatu par izcilo latviešu mineralogu Oto Mellis pabeigsim ar viņa dzīvesbiedres Irēnas Melles vēstules rindām, kas datētas ar 2006. gada 11. aprīli: „Otto darba kabinets atradās Stokholmas Augstskolā, Mineraloģijas institūtā – tur arī visi materiāli, sāktie darbi un, protams, darba rīks – mikroskops – toreiz tehniski jaunākais un pilnīgākais.

Otto Meļļa zināšanas mineralogijā un prasme izmantot tehniku viņu darīja par padomdevēju zinātniekiem gan ģeoloģijā un mineralogijā, tāpat ķīmijā, gemmoloģijā u. c. Optiskās firmas kā *Leitz* un *Zeiss* pazina un novērtēja Otto Meļļa padomus jaunu aparātu konstruēšanā. Praktiskie zinātnieka – pētnieka uzdevumi dominēja pār zinātnisko darbu rakstīšanu, to varēs darīt vēlāk, kad materiālu vākšana dabā būs apgūta.

Diemžēl iznāca citādi, negaidīti. 1970. gadā 64 gadu vecumā Otto Mellis beidza dzīvot. Nebija neviena, kas varētu pārņemt viņa zinātniskā darba ievirzi un kapacitāti. Prof. Gavelins noslēdza viņa kabinetu, glabāja tehniski izcilo mikroskopu pie sevis mājās un uzņēmās atbildību par pētniecisko mantojumu. Visa darbība apstājās. Izbeidza darboties Mineraloģiskais institūts – ar Svena Gavelina aiziešanu pensijā – nebija, kas turpinātu zinātnisko vadību.” (130)

Mēs varam tikai noliekt galvu lielā latviešu zinātnieka mineraloga Oto Meļļa priekšā.

LITERATŪRA

Zinātniskie un populārzinātniskie raksti

1. **Mellis, O.** Mākslīgu dimantu iegūšana. *Daba*, **1/2**, 1926, 45.–48. lpp.; **3**, 94.–97. lpp.
2. **Mellis, O.** Beitrag zur Kenntnis der optischen Eigenschaften des gesteinsbildenden Chondrodit von Pargas. *Geologiska Föreningens i. Stockholm Förhandlingar*, **49**, 1927, 220.–228. lpp.
3. **Mellis, O.** Über das Vorkommen von Helsinkitgeschieben in Lettland. *Zeitschrift für Geschiebeforschung*, Bd. IV, Heft 4, 1928, S. 145–150.
4. **Popovs, B.** *Optiskais noteicējs svarīgākiem iežos sastopamiem minerāliem.* Tulkojis O. Mellis. Rīga: LU Dabas zinātņu studentu biedrības izdevums, 1928, 37 lpp.; Rīga: F. Vītuma izd., 1934, 51 lpp.
5. **Mellis, O.** Ceļojums uz Pargasa salu. *Daba*, **2**, 1928, 81.–86. lpp.
6. **Mellis, O.** Cinohrs. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **2**. Rīga: A. Gulbis, 1928–1929, 3793. lpp.
7. **Mellis, O.** Chalcedons. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **3**. Rīga: A. Gulbis, 1928–1929, 4203. lpp.
8. **Mellis, O.** Dārgakmeņi. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **3**. Rīga: A. Gulbis, 1928–1929, 4660.–4664. lpp.
9. **Mellis, O.** Dimanta svārpsts. Dimanta zāģi. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **3**. Rīga: A. Gulbis, 1928–1929, 5349.–5350. lpp.
10. **Mellis, O.** Dimants. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **3**. Rīga: A. Gulbis, 1928–1929, 5351.–5354. lpp.
11. **Mellis, O.** Diorīti. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **3**. Rīga: A. Gulbis, 1928–1929, 5396. lpp.
12. **Mellis, O.** Jevgrafa Fedorova piemiņai (1919–1929). *Daba*, **3**, 1929, 129.–135. lpp.
13. **Mellis, O.** Dzelzs dabiskā. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **4**. Rīga: A. Gulbis, 1929–1930, 6253. lpp.
14. **Mellis, O.** Dzelzs rūdas. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **4**. Rīga: A. Gulbis, 1929–1930, 6295.–6296. lpp.
15. **Mellis, O.** Dzintars. Dzintars Latvijā. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **4**. Rīga: A. Gulbis, 1929–1930, 6494.–6502. lpp.
16. **Mellis, O.** Par kristalisko laukakmeņu pētīšanu Latvijā. *Ģeogrāfiski raksti*, **2**, 1930, 111.–117. lpp.
17. **Popovs, B.** *Kristallu klases.* Īss pārskats ar paskaidrojumu kristallu projicēšanā. Tulk. O. Mellis. Rīga: F. Vītuma izd., 1930, 50 lpp.; Rīga: F. Vītuma izd., 1937, 55 lpp.

18. **Mellis, O.** Ein bequemer Kreuztisch für Fedorow-Mikroskope. *Centralblatt für Mineralogie*, Abt. A, **9**, 1930, S. 396–399.
19. **Mellis, O.** Fluorīti. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **5**. Rīga : A. Gulbis, 1930–1931, 8866.–8867. lpp.
20. **Mellis, O.** Fonolīti. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **5**. Rīga : A. Gulbis, 1930–1931, 8934. lpp.
21. **Mellis, O.** Fosfāti. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **5**. Rīga : A. Gulbis, 1930–1931, 9010.–9015. lpp.
22. **Mellis, O.** Gabro. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **5**. Rīga : A. Gulbis, 1930–1931, 9441. lpp.
23. **Mellis, O.** Galenīts. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **5**. Rīga : A. Gulbis, 1930–1931, 9604. lpp.
24. **Mellis, O.** Gneiss. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **5**. Rīga : A. Gulbis, 1930–1931, 10154.–10155. lpp.
25. **Mellis, O.** Einige Ergänzungen zu I. Hessemans Aufsatz: „Über einige neuere petrographische Arbeiten aus Schweden und Finland (Helsinki, Rapakivi)“. *Zeitschrift für Geschiefbeforschung*, Bd. VII, Heft 1, 1931, S. 34–37.
26. **Mellis, O.** Beitrag zur Kenntnis deutscher Helsinki-Geschiebe. *Zeitschrift für Geschiebeforschung*, Bd. VII, Heft 4, 1931, S. 160–173.
27. **Mellis, O.** Goniometrs. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **6**. Rīga : A. Gulbis, 1931, 10249.–10251. lpp.
28. **Mellis, O.** Grafiti. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **6**. Rīga : A. Gulbis, 1931, 10401.–10404. lpp.
29. **Mellis, O.** Granāti. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **6**. Rīga : A. Gulbis, 1931, 9604. lpp.
30. **Mellis, O.** Granīti. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **6**. Rīga : A. Gulbis, 1931, 10516.–10517. lpp.
31. **Mellis, O.** Laukakmeņi. *Zemkopju Saule*, **9**, 1931, 15.–16. lpp.; **10**, 14.–15. lpp.
32. **Mellis, O.** Immersija. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **7**. Rīga : A. Gulbis, 1931–1932, 12611.–12612. lpp.
33. **Mellis, O.** Izomorfisms. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **7**. Rīga : A. Gulbis, 1931–1932, 13417.–13418. lpp.
34. **Mellis, O.** Ieži. Iežu izplatība. Iežu klasifikācija. Iežu ķīmiskais un mineraloģiskais sastāvs. Iežu tehniskās īpašības. Iežu uzbūve. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **7**. Rīga : A. Gulbis, 1931–1932, 13812.–13822. lpp.
35. **Mellis, O.** Zur Genesis der Helsinki. Vorläufige Mitteilung. *Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar*, Bd. 54, H. 4, 1932, S. 419–435.
36. **Mellis, O.** Kalcīts. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **8**. Rīga : A. Gulbis, 1932–1933, 15003.–15004. lpp.
37. **Mellis, O.** Kalnraktuves. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **8**. Rīga : A. Gulbis, 1932–1933, 15147.–15149. lpp.
38. **Mellis, O.** Kalnrūpniecība. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **8**. Rīga : A. Gulbis, 1932–1933, 15150.–15151. lpp.
39. **Mellis, O.** Konglomerāti. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **9**. Rīga : A. Gulbis, 1933, 17328. lpp.
40. **Mellis, O.** Kontakta metamorfisms. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **9**. Rīga : A. Gulbis, 1933, 17481.–17482. lpp.
41. **Mellis, O.** Korunds. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **9**. Rīga : A. Gulbis, 1933, 17742.–17743. lpp.
42. **Mellis, O., Šturms, E.** Kvarcs. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **9**. Rīga : A. Gulbis, 1933, 17848.–17851. lpp.
43. **Mellis, O.** Kristalli. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **9**. Rīga : A. Gulbis, 1933, 18091.–18096. lpp.

44. **Mellis, O.** Kristalizācija. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **9**. Rīga : A. Gulbis, 1933, 18097.–18101. lpp.
45. **Mellis, O.** Kristaloģija. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **9**. Rīga : A. Gulbis, 1933, 18102. lpp.
46. **Mellis, O.** Kristallu optiskās īpašības. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **9**. Rīga: A. Gulbis, 1933, 18103.–18106. lpp.
47. **Mellis, O.** Kristallu struktūra. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **9**. Rīga : A. Gulbis, 1933, 18107.–18109. lpp.
48. **Mellis, O.** Kvarca porfīri. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **10**. Rīga : A. Gulbis, 1933–1934, 19285. lpp.
49. **Mellis, O.** Kvarcīti. Kvarcs. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **10**. Rīga : A. Gulbis, 1933–1934, 19289.–19291. lpp.
50. **Mellis, O.** Kalcīta kristalli. *Daba un Zinātne*, **1**, 1934, 1.–5. lpp.
51. **Mellis, O.** Laukakmeņi. Laukakmeņi Latvijā. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **12**. Rīga: A. Gulbis, 1935, 22548.–22551. lpp.
52. **Mellis, O.** Laukšpati. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **12**. Rīga : A. Gulbis, 1935, 22587.–22589. lpp.
53. **Mellis, O.** Lauztuves. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **12**. Rīga : A. Gulbis, 1935, 22663.–22664. lpp.
54. **Mellis, O.** Lava. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **12**. Rīga : A. Gulbis, 1935, 22665.–22666. lpp.
55. **Straumanis, M., Mellis, O.** Präzisionsaufnahmen nach dem Verfahren von Debey und Scherrer. *Zeitschrift für Physik*, **94**, 1935, S. 314, 184–191.
56. **Mellis, O.** Magma. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **13**. Rīga : A. Gulbis, 1935–1936, 25069.–25071. lpp.
57. **Mellis, O.** Malachīts. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **13**. Rīga : A. Gulbis, 1935–1936, 25446.–25447. lpp.
58. **Mellis, O.** Mangāna rūdas. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **13**. Rīga : A. Gulbis, 1935–1936, 25632.–25633. lpp.
59. **Mellis, O.** Metamorfoze petrogrāfijā. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **14**. Rīga : A. Gulbis, 1936, 26861.–26863. lpp.
60. **Mellis, O., Žagers, A.** Meteorīti. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **14**. Rīga : A. Gulbis, 1936, 26877.–26884. lpp.
61. **Mellis, O.** Minerāli. Mineraloģija. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **14**. Rīga : A. Gulbis, 1936, 27293.–27298. lpp.
62. **Mellis, O.** Nafta. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **14**. Rīga : A. Gulbis, 1936, 28327.–28332. lpp.
63. **Mellis, O.** Okers. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **15**. Rīga : A. Gulbis, 1937, 29682.–29683. lpp.
64. **Mellis, O.** Ortoklāzs. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **15**. Rīga : A. Gulbis, 1937, 30050. lpp.
65. **Mellis, O.** Über den Tutencölestin von Nāves sala in Lettland. Vorläufige Mitteilung. *Comptes Rendus de la Société géologique de Finlande*, **10**, 1937, 21–24. (Vorläufige Mitteilung nach einem Vortrag, gehalten am 27. Februar 1936 in Suomen Geologinen Seura)
66. **Mellis, O.** Pegmatīts. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **16**. Rīga : A. Gulbis, 1937–1938, 31400.–31401. lpp.
67. **Mellis, O.** Petroloģija. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **16**. Rīga : A. Gulbis, 1937–1938, 31942.–31944. lpp.
68. **Mellis, O.** Pirīts. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **16**. Rīga : A. Gulbis, 1937–1938, 32451.–32453. lpp.
69. **Mellis, O.** Pirokseni. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **16**. Rīga : A. Gulbis, 1937–1938, 32503. lpp.

70. **Mellis, O.** Pirotfīns. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **16**. Rīga : A. Gulbis, 1937–1938, 32513.–32514. lpp.
71. **Mellis, O.** Plagioklazi. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **16**. Rīga : A. Gulbis, 1937–1938, 32603. lpp.
72. **Mellis, O.** Limonīta atradnes Latvijā. *Ģeografiski raksti*, **6**. Folia Geographica VI. Rīga, 1938, 103.–144. lpp.
73. **Mellis, O.** „Fram”. *Daba un Zinātne*, **3**, 1938, 65.–69. lpp.
74. **Mellis, O.** Polarizācijas mikroskops. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **17**. Rīga : A. Gulbis, 1938, 32975.–32976. lpp.
75. **Mellis, O.** Popovs Boriss. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **17**. Rīga : A. Gulbis, 1938, 33503.–33504. lpp.
76. **Mellis, O.** Rūdas. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **18**. Rīga : A. Gulbis, 1938–1939, 36839.–36841. lpp.
77. **Mellis, O.** Purva rūda un krāsu zemes Latvijā. Grām.: *Latvijas zemes bagātību pētījumi*. Rīga : Zemes bagātību pētīšanas institūts, 1939, 66.–67. lpp.
78. **Mellis, O.** Minerālģija un kristalografija. *Daba un Zinātne*, **1**, 1939, 13.–16. lpp.
79. **Mellis, O.** Sāls atradnes. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **19**. Rīga : A. Gulbis, 1939, 37440.–37442. lpp.
80. **Mellis, O.** Sāls minerāli. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **19**. Rīga : A. Gulbis, 1939, 37443.–37444. lpp.
81. **Mellis, O.** Spinels. Grām.: *Latviešu konservācijas vārdnīca*, **20**. Rīga : A. Gulbis, 1939–1940, 40131. lpp.
82. **Mellis, O.** Pētījumi par Rembates smilšakmens petrogrāfiskām un fizikālām īpašībām. *Latvijas Farmācijas žurnāls*, **2**, 1940.
83. **Mellis, O.** Gefügediagramme in stereographischer Projektion. *Mineralogische und petrographische Mitteilungen*, **53**, 1942, S. 330–353.
84. **Mellis, O., Mellis, I.** Petroloģiski pētījumi par Rembates dolomītsmilšakmeni. Grām.: *Zemes Bagātību Pētīšanas Institūta Raksti*, **5**, 2. Rīga, 1943, 63.–141. lpp.; Petrographische Untersuchungen am Dolomitsandstein von Rembate. S. 142–179.
85. **Mellis, O.** On the fabric habit of fibrous celestine. *Comptes Rendus de la Société géologique de Finlande*, **20**, 1947, 239–246.
86. **Mellis, O.** The coarse-grained horizons in the deep-sea sediments from the Thyrrenian sea. *Meddelanden från oceanografiska institutet i Göteborg*, **15**, 1948, 47–72.
87. **Mellis, O.** Zwei Notizen über Theodolitgoniometer. *Geologiska Föreningens i. Stockholm Förhandlingar*, **70**, 1948.
88. **Mellis, O.** Über das Gefüge des parallelfaserigen Gipses. *Bull. of the Geol. Instit. of Upsala*, **32**, 1948, 131.–153.
89. **Mellis, O.** Ein Nomogramm zur Lokalisierung von Mineralkörnern auf dem Universaldrehtisch. *Mikroskopie*, Band 6, Heft 5/6, 1951, S. 157–164.
90. **Mellis, O.** On the orientation of crystals in recrystallized fibrous gypsum. In: *Second Intern. Congress of Crystallography. Abstract of papers*. D. 8, Stockholm, 1951.
91. **Mellis, O.** Om djuphavssediment fran Tyrrenska sjön. *Geologiska Föreningens i. Stockholm Förhandlingar*, **73**, 1951.
92. **Mellis, O.** Replacement of plagioklase by orthoklase in deep-sea deposits. *Nature*, **169**, 1952.
93. **Mellis, O.** Prelimināra resultat av petrografisk undersökning av djuphavssediment in „Albatross” – materialet. *Geologiska Föreningens i. Stockholm Förhandlingar*, **74**, 1952.
94. **Mellis, O., Jérémīne, E.** Notice Nécrologique sur B. A. Popoff. *Bulletin de la Société française de Minéralogie et de Cristallographie*, t. LXXV, 1952, 384–390.
95. **Mellis, O.** Christaux spheriques du gres calcareux. *Chiers. Geol. De Thoiry*, 1953.
96. **Mellis, O.** Einiges zur Geometrie der Lagekugelbesetzung. *Tscherm. Min. Petr. Mitt.*, **4**, 1954.

97. **Mellis, O.** Volcanic ash-horizons in deep-sea sediments from Eastern Mediterranean. *Deep-Sea Research*, **2**, 1954.
98. **Mellis, O., Laevastu, T.** Extra terrestrial material in deepsea deposits. *Transactions of Amer. Geoph. Union*, **36**, 1955.
99. **Mellis, O.** Einige Gedanken über die Symbole der Lichtbrechungsindices. *Fortschritte der Mineralogie*, **34**, 1956.
100. **Mellis, O.** Die Sedimentation der Romansche-Tiefe (ein Beitrag zur Erklärung der Entstehung des Tiefseesandes im Atlantischen Ozean). *Geol. Rundschau*, **47**, 1958.
101. **Mellis, O.** Gesteinsfragmente im Roten Ton des Atlantischen Ozeans. *Medd. Oceanografiska Inst. Göteborg*, **28**, 1960.
102. **Mellis, O.** Eine Vereinfachte Methode zur schnellen Charakterisierung der granulometrischen Zusammensetzung von Sedimenten, *Bull. Geol. Inst. Uppsala*, **11**, 1961.
103. **Mellis, O., Laevastu, T.** Size and mass distribution of cosmic dust. *Journ. Geophysical Research*, **66**, 1961.
104. **Mellis, O.** Mineralogische Untersuchungen an Granaten aus in Schweden gefundenen Schmuckgegenständen der Merowingerg- und Karolingerzeit. *Arkiv. f Mineralogi*, **3**, 15, 1963.
105. **Mellis, O.** Die Umkristallisationserscheinungen im Fasergips. *Neues Jahrbuch für Mineralogie*, **9–11**, 1964, 327–336.
106. **Mellis, O.** Einige Gedanken über die Gestaltung der Polarisationsmikroskope. *Fortschritte der Mineralogie*, **12**, 1966.
107. **Mellis, O., Nilsson, C. A.** Der Labrador von Ylämaa in Finland. *Fortschritte der Mineralogie*, **43**, 1966.
108. **Mellis, O.** Die nadeligen Einschlüsse in Pyralspitgranat. In: *Referate der Vorträge f. d. 44. Jahrestagung der Deutschen Mineralogischen Gesellschaft*. München, 1966.

Par Oto Melli

109. Mellis Otto. Grām.: *Latviešu konversācijas vārdnīca*, **13**. Rīga : A. Gulbis, 1935–1936, 26506.–26507. lpp.
110. **Straumanis, M.** Ķīmija. Grām.: *Zinātne tēvzemei divdesmit gados 1918–1938*. Rīga: LU, 1938, 143.–173. lpp. (Par O. Melli 171., 172. lpp.)
111. Privātdocents Oto Mellis. Grām.: *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*, 2. daļa. Rīga: LU, 1938, 197.–198. lpp.
112. Mellis Otto. Grām.: *Es viņu pazīstu*. Rīga : Biografiskais apgāds, 1939, 332. lpp.
113. Mellis Oto. Grām.: *Latvju Enciklopēdija*, 2. sēj. Stokholma: Trīs Zvaigznes, 1952–1953, 1659. lpp.
114. Dr. rer. nat. Otto Mellis. *Tehnikas Apskats*, **9**, 1956, 18. lpp.
115. Mellis Oto. Grām.: *Archīvs*, 7. sēj. Melburnas Latviešu apvienība Austrālijā, 1967, 144. lpp.
116. O. Mellis In: *World Who is Who in Science*. Chicago : Marquis, 1968.
117. **Dreimanis, A.** Mūžībā aizgājušie. Profesors Otto Mellis. *Akadēmiskā Dzīve*, **14**, 1972, 109.–110. lpp.
118. **M.E.S.** (Straumanis M.) Profesoru Dr. Otto Melli pieminot. *Technikas Apskats*, **61**, 1971, 15.–17. lpp.
119. **Gavelin, S.** Memorial of Otto Mellis (1906–1970). *Geologiska Föreningens i. Stockholm Förhandlingar*, **93**, **1**, 1971, 164–169.
120. Mellis Otto. Grām.: *Latvju enciklopēdija 1862–1957*, 3. sēj. Rockville, ASV : Amerikas Latviešu apvienības Latviešu institūts, 1987, 75. lpp.
121. **Grosvalds, I.** Latvijas Universitātes dabaszinātnieku devums trimdā. *Latvijas Vēsture*, **2** (21), 1996, 76.–86. lpp. (Par O. Melli 83. lpp.)
122. **Dreimanis, A.** Profesors Otto Mellis. *Latvijas Ģeoloģijas Vēstis*, **2**, 1997, 46.–47. lpp.

123. Otto Mellis. Grām.: *Latvijas daba*, **6**. Rīga : Preses nams, 1998, 506. lpp.
124. **Mellis, I., Krastiņa, M.** Latvijas Universitātes dabaszinātnieki Zviedrijā pēc Otrā pasaules kara. Grām.: *Dabas un vēstures kalendārs 2000*. Rīga : Zvaigzne, 1999, 243.–249. lpp. (Par O. Melli 244., 245. lpp.)
125. Mellis Otto. Grām.: *Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā*, 2. daļa. Rīga: RTU, 2004, 453. lpp.
126. Oto Mellis. Grām.: *Latvijā aizstāvētās doktora disertācijas (1923–1944)*. Sast. M. Baltiņš. Rīga: LU, 2004, 80. lpp.
127. Mellis Otto. Grām.: *Ķīmija Latvijas Universitātē 1919–1944*. Rīga : Latvijas Ķīmijas vēstures muzejs, 2005, 156. lpp.
128. **Grosvalds, I.** Mineraloga Otto Meļļa simtgadē. *Jaunais Inženieris*, 15. jūn., 2006, 22.–23. lpp.
129. **Grosvalds, I.** Mineralogam Otto Mellim – 100. *Latvijas Ķīmijas Žurnāls*, **2**, 2006, 200.–201. lpp.
130. **Latvijas Ķīmijas vēstures muzejs**, Krājums 21, B. Popovs, O. Mellis.

Summary

Professor Oto Mellis is the greatest Latvian mineralogist. He started his scientific and pedagogical activity as a student of Professor Boris Popov in Latvian University. Oto Mellis is very well known in Europe and World as well. After World War II his further academical action continued in Sweden – Uppsala and Stockholm. Also he became one of the most noticeable mineralogists in Sweden. O. Mellis is author of 94 scientific and popular–scientific papers in Latvian, German, Swedish and English languages (1 – 94). He has been mentioned in 21 different publications (95 – 115). Materials about professor Mellis are kept in federal historical archive of Latvia, geological fund of Latvian environment, geology and meteorology agency, museum of Latvian chemical history and LU museum of geology.

LU profesora Paula Kalniņa pētījumi bioķīmijā *Investigations of Professor Pauls Kalniņš in Biochemistry at the University of Latvia*

Krists Gūtmanis

Salaspils, Rīgas ielā 91, LV-2169

Tālr. 7949981

Ievērojamais Latvijas organiskās ķīmijas profesors Pauls Kalniņš (1886–1955) veicis pētījumus arī bioķīmijā. Šī raksta mērķis ir noskaidrot viņa devumu tieši šajā zinātnes nozarē. P. Kalniņš bija pievērsies aktuālai koksnes ķīmijas problēmai – lignīna uzbūves skaidrošanai. Viņš uzskatīja, ka lignīns izveidojas koksnē no kambiālajā sulā esošā koniferilalkohola oksidēšanās-reducēšanās procesā. No kambiālās sulas P. Kalniņš izolēja glikozīdu koniferīnu. No askorbīnskābes viņš mēģināja pagatavot koniferilalkohola kondensācijas produktus. P. Kalniņš interesējās arī par jaunu derivātu iegūšanu no ķērpju vielas usnīnskābes.

Atslēgvārdi: bioķīmija, organiskā ķīmija, koksnes ķīmija.

Pauls Kalniņš dzimis 1886. gadā Valmieras apriņķa Pāles pagasta Kalnakrogā amatnieka un tirgotāja ģimenē. Pēc mācībām Ķirbižu pamatskolā (1893–1896), Millera privātajā reālskolā Rīgā (1897–1898) un N. Mironova komercskolā Rīgā (1898–1904), P. Kalniņš studēja Rīgas Politehniskā institūta Būvinženieru nodaļā (1904–1906), Cīrihes universitātes Dabaszinātņu fakultātē Šveicē (1906–1907) un Karlsrūes Tehniskās augstskolas Ķīmijas fakultātē Vācijā (1907–1914). No 1920. gada P. Kalniņš strādāja Latvijas Augstskolas Ķīmijas fakultātē par asistentu. 1925. gadā viņu ievēlēja par Latvijas Universitātes (LU) Ķīmijas fakultātes vecāko asistentu.

1928. gadā P. Kalniņš Cīrihes Universitātē aizstāvēja doktora disertāciju par Pērķina reakcijas mehānismu un ieguva filozofijas doktora grādu. Taču šo zinātnisko grādu LU padome neapstiprināja, jo neatzina ārzemēs aizstāvētās disertācijas.

1930. gadā P. Kalniņu ievēlēja par privātdocentu un viņš sāka lasīt lekcijas par heterociklisko savienojumu ķīmiju, stereokīmiju un cukuriem. P. Kalniņš izstrādāja otru doktora disertāciju „Pētījumi ciklobutāna un ciklopropēna rindā”. To viņš sekmīgi aizstāvēja 1938. gadā, iegūstot ķīmijas doktora zinātnisko grādu. Profesora nosaukumu P. Kalniņam piešķīra 1940. gadā.

Latvijas Universitātē P. Kalniņš vadīja Organiskās ķīmijas katedru (1944–1945), Organiskās ķīmijas tehnoloģijas katedru (1945–1947), bija Ķīmijas fakultātes dekāna vietnieks (1946–1947). Organiskās ķīmijas katedras profesors P. Kalniņš bija līdz 1953. gadam (1, 2, 3, 4, 5, 6).

P. Kalniņa interešu lokā bija pētījumi par nepiesātināto savienojumu polimerizēšanos. Viņš ieteica pārskatīt līdzšinējo uzskatu, ka polimerizēšanās procesos gandrīz bez

izņēmuma izveidojas simetriski savienojumi, jo uzskatīja, ka sistemātiski savienojumi gan izveidojas zemās temperatūrās, bet augstās temperatūrās nepiesātinātie savienojumi polimerizējas nesimetriski. Ciklobutāna rindā P. Kalniņš novēroja līdz tam laikam nepazīstamas molekulāras pārgrupēšanās:

- feniletiķskābes anhidrīda dimēra pārgrupēšanos ciklopropāna gredzenu saturošā esterskābē, kura izskaidro benzilskābes pārgrupēšanos un pinakolīna pārgrupēšanās tuvo radniecību;
- tetrafenil-ciklobutān-alfa-diona pārgrupēšanos slāpekļskābes ietekmē attiecīgā ciklopropāna alfa-oksiskābē, kas bija jauns, toreiz vēl nepazīstams benzilskābes pārgrupēšanās veids (7, 8, 9, 10).

No 1946. gada līdz mūža beigām P. Kalniņš strādāja arī Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Mežsaimniecības problēmu institūtā par sektora vadītāju, vēlāk vecāko zinātnisko līdzstrādnieku, pievēršdamies aktuālai koksnes ķīmijas problēmai – lignīna uzbuvei. P. Kalniņš aizstāvēja uzskatu, ka lignīns izveidojas koksne no kambiālajā sulā esošā koniferilalkohola oksidēšanās-reducēšanās procesā un šajā procesā piedalās arī askorbīnskābe. 1948. gadā P. Kalniņš vadīja ekspedīciju uz Liepājas rajona Šķēdes mežniecību, kur noteica askorbīnskābes daudzumu priedes kambiālajā sulā. No savāktās sulas laboratorijā tika izolēts glikozīds koniferīns. P. Kalniņš no askorbīnskābes mēģināja pagatavot koniferilalkohola kondensācijas produktus. Viņš pētīja arī alkalilignīnu, kura struktūras pamatā, pēc viņa domām, ir pīrons. Viņš veica arī alkalilignīna modeļsintēzi no acetofenona un acetonaftona (11, 12, 13, 14).

P. Kalniņa vadībā pētītas arī no ķerpiem iegūtās usnīnskābes ķīmiskās īpašības un tās izmantošanas iespējas. Šajos pētījumos viņš iesaistīja studentus. Lai izzinātu kādas vielas iespējamās atvasinājumus, P. Kalniņš aprakstīja ar formulām vairākas lappuses. Viņš studentiem deva dažādus uzdevumus, lai viņi paši meklētu risinājumus, ievadot kādas vielas formulā vajadzīgās ķīmiskās grupas. Pēc tam studentiem vajadzēja sintezēt jaunus derivātus. Arī šo rindu autors studiju laikā 1950. un 1951. gadā bija praksē pie prof. P. Kalniņa un viņa vadībā izstrādāja diplomdarbu.

Antibiotika usnīnskābe ir dažādās *Usnea*, *Ramalina*, *Alectoria*, *Cladonia*, *Parmelia* un citu ķerpiju ģinšu sugās. Usnīnskābe nesatur karboksilgrupu, tomēr tai ir skābes īpašības, kam par iemeslu ir molekulā esošā enolgrupa. Tā kā usnīnskābes antibakteriālā aktivitāte ir samērā zema, tad bija jārupējas, lai iegūtu bioloģiski aktīvākus usnīnskābes derivātus. Literatūrā 20. gs. 50. gados bija atrodami norādījumi par usnīnskābes aminēšanu, to sildot alkohola šķīdumā ar amonjaku. Taču nebija nekādu datu par šīs skābes aminēšanas mēģinājumiem ar šķīdro amonjaku, tāpat kā nebija arī datu par usnīnskābes bromēšanu.

Dažu šo jautājumu noskaidrošanā P. Kalniņa vadībā iznāca piedalīties arī autoram. Usnīnskābe tika iegūta no *Usnea* ģints ķerpiem, kurus ievāca Rīgas apkārtnes mežos. Tā kā nebija nekādu mehānismu, tad izžāvētus ķerpius bija jāsaberž piestā. Tas tika veikts P. Kalniņa laboratorijā Ķīmijas fakultātes toreizējā ēkā Kronvalda bulvārī 4. Tur arī ķerpiju pulveris tika ekstrahēts un iegūta dzeltenas krāsas viela – usnīnskābe. Aminējot usnīnskābi ar šķīdro amonjaku, bez citiem produktiem tika iegūta dzeltēna, augstā temperatūrā kūstoša viela, kas pēc empīriskā sastāva atbilst usnīnskābes diimīdam, un brūna viela ar zemāku kušanas punktu. Pēc empīriskā sastāva tā ir usnīnskābes monimīda un diimīda maisījums. Bromējot usnīnskābi, hloroforma šķīdumā pagatavots usnīnskābes monobromderivāts. Amonjakam reaģējot ar usnīnskābes bromā derivātu, neiegūst parastos amīnus, bet attiecīgus monimīdus ar bromā atomu molekulā. Usnī-

skābes broma derivātam reaģējot ar dimetilamīnu, tiek iegūts attiecīgs adicijas produkts. Līdzīgu adicijas produktu var iegūt arī, iedarbojoties uz usnīnskābes broma derivātu ar anilīnu. Pārbaudot iegūtos derivātus uz *Mycobacterium tuberculosis*, bioloģiski aktīvi bija divi derivāti: no acetona ar ūdeni izgulsnētais usnīnskābes broma derivāts un amonjaka un usnīnskābes broma derivāta iedarbības produkts (kušanas punkts >260 °C). Abi derivāti iedarbojas zemākā koncentrācijā nekā pati usnīnskābe. Uz *Staphylococcus aureus* bioloģiski iedarbojās usnīnskābes aminēšanas produkti. Neviena no pārbaudītajiem derivātiem neiedarbojās uz *Bacterium coli*.

P. Kalniņš ļoti interesējās par izpildāmo pētījumu teorētisko pusi. Mazāku vērību viņš veltīja eksperimentālā darba izpildei. Tā kā P. Kalniņš turklāt vēl bieži slimoja, tad autoram bija arī otrs diplomdarba vadītājs – docents (vēlāk profesors) Voldemārs Grīnšteins (1911–1985), kas savulaik bija bijis P. Kalniņa diplomands. Praktiskie eksperimenti notika viņa laboratorijā Ķīmijas fakultātes ēkas pirmajā stāvā, kur pašlaik atrodas LU Herbārijs. Ar laboratorijas inventāru, ķīmikālijām un padomu palīdzēja arī Ķīmijas fakultātes asistents Solomons Hillers (1915–1975), kas vēlāk nodibināja Latvijas Zinātņu akadēmijas Organiskās sintēzes institūtu un bija ilggadējs tā direktors. S. Hillers savulaik P. Kalniņa vadībā bija pētījis „Langenbeka vielu” – spilgti krāsainu vielu ar īpatnēju struktūru. Par šo pētījumu S. Hillers 1941. gadā aizstāvēja diplomdarbu. Struktūrformulu atšifrēšanā autors konsultējās ar ievērojamo organiskās ķīmijas profesoru Gustavu Vanagu (1891–1965), kā arī centās apmeklēt profesora Ķīmijas fakultātes studentiem lasītās organiskās ķīmijas lekcijas. (15, 16, 17)

P. Kalniņš par iegūtajiem usnīnskābes atvasinājumiem bija iepriecināts un aicināja šos pētījumus turpināt. Diemžēl pēc LU beigšanas autora zinātniskais darbs ievirzījās citā gultnē, un nebija iespējams sekmīgi iesāktos pētījumus turpināt. Tomēr autors ir ļoti pateicīgs par iespēju diplomdarba izstrādāšanu veikt P. Kalniņa vadībā. Profesors iemācīja cienīt organisko ķīmiju visā tās sarežģītībā, un šī mācība vēlāk noderēja LU mācībspēka darbā, prasot no studentiem labi apgūt sarežģītu ķīmisko vielu struktūrformulas ķīmiskās reakcijas, jo bez šīm zināšanām nevar kļūt par labu bioķīmiķi.

P. Kalniņš diemžēl nepiešķīra lielu nozīmi zinātnisko rezultātu publicēšanai. Lai gan usnīnskābes pētīšanā bija iesaistīti vairāki diplomandi un iegūti vērtīgi dati, P. Kalniņš tos neapkopoja un nepublicēja. Protams, jāņem vērā viņa toreizējā sliktā veselība.

Autoram bija žēl, ka pēc P. Kalniņa nāves par šiem pētījumiem nepaliek neviena publikācija, tāpēc viņa diplomdarba dati tika publicēti Latvijas ZA Vēstis (18).

VĒRES

1. **Švalbe, K.** Dažas atmiņu epizodes no maniem studiju un darba gadiem LU. Grām: Latvijas Universitātei – 80. Konferences referātu tēzes. Rīga : Latvijas Universitāte, 1999, 90. lpp.
2. **Meirovics, I., Grosvalds, I.** LVU Ķīmijas fakultāte (1944–1958). Grām: Latvijas Universitātei – 80. Konferences referātu tēzes. Rīga : Latvijas Universitāte, 1999, 80.–81. lpp.
3. **Grosvalds, I., Alksnis, U.** Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultāte (1919–1944). Grām: Latvijas Universitātei – 80. Konferences referātu tēzes. Rīga : Latvijas Universitāte, 1999, 74.–75. lpp.
4. Es viņu pazīstu. Latviešu biogrāfiskā vārdnīca. Mičigāna: Raven printing, 1975, 238. lpp.
5. **Stradiņš, J.** Etīdes par Latvijas zinātņu pagātmi. Rīga : Zinātne, 1982, 40. lpp.
6. Latvijas PSR Mazā enciklopēdija, 2. sēj. Rīga : Zinātne, 1968, 25. lpp.
7. **Шиманская, М.** Воспоминания об учителе. В кн: Из истории естествознания и техники Прибалтики, том 7. Рига : Зинатне, с. 185.–188.

8. **Valters, R., Stradiņš, J.** Organiskā ķīmija Latvijā. Rīga : Zinātne, 1985, 38. lpp.
9. **Hillers, S.** Paula Kalniņa dzīve un darbība. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1956, 155. – 160. lpp.
10. **Kalniņš, P.** Pētījumi ciklobutāna un ciklopentāna rindās. Rīga : Grāmatrūpnieks, 1935, 23.– 24.lpp.
11. **Kalniņš, P.** Askorbīnskābe kā koksnes sastāvdaļu uzbūves viela. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1948, Nr.7, 69.–72. lpp.
12. **Калнинь, П. Калнина, Э.** Применение реакции Майкеля в ароматическом ряду и в химии щелочного лигнина, новый синтез производных фенантрена, исходя из производных нафталина. *Известия АН Латв. ССР*, 1956, No 12, с. 93.–100.
13. Latvijas Padomju enciklopēdija, 4. sēj. Rīga : Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1983, 577. lpp.
14. **Калнинь, П.** К теории образования природного лигнина. *Известия АН Латв. ССР*, 1954, No. 6, с. 49.–53.
15. **Grosvalds, I.** Profesora Paula Kalniņa piemiņas sanāksme. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1977, Nr. 6, 137.–139. lpp.
16. **Гросвалд, И., Нейланд, О., Страдынь, Я.** Паул Калнинь и его работы по органической химии. В кн.: Из истории естествознания и техники Прибалтики, том 7. Рига : Зинатне, с. 97.–113.
17. **Grīnšteins, V.** Akadēmiķa Vanaga dzīve un darbība. Grām.: Gustavs Vanags dzīvē un darbā. Rīga : Zinātne, 1969, 13.–25. lpp.
18. **Gūtmanis, K.** Pētījumi par usnīnskābes bromēšanas un aminēšanas produktiem. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1955, Nr. 6, 46.–50. lpp.

Summary

At the University of Latvia in the Faculty of the Chemistry and at the Academy of Science of Latvia professor Pauls Kalniņš conducted researches about structure of compounds at conifer. He investigated also chemical properties of usnin acid – biologically active compounds for clinical use. In the Faculty of the Chemistry P. Kalniņš also educated qualified specialists of chemistry.

Vācbaltu anatomu devums Latvijas antropoloģijā *Balt-german Anatomists Contribution to Anthropological Research in Latvia*

Rīta Grāvere

LU Latvijas vēstures institūts
Akadēmijas laukums 1, LV-1050, Rīga

Latvijas antropoloģijas vēstures pirmās lappuses 19. gs. otrajā pusē aizsāka vācbaltu anatomi, kas zinātniskām tradīcijām bija saistīti gan ar Tērbatas universitāti, gan ar Sanktpēterburgu.

Atslēgvārdi: K. Bērs, L. Stīda, O. Vēbers, F. Valdhauers, A. Zommers, F. Veinbergs, latviešu un lībiešu antropoloģija.

Nav aizraujošāka piedzīvojuma, kā gadu un gadsimtu plūdumā vērot kādas zinātnes izveidi. Jebkura no tām savos pirmsākumos uzkrāj materiālo bāzi no dažādu hronistu, ceļotāju un mācītāju pirmajiem aprakstiem, līdz, pakāpeniski iegūstot zinātnisku metodoloģiju, kļūst par akadēmisku zinātni. Arī antropoloģija Baltijas telpā pirmsākumos visciešāk bija saistīta ar etnogrāfiju, jo grūti dažādos aprakstos par tautām un to kultūru atraut cilvēka raksturojumu no viņam klātesošās kultūras atribūtiem. Tāpēc līdz pat 19. gadsimta vidum antropoloģija Baltijā nav šķirama no etnogrāfijas. Spilgtākais piemērs tam bija akadēmiķa A. J. Šegrēna organizētā ekspedīcija pie lībiešiem un krieviem, kur etnogrāfiskais materiāls nereti aizēnoja cilvēku fiziskā tipa aprakstu.¹

Tomēr kā akadēmiska zinātnes nozare antropoloģija, tāpat kā jebkura cita zinātne, piesaka sevi tad, kad plejāde spilgtu personību rada tās metodisko un metodoloģisko bāzi. Lūk, kā zinātnes jēdzienu 1904. gadā formulēja pirmās populāras grāmatas par antropoloģiju autors E. B. Teilors: „Zinātne ir skaidri izdibinātu, pareizu, sistemātiski sakārtotu zināšanu krājums”.² Tātad atbilstoši sacītajam zinātne sākas ar zināšanu sistematizāciju.

Baltijā un Latvijā antropoloģijas zinātnes pirmsākumi saistās ar vairākiem izciliem vācbaltu cilmes zinātniekiem, visbiežāk anatomiem pēc pamatspecialitātes, kas bija saistīti ar slavenām tā laika zinātniskajām skolām – Tērbatas universitāti un vairākām Krievijas augstskolām.

Skarot antropoloģijas pirmsākumus Krievijas impērijā, arī Baltijā (varbūt mazāk Latvijā), dabaszinātņu attīstību, tostarp antropoloģijas attīstību, nevar nodalīt no izcilākās 18./19. gs. sākuma personības – akadēmiķa Kārļa Ernsta Bēra (*Baer*) (1791–1876). Viņš bija viens no izcilākajiem sava laika dabaszinātniekiem, lielos apzīmējumus – antropologiem, tādā nozīmē, ka viņš bija viens no šīs zinātnes atklājējiem Krievijā. Jau savā doktora disertācijā „De morbis inter Esthonos endemicis” K. Bērs atklājas kā tā laika antropoloģiskās domāšanas un antropoloģisko priekšstatu piemērs.³

Kārlis Ernsts Bērs dzimis 1792. gada 17. (28.) februārī Igaunijā. 1814. gadā viņš pabeidza Tērbatas universitāti.

K. Bēram pieder pirmā sava laika zinātniski populārā grāmata antropoloģijā. 1824. gadā iznāk viņa publiski lasīto lekciju antropoloģijā apkopojums. Kēnigsbergā K. Bērs nolasa savas pirmās lekcijas par cilvēka rasu izveidošanos un to ģeogrāfiskajiem areāliem. Viņa priekšstats rases saista viena kopīga izcelsme, bet atšķirtību pamatā ir ģeogrāfiskie apstākļi un klimats, kas arī nosaka cilšu fizisko tipu atšķirības.

No 1841. gada K. Bērs kļuvis par profesoru Pēterburgas Medicīniski ķirurģiskajā akadēmijā. Tur 1842. gadā K. Bērs iekārto Anatomijas kabinetu. Tas ar laiku izveidojas par lielu antropoloģijas muzeju, un K. Bērs kļuvis par tā pirmo vadītāju. Šajā muzejā pamazām savu vietu atrod kranioloģiskās kolekcijas. Sistematizējot kranioloģisko materiālu, K. Bērs tīri praktiskā veidā ir spiests saskarties ar tā laika antropoloģijas teorētiskajām nostādnēm. Tomēr viņš atsakās no tajā laikā pieņemtā morfoloģiskā kolekciju sistematizācijas kritērija, kas nozīmēja sistematizāciju pēc piecām tolaik pieņemtām rasu pazīmēm. Sistemātikas pamatkritērijs bija galvaskausu apveids jeb forma (galvaskausa platuma un garuma relatīvās attiecības).

Pirmais, kas jau 1844. gadā mēģināja objektīvi klasificēt cilvēci pēc antropoloģiskajām pazīmēm, iesakot par antropoloģiskās klasifikācijas atslēgu galvaskausa apveidu, bija zviedru anatoms un antropologs G. Retciuss.

Pēc šīs klasifikācijas zinātniski tika atzīta cilvēces dažādu grupu klasifikācija gargalvainās (dolihokefālās) un īsgalvainās (brahikefālās) tautās. Tieši šis princips tolaik tika uzskatīts par galveno un izšķirošo cilvēces klasifikatoru daudzveidības formu tipoloģijai. K. Bērs, sistematizējot savu kranioloģisko materiālu, atteicās no šī t. s. morfoloģiskā kritērija un kārtoja kolekcijas pēc ģeogrāfiskā principa. Pārdomājot šos klasifikācijas rādītājus, viņš zinātniski patiesi sprieda, ka par tautu radniecību nedrīkst spriest pēc galvaskausa apveida vien. Turklāt K. Bērs pirmais tā laika zinātnē nonāca pie svarīgās atziņas, ka cilvēces klasifikācija pēc valodas un antropoloģiskajiem tipiem nesakrīt. Valodas ziņā radniecīgas grupas var visai krasi atšķirties pēc to fiziskajām īpašībām. Šī Bēra atziņa skanēja kā sava laika disonanse, lai gan taisnības labad jāpiebilst, ka arī pats Bērs nebija līdz galam konsekvents, taču tās bija nodevas savam laikam. Viņš atbalstīja tolaik veidojošos viedokli, ka indoģermāņu grupas jau sākotnēji raksturo dolihokefālība un ka tajās tautās, kurās vērojama cita galvas forma, noteikti jāmeklē jaukšanās pazīmes ar citām senajām Eiropas ciltīm.

Īpaša loma K. Bēram bija antropoloģiskās programmas un pētījumu metodikas, īpaši kranioloģiskās metodikas izstrādāšanā.⁴

Kas tad no K. Bēra atstātā zinātniskā mantojuma izraisa interesi mūsdienās? Mūsu skatījumā, protams, tie ir jautājumi, kas skar Baltijas senvēstures un antropoloģijas attīstību. Nepārprotamu interesi vispirms izraisa viņa uzskatu attīstība, jo 19. gadsimta vidū antropoloģija pakāpeniski veidojās un kļuva par patstāvīgu zinātni, ko sekmēja tieši šajā laikā vērojamā zinātnieku aizraušanās ar metodiskiem jautājumiem, zinātniskās metodikas attīstība un pilnveidošana.

Tas bija laiks, kad sāka veidoties antropometrija (mērīšanas metodika) un antropoloģiskās izpētes principi. Tieši pēc K. Bēra iniciatīvas 1861. gadā Getingenē tika saaukts antropologu kongress, lai izstrādātu vienotus antropometriskos principus. Mērījumu unifikāciju kraniometrisko metodiku 1882. gadā apstiprināja Frankfurtes vienošanās. Neapšaubāmi, tas bija romantisma periods cilvēces vēsturē. Turklāt nepavisam nevar aizmirst, ka 19. gadsimta vidus bija laiks, kad jaunā topošā zinātnes nozare pieteica

sevi kā galveno visu cilvēka kā sugas problēmu risinājumā. Tas bija antropoloģijas un etnogrāfijas zinātņu strīdu jeb diskusiju periods – kurai no tām piederēs svarīgākā loma zinātnē par cilvēku.

K. Bēra darbi lielā mērā ietekmēja visu tālāko antropoloģiskās filozofijas attīstību, ietverot tādus jautājumus kā cilvēka izcelšanās, rasu veidošanās, monoteisma teorija, kas tieši K. Bēra darbos guva tolaik visplašāko atbalsi.

Ir vēl viena K. Bēra antropoloģiskās darbības sfēra, ko varētu definēt kā pirmos pētījumus etniskajā antropoloģijā, izmantojot esošo metodiku. K. Bērs, balstoties senajā kaulu materiālā, meklēja atbildi uz jautājumu par slāvu uzkalniņus pametušo iedzīvotāju rasu tipu. 19. gadsimta vidus un otrā puse zinātnieku un vienkāršu pētnieku aprindās bija raksturīga ar karstiem zinātniskiem strīdiem un diskusijām par daudziem un dažādiem senās vēstures notikumiem saistībā gan ar etnogrāfiju, gan arheoloģiju, gan arī antropoloģiju. Arī Baltijā pirmajos arheoloģiskajos izrakumos iegūtie artefakti un kranioloģiskais materiāls ļāva ar plašu vērienu risināt daudzas indoģermāņu un varjagu (gotu) atstātā mantojuma problēmas.⁵

Pēc K. Bēra antropoloģisko tradīciju turpinātāja Krievijā bija Maskavā slavenā krievu antropologa G. Bogdanova vadībā organizētā Dabas mīļotāju, antropoloģijas un etnogrāfijas Antropoloģiskā nodaļa, kas apvienoja un vadīja visus antropoloģiskos pētījumus Krievijas impērijā. Neraksturojot sīkāk tās darbību, pieminēsim to svarīgo faktu, ka 1879. gadā, organizējot antropoloģijas izstādi, Maskavā tika rīkota zinātniska sesija, kurā speciāla sēde bija veltīta antropoloģiskajiem pētījumiem Baltijā. Tajā savus pētījumu rezultātus prezentēja Tērbatas universitātes profesora L. Stīdas asistenti: O. Vēbers – par iepriekšējā gada antropometriskajiem pētījumiem Dienvidkurzemē, F. Valdhauers – par līdzīgiem pētījumiem Ziemeļkurzemē un O. Grūbe – par igauņu antropoloģiskajiem sekmējumiem.⁶

Viņi visi bija Tērbatas profesora L. Stīdas skolnieki. Turklāt tieši pēc viņa ieteikuma doktora disertācijas temati bija izvēlēti antropoloģijā. Tāpēc L. Stīdu pieņemts uzskatīt par vienu no pirmajiem zinātniekiem, kas pievērsās Baltijas tautu antropoloģiskajai pētniecībai. Viņš ir arī autors vienai no pirmajām K. Bēra biogrāfijām.

Ludvigs Stīda (1837–1918), dzimis rīdzinieks, bija izcils Tērbatas un Kēnigsbergas Alberta universitātes īstenais anatomijas profesors, Pēterburgas Zinātņu Akadēmijas korespondētājloceklis. 1854. gadā L. Stīda imatrikulējās Tērbatas universitātes Medicīnas fakultātē. Tajā viņš strādāja no 1864. līdz 1885. gadam. Viņa doktora disertācija, kuras vadītājs bija K. Kupfers, bija veltīta smalkām galvas smadzeņu struktūrām (1861). No 1886. gada L. Stīda bija Kēnigsbergas universitātes profesors, bet 1904. gadā kļuva par Pēterburgas Akadēmijas korespondētājloekli.⁷

Vairums pētnieku atzīst, ka viņš bija viens no pirmajiem, kas Baltijā uzsāka antropoloģiskās pētniecības darbu. Domājams, ka interesi par antropoloģiju L. Stīdā rosināja R. Virhova viesošānās Latvijā un viņa Berlīnē publicētie darbi par arheoloģiju un Baltijas antropoloģiju.

Iespējams, ka lielākais L. Stīdas nopelns Latvijas antropoloģijas vēsturē ir tas, ka tieši pēc viņa iniciatīvas divi mediķi – O. Valdhauers un O. Vēbers – par savas doktora disertācijas tematiem izvēlējās Kurzemes lībiešu un Dienvidkurzemes latviešu antropoloģiskos pētījumus. Abi šie darbi kā antropoloģijas zelta fonds atrodas Latvijas antropoloģiskās pētniecības pamatā.

Otto Gustavs Frīdrihs Vēbers (1852–1920) no 1871. līdz 1877. gadam studējis medicīnu Tērbatas universitātē. 1879. gadā Tērbatā O. Vēbers aizstāvējis medicīnas

doktora disertāciju par Dienvidkurzemes latviešu antropoloģiju. Viņa disertācijas zinātniskie oponenti bija Dr. A. Vikzemsis, prof. Dr. E. Rozenbergs un prof. Dr. L. Stīda. Tas arī palicis O. Vēbera vienīgais darbs antropoloģijā. Vēlāk viņš pievērsies Liepājas kā jūras kūrorta izveidei un 1911. gadā publicējis sacerējumu par šo tēmu. O. Vēbers miris Rīgā 1920. gada 16. februārī.⁸

Ferdinands Valdhauers (1853–1907) medicīnu studējis Tērbatas universitātē. 1879. gadā viņš aizstāvēja doktora disertāciju par Kurzemes lībiešu antropoloģiju. No 1879. līdz 1907. gadam Valdhauers bija praktizējošs ārsts Ventspilī. Viņš miris 1907. gada 14. oktobrī Ventspilī.⁹

Nešaubīgi jāpieņem, ka abiem minētajiem jaunajiem mediķiem disertācijas antropoloģiskās tēmas ieteicis prof. L. Stīda un pētniecībai doktoranti izvēlējušies sev pazīstamo novadu: O. Vēbers – Liepājas apkaimi, bet F. Valdhauers – Ziemeļkurzemi, Ventspili, apvidu, kurā dzīvoja Kurzemes lībieši. Šādi divi pēc vienas metodikas veikti viena novada divu dažādu etnisko grupu antropometriskie rādītāji ļauj tos salīdzināt un atšķirības gadījumā pretstatīt vienu otram, tā iegūstot pirmās drošās liecības par Kurzemes divu dažādu tautu piederīgajiem. Jāpiebilst, L. Stīdam bija arī trešais doktorants – O. Grūbe, kas ar līdzīgu mērķi tai pašā 1878. gadā devās uz Vidusigauniju antropoloģiski izmērīt igauņus.¹⁰

Tā 1878. gada vasarā O. Vēbers Dienvidkurzemē, apstaigājot Nīcas, Bārtas un Priekuļu ciemus, bet F. Valdhauers, viesojoties Kurzemes lībiešu apdzīvotajā piekrastē, katrs izmērījis 100 latviešus un lībiešus (60 vīrieši un 40 sievietes). Viņi, strādājot pēc vienotas Eiropā unificētas antropometrisko rādītāju metodikas (pēc 63 somatiskām pazīmēm) sniedza pirmo zinātniski pamatoto Kurzemes latviešu un lībiešu raksturojumu.

Izvērtējot abu mediķu veikumu, jāakcentē vienotais princips izmantotajā antropometriskajā metodikā. Pētījumus ievadīja vēsturiskās studijas, pārliecinoties arī par savu priekšgājēju paveikto. Metodiskā plāksnē abi autori līdzīgi izvērtēja pazīmju individuālo variāciju, nosakot mazākos un lielākos katras pazīmes rādītājus, un raksturoja visas populācijas vidējos (caurmēra) rādītājus. Dažos gadījumos, kā, piemēram, sniedzot ķermeņa garuma vērtējumu, antropometriskie rādītāji izvērtēti arī pēc vecuma grupām. Tieši minētie kritēriji jeb sistemātikas principi tad arī bija abu darbu zinātniskais pieteikums, kas tos visai būtiski atšķīra no iepriekšējiem aprakstoša veida pētījumiem. Ne mazāk svarīgi ir tas, ka unificētā antropometriskā pieeja pēc vienotiem visā Eiropā pieņemtiem metodiskiem principiem, pavēra iespēju salīdzināt savus mērījumus ar kaimiņtautu (īpaši jau igauņu) līdzīgiem pētījumiem. Tas šos darbus nenoliedzami ierindo zinātnisku pētījumu virknē.

Protams, nevar aizmirst, ka tas bija 19. gadsimta pētnieka skatījums, taču antropoloģisko pētījumu specifika, kas fiksē attiecīgā laika un brīža *status quo* iedzīvotāju fiziskajā attīstībā un antropoloģiskajā tipā, neļauj atkārtot pētījumu. Tas arī noteica abu darbu paliekamo vietu Latvijas antropoloģijas vēsturē un pavēra iespējas tos izmantot arī pēc gadiem jau citiem pētījumu mērķiem (piemēram, gadsimta pārmaiņu procesa skatījumā).

Ko tad jaunu ienesa abi šie pētījumi, kādi tad izskatījās antropometriski mērītie 19. gadsimta 70. gadu Kurzemes latvieši un lībieši? Par to varam pārliecināties, atšķirot šodienas skatījumā no ārpusē visai necilās brošūriņas.

Kurzemes latvieši jau 19. gs. otrajā pusē bija izteikti gara auguma ļaudis (170,5 cm caurmērā), pretstatā igauņiem (164,3 cm) un ziemeļslāvu cilmes populācijām (167 cm), un, kā to savos aprakstos ne reizi uzsvēra vērtētāji no malas, viņiem bija raksturīgi nedaudz citi ķermeņa konstitūcijas jeb uzbūves samēri. Latviešiem salīdzinājumā ar igau-

ņiem bija platāki pleci, īsāks rumpis, garākas ekstremitātes. Latvieši atšķīrās ar garu, taču apaļāku nekā igauņiem galvu. Galvas indekss, kas izvērtēja platuma un garuma relatīvās attiecības, latviešiem bija 80,5, bet igauņiem – 79,3. Pēc tā laika uzskatiem, kad galvas apveids (forma), ko noteica pēc šī indeksa, bija galvenais tautas etniskās piederības kritērijs, igauņi bija gandrīz „europeiskāki” par latviešiem.

Latviešiem raksturīgo antropoloģisko tipu O. Vēbers novērtēja šādi: „...augums vidējs, bieži arī garš, ar stipru un proporcionālu ķermeņa uzbūvi. Korpulence sastopama ļoti reti. Ādas krāsa balta. Ādas apmatojums vājš. Galvas mati gludi vai viegli viļņaini, reti sastopami stipri viļņaini mati; matu krāsa tiem neparasti gaiša, lai gan diezgan bieži redzami gaiši brūni mati, retāk tumšbrūni; melni mati. Sarkani mati nav novēroti. Acu krāsa galvenokārt pelēkzila, pelēka vai zila, reti brūna. Acis vidēji lielas, acs sprauga pa lielākai daļai horizontāla. Galva vidēji gara un plata, vidējs galvas indekss abiem dzimumiem – ap 80. Seja visumā ovāla, bez izliektiem vaigu kauliem; reti sastopama tās platā vai stūrainā forma un tikai izņēmuma gadījumos tā pārāk gara vai šaura. Sejas krāsa, ja arī nav svaiga, tad tomēr bāla. Piere augsta, pieres pauguri vāji. Deguns taisns un samērā garš, tomēr sastopami arī īsi un plati deguni. Mute vidēji liela, zobi pa lielākai daļai labi veidoti un guļ taisni, zobu trūde reti sastopama, lūpas pilnīgas, bet ne biezas.” Apraksta noslēgumā autors piemetina, ka jaunākām sievietēm raksturīga svaiga sejas krāsa un starp viņām nereti sastopami skaisti indivīdi.

Savukārt Kurzemes lībieši, kā to rādīja F. Valdhauera pētījumi, bija vēl garāka auguma. Vīriešiem ķermeņa garums vidēji grupā sasniedza 171–172 cm, bet jaunākās vecuma grupās vīriešu ķermeņa garums bija vēl lielāks, sniedzot pat 175 cm. Pēc antropoloģiskā tipa lībiešiem raksturīga gara (190 mm) un vidēji plata (152 mm) galva, izvērtējot galvas platuma un garuma relatīvās attiecības, lībiešu galvas varētu apzīmēt kā subbrahicefālas (galvas indekss 79,9). Lībiešiem tāpat bija samērā augsta seja.

Pirmais iespaids, salīdzinot minētos datus ar Dienvidkurzemes latviešiem, ir tāds, ka gan latviešiem, gan lībiešiem antropoloģiskajā tipā ir daudz kopēja. Varbūt vienīgi lībieši ir vēl garāki, ar vēl mazliet garāku galvu un seju. Kā vēlāk atzīmējis cits lībiešu pētnieks J. Vilde,¹¹ tad Valdhauers lībiešu seju galvenokārt raksturoja kā slaidu (garu jeb ovālu atšķirībā no Vildes apraksta). Mums par to ir grūtāk spriest, jo sejas platumu autors neizmērija. Pazīmju lielākās daļas izkliede ļāva F. Valdhaueram pieņemt, ka lībiešu vidū izdalāmi vairāki fiziskie tipi.

Kā šķiet, atšķirībā no sava skolotāja prof. L. Stīdas, abi doktoranti pēc disertācijas aizstāvēšanas vairs nav interesējušies par antropoloģiju. Tomēr nākamajā – 1879. gadā – Dabaszinātņu, antropoloģijas un etnogrāfijas biedrības izstādes ietvaros organizētajā zinātniskajā sesijā Maskavā, kurā speciāla sēde bija veltīta antropoloģiskajiem pētījumiem Baltijā, visi trīs L. Stīdas asistenti starptautiski prezentēja savu pētījumu rezultātus.

Līdzīgs un tomēr atšķirīgs no minētajiem pētījumiem bija kāds cits 20. gs. pašā sākumā radīts antropoloģisks apcerējums par Kurzemes lībiešiem, ko uzrakstījis un publicējis Tērbatas universitātes tolaik asistents E. Landaus.¹²

Ebers Landaus dzimis 1878. gada 26. oktobrī Latvijā Rēzeknē. Acīmredzot tāpēc viņa biogrāfi atsaucas uz E. Laundaua autobiogrāfiju, kurā viņš sevi pieskaita „latvietim pēc dzimšanas vietas”. E. Landaus mācījies sākumā Rēzeknē, tad beidzis Rīgas klasisko ģimnāziju, imatrikulējies Tērbatas universitātes Medicīnas fakultātē. 1902. gadā viņš saņēma ārsta diplomu.¹²

Kā īpaši iezīmīgas viņa biogrāfijas lappuses, jāpiemin tas, ka no 1903. līdz 1904. gadam viņš bija slavenā vispirms Kazaņas, tad Sanktpēterburgas Augstāko

sieviešu medicīnas kursu profesora P. Leshafta asistents. Šķiet, ka, pateicoties tieši viņam, E. Landaus apguva arī antropoloģiskās mērīšanas iemaņas, jo P. Leshafts bija viens no sava laika ievērojamākajiem ne tikai anatomiem, bet arī antropoļoģiem. Tieši viņš 1872. gadā publicēja rekomendācijas antropoloģisko materiālu vākšanā.¹³

1904. gadā E. Landaus atgriezās Tērbatā un šeit no 1906. līdz 1912. gadam strādāja Anatomijas institūtā par prozektora palīgu jau cita izcila anatoma – prof. A. Raubera vadībā. Arī A. Raubers interesējās par antropoloģiju. 1907. gadā E. Landaus aizstāvēja doktora disertāciju, un 1909. gadā viņu iecēla par Antropoloģijas muzeja direktoru. 1911. gadā E. Landaus pameta Tērbatu, strādāja Šveicē, bet kopš 1923. gada – Kauņā. E. Landaus nomira 1959. gadā, atstājot visai plašu mantojumu – vairāk nekā 173 publicētus darbus. Mūsu temata kopsakarā pieminēšanas vērts ir tas fakts, ka E. Landaus, darbotamies Šveicē Bernes universitātē, bija ievēlēts arī par Romas antropoloģiskās biedrības locekli.

Līdz šim zināmajā E. Landaua publicētajā biogrāfijā apiets tas fakts, ka 1908. gadā viņš devās uz Ventspili ar mērķi sīkāk izpētīt Kurzemes lībiešus. Ventspilī ar grāmatu tirgotāja un avižnieka T. Antmaņa palīdzību caur avīzi „Venstpils Apskats”, viņš, nepametot pilsētu, apmeklēja un izmērija 14 Kurzemes lībiešus, piecus vīriešus, deviņas sievietes, starp tiem arī trīs bērnus. Turklāt G. Antmaņa kunga personā, kā vēlāk atzīmēs pētnieks, viņam bija izdevība un prieks iepazīties ar pirmo īsto lībieti, ko E. Landaus raksturoja kā ārkārtīgi inteliģentu un dzīvespriecīgu cilvēku. Lībieši pētnieku uzņēma draudzīgi un ar lielu ziņkāri, taču bez lielas uzticības, it īpaši pret antropoloģiskajiem pētījumiem, kādus viņuprāt „veic tikai mirušajiem”. Citi atkal iedomājās, ka šeit nodarbojas ar „kriminālo” antropoloģiju un meklē apsūdzētos par 1905. gada dedzināšanām.

Jebkurā gadījumā nopietniem pētījumiem lībiešu grupa bija neliela, tomēr E. Landaus sniedza diezgan izsmēļošu tās raksturojumu, atzīstot, ka Ventspils ostā dzīvojošie lībieši cēlušies no pēdējo 10–15 gadu laikā ienākušajiem Dundagas, Irbes un citu ciemu iedzīvotājiem, kas bija saglabājuši saikni ar šiem ciemiem. „Es satiku starp lībiešiem arī tos nedaudzos zināmos lībiešu radniekus, kurus 1878. gadā apmērija F. Valdhauers,” rakstīja pētnieks.

Ķermeņa garums lībiešiem, kā rakstīja autors, bija virs vidēja, pēc sava vizuālā izskata mērītie lībieši atšķīrās ar gaišiem matiem, mazām tālu viena no otras acīm, platām un ovālām sejām, taisnu, masīvu degunu ar taisnu un platu deguna virsmu. Pamatojoties uz E. Landaua veiktajiem mērījumiem, mūsu priekšā nostājas Kurzemes lībietis, kas ir visai līdzīgs F. Valdhauera aprakstītajam portretam. Viņa pamatpazīmes – gara, vidēji plata mezokefāla galva, taču Landaua mērītie vīrieši bija daudz īsāki par F. Valdhauera lībiešiem (vidējais ķermeņa garums 168,4 cm). Kopumā E. Landaua sniegtais lībiešu raksturojums apliecināja agrāko pētījumu ticamību.

Tomēr antropoloģijas vēsturē E. Landaus vairāk pazīstams kā pirmo lībiešu fotouzņēmumu autors. Šai ziņā tie ir pirmie zināmie Kurzemes lībiešu fotoattēli. E. Landaua apcerējums un Ventspils lībiešu fotouzņēmumi publicēti tolaik visai prestižajā somu žurnālā.¹⁴

Vienlaikus ar somatoloģiskajiem pētījumiem, lielā mērā pateicoties vācbaltu arheologu uzsāktajai arheoloģiskajai pētniecībai, arī Baltijā aizsākās kranioloģisko kolekciju pētījumi. Tērbatas universitāti beigušo vācbaltu arheologu veiktie arheoloģiskie izrakumi Baltijā sniedza iespēju anatomiem pievērsties skeleta atlieku pētījumiem. Tā aizsākās kranioloģijas nozares attīstība Baltijā un Latvijā. Šeit pieminami divi izcili, bet diemžēl laika plūdumā nedaudz aizmirsti vārdi. Tie ir Tērbatas universitātes profesors Alfrēds

Zommers, kas piederīgs vācbaltu pētniecības skolai, un Tērbatas universitātes asistents, vēlāk Sanktpēterburgas Sieviešu medicīnas augstskolas profesors Rihards Veinbergs, kas visciešākajām saitēm vienots ar Krievijas akadēmisko skolu.

Tomēr šīs zinātnes pirmsākumi jāattiecinā uz ievērojamā vācu anatoma, patologa un antropologa R. Virhova viesošanās laiku Vidzemē un viņa Ziemeļvidzemē atrasto galvaskausu pētījumiem. R. Virhova ierašanās un pētnieciskā darbība Latvijā saistīta ar Latvijas senatnes mīļotāja grāfa K. G. Zīversa vārdu. Tieši viņš, interesēdamies par arheoloģiskajiem atradumiem Burtnieku ezera piekrastē, 1874. gadā par atradumiem ziņoja Berlīnes Antropoloģijas, etnoloģijas un aizvēstures biedrības sēdē. Vēlāk viņa referāts publicēts šīs biedrības rakstos. K. G. Zīvers aprakstīja iegūtos krama bultu galus un citus atradumus ap Zvejnieku mājām. Krama atradumu tuvumā viņš atrada arī senus, pagāniskus apbedījumus. Savukārt R. Virhova, 1877. gadā apceļodams Vidzemi, ieinteresējās par trim tā laika ievērojamākajām senvietām Latvijā – Āraišu pāļu būvēm, Riņņukalna pauguru pie Salacas iztekas no Burtnieku ezera un krama darbnīcām ezera ziemeļu krastā. Kopā ar grāfu K. G. Zīversu slavenais antropologs apmeklēja kā Riņņukalnu, tā Zvejniekus. Zvejnieku kalnā ap riju viņš salasīja arī cilvēku kaulus antropoloģiskiem mērījumiem un aizveda tos sev līdzī uz Berlīni. Zinātnes vēsturei viņš atstājis publikāciju par Vidzemes senākajiem arheoloģijas pieminekļiem un dažiem latviešu-lībiešu antropoloģijas jautājumiem.¹⁵

Tomēr galvenokārt šī visai interesantā pieminekļa izpēte saistīta ar **Alfreda Zommera** (1858–1939) vārdu.

Alfreds Rihards Zommers dzimis 1858. gada 8. septembrī Mēmelē, mācījies Rīgas guberņas ģimnāzijā, 1878. gadā iestājies Tērbatas universitātes Medicīnas fakultātē un 1880. gadā kļuvis par universitātes Fizioloģijas institūta subasistentu, bet 1882. gadā – par asistentu. Īpaši atzīmējamas viņa studijas anatomijā pie prof. L. Stīdas. Medicīnas fakultāti A. Zommers pabeidza 1882. gadā. 1883. gadā viņš aizstāvēja medicīnas doktora disertāciju. 1885. gadā jaunais mediķis pārgāja darbā par asistentu uz universitātes sieviešu slimību klīniku. No 1886. līdz 1901. gadam viņš strādāja Krievijā Poltavas apgabalā Kremenčugā un Taganrogā. 1909. gadā A. Zommers bija Harkovas universitāte ārkārtas profesors, bet no 1911. gada – anatomijas profesors. Tieši Harkovā A. Zommers vēlreiz pievērsās antropoloģijai, uzsākdams osetīnu un kabardiešu antropoloģisko izpēti. 1917. gadā A. Zommers bēga uz Pērnavu, pēc tam atgriezās Tērbatā.

Pieminēšanas vērtā ir arī cita viņa biogrāfijas lappuse. 1919. gada janvārī lielnieku valdība iecēla A. Zommeru par jaundibinātās Latvijas Augstskolas Anatomijas un histoloģijas kabineta vadītāju, tomēr 1919. gada 6. jūnijā viņš griezās pie Igaunijas konsula Rīgā ar lūgumu palīdzēt atgriezties Tartu. 1919. gada 25. augustā tika viņš apstiprināts par anatomijas profesoru Tartu universitātē, kur strādāja līdz 1928. gadam 1939. gadā A. Zommers repatriējās uz Vāciju un 1939. gada 2. novembrī viņa mūžs noslēdzās Dancigā (tagadējā Gdaņskā Polijā).¹⁶

Latvijas antropoloģijas vēsturē A. Zommera vārds saistās ar viņa izrakumiem Riņņukalnā un pirmo publikāciju par tur iegūto kranioģoģisko sēriju. A. Zommers jau studiju gados Tērbatā pievērsās pētniecībai. 1880. gadā viņš devās zinātniskā komandējumā uz Burtnieku ezera apkaimi, lai vāktu botānisko kolekciju ar nolūku papildināt apkaimes ģeogrāfisko aprakstu. 1881. gadā viņš veica arheoloģiskos izrakumus netālu esošajā Riņņukalnā, kur savāca 70 apbedījumu galvaskausu sēriju. Zommers savu darbu par Riņņukalna kranioģoģisko sēriju publicēja 1884. gadā, uzskatot, ka līdzīgi atrastajām senlietām arī kranioģoģiskā sērija attiecināma uz šo laiku. Vēlāk E. Šturms nodalīja vēlā

akmens laikmeta apmetni no kapulauka, un kapulauks ar laiku tika uzskatīts par viduslaiku pieminekli.¹⁷

Laī gūtu priekšstatu par tā laika kranioģiskā materiāla sistemātikas principiem, pievērsīsimies A. Zommera iegūto galvaskausu analīzei, kas, kā jau minēts, galvenokārt balstījās galvaskausa apveida raksturojumā. Turklāt A. Zommers savus secinājumus salīdzināja ar R. Virhova slēdzieniem. Tā gan Zommers, gan Virhofs, mēģinot izprast sērijas daudzveidību un mainību, galvaskausus tīri individuāli (pēc tipoloģiskās metodes) raksturoja, izmantojot indeksus, galvenokārt jau galvas indeksu, nodalīja dolihokrānos no mezokrāniem un brahikrāniem galvaskausiem.

Ar tipoloģisko metodi Zommers no sērijā esošajiem galvaskausiem pēc formas nodalīja dolihokrānos (gargalvainos) galvaskausus ar izteiktu mezokrāniju un brahikrānas (īsas un apaļas formas) galvasakausus. Līdzīgā veidā tika analizētas arī pārējās absolūto izmēru relatīvās attiecības jeb indeksi, nevis absolūtie lielumi, un grupa pēc indeksu dažādības tika sadalīta divās apakšgrupās. Zommera pamatsecinājums – šejienes iedzīvotājiem raksturīgs jaukts lībiešu un latviešu antropoloģiskais sastāvs. Kopumā A. Zommers Riņņukalna kranioģisko kolekciju sadalīja it kā divās grupās, nodalot vairākus galvaskausus kā piederīgus latviešiem un pārējos – brahicefālos, ko uzskatīja par piederīgiem lībiešiem.¹⁸

Gadiem ejot, interese par Riņņukalna kolekciju negaidīti auga, tik svarīga izrādījās tās vēsturiskā nozīme. Tās hronoloģiskie ietvari gan dažādu speciālistu skatījumā bija visai plaši, no Zommera noteiktā jaunākā akmens laikmeta (neolīta) līdz pat 14.–17. gs. Arheologi pārliecinājās, ka viduslaikos šeit akmens laikmeta apmetnes vietā vietējie iedzīvotāji, protestējot pret kristīgās baznīcas likumiem, savus mirušos piederīgos apraka vecā pagāniskā vietā.

Jau pēc Otrā pasaules kara prof. R. Denisova, pievērsoties Riņņukalna galvaskausu raksturojumam, ar mūsdienu antropoloģijā pieņemto sērijas vidējo lielumu un citām metodēm pielīdzināja tos viduslaiku 13.–15. gs. Mārtiņsalas lībiešu vidū sastopamajam gracilajam mezokrānajam antropoloģiskajam tipam.¹⁹ Visai interesanti atzīmēt, ka Riņņukalna iedzīvotāji pēc sava fiziskā tipa uzrādīja izteiktas analogijas ar J. Pīmaņa 1920. gadā raktās Pāles 14.–17. gs. sērijas materiālu.²⁰ Visiem viņiem piemita lībiešiem kopumā raksturīgās fiziskās pazīmes. Taču salīdzinājumā ar 10.–12. gs. lībiešiem Riņņukalna galvaskausi atbilstoši epohālai mainībai tieši tāpat, kā tas bija vērojams Pāles lībiešiem, bija kļuvuši īsāki, bija samazinājies viņu galvas garums, palielinājies platums un galvaskausi ieguvuši izteikti mezokrānu apveidu. Šai ziņā A. Zommers nebija daudz maldījies. Nebija maldījies viņš arī tādā ziņā, ka šeit dzīvojošo seno iedzīvotāju antropoloģisko sastāvu viņš raksturoja kā jauktu lībiešu un latviešu iedzīvotāju kopumu.

Raksturojot tā laika zinātnes radošo garu un šī laika zinātniskās diskusijas, varbūt ir vērts pieminēt arī R. Virhova un O. Vēbera uzsākto zinātnisko diskusiju par dažādu apvidu latviešu antropoloģiskajiem tipiem. R. Virhofs, grāfa Zīversa pavadīts, pētīja latviešus senajā Tālavas zemē, un par šai zemē iegūtajiem galvaskausiem ar lielu ticamību var teikt, ka tie piederēja latviešiem. Savukārt O. Vēbers pētīja Kurzemniekus, turklāt Kurzemes guberņas rietumu daļā, tāpēc šeit iedzīvotāju sastāvs varēja būt jaukts – latvieši kopā ar somiem.

Tomēr Baltijas, īpaši jau Igaunijas un Latvijas, antropoloģijas vēsture, kranioģisko kolekciju izpētes vēsture nav atdalāma no **Riharda Veinberga** (1867–1926) vārda.

Rihards Veinbergs dzimis 1867. gada 31. decembrī Latvijā, studējis Tērbatā, bijis profesora A. Raubera skolnieks, vēlāk papildinājis zināšanas Maskavā. 1892. gadā viņš

aizstāvēja medicīnas doktora disertāciju. 1894. gadā Tērbatas universitātē R. Veinbergs tika ievēlēts par anatomijas prozektoru. No 1897. gada viņš bija anatomijas un antropoloģijas privātdocents. Kopš 1906. gada R. Veinbergs strādāja Pēterburgas Sieviešu medicīnas institūta Normālās anatomijas katedrā. No 1899. līdz 1913. gadam viņš bija Pshihoneiroloģiskā institūta Normālās katedras profesors. 1922. gadā Veinbergs sirdskaites dēļ pensionējās. Viņš nomira no tuberkulozes Pēterpilī 1926. gada 21. martā, un apbedīts Pēterpils luterāņu kapsētā. R. Veinbergs ir 46 zinātnisku darbu autors.²¹

R. Veinberga zinātniskais mūžs sadalās divos atšķirīgos posmos. Viens no tiem pāriet Tērbatā, un arī viņa zinātniskās intereses šai laikā vairāk saistās ar lībiešu, igauņu un vēlāk arī latviešu antropoloģisko izpēti. 1896. gadā nāk klajā viņa pirmais kraniooloģiskais pētījums par lībiešu un latviešu galvaskausiem, kurā ir apkopotas pirmās ziņas par, kā pats autors rakstīja, „igauņiem (estiem), latviešiem un lībiešiem”. 1899. gadā ir publicēts pētījums, kuru apcerot, gribot negribot jāvelk paralēles ar latviešu antropologu, vēlāk neirologu J. Vildi. Tas bija veltīts igauņu (estu), latviešu un poļu lielo smadzeņu pusložu uzbūvei (struktūrai). Pie šīs tēmas pētnieks (atkal līdzīgi J. Vildem) atgriezās arī vēlāk, jau mūža nogalē. Ar laiku šī tēma pārtapa plašākā pētījumā par cilvēka smadzeņu formu (1902), kas tika publicēts krievu antropoloģijas žurnālā.

20. gs. pirmos divus gadu desmitus R. Veinbergs pavada Krievijā, Pēterburgā, un viņa lielākais nopelns šais gados, kā atzīst krievu pētnieki, bija krievu zinātnisko darbu popularizēšana Rietumos, lai gan Veinbergs patiesībā ļoti daudz darīja kraniooloģijas metodikas pilnveidošanā, paleantropoloģijā, anatomijā un citās cilvēka pētniecības nozarēs. 1909. gadā Pēterburgā Sieviešu medicīnas institūta R. Veinbergs atklāja antropoloģijas mācību muzeju. Tieši viņš organizēja arī Normālās anatomijas katedru Pēterburgas Psihoneiroloģiskajā institūtā.

R. Veinbergs bija dziļas kultūras un plašu interešu cilvēks, viņš interesējās un rakstīja par seno Romu un renesansi. Tomēr, kā atzīmē viņa biogrāfi, zinātnieka sirds darbs piederēja igauņu un lībiešu antropoloģijai.²²

Tieši šajā pētniecības jomā R. Veinbergs arī Latvijas antropoloģijas vēsturē ir atstājis paliekošu mantojumu. Izcilākais R. Veinberga sasniegums antropoloģijā ir viņa 1902. gadā iznākusi grāmata – pētījums par *Crania Livonica*, sašaurinot tematu, var sacīt, – pirmais kraniooloģiskais pētījums par Gaujas lībiešiem. Tieši šeit, apkopodams Gaujas lībiešu seno 11.–13. gs. kraniooloģisko materiālu, viņš lasītāju iepazīstināja gan ar K. Grevinga uzskatiem par lībiešiem raksturīgo tipu, ko saredzēja tā izteiktā dolihocēfālījā, gan R. Virhova uzskatiem. Protams, arī viņš atbilstoši sava laika pamatmetodei kraniooloģijā visu materiālu skatīja un vērtēja galvenokārt pēc galvaskausa indeksa, t. i., galvas apveida, kas rādīja, ka jau tolaik starp lībiešiem bija gan indivīdi ar lieliem galvas garuma izmēriem, atbilstoši – dolihokrāni, gan stipri mazākiem galvas garuma izmēriem – brahikrāni.

Daudz vēlāk – ap 1971. gadu, raksturojot tikko arheoloģiskajos izrakumos Daugavas lībiešu kapulaukos iegūtos galvaskausus, R. Denisova apkopoja arī R. Veinberga aprakstīto Gaujas lībiešu materiālu, iegūstot visai līdzīgu viņu antropoloģisko raksturojumu Daugavas lībiešiem.²³

Atceroties R. Veinbergu un viņa antropoloģiskos pētījumus, daži vārdi sakāmi arī par viņa zinātnieka slavu vai prestižu. Šai ziņā jāielūkojas Latvijas izcilā ķirurga Dr. J. Alkšņa atmiņās. Savā atmiņu stāstījumā par mātes un tēva dzimtām un viņu dzīves gaitām, atceroties bērnību un jaunības gadus Kurzemē pie Durbes, viņš minējis kādu visai interesantu savas dzīves epizodi, kas saistīta ar antropoloģiju un R. Veinbergu:

„No pilskalna bij pārredzams uzkalns pie t.s. sudmalu dīķa, kam garām tek neliela upīte. Tur mēs bērnu dienās un vēlāk arī grants racēji izrakuši daudzus cilvēku kaulus. Kādus 25 galvaskausus es aizvedu Tērbatas slavenā anatomā prof. Rauberā institūtam, kur viņa asistenti Dr. R. Veinberģis, vēlāk Pēterburgas sieviešu medicīniskā institūta anatomijas profesors sarakstīja antropoloģisku darbu par latviešu galvaskausiem..”²⁴ Šo pašu epizodi savās atmiņās par profesoru Jēkabu Alksni min Haralds Voskis.²⁵ Šī J. Alksņa jaunības aizraušanās acīmredzami liks sevi manīt jau stipri vēlāk, kad tieši viņš – mediķis, nesaistīts ar antropoloģiju, rakstīs pirmās recenzijas par G. Bakmaņa, vēlāk arī J. Prīmaņa antropoloģiskajām publikācijām Latvijā.²⁶

Kopumā atskatoties uz pirmo kranioloģisko pētījumu vietu Latvijas antropoloģijā 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā, var visai droši apgalvot, ka toreiz paleoantropoloģiskajiem datiem vēl bija samērā maza nozīme, jo arī arheoloģijas zinātne, kas parasti iet roku rokā ar kranioloģiskajiem pētījumiem, vēl tikai veidoja savas pirmās tautu etnoģenēzes teorijas. Toties jau 20. gs. otrajā pusē šie senie publicētie materiāli ne tikai atrada savu noteiktu vietu, bet arī nereti, kā tas bija ar Gaujas lībiešu un arī Riņņukalna materiāliem, apstiprināja dažu labu jaunu hipotēzi.

Rezumējot 19. gs. beigu un 20. gs. sākuma kranioloģisko pētījumu rezultātus Latvijā, lai cik tas būtu savādi, pirmais savu vērtējumu par vācbaltu veikumu Latvijas antropoloģijā izteica arheologs, arheoloģijas profesors Francis Balodis.²⁷ Viņa kā izcila Latvijas vēsturi zināša cilvēka priekšrocība bija tā, ka viņš visai precīzi samēroja seno un sava laika Kurzemes iedzīvotāju tolaik zināmos antropoloģiskos rādītājus un vispirms, protams, galvas indeksu, un visai pamatoti iebilda, ka, pamatojoties uz mūsdienu iedzīvotāju galvas apveidu, nevar to viennozīmīgi attiecināt uz seniem laikiem. Līdzīgā veidā F. Balodis atmet R. Veinberga viedokli par to, ka senie latvieši līdzīgi mūsdienu iedzīvotājiem varētu tiešā veidā būt pārmantojuši mezocefāliju. Pamatojot savu viedokli ar vēsturiskajiem faktiem, autors uzskatīja, ka jau 9.–12. gadsimtā nevar runāt par t. s. tīrajiem latviešiem, jo karu un dažādu citu vēsturisku kolīziju rezultātā viņi bija pārman-tojuši gan lībiešu, gan igauņu, gan arī krievu atsevišķas antropoloģiskās īpatnības.

Kopumā raksturojot antropoloģijas attīstību 19. gadsimtā, ar pilnām tiesībām, var sacīt, ka atšķirībā no globāliem mērķiem, kādus šī zinātne sprauda gadsimta sākumā un vidū, laikmeta beigās tika atzīts, ka mūsdienu antropologam un dabas pētniekam cilvēka izpēte nav tuvāko laiku jautājums, tā ir anatomā, fiziologa, psihologa un filozofa darba sfēra. Antropoloģiskai izpētei svarīgas ir ķermeņa formas variācijas, pēc kuru uzbūves tad arī atšķiras senās ciltis. Tādējādi tolaik tika deklarēts pirmais antropoloģiskās pētniecības virziens – pirmvēsturiskā cilvēka pētniecība jeb, kā mēs sacītu šodien, etniskā antropoloģija.

Par otru antropoloģiskās izpētes virzienu tika atzīta salīdzinošā morfoloģija. Antropoloģija ar savām zinātniski izstrādātajām metodēm un uzdevumiem bija izcīnījusi patstāvīgas zinātnes tiesības, vienlaikus savā orbītā vilinot arī citu zinātņu nozaru pārstāvjus. Kā atzina tā laika lielākās autoritātes, tad zinātnes attīstība parādīja, ka antropoloģija ar savu filozofisko skatījumu lielā mērā papildina vienpusējās mediķu zināšanas un veicina medicīnas kvalitatīvu pacēlumu līdz cilvēces normālo un patoloģisko pētījumu līmenim. Antropoloģija anatomijas horizontos ienesa plašumu un zinātniskumu ar savu salīdzinošo anatomijas metodi.

Neskatoties uz to, ka kopš tiem tālajiem 19. gadsimta 70.–80. gadiem un 20. gadsimta pirmās desmitgades aizritējis vairāk nekā gadsimts, nav pamata minētos antropoloģisko pētījumus uzskatīt vienīgi un tikai par tādiem, kam piešķirama vēsturiska nozīme.

Nereti jauniegūts vai nu somatiskais vai kranioģiskais materiāls antropoloģisko pētījumu kontekstā vēlreiz apliecina savu vēsturisko ticamību un nozīmību. Latvijas, tieši tāpat kā Igaunijas antropoloģijas vēstures pirmais zinātniskais posms nenoliedzami saistās ar vācbaltu zinātnisko skolu un uzlūkojams par pirmo pētniecības posmu Latvijā un Igaunijā. Pēc Latvijas Universitātes izveidošanas Latvijā 1920. gadā iezīmējās jau jauns nacionālas antropoloģiskās skolas dibināšanās posms.²⁸

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- ¹ **Cimermanis, S. A. J.** Šēgrēna darba metodes 1846. gada ekspedīcijā un paliekošais de-vums. LZAV, 1996, 50, 4/5, 82.–95. lpp.
- ² **Teiloris, E. B.** Antropologija (ievādjums studijās par cilvēku un civilizāciju). Rīga, 1904, 3. lpp.
- ³ **Залкинд, Н. Г.** Московская школа антропологов. Москва, 1974, 150 с.; **Ауль, Ю.** Об истории антропологических исследований в Эстонии. Антропология эстонцев (Anthropologia estonica). *Ученые записки Тартусского Гос. Университета*. Тарту, 1964, 158, с. 6–11.
- ⁴ Антропологические работы М. К. Бэра. **В кн.: Левин, М. Г.** *Очерки по истории антропологии в России*. Москва, 1960; **Залкинд, Н. Г.** Московская школа антропологов. Москва, 1974, 150 с.
- ⁵ Latvijas PSR arheoloģija. Rīga, 1974, 10.–17. lpp.; **Grewing, K.** Über Liven und Estlandschadet, Dorpat, 1874; **Bahr, J. K.** Die Graber der Liven Ein Beitrag zur nordischen Alterthumskunde und Gesichte. Dresden, 1850.
- ⁶ **Залкинд, Н. Г.** Московская школа антропологов. Москва, 1974, 150 с.; **Бунак, В.** Антропологическая выставка О Л Э и ее наследие. К 50 летию со дня выставки. *Русский антропологический журнал*, 1930, 1-2, с. 66–72.
- ⁷ **Brennsohn, I.** Die Aerzte Kurlands von 1825–1900. Riga, 1929, 381 p. **Stieda, L.** Professor Virchows archaeologische Reise nach Livland. Dorpat, 1878.
- ⁸ **Brennsohn, I.** Die Aerztee Kurlands von 1825–1900. R. 1929, 409. lpp.
- ⁹ Turpat, 411. lpp.
- ¹⁰ **Waeber, O.** Beitrage zur Anthropologie der Letten. [Dis.] Dorpat, 1879, 47. S.; **Waldhauer, F.** Zur Anthropologie der Liven. Dorpat, 1879; **Grube, O.** Anthropologische Untersuchungen an Esten. [Dis.] Dorpat, 1878.
- ¹¹ **Vilde, J.** Materiāli par lībiešu antropoloģiju. *LU Raksti*, 11. sējums. Rīga, 1924, 93.–181. lpp.
- ¹² **Виткус, А., Киндзулис, С., Сюдикас, В.** Жизнь и деятельность Эбера Ландау. *Acta Medico Historica Rigensia*, vol. VI (XXV). Rīga, 214.–227.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ **Landau, E.** Ein Beitrag zur Anthropologie der Liven. *Journal de la Societe Finnougrienne*. 1908, T. XXVI.
- ¹⁵ **Zagorska, I.** Zvejnieku senvietu kompleksa arheoloģiskās izpētes vēsture. *LVIŽ.* 2005, Nr. 2, 5–30. lpp.; **Virchow, R.** Archaeologische Reise nach Livland. Verh. d. Ges. fur Anthrop., Ethnogr. u. Urgesch. Berlin, 1877, S. 365–437.
- ¹⁶ **Pavličeva, S., Vasiljevs, K., Viksna, A.** Alfreds Zommers – Latvijas augstskolas Medicīnas fakultātes pirmais profesors. *Latvijas Universitātes Raksti. Zinātņu vēsture un muzejniecība*. Rīga, 2003, 653, 80.–89. lpp.
- ¹⁷ **Šturms, E.** Akmens laikmets Latvijā. 1–2. Rīga, 1927 (Latvijas vēstures pirmavoti 5.–6.); *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga, 1974, 43. lpp.
- ¹⁸ **Sommer, A** Bericht über die im Sommer 1880 ausgeführte wissenschaftliche Reise zum Burtneeksee. *Sitzungsberichte der Naturforscher Gesellschaft bei der Universität Dorpat*. Dorpat, 1881, Bd. 5, S. 409–416; **Sommer, A.** Der Rinne Kalns und seine Bedeutung

- für die Anthropologie Livlands. Archiv für die Naturkunde Liv, Est und Kurlands: II, B., R., IX. Lf5. Dorpat, 1884.
- ¹⁹ **Denisova, R.** Latviešu antropoloģiskais sastāvs 13.–17. gs. *Latvijas PSR Arheoloģija*. Rīga, 1974, 315.–320. lpp.;
- ²⁰ **Prīmanis, J.** Pāles galvas kausi. *LU raksti*, 12. sēj. Rīga, 1925, 429–480. lpp.
- ²¹ **Вишневский, В.** Памяти Р. Л. Вейнберга. *Русский антропологический журнал*. 1926, 15 (выпуск 1–2), с. 95–98.; **Weinberg, R.** Über einige Schadeln aus alteren Liven, Letten und Estengraber. Sitz. Der Estn. Gesellsch. 1895.; **Weinberg, R.** Das Gehirn der Letten. Kassel, 1896.; **Weinberg, R.** Über einige Schädel aus alteren. Dorpat. 1896.; **Weinberg, R.** Die Gehirnwindungen bei den Esthen. Eine anatomischen anthropologische Studie. Cassel, 1896. **Вейнберг, Р. Л.** Главнейшие приемы современной антропологической техники. *Русский антропологический журнал*, 1904, 1–2.
- ²² **Вишневский, В.** Памяти Р. Л. Вейнберга. *Русский антропологический журнал*. 1926, том 15 (выпуск 1–2), с. 95–98.
- ²³ **Weinberg, R.** Crania Livonica Untersuchungen zur prähistorischen Anthropologie des Balticum. Archiv für die Naturkunde Liv, Est und Kurlands: V., XII. Dorpat, 1902; **Денисова, Р.** Прибалтийские финны на территории Латвии (I–II тысячелетие). Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов. ФУ. Рига, 1970, с. 7–19.
- ²⁴ **Alksnis, J.** Mana tēva un mātes dzimtas un viņu dzīves gaitas. *Acta Medico Historia Rigensia*. Rīga, 1999, IV, 150. lpp.
- ²⁵ **Vosks, H.** Atceroties profesoru Jēkabu Alksni. *Acta Medico Historia Rigensia*. Rīga, 1999, IV, 44. lpp.;
- ²⁶ **Alksnis, J.** Sie Körperlinge der Letten. Prof. Gastons Backmann. *Latvijas Ārstu žurnāls*. 1924, 4./5. burtn., 131.–132. lpp.; **Alksnis, J.** Haarfarbe und Haarform der Letten. Prof. Gaston Backman. *Latvijas Ārstu žurnāls*. 1924, 6./7. burtn., 166.–167. lpp.
- ²⁷ **Баллод, Ф.** Некоторые материалы по истории латышского племени с VIII по XII столетия. *Записки Московского археологического института*. Москва, 1910.
- ²⁸ **Grāvere, R.** Latvijas antropoloģija laikmetu griežos. *Acta Medico Historia Rigensia*. Rīga, 2000, V (XXIV), 109.–126. lpp.

Summary

The science of anthropology in Latvia has a more than 100 year old research tradition. Several Balt-german anatomists began it towards the end of the 19th century. The initial description of Latvians dealt mainly with their outward appearance and were episodic and subjective. In 1878 O. Waeber and F. Waldhauer came to Kurzeme and provided the first descriptions of Latvians and Livs. Several scientists described the anatomic structure of Latvians based on skeletons found in archeological excavations. A German scientist, R. Virchow, came to the Latvia at the invitation of Count C.V. Sievers and studied Stone Age settlements near the Burtņieki and Āraiši lakes. In his article R. Virchow described the Latvians as having elongated skulls. R. Weinberg presents a characterization of Latvian skulls as compared to those of Estonians and Livs. A Zommer, a research assistant at the University of Dorpat, published a craniological group uncovered at Rīņņukalns. The population was predominantly a mix of Latvian and Livs.

19. gs. pirmās trešdaļas vājprātīgo aprūpe Latvijā: principi, iestādes, personas

Care of the Mentally Ill in Latvia in the First Third of the Nineteenth Century: Principles, Personalities, Institutions

Vladimirs Kuzņecovs
Rīgas Psihiatrijas un narkoloģijas centrs
Tvaika ielā 2, Rīga LV-1005
Tālr. 7080204

Rakstā tiek skartas garīgi slimo aprūpes agrīnā posma īpatnības Latvijā. Pie toreizējiem galvenajiem aprūpes principiem piederēja pacientu izolācija (trijos savstarpēji saistītos aspektos, proti, administratīvi policejiskā, medicīniskā un ekonomiskā); garīgi slimo emancipācija “reformas no augšas” rezultātā; finansēšana caur labdarību; teritoriālais princips. Minētajā posmā pieauga vājprātīgo māju “medicinizācijas” līmenis līdz ar iestāžu izplatīšanos un pacientu skaita palielināšanos. Pirmie novada “trakomāju” ārsti nebija profesionāli psihiatri. Taču tādi ārsti kā Otto Hūns, Rūdolfs Ādolfs Langenbeks un Johans Gotlībs Fleišners piederēja pie novada medicīnas elites. Viņu dziļās zināšanas, klīniskā pieredze un daudzpusīgā aktivitāte veicināja zināmu pacientu emancipāciju aprūpes procesa humanizācijas rezultātā. Taču atalgota personāla trūkuma apstākļos pacientu aprūpēšanai tika izmantoti citi “Dievam tīkamo” iestāžu iemītnieku pakalpojumi.

Atslēgvārdi: Latvijas psihiatrijas agrīnais posms, vājprātīgo mājas tipi, pirmie ārsti, 19. gs. pirmās trešdaļas vājprātīgo aprūpes vadošie principi.

Vēsturiskās pašrefleksijas mēģinājumus, t. i., psihiatrijas vēsturiskās pagātnes kā procesa izpratni, novērojam Eiropas psihiatrijā vismaz no viena no tās “tēviem” – Žana Etjēna Dominika Eskirola (*Esquirol*, 1772–1840), laikiem. Slavenais ārsts savā mācību grāmatā (1838) izsekoja psihiatrijas “klinifikācijai”, balstoties uz O. Konta cilvēces intelektuālās attīstības triju stadiju likumu, kurā reliģiozo stadiju nomaina metafiziskā stadija (kas aizvieto dabas skaidrojuma pārdabiskos faktoros ar būtībām, iemesliem), kuru savukārt nomaina pozitīvi zinātniskā stadija. Šo procesu Eskirols ilustrēja ar suiciīda piemēru, par kuru sākumā sodīja pēc reliģioziem likumiem, pēc tam – pēc pilsoniskiem likumiem, bet vēlāk tas nonāca medicīnas kompetencē kā slimības izpausme (1). Šāda refleksija Krievijā un ar to saistītajā Baltijā parādījās vēlāk, konkrēti – 19. gs. 60. gados – viena no pirmajiem Aleksandra Augstumu galvenajiem ārstiem Georga Holdta (*Holdt*, 1867), kā arī pirmā Krievijas psihiatrijas vēsturnieka psihiatra A. Šulca (*Шульц*) darbībā. Viņš 1865. gadā nodalīja garīgi slimo aprūpes posmus, kas saistīti ar baznīcu, valdību un medicīnu (2). Mēs tos apzīmēsim kā klerikālo, administratīvi policejisko un medicīnisko posmu.

Klerikālais posms – rūpes par nabagiem un vājprātīgajiem ir baznīcas prerogatīva, kura aprūpē jukušos kopā ar pārējiem nevarīgajiem. Valdība “nemaz nerūpējas par jukušo likteni” (3).

Administratīvi policejiskais posms – “Visi valdības lēmumi uzskata jukušos par sabiedrības nederīgiem un bīstamiem locekļiem un to mērķis ir pasargāt sabiedrību no jukušo noziedzīgām rīcībām. Tāpēc jukušo apgādes mēriem ir daudz kas kopīgs ar noziedznieku apgādi.” (4) Rietumos šis posms sakrīt ar tā saucamo Jauno Laiku (17.–18. gs.), kad saprāts tiek atzīts par cilvēku izziņas un uzvedības pamatu. Kā uzskata mūsdienu psihiatrijas vēsturnieks K. Dernalis, Jaunajā Laikā jo ātrāk vājrātīgie nokļuva administratīvo institūciju pilnvaru sfērā, kas vienlaikus ar kārtības uzturēšanu ieadzināja saprātīgumu un darba mīlestību, jo mazāk apgaismības baznīcai tie bija vajadzīgi kā raganas un dēmonu apsēstie.” (5) Par šī perioda augstāko punktu Šulcs uzskata trako māju iekārtošanas sākumu (Latvijā tas ir 1786./87. g.)

Medicīniskais posms, ietverot pirmopsihiatrisko posmu, seko pēc trako namu organizēšanas ar to medicīniskās palīdzības sniegšanas elementiem aprūpējamajiem. Pēc A. Šulca domām: “Jukušā atzīšana par slimnieku, pie kam ārstējamo, sastāda šī perioda kopējo iezīmi.” (6)

Georgam Holdtam šo robežu kā psihiatrijas reformas īpatnēju sākumu – no augšas – nosaka Aleksandra Augstumu iestāžu atklāšana 19. gs. 30. gados. (7, 456).

Psihiatrijas vēsture rāda, ka trešā, visvēlākā posma esamība pilnībā neatceļ iepriekšējos. Slavenais Filips Pinels (*Pinel*, 1745–1826) savā “Medicīniski filozofiskā traktātā..” (1801) ierādīja psihiatrijai vietu starp medicīnu un valsts un sabiedrības vadības zinātni. Medicīna Vācijā un Krievijā no 18. gs. atradās “valsts zinātnes” sastāvā, bet ārstu darbība bija skatāma pārvaldes vai “policejiskās” zinātnes ietvaros (8). Baltijā trako nami šā perioda sākumā tika pakļauti Policijas ministrijai (1802–1814), bet pēc tās likvidācijas līdz pat 1917. gadam – Iekšlietu ministrijai. Pats A. Šulcs rakstīja: “Šie trīs periodi paši par sevi nosaka trīs galvenās jukušā attiecības ar sabiedrību un valdību.. Tieši: *jukušais, nepārprotami, nabadzīgs, visnotaļ bīstams un slim cilvēks*. Ar šiem trīs jēdzieniem tiek noteikts darbības uzdevums jukušo labā, kuru izpildi mēs esam tiesīgi pieprasīt no sabiedrības un valdības, kā to svētu pienākumu.” (9) Šie vairāk nekā pirms 150 gadiem izskanējušie psihiatrijas vēsturnieka vārdi ir aktuāli arī mūsdienās.

Dažādi pārraudzības/aprūpes organizācijas principi

Vājrātīgo emancipācija: “revolūcija no augšas”

Kā jau minēts, pārraudzības organizācijas ideja pirmopsihiatriskajā posmā piederēja valstij. Baltijā to veica ar Sabiedriskās apgādības kolēģiju spēkiem, kas pakļāvās Rīgas ģenerālgubernatoram. Pēc Vidzemes Kolēģijas 1824. gada atskaites liecības, tai piederēja “no komitejas ienākumiem” 1784.–1785. gadā uzbūvētā “mūra māja cietoksnī”, kurā tika izvietotas Kolēģijas iestādes: nabagmāja, slimnīca, korekcijas iestādes “uzņemtiem cilvēkiem no valsts iestādēm pēc spriedumiem par klaiņošanu” un neliela nodaļa vājrātīgajiem (10). Novada psihiatrijas attīstībai principiāli svarīgu cara Aleksandra I (1818. g.) rīkojumu par vājrātīgo izvešanu no Rīgas cietokšņa uz viņa dāvinātā dārza teritoriju mums pieejamie avoti atspoguļo dažādi. Vidzemes Kolēģijas 1824. gada atskaitē šajā rīcībā tiek uzsvērts cietokšņa “dollhauzes” iemītnieku racionālākas un komfortablākas izvietojuma motīvs, “lai tiktu meklēti līdzekļi pēc iespējas ērtākai katras iestādes izvietojumam atsevišķi” (11). Rīgas gubernators marķīzs Filipo Pauluči 1828. gadā izcēla imperatora humānismu, jo tas bija paziņojis, ka “nelaimes gadījuma apgādājamiem nav jāatrodas kopā ar noziedzniekiem” (11). Jau minētais dr. Georgs Holdts (1829–1881), ko kopā ar Gregoru Bruceru (1834–1883) var saukt par vienu no

pirmajiem novadu psihiatriem, faktiski caram piedēvē īpatnēja reformatora lomu novada vājprātīgo apgādības lietā. Pēc viņa domām, Aleksandram, “kurš pašai ziedzīgi piedalījās humānuma visādākos panākumos, nevarēja būt nezināms, ka Rietumos psihiatrija jau iesakņojās un deva brīnišķīgus augļus” (13). Savā lēmumā par vājprātīgo “atsvabināšanu” cars Aleksandrs nebija vientuļš. 1775. gadā viņa vecmāmiņa Katrīna II, rūpējoties par slimnīcu un nabagmāju izplatīšanu, nodibināja vājprātīgo namu sistēmu kā Sabiedriskās aizgādības kolēģijas iestāžu sastāvdaļu visās guberņās, arī Baltijā. Aleksandra jaunākais brālis cars Nikolajs I sankcionēja naudas līdzekļus jauna korpusa celšanai Aleksandra Augstumos Rīgā un 1832. gadā atcēla nežēlīgo militārās sardzes sistēmu vājprātīgo namos kā “nepieklājīgu”. Tas gan netraucēja viņam 1836. gadā oficiāli pasludināt par vājprātīgu un noteikt mājas izolāciju un ikdienas mentālās kapacitātes pārbaužu toreizējam disidentam filozofam P. Čadajevam par viņa vienīgo (nepietiekami patriotisko) rakstu. (14, 580–581). Pavēlot savai administrācijai rūpēties par vājprātīgajiem kā par slimniekiem, Austrijas ķeizars Jozefs II (kuru mūsdienā vēsturnieki sauc par “it kā vājprātīgo atbrīvotāju” pirms Pinela) 1784. gadā pavēlēja uzbūvēt tiem Vīnē speciālu nodaļu kopējā hospitālī. Šis “vājprātīgo tornis” kļuva par sava laika pirmo specializēto iestādi garīgi slimajiem. Vairāk nekā gadsimtu vēlāk, 1904. gadā, cits Austrijas ķeizars Francis Jozefs II ielika stūrakmeni lielai Vīnes specializētajai slimnīcai garīgi slimajiem “*Am Steinhof*” (vēlāk – “*Baumgartenschoehe*”), kura ir atzīta par jūgendā arhitektūras šedevru. Celniecības piedāvājums nāca jau no Austrijas landrāta deputāta puses.

19. gs. pirmajā trešdaļā garīgi slimo iestāžu medicīniskā reforma Vācijā tiek veikta arī ar vācu ķeizarienes konservatīvo valdību spēkiem (15). Liekas, ka vājprātīgo emancipācijas absolūtisma apstākļos varētu runāt par stabilu tendenci “revolūcijai no augšas”, kas radikāli atšķīrās no Parīzē 1793. gadā “no apakšas” sākusās revolūcijas ar F. Pinelu (1745–1826) priekšgalā. Taču šādam pretstatījumam ir savas robežas. Šodien tiek atzīts fakts, ka slavenais jukušo atbrīvotājs no viņu važām, ārsts humānists F. Pinels bija vispirms valsts ierēdnis, kas ne jau pēdējām kārtām meklēja reālus veidus, kā izpildīt direktīvas, kuras revolucionārās valsts ar 1790. g. marta dekrētu, uzdodot atbrīvot vājprātīgos vai sniegt tiem speciālu palīdzību (16). Atzīmēsim arī, ka vislabākajai iniciatīvas “no augšas” realizācijai ir nepieciešams efektīvs atbalsts “no apakšas”. Labs piemērs šādam atbalstam ir pirmo Aleksandra Augstumu ārstu O. Hūna un R. Ā. Langenbeka daudzpusīgā aktivitāte. Pateicoties viņiem, tika izstrādāti Aleksandra Augstumu humānie statūti, un līdz zināmām robežām tika praktiski realizēti to nosacījumi. 1824. gadā O. Hūns pat piedāvāja Kolēģijai savu projektu jaunam divstāvu vājprātīgo māju korpusam, kas netika pieņemts (17). Bez šaubām nepārvaramus šķēršļus aprūpes procesam sagādāja profesionāla personāla, īpaši uzraugu un to palīgu trūkums. Ir zināms, kā šie “kadri” tika formēti no iestādes iemītniekiem.

Pēc tam, kad bija slēgta trako māja Rīgas Citadelē, visas Kolēģijas iestādes (izņemot pie tām nepiederušo cietumu) izrādījās sakopotas bijušā 2. Ķeizardārza teritorijā. Pārceļšanās notika 1823. gada pašās beigās. Nākamajā, 1824. gadā, “šai vietai .. no Rīgas, kara un Pleskavas, Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes gubernatora” tika piešķirts oficiālais Aleksandra Augstumu (*Александровские высоты*) nosaukums (18). “Šai “Dievam tīkamai iestādei” (*Богоугодное заведение*) – šādu nosaukumu tā ieguva 1827. gadā – vairākus gadus nebija arī pastāvīga ārsta.” (19) Citadeles “dollahuzes” policejiskais gars saglabājās jaunajā kompleksā vismaz līdz 19. gs. 60. gadu vidum, kad G. Holdta direkcijas laikā tika likvidētas korekcijas iestādes. Starp citu, Holdts, kā arī Pinels, pirmām kārtām apzinīgi pildīja valsts direktīvas – toreizējā Ministru Kabineta 1865. gada 3. decembra lēmumu par korekcijas iestāžu nodošanu citam saimniekam (20).

Šādā veidā novadā 19. gs. pirmajā trešdaļā uzsāktā jukušo apgādības reforma šī termiņa beigās tika realizēta, labākajā gadījumā, tikai daļēji. Kā raksta mūsdienu vēsturnieks: “To, kuri bija izolēti nesaprātības dēļ, formāla atbrīvošana .. bija uzliktā mērķa utopiskā pārsteidzībā. Sākumā cerēja, ka tās realizācija sabiedrībā notiks automātiski, pēc tam gribēja to sasniegt ar morāli pedagoģisko līdzekļu palīdzību, bet beigu beigās pilsoniskā sabiedrība pastāvīgi, kaut arī ar dažādu intensitāti, cīnījās par to visā savas pastāvēšanas garumā.” (21)

Izolācija

Svarīgāko psihiatriskās palīdzības sākuma vēsturiskā laika posma *izolācijas principu* veidoja trīs galvenie komponenti: 1) sociālais (administratīvi policejiskais, juridiskais), 2) medicīniskais (“morālā terapija”) un cieši ar to saistīts 3) trešais – ekonomiskais komponents (darba terapija).

Izolācija tika pamatota un lietota visagrāk kā sabiedrības un valsts aizsardzības līdzeklis pret antisabiedriskiem elementiem, kuru skaitā iekļuva arī prātā jukušie, īpaši tie, kas nepakļāvās kontrolei, apdraudēja kārtību un varēja apdraudēt savu vai citu cilvēku dzīvi. Mierīgos pacientus varēja izolēt ģimenēs vienā no privātmājas vai dzīvokļa istabām, vai ārpus pilsētas kādā šķūnī. Trako mājas tika plānotas neierobežotam cilvēku skaitam (1. tabula).

1. tabula

Aprūpēto skaits Aleksandra Augstumu nodaļās 1824. g. Pēc Vidzemes sabiedriskās apgādības Kolēģijas 1824. g. atskaites “Skaidrojumu” datiem

Nodaļa	Aprūpēto skaits						Palikuši 01.01.1825	
	Atradās		Izgāja		Nomira		v	s
	v	s	v	s	v	s		
Nabagmāja 20 vīriešiem un 20 sievietēm	69	49	19	2	10	4	40	43
Trako māja neierobežotam cilvēku skaitam								
- nabadzības stāvoklī	40	28	16	5	2	1	22	22
- mantīgo	5	2	-	-	-	-	5	2
Kopā	45	30						
Spaidu nams neierobežotam cilvēku skaitam	11	18	6	12	-	-	5	6
Slimnīca: 30 vīriešu un 30 sieviešu gultas	139	78	96	46	14	5	29	27
Venēriskā, 15 gultas	-	55	-	45	-	1	-	9
Darba nams neierobežotam cilvēku skaitam								
- pēc tiesas par zādzību atsūstītie	45	21	29	12	2	-	14	9
- klaidoņi	37	4	26	1	-	-	9	3

Reālajā dzīvē neierobežota pieņemšana tika paredzēta tikai pēc administrācijas, krimināltiesas vai civiltiesas (aizbildnība) pieprasījuma (22). Brīvprātīgu hospitalizāciju vai hospitalizāciju pēc tuvinieku vēlēšanās neatzina par obligātu. Hospitalizācijas pamatotību sistemātiski nekontrolēja. Ir zināms, ka Vācijā 1821. gadā “tikai sestā daļā vājprātīgo saņēma ārstu vai speciālo iestāžu ārstniecisko palīdzību tajā laikā, kad to vairākums joprojām palika (nemedicīniskajā – V. K.) izolācijā – labošanas mājās, cietumos vai uz ielas” (23). Turklāt labošanas iestāžu iemītniekiem bija jāapgādā pašiem sevi, citus varēja balstīt ģimene, sabiedrība vai baznīcas kopiena.

Cieša saite ar valsts *militārām* vajadzībām ir saskatāma Aleksandra Augstumu iestāžu celtniecības vietas izvēlē. Pēc tā laika normām bija aizliegts būvēt mūra ēkas tuvāk nekā “aiz pietās distances no cietokšņa, kur pēc fortifikācijas noteikumiem varētu būvēt akmens celtnes” (24). Vieta, kuru izvēlējās iestāžu celtniecībai aiz tā laikā Rīgas robežas, atbilda šim standartam.

Izolācijas administratīvā puse tika stiprināta ar tās *terapeitisko izpratni* kā līdzekli, lai aizsargātu izolējamo psihi no apkārtējās vides kaitīgās iedarbības. Maniakālo slimnieku ārstēšanā, pēc Rīgas ārsta J. B. Fišera domām (1707), galvenais ir aprūpe, un aprūpes pirmais uzdevums ir pacientu izolācija (25, 129).

Tuvība dabai attiecībā uz garīgi slimajiem ap Jaunā Laika beigām ir cieši saistīta ar sentimentālismu vai pirmsromantismu, kas sākās Ž. Ž. Ruso (bet pirms tam – antīko ārstu) idejās. Tās pamatā bija ticība dabas spēku dziednieciskajai iedarbībai uz vājprātīgajiem līdztekus ar fiziskā darba dziedinošu iedarbību kā “morālās” terapeitiskās paradigmas svarīgāko sastāvdaļu. Tā F. Pinels (1801) uzskatīja, ka dabai jānodod laiks, lai tā izpaustu savu labvēlīgo ietekmi uz pacientiem. Vienlaikus dabai ar visas slimnīcas personāla, no administrācijas līdz pēdējam kalpotājam, palīdzību vajadzēja palīdzēt “atfīstīties virzībā uz personīgiem dzinūļiem, lai dotu spēku labestīgām un sociāli pieņemamām vēlmēm postošo vietā”.

Vācu psihiatrijas pamatlicējs, pirmās vācu vājprātīgo aprūpes sistēmas reformu programmas un paša termina “psihiatrija” autors Johans Kristians Reils (*Reil*, 1759–1813) uzskatīja, ka dziednīcai jāatrodas “brīnišķīgā vietā” ar romantiska “landšafta” pazīmēm, atgādinot lauku fermu, bet ne cietumu (26). Sevišķa nozīme tika piedēvēta svaigajam gaisam. “Dollhauzes” izvietošana ārpus pilsētas sienām bija vēlama higiēnisku (esošu un iedomātu) apsvērumu dēļ: lai atvairītu infekcijas, kā ārējās, kas nāk no pilsētas, tā arī iekšējās – it kā paši vājprātīgie izplatītu “specifisku” infekciju. Reils piemin specifiskus trako garaiņus, “riebīgu gāzi”, kura ieēdas trako nama sienās. Viņš ieteica cīnīties ar to, mazgājot sienas ar etiķi un sālsskābi, izliekot sienas ar speciālām flīzēm un apdūmojot telpas (27). Aleksandra Augstumos atbilstoši šai un līdzīgām receptēm tika lietota apdūmošana (28). Dziednīcas cēla ārpus pilsētas, lauku vai parku (kā Aleksandra Augstumu gadījumā) vietās. 19. gs. 30. gados 2. Ķeizardārza vietā, kas Pētera laikos tika uzskatīts par Versaļu miniatūrā, pēc pazīstamā botāniķa un dārznieka I. Cigras projekta tika veidots pastaigu parks un tā saucamais dārziņš, kurā tika audzētas kā drogas aptiekas vajadzībām, tā arī zaļumi Aleksandra Augstumu iestāžu iemītnieku galdam. Tajā administrācijas uzraudzībā strādāja paši iemītnieki, acīmredzot arī veselīgākie no psihiski slimajiem. Šeit savas tiesības pieteica nodarbinātības nozīme pacientu aprūpē.

Nodarbinātības princips, darba terapija

Regulārā fiziskā darba – daļas no iestādē valdošās stingrās kārtības – svarīgums viņiem spēkiem tika izcelts kā terapeitiskais, morālais (ko apvienoja tā saucamajā morālajā terapijā – tā laika psihoterapijā) un ekonomiskais faktors. Tas pats F. Pinels vājrātā saslimstības paaugstināta riska grupā iekļāva pirmām kārtām aristokrātus ar to fiziskā darba nievāšanu. Patiesību sakot, viņš nesaskatīja īpašu starpību starp tiem un zemāko kārtu pārstāvjiem ar viņu nabadzību, strīdiem un netiklību (29). Pēc I. K. Reila, F. Udena un daudziem citiem, darbs prātu zaudējušajiem bija kā dziedinoša metode (30). Kaut, pēc tā paša Reila domām, darbs slimniekiem bija tīri terapeitisks līdzeklis, izslēdzot jebkuru mantkārības veidu (31), šis darbs iestādēm bija izdevīgs. Starp citu, nevajadzētu aizmirst visu tā laika Aleksandra Augstumu iemītnieku raibumu, kas piedalījās darba terapijā. Iestāžu darba uzlabošanas plāna, kuru izstrādāja to aprūpētāju Komiteja ar O. Hūnu priekšgalā, 30. punktā teikts: “Likt strādāt cietumniekiem un darba spējīgajiem aprūpējamajiem mājas un dārza darbus, galdniecībā, apavu remontā, pulksteņdarbnīcā, šūšanas darbos, vērpšanā, ūdens nešanā, malkas ciršanā, augļu dārza tīrīšanā, ierīkošana utt.” (32) Šajā dokumentā par vājrātīgiem nav teikts ne vārda, bet tie tiek minēti citur. Nākamās Komitejas atskaites ar O. Hūna parakstu liecina par nodarbinātības sfērā plānoto pasākumu stingru izpildi. Toreizējās “ergoterapijas” vēriens un dažādība, kas ietvēra visvienkāršākos saimnieciskos darbus līdz pat vājrātīgo individuālajām nodarbībām mākslas jomā, brīžiem pārsteidz. Tikai vienā 1826. gada ceturksnī Aleksandra Augstumu labošanas namā par sīkiem pārkāpumiem arestētās sievietes ar rokām uzšūva 178 sieviešu kreklus, 98 spilvendrānas, 38 galdautus, 18 palagus, izmazgāja visas slimnīcas veļu, izmazgāja visas telpas. Viena šuvēja uzšūva lielu daudzumu matraču, kurpnieks izgatavoja 98 pārus apavu uz koka zolēm un 16 pārus ādas apavu. Skroderis uzšūva 102 pārus bikšu un vamžu, salaboja apsargu ziemas tērpu (33).

Finansējums. Labdarība

19. gs. pirmajā trešdaļā ziedojumiem bija svarīgākā nozīme prātā jukušo apgādības sistēmas veidošanā un tās, tiešajā un pārnestajā nozīmē, materializācijā. Likums, t. i., Sabiedriskās aizgādības Statūti labdarības iestāžu uzdevumus saimnieciskajos jautājumos raksturoja šādi: “Saimnieciskās daļas priekšmeti ir: 1) kapitāla vairošana, pieņemot ziedojumus, Dieva dāvanas un ar visāda veida gadījuma ienākumiem, kas domāti sabiedriskai aizgādībai un 2) īpašumu no valdības vai no privātām personām .. pārvalde.” (34, 6. pants) Sabiedriskās aizgādības iestādēm, ietverot trako namu, piederēja kā kapitāli, tā arī īpašums. Katrai Sabiedriskās aizgādības kolēģijai tās dibināšanas reizē piešķirtais kapitāls 15 tūkst. rubļu apmērā tika ieguldīts Valsts parādu segšanas komisijas biļetēs un Dzelzceļa galvenās biedrības obligācijās. Kopā tie sastādīja guberņas sabiedriskās aizgādības neaiztiekamo fondu. No turienes bija paredzēts noņemt tikai procentus, kuri tika izlietoti tikai labdarībai, arī trako nama uzturēšanai. Īpašumu (nekustamo īpašumu, zemi u. c.) varēja pārdot vai iznomāt ar mērķi gūt peļņu. Aleksandra Augstumiem peļņu nesa teritorijas zemesgabalu izīrēšana, piemēram, dārziņiem, iekasētā samaksa par pontona tilta pāri Sarkandaugavai izmantošanu, nevajadzīgo mantu izolēšana u. c. Ienākumu palielināšanas mērķim kolēģijām tika atļauts nodarboties ar ieguldījumu pieņemšanu glabāšanā un naudas kredītu izsniegšanu, iekļaujot nekustamo īpašumu un valsts procentu zīmes. Bez ienākumiem no procentiem (un procentu procentiem, to nesavlaicīgās izmaksas gadījumā, t. i., sodanaudas) par iestāžu ienākumu

avotiem kalpoja valsts un pilsētas pabalsti (kas deva iespēju pretendēt uz vietu saņemšanu iestādē prātā jukušajiem un “slimīem nabagiem” proporcionāli izdarītajam ziedojumam), dažādas līdzekļu vākšanas kampaņas, Dieva dāvanas, ziedojumi un testamenti iestāžu labā, nauda no ienākumiem no azartspēlēm (1828. g. tie bija 2% no regulārām kāršu komplektu pārdošanām), dažāda veida naudassodiem, beigu beigās tā saucamie saimnieciskie un gadījuma rakstura ienākumi, kuros ietilpa arī samaksa par turīgo pacientu, kā arī pacientu, kas piederēja dažādiem resoriem (zemākās pakāpes kareivji, policisti u. c.), uzturēšanu, ienākumi no pie iestādēm pastāvošām aptiekām, no fabrikām, rūpnīcām un citām saimnieciskajām iestādēm, kā arī ienākumi no korekcijas iestādēm (darba un labošanas mājām) “par izdarītiem darbiem un ražojumiem” (35). Gadījuma rakstura ienākumus deva arī speciālas muitas maksas, pēc kuģa bojāejas atrastās mantas bez saimnieka u. tml. Sabiedriskās aizgādības Statūti (46. pants) noteica Baltijas guberņām (Kurzemei un Igaunijai) tiesības uz ienākumiem no izsolē pārdoto muitā konfiscēto preču daļas pusi, kas atskaitīta labdarības iestāžu labā. Labdarība ne vienmēr izpaudās tiešajos brīvprātīgajos ziedojumos. Palīdzība tika sniegta tiešo un netiešo nodokļu formā, dažādu labdarības pasākumu, piemēram, koncertu un izrāžu, rīkošanā.

Sabiedriskās aizgādības Kolēģijai, kas pārzināja trako māju finansēšanu, pašai līdzekļi pastāvīgi pietrūka. Turklāt Vidzemes kolēģija bija spiesta daudzkārtīgi aicināt iedzīvotājus ziedot, organizējot līdzekļu vākšanu. Baznīca no savas puses arī organizēja ziedojumus, izmantojot dažādus naudas vākšanas veidus, piemēram, krūzēs (baznīcās) vai mērķtiecīgi vācot no draudzes locekļiem līdzekļus labdarības iestāžu vajadzībām. 1826. gadā pēc Aleksandra Augstumu uzraudzības Komitejas iniciatīvas O. Hūna vadībā Vidzemes garīdznieki organizēja drēbju, veļas un audumu savākšanu, kas deva iestādei peļņu 1000 rubļu asignācijas (36). Salīdzinājumā: 1824. gadā Sabiedriskās Kolēģijas gada peļņa sastādīja 94 955 rubļu, no tās trako mājai pienācās tikai 2 892 rubļu (37).

Labdarības mērķos neietilpa tikai vienkārša saņemto līdzekļu “noēšana”, bet gan to vairošana prasmīgas saimniekošanas ceļā, kas bija “Dievam tīkamo (ziedotāju, kas veic Dievam tīkamo lietu, dvēseļu glābšana – V. K.) iestāžu” eksistences pamatveids. Kolēģiju un tiem pakļauto labdarības iestāžu darbība tika pakļauta stingram ekonomijas režīmam. Tika uzskaitīta katra kapeika un pat tās ceturtdaļa. Ideālais mērķis bija iestāžu pašatmaksāšanās, to ekonomiskā un finansiālā patstāvība. Tika uzskatīts, ka šo iestāžu iemītņieki “ar savu darbu var panest pašuzturēšanas veidus” (38). Kolēģijas atskaites par pirmo Aleksandra Augstumu eksistences gadu (1824) “Skaidrojums” ir uzskaitīta vesela virkne šādu veidu. Starp iemesliem, kas neatļauj padarīt iestādes uzturēšanu par izdevīgu tūlīt pat, kā pirmā nosaukta vietas nolaistība, kas “bija pilnīgi tuksnesīga”. Tika norādīts, ka jau ļoti drīz bijušajā dārza teritorijā iekārtotie mazdārziņi apgādās iestādi ar svaigiem zaļumiem, bet “botāniskais dārzs” – slimnīcas aptieku ar drogām. Tika plānota zemes apstrāde ar “pašu roku spēkiem”, daļēji iznomājot to iestādes labā. Tika pasvītots, ka gaidāmā ekonomija un pat ienākums daudzkārtīgi pārsniegs to, ko Kolēģija saņēma agrāk no iestādes Rīgas Citadelē. Starp citiem iestādes pagaidām zemo ienākumu iemesliem bija nosauktas celtniecības un algu izmaksas, nepieciešamība iegādāties inventāru, jaunu apģērbu. Kā pasvītots “Skaidrojums”, būtiska daļa nepieciešamo vajadzību neprasa papildu izdevumus, jo tās jau tiek nodrošinātas iestādes iemītņieku spēkiem: tiek šūts apģērbs un apavi, tiek malti rudzu milti, no kuriem uz vietas tiek cepta maize, tiek mazgāta veļa, sakoptas telpas utt. (39)

Teritorijas princips

Pazīstamais Krievijas psihiatrs un psihiatrijas vēsturnieks A. Šulcs, kas inspicēja Aleksandra Augstumu iestādes kā Iekšlietu ministrijas ierēdnis 19. gs. 60. gados (dr. Holdta direkcijas laikos), savā “dollahauzes” lomas vērtējumā izteicās: “Savā ātrākās palīdzības sniegšanā vājprātīgiem un mājas ārstēšanas neiespējamības svarīgumā iestādes tuvums ieņem pirmo vietu prātā jukušo apgādības lietā.” Iestādes tuvums pacientu dzīvesvietai bija īpaši nozīmīgs iedzīvotāju izretinātības un neattīstītās ceļu satiksmes apstākļos. Tāpēc “prātā jukušo iestāžu dibināšanu katrā guberņā bija jāuzskata par vienīgi pareizo veidu veiksmīgajā prātā jukušo apgādē..” (Šulcs, 1865, 15. lpp.) Taču dzīve ātri pierādījusi toreizējā aprūpes modeļa (ko var nosaukt “katrai guberņai viena trako māja”) vājumu. “Aleksandra augstumu slimnīcā garīgi slimiem bija paredzētas tikai 50–60 gultas. Viņas ātri aizņēma, un pēc tam jaunus slimniekus varēja uzņemt tikai pēc pierakstīšanās rindā chronoloģiskā kārtībā. Slimnieku kustība bija maza un te radās pastāvīgs sastrēgums.. Trūcīgākām šķirām bija pašām jātiek galā ar saviem garīgi slimiem, jo Aleksandra augstumu slimnīcas gultu skaits bija pārāk niecīgs, lai apmierinātu plašākas apkārtnes vajadzības. Ierosinājums celt jaunu psihiatrisku slimnīcu, kuŗā varētu novietot ārstēšanai slimniekus ar svaigu un neielaistu garīgi slimību, nāca no augšas.. Pēterburgas vājprātīgo slimnīcas kurators leibmediķis Dr. von Rīls (*Рюль*), 1840. g. atrada, ka slimnīcās, kurās iekārtotas uz likuma pamata par Sabiedriskās aizgādības kolēģijām, nav ievietota pat desmitā daļa no visiem saskaitītiem garīgi slimiem, kaut gan minēto kolēģiju vājprātīgo iestādes bija pārpildītas.” (41) Pēc centrālās varas domām, Baltijas provincē – Rīgā vai Tērbatā – būtu jānodibina centrāla psihiatriska iestāde ar 125 gultām, bet vēlāk – ar 250 gultām. Kā zināms, tādu centrālu slimnīcu nodibināt neizdevās, bet Tērbatā 1881. gadā atklāja universitātes klīniku ar 50 gultām. Pēc H. Buduļa datiem, plāni pārvest garīgi slimos no Rīgas uz Tērbatu (atbrīvojot telpas darba namam) radās Vidzemes gubernatoram “negaidītā kārtā” 1850. gadā (42). Tomēr arhīva dati liecina, ka jau 1830. gadā līdzīgas domas izteica Vidzemes gubernatoram pēc tā pieprasījuma Aleksandra Augstumu ārsts R. A. Langenbeks. Savā ziņojumā 5. aprīlī viņš pamatoja Tērbatas universitātes psihiatriskās klīnikas pastāvēšanas nepieciešamību ar akadēmiskām, profesionālām (atgādināsim, ka novadā toreiz vēl nebija psihiatru kā tādu) un ekspertīzes vajadzībām. Viņš cerēja, ka klīnikas apstākļos izdosies būtiski kāpināt ārstēšanas un aprūpes kvalitāti. Tās arī varēja piesaistīt turīgus pacientus, kas līdz tam ārstējušies ārzemēs. Viņš arī paredzēja Aleksandra Augstumu gara slimnieku pārvešanu uz Tērbatas klīniku, aizpildot atbrīvotās vietas ar sociālajiem klientiem (43).

Iestādes

Baznīcas, sabiedrisko un privāto organizāciju un iestāžu, kā arī pilsētas un indivīdu labdarība attiecībā pret nabagiem un slimajiem novadā tiek izrādīta jau viduslaikos. Arī vēlāk daudzajās novada labdarības iestādēs, patversmēs, nabagmājās un hospitāļos citu starpā atradās personas ar nepareizu uzvedību, piemēram, plānprātīgie, epilepsijas un histērijas slimnieki (44). Novadā bez trako mājām, kas atradās guberņu Sabiedriskās aizgādības Kolēģiju (Krievijā no 19. gs. 60. gadiem – zemstes, kuru nebija Baltijā) pārziņā, 19. gs. eksistēja arī vājprātīgo nodaļas Kolēģijas somatiskajās slimnīcās Rīgā un Jelgavā. Rīgā, saskaņā ar psihiatrijas vēsturnieka I. R. Pasternacka (*Пастернацкий*, 1887) ziņām, tāda bija atvērta 1810. gadā Kolēģijas somatiskajā slimnīcā (45). Bet vēl 20. gs. sākumā šīs nodaļas reālu vai daudz maz ilgstošu eksistenci

apšaubīja I. Luiga (46). Pēc A. Vīksnas, “1824. gadā, izmantojot agrākos hercoga zirgu staļļus Driksas kreisā krastā, ... nodaļa ar 60 vietām tika izveidota Sabiedriskās aizgādības kolēģijas iestādē Jelgavā, kuru vadīja ārsts un pazīstamais botāniķis Johans Gotlībs Fleišners (*Fleischner*, 1797–1838). Jelgavas iestāde pastāvēja līdz 1921. gadam.” (47) Kurzemes Kolēģijas iestāžu struktūra bija līdzīga Vidzemes Kolēģijas iestāžu struktūrai. Kā Rīgā, tā arī Jelgavā atradās vairāku iestāžu komplekss, kurā trako māja pastāv drīzāk kā viena no nodaļām, nevis kā patstāvīga specializēta iestāde, kāda, piemēram, bija G. Brucera “Rotenbergs” (no 1862. g.). Psihiatrijas vēsturnieku mēģinājumi nodalīt “nodaļas” no “iestādēm” ir pretrunīgi (48). No toreizējās likumdošanas viedokļa ir jārunā vienīgi par “trakomāju” (49, 64. lpp).

Galvaspilsētu prātā jukušo mājas atradās imperatora ģimenei piederošu personu aizbildnībā, kuri sastāvēja šādas mājas Aizgādņu padomē. Policejiskās patversmes eksistēja kā atsevišķas iestādes, tāpat kā policejiskās slimnīcas nodaļas Maskavā un Sanktpēterburgā. Un tomēr tajās pašās galvaspilsētās prātā jukušie mēnešiem pārpildīja iecirkņu uzņemšanas telpas, kur tika uzturēti kopā ar arestantiem, līdz tos pārvietoja uz dziednīcu. Rīgā līdzīga patversme tika saukta par Starpstaciju (*Временная передаточная станция для душевнобольных*, no 1887. g.). Bez tam bija mājas, kas atradās Kara ministrijas resoru pārziņā – patiesībā galvaspilsētu kara hospitāļu nodaļas. Rīgas kara hospitālī tādu nodaļu atvēra tikai 1897. gadā. Pirms tam slimnieki tika izvietoti tā paša kara hospitāļa nodaļās (viņi varēja arī atrasties starp Aleksandra Augstumu aprūpējamiem). Privātie vājprātīgo nami Baltijā parādījās 19. gs. otrajā pusē. Maznodrošinātie ar psihiskiem traucējumiem varēja atrasties arī starp slimnīcu pacientiem, piemēram, 1803. g. dibinātajā 1. pilsētas slimnīcā, kuru sākumā sauca par “slimnīcu nabagiem”. To pārvaldīja t. s. Nabagu direktoriya (*Armen-Direction*, dibināta 14.11.1802., darbojās 1803–1886).

Atbilstoši uzskatiem, kas izveidojās 19. gadsimta beigās, garīgās slimības un tās nesēju noteikšana, aprūpe un ārstēšana ir medicīnas kompetencē. Tas ir tikai ļoti vēlīns mūsdienu skatījums uz šo lietu. Vājprāta “medicinizācija” ir process, kas vilkās vairākus gadsimtus, un tās ietvaros notika diskusijas par likumu, politiku, reliģiju un sabiedrisko domu. Pat mūsdienās šo procesu dažās jomās nevar uzskatīt par pabeigtu. Vājprātīgo aprūpes institūciju veidošanā Baltijā svarīgākā – 19. gs. pirmā trešdaļa – iezīmē 18. gs. beigās sākušos pārejas periodu no policejiskām izolācijas metodēm uz medicīniskās iedarbības mēru lietošanu.

LITERATŪRA UN AVOTI

1. Дёрнер, К. Гражданин и безумие. К социальной истории и научной социологии психиатрии (Klaus Doerner. *Buerger und Irre*). Москва : Алетейя, 2006, с. 222. [Turpmāk: Дёрнер, 2006.]
2. Шульц, А. Признание помешанных в России. Архив судебной медицины и общественной гигиены, 1865. г., март, раздел III, 1–47; с. 46–47. [Turpmāk: Шульц, 1865.]
3. Turpat, с. 46.
4. Turpat, с. 47.
5. Дёрнер, 2006, с. 24.
6. Шульц, 1865, с. 47.
7. Holdt, G. In Sachen des baltischen Central-Irrenhauses. *Baltische Monatschrift*, 1867, 16. Bd, 445–486. [Turpmāk: Holdt, G., 1867.]
8. Дёрнер, 2006, с. 197, 256.

9. Шульц, 1865, с. 47
10. Latvijas Valsts vēstures arhīvs [turpmāk – LVVA], 3. f, 5. apr., 33. lieta, 11. lp.
11. Turpat.
12. LVVA, 30. f, 1. apr., 30. lieta, 3. lp.
13. Holdt, G., 1867, S. 456.
14. Константиновский, И. В. Русское законодательство об умалишенных и сравнение с иностранными законодательствами. Труды первого съезда отечественных психиатров. СПб : Тип. Стасюлевича, 1887, 521–610; Kuzņecovs, V. Labdarības loma psihiatriskās aprūpes tapšanā Latvijā: Aleksandra Augstumi – 180. *Acta Medico-Historica Rigensia, vol. VII*(xxvi). Pauli Stradini Museum Historiae Medicinæ, Rīga, 2005, 175–187; Гершензон, П. Я., Чадаев, С. Петербург: тип. Стасюлевич, 1908, с. 139.
15. Дёрнер, 2006, с. 252.
16. Turpat, с. 184–185.
17. LVVA, 3. f, 5. apr., 2440. lieta, 47. lp.
18. LVVA, 3. f, 5. apr., 33. lieta, 14. lp.
19. Buduls, H. Sarkankalna slimnīcas vēsture. Rīga : Pilsētas valde, 1938, 6. lpp. [Turpmāk: Buduls, 1938.]
20. Holdt, G. 1867, 457. lpp, Buduls, 1938, 6–7 lpp., LVVA 30. f, 1. apr. 2403. lieta, 18 lp.)
21. Дёрнер, 2006, с. 204–205
22. Яновский, Е. Душевнобольные. Новый энциклопедический словарь. С. Петербург : Брокгауз и Эфрон, т. 16, с. 955.
23. Дёрнер, 2006, с. 330.
24. LVVA, 30. f, 1. apr., 30. lieta, 3. lp.
25. Федотов, Д. Д. Очерки по истории отечественной психиатрии. Том 1. Москва, 1957, 320 с. [Turpmāk: Федотов, 1957.]
26. Дёрнер, 2006, с. 296, 304.
27. Уден, Ф. К. Академические чтения о хронических болезнях. СПб: типография Иверсена, 1817, часть 3, с. 379–380 [Turpmāk: Уден, 1817.]
28. LVVA, 3. f, 5. apr., 33. lieta, 27. lp.
29. Дёрнер, 2006, с. 295.
30. Уден, 1817, с. 338–339, Федотов, 1957, сс. 181, 287.
31. Turpat, с. 380.
32. LVVA, 30. f, 1. apr., 25 lieta, 76 lpp.
33. LVVA, 30. f, 1. apr., 8. lieta, 1.–2. lp.
34. Устав о(б) общественном призрении. Свод законов Российской империи, СПб, б.г. (после 1902г), часть II, том 13. [Turpmāk УОП.]
35. УОП, ст. 44
36. LVVA, 30. f, 2. apr., 7. lieta, 35. lp.
37. LVVA, 3. f, 5. apr., 33. lieta, 27. lp, 33. lp.
38. Turpat, 15. lp.
39. Turpat.
40. Шульц, 1865.
41. Buduls, 1938, 7. lpp.
42. Turpat, 9. lpp.
43. LVVA, 3. f, 5. apr., 2440. lieta, 42.–43. lp.
44. Тобин, А. Призрение бедных в г. Риге. Рига, 1895; *Журнал Императорского Человеколюбивого общества*, ч. XIV, 1820, ноябрь и декабрь.
45. Рёс: Луйга, И. Призрение душевнобольных в Прибалтийском крае. Юрьев: “Postimees”, 1904, с. 3.
46. Turpat.
47. Vīksna, A. Pēc psihiatrijas saknēm Latvijā. EFEKSOR ziņas, б.г. (2004). Latvijas Psihiatru asociācijas 80 gadu izdevums.

48. Шульц, 1865, с. 10–12; Brants, J. Aleksandra Augstumu slimnīca 1824.–1924. *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1./2. burt. 1925; Озолинъ, В. А. Учет и призрение психически больных в Прибалтийских губерниях в XIX в. Из истории медицины, VII, Рига : Зинатне, 1967, с. 211–219.
49. Kuzņecovs, V. Vājpriāņo nams Rīgā (1787–1823). *Latvijas Universitātes Raksti*. 704. sējums: Zinātņu vēsture un muzejniecība. Latvijas Universitāte, 2007, 62.–71. lpp.

Summary

The article deals with the early period of institutional care of the mentally ill in the Baltic provinces. These facilities were administered by the state Social Welfare Board (Collegium für allgemeine Fürsorge), and they were integrated into the institutions of social services (including correctional facilities such as workhouses) and medical assistance for the general population, especially the poor and sick. The most important principles of care were: confinement by grouping inmates together on the basis of mutual administrative/juridical, therapeutic and economic considerations; a trend to less restrictive forms of care; “the territorial principle” (caring for patients close to their homes); financing on the basis of charity with contributions from national and local government, donations by churches and private individuals, and income generated by the institutions themselves (e.g., combining public (charity) and private (paying) patients). During the first third of the 19th century mental institutions underwent slow “medicalization,” and along with an increase in the number of non-psychiatrist physicians there was a rise in the number of patients in mental institutions in Livonia and Kurland. The first medical doctors at mental asylums were eminent local physicians such as Otto Huhn, R.A. Langenbeck, and I.G. Fleischner. Their high professional caliber facilitated the humanization of the process of caring for the mentally ill. At the same time, direct patient care was entrusted to “attendants” who themselves could be inmates of the Board’s facilities.

Embrioloģijas attīstība Latvijā *Development of Embryology in Latvia*

Aina Dālmane, Māra Kalniņa, Olga Koroļova
Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte
Šarlotes iela 1a, Rīga. Tel. 7038288,
e-pasts mara.kalnina@lu.lv

Cilvēka embrioloģijas attīstība Latvijā sākās LU Medicīnas fakultātes Anatomijas un histoloģijas institūtā 20. gadsimta 20. gados. Tomēr tai bija sava priekšvēsture, ko veidoja 18. un 19. gs. ar Latviju un Baltiju saistītie izcili embriologi (K. E. Bērs, H. K. Panders, A. Kovaļevskis, I. Mečņikovs, E. Reisners).

20. gs. LU MF embrioloģiskos pētījumus ir veikuši J. Pīrmanis, A. Bebre, J. A. Eglītis, bet pēc Otrā pasaules kara – P. Gērke, V. Demidova, I. Buiķis, G. Jēča, A. Dālmane, O. Koroļova.

Atslēgvārdi: embrioloģijas priekšvēsture, aprakstošā embrioloģija Latvijā, salīdzinošā embrioloģija Latvijā, embriogēzes pētījumi Latvijā.

Pirmie embrioloģijas pētījumi Latvijā sākās Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātes Anatomijas un histoloģijas institūtā (LU MF) 20. gadsimta 20. gados. Tomēr jau 18. un 19. gs. Latvijā un Baltijā bija dzimuši vai strādāja vairāki izcili embriologi – K. E. Bērs (1792–1876), H. K. Panders (1794–1865), A. Kovaļevskis (1840–1901), I. Mečņikovs (1845–1916), E. Reisners (1824–1878).

Igaunijā dzimušais Kārlis Ernests Bērs strādājis Tērbatas universitātē, Vācijā un arī Krievijā, kur bijis Pēterburgas ZA īstenais loceklis. Viņa zinātnisko interešu lokā bija teratoloģija, antropoloģija, ģeogrāfija, viņš pētīja arī Baltijas jūras biocenozi. K. E. Bērs bija pirmais, kas ieraudzīja trīs dīgļlapas vistas embrijā. Pēterburgas ZA, godinot īpašus sasniegumus, izveidoja piemiņas medaļas ar K. E. Bēra attēlu, ko pasniedza izciliem zinātniekiem par panākumiem zinātniskajā laukā (1).

Saistībā ar K. E. Bēru jāmin viņa draugs Heinrihs Kristians Panders. Viņš dzimis Rīgā, tāpat kā K. E. Bērs bijis Pēterburgas ZA īstenais loceklis. H. K. Pandera nopelns ir arī tas, ka tieši viņš rosinājis K. E. Bēru nodarboties ar embrioloģiju. H. K. Panders, pētot agrīnos vistas embrijus, atrada dzeltenuma blastodermu ar divām dīgļlapām.

Tāpat kopā jāmin divi ievērojami zinātnieki – Aleksandrs Kovaļevskis un Iļja Mečņikovs, lai gan tieša saistība ar Baltiju bija tikai Latgalē dzimušajam A. Kovaļevskim. Abi bija draugi, kam nereti sakrita arī zinātniskās intereses – abi pētīja bezmugurkaulaino dzīvnieku embriogēzi un atrada līdzību ar mugurkaulaino dzīvnieku dīgļlapām, abi veidoja pamatus salīdzinošajai embrioloģijai (2). A. Kovaļevskis uzskatīja, ka dīgļlapas ir primitīvi orgāni, kas atkārtu visu daudzšūnu dzīvnieku filoģenēzi.

Baltvācu zinātnieks Ernests Reisers dzimis Rīgā, bet viņa studijas un vēlāk arī zinātniskā darbība saistīta ar Tērbatas universitāti. Tur viņš īpašu uzmanību pievērsa iekšējās auss attīstībai un uzbūvei.

LU Medicīnas fakultātē embrioloģijas zinātniskā virziena attīstība nebija strauja, bet mērķtiecīga. Pētnieku darbi galvenokārt bija veltīti aprakstošajai un salīdzinošajai embrioloģijai. Vairāku pētnieku – Austras Bebres (1892–1965), Jāņa Prīmaņa (1897–1971), Jāņa Arnolda Eglīša (1902–1986) – promocijas darbi bija veltīti embriogēzei. A. Bebre veica apjomīgu pētījumu par zīdītāju smadzeņu garozas embriogēzi, kuru pabeidza 1931. gadā. Taču apstākļu sakrītības dēļ darbs netika aizstāvēts. A. Bebre sarakstīja arī pirmo mācību līdzekli embrioloģijā latviešu valodā „Embrioloģijas konspekts”, kam izdošanas gads nav norādīts (domājams, ap 1930. gadu). Tajā ir 12 lappuses tipogrāfiski drukāta teksta un 15 lapas ar hektogrāfijas tehnikā pavairotiem zīmējumiem (3).

Arī J. Prīmanim ir darbi embrioloģijā – par iekšējās auss gliemeža vada laterālās sienas attīstību (1926), par nieru attīstību (1923, 1924, 1928, 1930) (4).

J. A. Eglīša disertācija „Histoloģiski-embrioloģiski pētījumi par *Rodentia* tūpla apvidus dziedzeriem” (1940) izpelnījās Latvijas Kultūras fonda I. kategorijas godalgu. Arī J. A. Eglīša habilitācijas darbs par muguras smadzeņu dorzālā neiropora slēgšanos (1942) bija veltīts embrioloģijas tēmai (5).

Otrā pasaules kara beigu posmā LU MF pētījumi apsīka, bet pēc kara darbs šajā virzienā izbeidzās pavisam, jo LU trūka profesoru daudzās disciplīnās, arī embrioloģijā.

Embrioloģijas kā zinātnes attīstība Latvijā atsākās 1951. gadā, kad profesoru Pēteri Gerki (1904–1985) ievēlēja par LZA īsteno locekli. P. Gerke ir dzimis Baltkrievijā Minskas apkaimē. Viņš ir Latvijas Eksperimentālās un kliniskās medicīnas institūta (LEKMI) izveidotājs, bija Rīgas Medicīnas institūta (RMI) Bioloģijas katedras vadītājs. P. Gerki interesēja orgānu formas ontogēzes un filoģēzes kopsakarības (6). 1935. gadā viņš aizstāvēja doktora disertāciju par zīdītāju kuņģa attīstību. P. Gerke vadīja daudzas aspirantu un asistentu disertācijas. Veltas Demidovas disertācija (1957) bija nopietns pētījums par cilvēka plaušu limfmezglu attīstību. Zigurds Vīksna (1958) aizstāvēja disertāciju par cilvēka galvas smadzeņu apvalku attīstību. Ursulas Krūmiņas disertācija (1959) bija veltīta cilvēka un zīdītāju embrionālai attīstībai. Zigurds Brūveris aizstāvēja disertāciju (1962) par muguras smadzeņu attīstību. Induļa Buiķa disertācija (1963) bija plašs histoloģisks pētījums par vistu, aitu un govju muguras smadzeņu un spinālo gangliju embrionālo attīstību. I. Buiķis bija pirmais zinātnieks Latvijā, kas bez morfoloģiskās embrionālo pētījumu analīzes pievērsās kvantitatīvai histoloģisko reakciju novērtēšanai, attīstot citospektrofotometriju (7). I. Buiķis ir talantīgākais P. Gērkes līdzstrādnieks. Pēc P. Gērkes viņš kļuva par LEKMI morfoloģijas laboratorijas vadītāju.

Taču pagājušā gadsimta 60. gadu otrajā pusē Maskavas Zinātņu akadēmijas komisija lika mainīt zinātnisko pētījumu virzienu un pievērsties onkoloģijai.

Darbs embrioloģisko pētījumu jomā norisinājās arī LU MF un vēlāk RMI. Anatomijas katedrā, ko vadīja Vasīlijs Kalbergs (1893–1983), aspiranti un asistenti tika iesaistīti ontogēzes pētījumos, kuru ievērojamai daļai bija sākumā makroskopisks, bet vēlāk arī mikroskopisks raksturs. Genovefa Jēča 1956. gadā aizstāvēja disertāciju par apakšējo ekstremitāšu vēnu un to inervācijas attīstību normā un dažu patoloģiju gadījumos (8). G. Jēčas aspirante S. Boka aizstāvēja disertāciju par cilvēka augļa apakšējās ekstremitātes vēnu sienu histogēzi. Cita G. Jēčas aspirante L. Plaviņa (1987) ieguva medicīnas zinātņu kandidāta grādu par cilvēka barības vada limfātisko folikulu embriogēzes pētījumiem.

Histoloģijas katedrā, ko vadīja Konstantīns Bogojavlenskis (1899–1967), A. Dālmane aizstāvēja zinātņu kandidāta disertāciju „Par dzeltenuma veidošanos vistas oocītos” (1955). Šajā pētījumā ar histoloģiskām metodēm un to kontrolēm pētītas dzeltenuma veidošanās norises vistas oocītos un pierādīts, ka dzeltenuma lodītēs DNS nav (9, 10, 11). Vēlāk prof. A. Dālmanes aspirante O. Koroļova veica sarežģītus histoloģiskos pētījumus par zobu attīstību un 1971. gadā aizstāvēja kandidāta disertāciju par tēmu “Balto žurku zobu dažādo attīstības stadiju histoloģiskais raksturojums” (12).

Embrioloģijas attīstība Latvijā sākās kā aprakstošā un salīdzinošā embrioloģija. 20. gadsimta vidū citoloģisko metožu izmantošana un to rezultātu kvantitatīva analīze, kā arī EM pētījumi, paplašināja izpētes apjomu no audu līmeņa uz šūnu un subcellulāro līmeni.

VĒRES

1. **Микулинский, С.** *История биологии*. Москва : Наука, 1972. 563 с.
2. **Резник, С. Мечников.** Москва: Молодая гвардия, 1973. 366 с.
3. **Dālmane, A., Viksna, A.** Pirmā latviešu histoloģe Austra Bebre: sievietes akadēmiskais liktenis. Rīga: *Latvijas Universitātes Raksti*, 693. sēj. 2006. 164.–173. lpp.
4. **Lindberga, R.** *Museum anatomiae Jacobi Primani*. Rīga : Dizaina serviss, 1995. 119 lpp.
5. **Vikmanis, U., Dālmane, A.** Profesoru J. A. Eglīša un I. Liepiņas-Eglītes atcere Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātē. *LĀZA Apkārtraksts*, Nr. 155, 2007, 18.–20. lpp.
6. **Gērke, P.** *Cilvēka embrioloģija*. Rīga : LPSR ZA, 1959. 252 lpp.
7. **Buiķis, I.** *Dehidrogenāžu histoloģija muguras smadzeņu attīstības laikā*. Rīga : Zinātne, 1975. 229 lpp.
8. **Jēča, G.** Atrakštilba vēnas un to anastomozes. Med. zin. kand. disertācija. Rīga : PMI, 1956. 21. lpp.
9. **Dālmane, A.** *Морфология и гистохимия образования желтка в овоцитах курицы*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. Рига : PMI, 1955. 16. с.
10. **Dālmane, A.** *Функциональная морфология яичников млекопитающих*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора медицинских наук. Рига : PMI, 1967. 36 с.
11. **Dālmane, A.** Latvijas Anatomu, histologu un embriologu zinātniskās biedrības pirmie divdesmit gadi (1951–1971). Grām: *Acta Medico-Historica Rigensia*. Rīga : Latvijas Universitātes Raksti, 4. sēj. 1999. 435.–438. lpp.
12. **Королева, О.** *Гистохимическая характеристика зубов белых крыс на различных стадиях развития*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. Рига : PMI, 1971. 21 с.

Summary

The prehistory of the embryology in Latvia has been compiled by famous embryologists of 18th and 19th century – K. E. Baer, H. K. Pander, A. Kovalevsky, I. Mechnikov, and E. Reissner. The development of embryology as a branch of anatomy started around the twenties of the 20th century at the Faculty of Medicine, University of Latvia. The research was conducted by J. Primanis, A. Bebre, J. Eglitis, but after World War II, in a period around the 1950 ies, by P. Gerke, V. Demidova, I. Buiķis, G. Jecha, A. Dālmane, and O. Koroļova.

K. G. Deblers Jaunpiebalgā – auksta ūdens dziedniecības aizsācējs Vidzemē 19. gs. sākumā

C. G. Döbler in Jaunpiebalga, the Founder of the Cold Water Cure in Vidzeme in the 19th Century

Dace Cēpurīte

Cēsu pašvaldības aģentūras „Vidzemes Vēstures un tūrisma centrs”

Cēsu Vēstures un mākslas muzejs

Pils laukumā 9, Cēsis, LV-4100 Tālr. 4122639,

e-pasts dace.cepurite@cesis.lv

19. gs. pirmajā pusē Jaunpiebalgas muižas pārvaldnieks Karls Gotfrīds Deblers pašmācības ceļā apguva alopātiju un no 1835. gada sāka nodarboties ar auksta ūdens dziedniecību, izmantojot toreizējās Silēzijas lauksaimnieka V. Prīsnica izstrādātās ārstniecības metodes. K. G. Deblera sekmes muižas ļaužu ārstēšanā piesaistīja arī kaimiņu muižnieka A. fon Hagemeistera un ārsta T. Vīldes uzmanību. Ar viņu atbalstu 1848. gadā Vidzemes Ārstniecības pārvalde atļāva oficiāli darboties K. G. Deblera auksta ūdens dziedniecības iestādei Jaunpiebalgas muižā, kurā pēdējie pacienti reģistrēti 1851. gadā.

Atslēgvārdi: K. G. Deblers, auksta ūdens dziedniecība, Jaunpiebalga.

Ūdensdziedniecības jeb hidroterapijas atdzimšana, kas sākās 18. gadsimta beigās un izplatījās 19. gadsimta sākumā visā Eiropā, vērojama arī toreizējās Krievijas Baltijas guberņās. Tika izveidoti balneoloģiskie kūrorti Kurzemē – Bārbelē pie Iecavas, Baldonē un Liepājā, kā arī Latgalē – Aglonā. Arī Rīgas jūrmalā izveidojās kūrorti, kur dūņu un dziednieciskā ūdens procedūrām cēla īpašas celtnes (1). Bet citur Vidzemē nebija nedz ārstniecisko dūņu, nedz īpašu minerālūdens avotu. Iespējams tāpēc vidzemnieki ārstniecībā pievērsās cita veida hidroterapijai – auksta ūdens procedūrām, izmantojot toreizējās Silēzijas (tagad – Čehijas Republika) lauksaimnieka V. Prīsnica (*Prießnitz, V.* 1799–1851) izstrādātās dziedniecības metodes, kuras apguva un vēlāk aprakstīja diplomēti ārsti.

Līdz šim bija zināms par auksta ūdens dziedniecības iestādi Cēsīs, kas no 1841. gada darbojās apmēram 10 gadus (2). Taču, iepazīstoties ar Vidzemes guberņas kancelejas dokumentiem, atklājās jauni fakti ūdensdziedniecības vēsturē. Par to liecina muižas pārvaldnieka Karla Gotfrīda Deblera (*Döbler, C. G.*, 1785–1583) 1848. gadā rakstītie trīs iesniegumi par atļauju nodibināt ūdensdziedniecības iestādi Jaunpiebalgā (3). K. G. Deblera rakstā lasāms, ka viņš ārstniecībā izmantojis auksta ūdens dziedniecību jau no 1835. gada. Šie iesniegumi, kā arī Cēsu pilsētas un Jaunpiebalgas vācu draudzes metrikas grāmatas pagaidām (4) ir vienīgie avoti par K. G. Deblera dzīvi un darbību, jo viņš nebija diplomēts ārsts, tāpēc ziņas par viņu nav atrodamas ārstu biogrāfiskajās vārdnīcās.

Karls Gotfrīds Deblers dzimis 1785. gada 9. janvārī Cēsīs zelta un sudrabkaļa ģimenē (5, 48). Viņa tēvs Natanēls Gotfrīds Deblers bija ienācis Cēsīs no Dancigas. 1782. gadā viņš ieguva pilsoņa tiesības un salaulājās ar „nevācu” izcelsmes Cēsu zeltkaļa Karla Kristofa Galandera vecāko meitu Mariju Elizabeti (6, 103). Ģimenē jau auga trīsgadīga meita Marija Johanna, kad piedzima Karls Gotfrīds, bet vēlāk ģimeni kuplināja vēl divi dēli – Johans Natanēls un Mihaels Fridrihs (7, 40, 48, 57, 65). Diemžēl nav ziņu par K. G. Deblera mācību gaitām – Bērzaines ģimnāzijas audzēkņu un Tērbatas universitātes absolventu sarakstos K. G. Deblera vārds nav minēts.

No 1822. līdz 1828. gadam K. G. Deblers nodarbojās ar lauksaimniecību Igaunijā, pēc tam bija pārvaldnieks grāfam Dmitrijam Šeremetjevam (*Шереметьев Д. Н.*, 1803–1871) piederošajā Piebalgas Jaunajā muižā, ko vēlāk sāka saukt par Jaunpiebalgu (8, 2, 3; 9, 294), Cēsu apriņķī (tagad – Cēsu rajona austrumu daļā) Gaujas tuvumā. Strādājot Jaunpiebalgā, K. G. Deblers, domājams, saglabāja saikni ar Cēsīm, jo 1834. gadā viņš Rīgā apprecējās ar cēsnieka Johanna Šveighofera (*Schweighoffer*) meitu Emīliju (10, 122–123). Viņu trijiem dēliem un sešām meitām kūmās bija ne tikai radinieki, bet arī Cēsu apriņķī labi pazīstami cilvēki. Jaunpiebalgas evaņģēliski luteriskās vācu draudzes metrikas grāmatā par K. G. Deblera pirmā dēla Karla Johana kūmu reģistrēts grāfs Šeremetjevs, Gatartas muižas īpašnieks Augusts fon Hāgemeisters (*Hagemeister; F. A. N. Ch., von*, 1785–1869), citiem bērniem – arī A. fon Hāgemeisters, Jaunpiebalgas draudzes mācītāja K. L. Kēlbranta māte Anna un sieva Luīze, ārsts Teodors Vilde (*Wilde, T.*, 1809–1868) (11), kurš ieinteresējās par K. G. Deblera ūdensdziedniecības metodēm.

K. G. Deblers par savu pieredzi dziedniecībā rakstīja: „Šajā laikā, līdzcietības spiests, es veicu dažas alopātiskas kūres pēc ārsta Vinklera rokasgrāmatas, kas man arī daļēji izdevās – vispirms Igaunijā un vēlāk arī Vidzemē pēc ārsta Cekela rokasgrāmatas” (12), bet no 1835. gada viņš “izārstējis bez atlīdzības nabaga vietējos iedzīvotājus no liela skaita slimībām, izmantojot pazīstamo Prīsnica aukstā ūdens metodi”. Šo metodi viņš izmēģināja arī savā ģimenē, ārstējot sevi, sievu un savus sešus bērnus (13, 2, 3, 4).

Auksta ūdens dziedniecību, tāpat kā alopātiju, K. G. Deblers apguva pašmācības ceļā un veiksmīgi izmantoja praksē. Jāatzīmē, ka 19. gadsimta sākumā praktizējošu medicīnisku izglītību ieguvušo ārstu muižās un apdzīvotās vietās bija maz. Tuvākais ārsts bija Vecpiebalgā – J. Damms (*Damm, J. G. R.*, 1785–1836) (14, 133), bet Bērzauņē un no 1828. gada Mārcienas muižā (tagadējā Madonas rajonā) – ārsts J. G. Aislēbens (*Eisleben, J. G.*, 1799–1852) (15, 146; 16, 2), kurš, iespējams, K. G. Deblera panākumu iedvesmots, 1839. gadā Cēsīs ārstniecībā sāka izmantot auksta ūdens dušas (17, 637). Taču drīz vien J. G. Aislēbena iesāktu pārņēma ārsts Heinrihs Georgs Meiers (*Meyer, H. G.*, 1786–1877). Viņš praktizēja Cēsīs jau no 1828. gada (18, 2) un ieguva Cēsu pilsmuižas īpašnieka grāfa K. G. fon Zīversa (*Sievers, K. G.*, von, 1772–1856) atbalstu savai iecerei izveidot Cēsīs auksta ūdens dziedniecības iestādi. Lai sekmīgāk veiktu savu darbu, H. G. Meiers pats apmeklēja tajā laikā populāro V. Prīsnica 1822. gadā dibināto auksta ūdens dziedniecības iestādi Grēfenbergā, ar kuras darbību brauca iepazīties gan eiropieši, gan amerikāņi. Pēc ārsta H. G. Meiera atgriešanās tika oficiāli paziņots par Cēsu auksta ūdens dziedniecības iestādes atklāšanu. H. G. Meiers sarakstīja arī grāmatu par auksta ūdens dziedniecības metodēm un panākumiem, ārstējot dažādas slimības. Grāmatas ievadā autors piemin ūdens dziedniecības iestādi Oranienbaumā pie Pēterburgas, Grēfenbergas apmeklējumu (19), bet neko neraksta par K. G. Debleru Jaunpiebalgā, kuru varam saukt par Vidzemes “Prīsnicu”, jo, būdams lauksaimnieks, viņš nodarbojās ar auksta ūdens dziedniecību un, tāpat kā vācu

zemnieks Prīsnics, nesarakstīja nevienu grāmatu, taču ziņas par sekmīgo ārstēšanu ieinteresēja arī tuvākos kaimiņus.

Jaunpiebalgai līdzās esošās Gatartas muižas īpašnieks Vidzemes bruņniecības landtāga Cēsu apriņķa deputāts, kā jau minēts, K. G. Deblera pirmā dēla Karla Johana kūma A. fon Hagemeisters aizsūtīja pie K. G. Deblera kādu savas saimes astoņpadsmitgadīgu meiteni, kurai ārsts Viherts (20, 426) nav varējis izārstēt zarnu kolikas. K. G. Deblers apraksta, ka pēc piecu mēnešu ūdens ārstniecības kursa meitene pilnīgi izārstēta. Par dažu citu muižas cilvēku izārstēšanu A. fon Hagemeisters ieteica K. G. Debleram sastādīt aprakstu, ko viņš nosūtīja uz Rīgu savam radniekam fon Tīdebelam, un ieteica sūtīt uz Jaunpiebalgu viņa divas meitas un dēlu, kurus jau ilgstoši ārstēja ar alopātiskām metodēm. 1846. gada maijā Tīdebela sieva ar bērniem ieradās Jaunpiebalgā, kur K. G. Deblers četrus mēnešus veica ūdens dziedniecības kursu. Pēc atgriešanās Rīgā Tīdebelu ārsts atzinis bērnus par izārstētiem. Par K. G. Deblera ārstēšanas panākumiem fon Tīdebels uzrakstījis arī vēstuli Ārstniecības pārvaldes inspektoram Dāvidam Levi (*Levy, D. D. A.*, 1786–1855). K. G. Deblera darbību atbalstīja arī Piebalgas muižās praktizējošais ārsts, ģimenes draugs T. Vilde, kurš rakstiski apliecinājis, ka K. G. Deblers veiksmīgi lieto auksta ūdens metodes dažādu slimību ārstēšanā. Tādējādi ar šīm liecībām tika panākts, ka ierēdņi Vidzemes Ārstniecības pārvaldē bija informēti par K. G. Deblera darbību, un viņš saņēma mutisku piekrišanu savai ūdensdziedniecības praksei (21, 3, 4).

Saprotams, ka diplomētu ārstu attieksme pret K. G. Deblera pašdarbību dziedniecībā varēja būt skeptiska un noraidoša, jo viņa panākumi, izārstējot vairākas slimības ar auksta ūdens procedūrām, apdraudēja profesionālo ārstu prestižu un pacientu uzticību tradicionālajai medicīnai.

K. G. Deblers tomēr nevarēja justies droši un viņam draudēja lielas nepatikšanas, ja kāds slimnieks nomirtu. Arī D. Levi, ārsts un Ārstniecības pārvaldes inspektors, ieteica lūgt oficiālu atļauju pārvaldei. Tāpēc 1848. gada 24. martā K. G. Deblers uzrakstīja divus iesniegumus: vienu – Vidzemes Ārstniecības pārvaldei ar lūgumu atļaut nodarboties ar ūdens dziedniecību, otru – Rīgas kara gubernatoram, Igaunijas, Vidzemes un Kurzemes ģenerālgubernatoram Aleksandram Suvorovam-Rimņikskim (*Суворов, А., граф Рымникский*, 1804–1882) ar lūgumu veicināt atļaujas piešķiršanu (22, 2–4).

19. maijā K. G. Deblers no vicegubernatora, tajā brīdī arī Vidzemes civilgubernatora pienākumu izpildītāja, Ludviga fon Kubes (*Cube, J. L. F. von*, 1788–1855), kurš, starp citu, bija mācījies Cēsu apriņķa skolā, saņēma paziņojumu, kur atzīmēts, ka raksta iesniedzējs nav ārsts, tāpēc minēto lūgumu varētu atbalstīt tikai tad, ja ārstēties gribošie slimnieki uzrāda sava ārsta “atestātu” par auksta ūdens ārstniecības nepieciešamību un ja ārsts apmeklē savus slimniekus ārstēšanās gaitā (23, 5).

K. G. Deblers piekrita izvirzītajiem noteikumiem un 22. jūnijā iesniegumā Vidzemes civilgubernatoram lūdza atbalstīt atļaujas izsniegšanu ārstniecībai (24, 5). Pēc trijiem mēnešiem, 1848. gada 29. septembrī, Vidzemes Ārstniecības pārvalde deva atbildi Vidzemes civilgubernatora pienākumu izpildītājam, vicegubernatoram L. fon Kubem, ka, izpildot viņa 29. jūnija pavēli nr. 7925, K. G. Debleram izsniegta atļauja „atvērt ūdens ārstniecības iestādi, ievērojot uzdotos nosacījumus” (25, 8).

Tā tika rasts kompromiss: no vienas puses, atbalstīta K. G. Deblera ūdensdziedniecības iestādes oficiāla funkcionēšana, no otras puses, – viņa darbību varēja kontrolēt profesionāli ārsti, tādējādi faktiski tika ierobežota K. G. Deblera ārstniecības paplašināšana Jaunpiebalgas muižā.

Lai informētu plašāku sabiedrību par ūdensdziedniecību, avīze „Rigasche Zeitung” un žurnāls “Das Inland” (26) publicēja kāda T. Pleskes īsu aprakstu par savu izārstēšanu un izteica pateicības K. G. Debleram, “ūdensdziedniecības iestādes īpašniekam Jaunpiebalgas muižā”.

Diezgan neskaidras ir ziņas par Jaunpiebalgas ūdensdziedniecības iestādes iekārtojumu un procedūru veidiem. K. G. Deblers rakstīja, ka jau 1835. gadā iegādājies dažas iekārtas – “aparātus”, bet, piekrītot ārstēt A. fon Tīdebela bērnus, K. Deblers atzina, ka viņam vēl “vajadzēja pirms tam dažas iekārtas lietum, stariem un vispārējām peldēm”, kas varētu būt domātas dušas un vannas, lai ārstniecība varētu notikt telpās arī ziemas mēnešos (28, 3).

Ne Cēsu, ne Jaunpiebalgas auksta ūdens dziedniecības iestādes nespēja konkurēt ar balneoloģiskajiem kūrortiem Kurzemē un Rīgas apkārtnē, kur bija pieejams ārstnieciskais minerālūdens un labiekārtotas atpūtas vietas. 1850. gadā Ķemeros ārstējušies 159, Dubultos – 2108, Cēsīs – 53 (29), bet Jaunpiebalgā – tikai 3 pacienti. Pacientu skaits bijis diezgan mainīgs un acīmredzot neprognozējams: 1849. gadā Jaunpiebalgā ārstēti 9 slimnieki, kā jau minēts, 1850. gadā – 3, 1851. gadā – 10, 1852. gadā – neviens (30,15,39,37). Iespējams, ka tas bija saistīts ar K. G. Deblera veselības stāvokli, jo 1853. gada novembrī viņš nomira 68 gadu vecumā, trīs mēnešus pēc sava devītā bērna, meitas Emīlijas Aleksandras, piedzimšanas, kuras kūmās, tāpat kā 1849. gadā dzimušajai Augustei Elīzai, bija ārsts T. Vilde, K. G. Deblera auksta ūdens dziedniecības iestādes atbalstītājs (31, 102, 125, 129).

No minētajiem piemēriem redzams, ka K. G. Deblers 19. gs. 30. un 40. gados, lietojot V. Prīsnica izstrādātās auksta ūdens dziedniecības metodes, sekmīgi izārstēja gan muižas ļaudis – galveno darbaspēku, gan piesaistīja apkārtējo iedzīvotāju uzmanību. Iespējams, tieši tā ietekmē K. G. Debleram radās sekotāji – ārsts J. G. Aislēbens Cēsīs, pēc tam ārsts H. G. Meiers, pēc kura iniciatīvas Cēsīs 1841. gadā oficiāli izveidoja auksta ūdens dziedniecības iestādi, un tikai pēc tam K. G. Deblers, dziednieks bez medicīniskas izglītības, saņēma atļauju savai ūdensdziedniecības iestādei Jaunpiebalgas muižā, kur viņa darbību varēja kontrolēt pacientu ārsti. Tādējādi K. G. Deblera auksta ūdens dziedniecības prakse, vēlāk oficiāla iestāde Jaunpiebalgas muižā, savā nozarē ir fenomenāls un nozīmīgs fakts Latvijas medicīnas vēsturē.

VĒRES UN PIEZĪMES

1. **Бруган, К. Э.** Некоторые материалы к истории неврологической помощи и курортов в Латвии. В кн: *Из истории медицины. I.* Рига, 1957. С. 131.–149.
2. **Сепурите, D.** Kūrorta un tūrisma pirmsākums Cēsīs – auksta ūdens dziedniecības iestāde 19. gs. vidū. Latvijas Universitātes Raksti. 2006. Nr. 693. Zinātņu vēsture un muzejniecība. 145.–151. lpp.
3. Lieta par atļauju K. Debleram atvērt ūdensdziedniecības iestādi Jaunpiebalgas muižā 1848. g. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 3. f., 5. apr., 2461. lieta.
4. Cēsu ev. lut. lauku un pilsētas draudze. Dzimušie un kristītie 1758.–1791. g. – LVVA, 235.f, 3. apr., 27. lieta; Jaunpiebalgas draudze (visi) 1775.–1841. g. – LVVA, 235. f., 3. apr., 100. lieta; Jaunpiebalgas vācu draudze 1836.–1873. g. – LVVA, 235. f., 4. apr., 1152. lieta.
5. Cēsu ev. lut. lauku un pilsētas draudze. Dzimušie un kristītie 1758.–1791. g. – LVVA, 235.f, 3. apr., 27. lieta.
6. *Rundāles Pils muzejs. Latvijas sudrabkaļi. Darbi un meistaru zīmes. Sastādītāja un priekšvārda autore V. Vilīte.* Rīgā : Avots, (1993).

7. Cēsu ev. lut. lauku un pilsētas draudze 1758.–1791. g. – LVVA, 235. f., 3. apr., 27. lieta.
8. Lieta par atļauju K. Debleram atvērt ūdensdziedniecības iestādi Jaunpiebalgas muižā 1848. g. – LVVA, 3. f., 5. apr., 2461. lieta.
9. **Stryk, L.** *Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands von L. von Stryk*. Zweiter Theil. Der lettische District. Dresden, 1885.
10. Jaunpiebalgas draudze (visi) 1775.–1841. g. – LVVA, 235. f., 3. apr., 100. lieta.
11. Jaunpiebalgas vācu draudze 1836.–1873. g. – LVVA, 235. f., 4. apr., 1152. lieta.
12. Ārsts Vinklers nav minēts I. Brensona sastādītajā ārstu vārdnīcā; Zoeckels, V. J. E., 1783–1840.
13. Lieta par atļauju K. Debleram atvērt ūdensdziedniecības iestādi Jaunpiebalgas muižā 1848. g. – LVVA, 3. f., 5. apr., 2461. lieta.
14. **(Brensohn, I.)** *Die Aertzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Ein biographisches Lexikon nebst einer historischen über das Medizinalwesen Livlands*. Von Dr. med. I. Brenson. Rīga, 1905.
15. Turpat.
16. Lieta par atļauju K. Debleram atvērt ūdensdziedniecības iestādi Jaunpiebalgas muižā 1848. g. – LVVA, 3. f., 5. apr., 2439. lieta.
17. *Das Inland*. Nr. 40. Dorpat, den 2. October 1840.
18. Lieta par atļauju K. Debleram atvērt ūdensdziedniecības iestādi Jaunpiebalgas muižā 1848. g. – LVVA, 3. f. 5. apr. 2439. lieta.
19. **(Meyer, H. G.)** *Die Kaltwasser Heilanstalt zu Wenden. Eine Anleitung für diejenigen, welche die Anstalt zu besuchen beabsichtigen*. Von der Meyer, Privatarzt zu Wenden. Rīga: W. F. Häcker, 1841.; (Мейер Г.) *Водолечебное заведение в Вендене. Сочинение доктора Мейера. С двумя планами и двумя видами*. Санктпетербург, 1846.
20. K. G. Deblera rakstītajā iesniegumā nav norādīti ārsta iniciāļi, tāpēc nav iespējams konkrētizēt, kurš ārsts Viherts minēts: Wichert, F. W., 1797–1842, draudzes ārsts Rūjienā un Mazsalacā vai Wichert, K. E., 1801–1875, draudzes ārsts Tīrzā un Gulbenē. – **(Brensohn, I.)** *Die Aertzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Ein biographisches Lexikon nebst einer historischen über das Medizinalwesen Livlands*. Von Dr. med. I. Brenson. Rīga, 1905.
21. Lieta par atļauju K. Debleram atvērt ūdensdziedniecības iestādi Jaunpiebalgas muižā 1848. g. – LVVA, 3. f., 5. apr., 2461. lieta.
22. Turpat.
23. Turpat.
24. Turpat.
25. Turpat.
26. *Rigasche Zeitung*. Nr. 257, 1848. g. 3. nov.; *Das Inland*. Nr. 48, 1848. g. 29. nov.
27. Lieta par atļauju K. Debleram atvērt ūdensdziedniecības iestādi Jaunpiebalgas muižā 1848. g. – LVVA, 3. f., 5. apr., 2461. lieta.
28. *Das Inland*. Nr. 28, 1851. g. 9. jūl.
29. Vidzemes Ārstniecības pārvaldes gada atskaite – Krievijas Centrālās valsts vēstures arhīvs, 1297. f., 244. apr., 342. lieta, 380. lieta, 475. lieta (lapas nenumurētas), 533. lieta – Dr. med. A. Vīksnas izraksts 1972. g.
30. Jaunpiebalgas vācu draudze 1836.–1873. g. – LVVA, 235. f., 4. apr., 1152. lieta.

Summary

K. G. Debler (Döbler, C. G., 1785–1853), a manager of the Jaunpiebalga manor, acquired knowledge of the water cure process through a self-teaching method, by using the water cure practice at that time developed by V. Prießnitz, a farmer in Grefenberg. From 1835 K. G. Debler successfully treated people of the manor with cold water cure methods. A neighbouring estate owner, A. von Hagemeister, and a doctor at other manors in Piebalga area, T. Wilde, got interested in these methods. With their support the Vidzeme Medical Department allowed the K. G. Debler's water cure establishment to work officially. The last patients there were registered in 1851. K. G. Debler's cold water cure practice, later an official establishment at the Jaunpiebalga manor, is a rare phenomenon and a significant fact in its sector in the history of medicine of Latvia.

Latvijas medicīnas profesūra: 1940–1950 *Latvian Medical Professoriate: 1940–1950*

Arnīs Vīksna

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte
Raiņa bulv. 19, Rīga, LV-1586
Tālr. 7034568, e-pasts: arnis.viksna@lu.lv

Rakstā apkopoti dati par 44 profesoriem, kas Medicīnas fakultātē strādāja no 1940. līdz 1950. gadam. Otrā pasaules kara beigās tika sagrauta nacionālā medicīnas augstskola un pēc tam iebrucēju spēkiem izveidota padomju tipa augstskola – Rīgas Medicīnas institūts. Iestājās medicīnas augstskolas krīze, līdz izauga jauna ārstu un medicīnas zinātnieku paaudze.

Atslēgvārdi: LU Medicīnas fakultāte, profesūra, 1940–1950.

Medicīnas profesūra Latvijā veidojās vienlaikus ar nacionālo medicīnas augstskolu, kas kļuva iespējams pēc 1919. gada, kad tapa Latvijas Universitāte un medicīnas augstskola tās sastāvā. Divdesmit gadus vēlāk, Otrā pasaules kara priekšvakarā, tā bija jau tiktāl izveidojusies un nostiprinājusies, lai sāktos pirmā mācībspēku paaudžu maiņa. Taču rūpīgi un pacietīgi veidotā nacionālā medicīnas augstskola dažu turpmāko gadu laikā tika sagrauta, vairākkārt mainoties valsts varai un plosoties tiešai karadarbībai līdz ar sekojošiem destruktīviem sociālajiem procesiem.

Pētījuma mērķis ir noskaidrot un raksturot Latvijas medicīnas augstākā akadēmiskā personāla sovjetizācijas tendences, izmantojot konkrētus biogrāfiskus datus. Izpētes loks aptvēra pavisam 44 profesorus (tostarp četrus ārkārtas profesorus), kas Medicīnas fakultātē strādājuši no 1940. līdz 1950. gadam, un pati par sevi jau ir liecība ārkārtīgi straujām un tālab nelabvēlīgām pārmaiņām augstāko mācībspēku korpusā, jo fakultātē vienlaikus nekad nestrādāja vairāk par 20 profesoriem.

Pētījums balstīts Latvijas Valsts vēstures arhīva, Latvijas Valsts arhīva, Personālo dokumentu Valsts arhīva, LU arhīva, Rīgas Stradiņa universitātes arhīva, Latvijas Zinātņu akadēmijas Centrālā arhīva un vairāku citu krātuvju dokumentos, kā arī pagaidām pieticīgajā publicētajā literatūrā par LU Medicīnas fakultātes darbību šai laikposmā.

Periodizācijai izmantots tradicionāls modelis, kas ietver Latvijas Republikas norietu 1940. gadā, pirmo padomju okupācijas laiku 1940./1941. gadā, vācu okupāciju no 1941. līdz 1944. gadam un pēckara laiku līdz 1950. gadam, kad tika dibināts Rīgas Medicīnas institūts. Pēckara laiku pietiekami reljefi var sadalīt trīs apakšposmos: 1) fakultātes atjaunošana no 1944. līdz 1946. gadam, 2) sovjetizācija no 1946. līdz 1949. gadam un 3) atdalīšana no universitātes no 1949. līdz 1950. gadam. Tas viss sakrīt un precīzi atbilst dekānu maiņai (sk. 1. tabulu).

1. tabula

Medicīnas fakultātes dekāni no 1939. līdz 1950. gadam

Periods	Dekāns
1939–1940	Jēkabs Prīmanis (1892–1971)
1940–1941	Pēteris Vegers (1904–1991)
1941–1943	atkārtoti J. Prīmanis
1943–1944	Miķelis Veidemanis (1895–1945)
1944–1946	Pauls Stradiņš (1896–1958)
1946–1949	Aleksandrs Šmits (1892–1978)
1949–1950	Ernests Burtnieks (1898–1958)

Tālāk ir izsekotas pārmaiņas profesūras personālsastāvā.

Pēc vācbaltiešu aizbraukšanas 1940. gada sākumā fakultātē strādāja 13 profesori: ķirurgs Jēkabs Alksnis (1870–1957), farmakologs Cēzars Amslers (1881–1965), stomatologs Kārlis Barons (1865–1944), psihiatrs Hermanis Buduls (1882–1954), pediatrs Eduards Gartjē (1872–1959), oftalmologs Ernests Jansons (1880–1945), bioķīmiķis un fiziologs Roberts Krimbergs (1874–1941), internists Jānis Miķelsons (1888–1952), anatoms Jēkabs Prīmanis (1892–1971), dermatovenerologs Pēteris Sņķers (1875–1944), otolaringologs Reinholds Sņķers (1893–1953), ķirurgs Pauls Stradiņš (1896–1958), ķirurgs Jānis Šulcs (1885–1979).

1940. gada pirmajā pusē profesoru skaits fakultātē turpināja sarukt, jo, sasniedzis maksimālo vecumu, pensionējās ķirurgs J. Alksnis, kam piederēja neapšaubāmi nopelni fakultātes izaugsmē un kas veicis nozīmīgus pētījumus uroloģijā un latviešu tautas medicīnā (1). Savukārt daudzpusīgais un tehniski spožais ķirurgs ārkārtas profesors Pāvils Mucenieks (1891–1940) pēkšņi nomira tūlīt pēc ievēlēšanas, būtībā nepaspējot stāties klīnikas vadītāja amatā (2). Par ārkārtas profesoru tika ievēlēts internists Kristaps Rudzītis (1899–1978).

Tūlīt pēc varas maiņas 1940. gada vasarā dzimtajā Šveicē atgriezās C. Amslers (1881–1965), izcils Eiropas mēroga farmakologs un Vīnes skolas pārstāvis (3), kura zinātniskais sniegums pie mums vēl aizvien nav pietiekami novērtēts. Padomju iekārtas apstākļos profesori vairs netika ievēlēti, bet gan iecelti. Par profesoriem tika apstiprināti visi iepriekšējie Medicīnas fakultātes profesori, lai gan dažiem nācās nedaudz pagaidīt. Tā kā ārkārtas profesora nosaukums tika atcelts, par profesoru kļuva K. Rudzītis. Par profesoru apstiprināja gadu iepriekš no fakultātes aizgājušo rentgenologu privātdocentu Eiženu Vēberu (1875–1947), kas agrāk bija bijis profesors Kijevas universitātē (4). Līdzīgi 1940. gada oktobrī par profesoru tika iecelts ķirurgs Vladimirs Mincs (1872–1945), kas agrāk bija bijis Maskavas 2. universitātes profesors un Rīgā vadīja *Bikur Cholim* slimnīcas nodaļu (5), bet 1941. gada janvārī no Tomskas ieradās tiesu medicīnas eksperte Elizabete Jakovļeva (dz. Bērziņa, 1892–1955), kas bija pirmā latviešu sieviete – medicīnas profesore (6). No fakultātes profesoriem 81% bija latvieši. 1941. gada pavasarī nomira fiziologs un bioķīmiķis R. Krimbergs, karnīfina atklājējs un viens no fakultātes pamatlicējiem (7).

Pēc nākamās varas maiņas un izceļoties tiešai karadarbībai, fakultātē darbu pārtrauca divi jaunie klātnākušie profesori: V. Mincs tika ievietots geto un vēlāk gāja bojā Būhenvaldē, bet E. Jakovļeva atgriezās agrākajā darba vietā Tomskā. Tā kā 1941. gada 1. jūlijā tika atcelti visi padomju laikā notikušie avansējumi, K. Rudzītis atkal bija ārkārtas profesors, bet E. Vēbers par profesoru tika ievēlēts 1941. gada rudenī. Šai laikā

tika ievēlēti arī divi ārkārtas profesori: mikrobiologs Egons Dārziņš (1894–1966) un tiesu medicīnas eksperts Miķelis Veidemanis (1895–1945), kas par profesoru tika ievēlēts divus gadus vēlāk, 1943. gadā, kad savukārt par ārkārtas profesoru fakultāte ievēlēja patologu Jāni Kaktiņu (1892–1955).

Neraugoties uz visām šīm pārmaiņām saistībā gan ar padomju, gan vācu okupāciju, Medicīnas fakultāte kopumā tomēr saglabāja savu akadēmisko pamatsastāvu, kas nodrošināja pietiekami kvalitatīvu tās darbību un, pat par spīti karalaika apstākļiem, sekmīgu jauno ārstu gatavošanu. Tā kā vācieši bija aizbraukuši jau 1939. gadā un ebreji tika nežēlīgi vajāti, profesoru sastāvs bija vislatviskākais visā fakultātes pastāvēšanas vēsturē, – 87% 1944. gadā. Taču sekoja vissmagākais trieciens, kas faktiski iznīcināja Medicīnas fakultāti kā latviešu nacionālās universitātes veidojumu, jo tika sagrautas tās gadsimta ceturksnī tapušās tradīcijas un pēctecība saglabāta ar nelieliem izņēmumiem ne vairs personālā, bet gan tikai telpu, iekārtu un mācīb līdzekļu ziņā.

Liels un vissāpīgākais pavērsiens norisa 1944. gada rudenī, kad, baidoties no staliniskajām represijām, darbu fakultātē pameta un prom no Latvijas kara bēgļu gaitās devās liels vairums profesoru un mācītspēku, tāpat kā studentu un ārstu. Medicīnas profesūras iziršana vēl jūtāmāka kļuva tālab, ka liela daļa no viņiem bija savas specialitātes kā augstskolas mācībpriekšmeta pamatlicēji Latvijā, katedru un klīniku izveidotāji.

Emigrēja izcilākais latviešu psihiatrs un daudzu grāmatu autors H. Buduls, kas vairāk par citiem (trīs reizes) bija ievēlēts par Medicīnas fakultātes dekānu (8). Trimdā devās spožākais jaunākās paaudzes mikrobiologs E. Dārziņš, kas uzcēlis arī rakstu pieminekli pirmajiem latviešu mikrobiologiem (9). Pediatrs E. Gartjē devis neatsveramu ieguldījumu bērnu ārstniecības izveidē Latvijā (10). Oftalmologu sekmēja E. Jansons, arī labs administrators, Lāčplēša kara ordeņa kavalieris (11). Jauno zinātnieku paaudzi pārstāvēja patologs J. Kaktiņš (12), kas tāpat kā anatoms J. Prīmanis (13) un otolaringologs R. Sņķers (14) par zinātniekiem izveidojās LU sienās. Daudzpusīgais ķirurgs J. Šulcs bija pēdējais Latviešu ārstu biedrības priekšnieks (15), bet par rentgenologu E. Vēberu pateikts jau iepriekš. Aizbraukušie profesori bija spēku pilnbriedā un tālab Latvijas medicīnai neatsverams zaudējums. Diemžēl jaunajās mītnes zemēs turpināt akadēmisko karjeru viņiem (izņemot divus) neizdevās, un tikai E. Dārziņam pētniecībā un J. Prīmanim augstskolas pedagoģijā sekmējās labāk.

Emigrēja arī divi agrāk pensionētie profesori – J. Alksnis un neirologs Edvarts Kalniņš (1869–1949), kam pieder nopelni neiroloģijas izveidē Latvijā (16). Savukārt no Latvijā palikušajiem kolēģiem 1944. gada 20. oktobrī Turaidā, Sarkanās armijas tanka notriekts, bojā gāja K. Barons, LU Zobārstniecības nodaļas izveidotājs un vadītājs (17), kā arī Latvijas Sarkanā Krusta priekšnieks (līdzīgs liktenis 1945. gada 27. septembrī Leipciģā piemeklēja citu LU profesoru E. Jansonu). Nesagaidījis savu dēlu atgriežamies no *gulaga*, tūlīt pēc kārtējās varas maiņas 1944. gadā Rīgā nomira dermatoveneroloģijas pamatlicējs Latvijā un ārsts ģenerālis P. Sņķers (18). Pēdējais vēlētais fakultātes dekāns M. Veidemanis nomira no tifā Kurzemē neilgi pirms kara beigām (19).

Tādējādi 1944. gada oktobrī, kad Sarkanā armija atkārtoti ienāca Rīgā, te bija palikuši tikai divi Medicīnas fakultātes profesori: pazīstamais internists un prezidenta Kārļa Ulmaņa ārsts J. Miķelsons (20), kas bija hroniski sasirdzis, un ķirurgs P. Stradiņš, kas savukārt uzņēmās dekāna pienākumus (21).

Lai atjaunotu fakultātes darbību, bija nepieciešamas lielas pūles un enerģiska rīcība, vispirms mācītspēku deficīta novēršanā. Divi profesori tika pieaicināti blakusdarbā no citām fakultātēm: mikrobiologs Augusts Kirhenšteins (1872–1963) no Veterinārme-

dicīnas fakultātes, taču viņš bija ļoti aizņemts valsts darbā kā LPSR Augstākās padomes prezidija priekšsēdētājs (22), un Jānis Maizīte (1883–1950) no Ķīmijas fakultātes, kas pagaidām aizvietoja Farmakoloģijas katedru un Higiēnas katedru (23). No pensijas tika atsaukts ginekologs Ernests Putniņš (1867–1962), taču gadu nastas dēļ pienākumus pilnvērtīgi veikt viņš nespēja (24). No Tomskas atgriezās tiesu medicīnas eksperte E. Jakovļeva, un kopā ar P. Stradiņu tika virzīta uz PSRS Medicīnas zinātņu akadēmijas korespondētājlocekļa konkursu (25), taču drīz vien tika arestēta un no apcietinājuma atbrīvota un rehabilitēta tikai pēc Staļina nāves (26).

Nākamais dekāna P. Stradiņa solis profesūras atjaunošanā bija nedaudzo Rīgā palikušo fakultātes docentu avansēšana par profesoriem. Vispirms nostrifikācijas gaitā PSRS Augstākā atestācijas komisijā viņi tika atzīti par medicīnas zinātņu kandidātiem un docentiem, pēc tam, pamatojoties uz to pašu LU aizstāvēto medicīnas doktora disertāciju, – par medicīnas zinātņu doktoriem un profesoriem. Šāda procedūra skāra četrus docentus, no kuriem viens gan tika ievēlēts LVU, bet netika apstiprināts Maskavā. Līdz ar to 1946. gadā par profesoru kļuva Kārlis Balodis (1889–1964), kas izveidoja oftalmologu skolu (27); 1942. gadā no darba universitātē atbrīvotais Aleksandrs Bieziņš (1897–1975), kas turpmāk kļuva par bērnu ķirurģijas pamatlicēju Latvijā (28); stomatologs Dominiks Kalvelis (1903–1988), arī ar ļoti plašu skolnieku pulku (29), bet neirologs Jānis Vilde (1900–1971) drīzumā tika arestēts un no akadēmiskās vides izslēgts (30).

Īpatnēji nelabvēlīgā situācijā nokļuva K. Rudzītis, kas jau 1941. gadā bija ievēlēts par ārkārtas profesoru, turpmāk padomju varas laikā iecelts par profesoru, vācu laikā atjaunots iepriekšējā nosaukumā par ārkārtas profesoru, bet 1944. gadā devās bēgļu gaitās uz Kurzemi, no kurām atgriežoties Rīgā pēc kara beigām, gan tika pieņemts darbā Medicīnas fakultātē, uzticot vadīt katedru, taču netika atestēts ne par zinātņu doktoru un profesoru un pat ne par zinātņu kandidātu un docentu, tāpēc līdz pat 1956. gadam viņš bija tikai docenta pienākumu izpildītājs. Augstākā atestācijas komisija K. Rudzīti par medicīnas zinātņu kandidātu apstiprināja 1950. gadā, par docentu – 1956. gadā, par medicīnas zinātņu doktoru un profesoru – tikai 1960. gadā (31). Lūk, tāda bija varas attieksme pret izcili spožu, bet tai netīkamu un neuzticamu zinātnieku!

Atgriežoties atpakaļ pirmajos pēckara gados, fakultātes darbība aizvien vēl bija nepilnvērtīga, jo trūka kvalificētu mācītspēku, tāpēc dekāns P. Stradiņš izšķīrās par lēmumu pieaicināt profesorus no ārienes, kas, kā vēlāk izrādījās, kļuva viņam liktenīgs. 1945. gada 2. aprīlī LVU Dekānu padomē viņš ziņoja, ka Medicīnas fakultāti vēlams papildināt ar pieciem latviešu un vienu igauņu izcelsmes zinātnieku (32). Tie bija profesori Jānis Bune (1891–1973), Pēteris Gērke (1904–1985), Aleksandrs Šmits (1892–1978), docents Aleksandrs Liepukalns (1892–1966), medicīnas zinātņu kandidāts Ernests Burtņieks (1898–1958), kā arī profesors Vasilijs Kalbergs (1893–1983), kura sievastēvs bija pazīstamais latviešu izdevējs Oskars Rāviņš (1862–1929). Drīzumā viņi ieradās Rīgā un sāka darbu, izņemot histologu P. Gērki, kas gan formāli tika ievēlēts, bet viņa pārcelšanās no Minskas uz Rīgu ieilga līdz 1951. gadam (33).

Taču ļabi iecerētais ne tik ļabi sekmējās. Lai iekārtotu darbā no Ļeņingradas ataicināto ftiziātru un internistu E. Burtņieku, 1947. gadā nācās atbrīvot Iekšīgo slimību propedeutikas katedras vadītāju docenti Martu Viģanti (1900–1966), kas absolūta mācītspēku trūkuma apstākļos radīja nepatīkamu disonansi (34). Turklāt E. Burtņieks neatbilda augstākajām prasībām, jo medicīnas zinātņu doktora disertāciju aizstāvēja un par profesoru tika ievēlēts vēlāk, 1949. gadā (35), toties bija sekmīgs padomju administrators, kas citus strauji nobīdīja malā. Arī pieredzējušā ķirurga, Kurskas Medicīnas

institūta direktora profesora J. Bunes uzaicināšana 1947. gadā kļuva iespējama (36), vienlaikus atbrīvojot no Vispārējās ķirurģijas katedras vadītāja pienākumiem profesoru A. Bieziņu. Savukārt akadēmiķa Nikolaja Burdenko (1876–1946) skolnieks no Maskavas docents A. Liepukalns Hospitālās ķirurģijas katedrā 1946. gadā nomainīja izcilo praktiķi Jāni Jēgermani (1895–1968), kam jau bija labas pedagoģiskā darba iemaņas (37); par profesoru A. Liepukalns tika ievēlēts 1949. gadā (38). Toties Ļeņingradas skolas pārstāvim bioķīmijim profesoram A. Šmitam Rīgā 1945. gadā patiešām pavērās plašs darbs lauks (39) līdzīgi kā anatomam V. Kalbergam, kas arī bija no Ļeņingradas, taču Rīgā 1945. gadā ieradās no Staļinabadas (Dušanbes), kur bija strādājis kara laikā (40).

Atbraucēji ātri iejutās, nobīdīja malā P. Stradiņu no dekāna posteņa, ko ieņēma A. Šmits un vēlāk E. Burtnieks, kā arī sāka vietējās medicīnas augstskolas pārveidi atbilstoši padomju principiem un tradīcijām.

Vārti bija pavērti, un sākās neremdināma iebraucēju plūsma, izmantojot visdažādākās iespējas: demobilizācija no Padomju armijas, LK(b)P CK un LPSR Veselības aizsardzības ministrijas rekomendācija, konkursa izsludināšana un virzīšana vēlamas personas labā, līdz galu galā par aicinātajiem kļuva paši ataicinātie.

1. Baltijas frontes galvenais ķirurgs, no 1945. gada Baltijas kara apgabala galvenais ķirurgs profesors Grigorijs Gurevičs (1898–1969) 1946. gadā iesaistījās pedagoģiskajā darbā LVU Medicīnas fakultātē, bet jau pēc gada fakultāti pameta un atgriezās akadēmiskā darbā Ukrainā, Harkovā (41), tādējādi dodot iespēju Operatīvās ķirurģijas un topogrāfiskās anatomijas katedru vadīt no Vispārējās ķirurģijas katedras vadītāja pienākumiem atbrīvotajam A. Bieziņam. No Padomju armijas demobilizējās, 1947. gadā LVU medicīnas zinātņu doktora disertāciju aizstāvēja un par Patoloģiskās fizioloģijas katedras vadītāju kļuva Leonids Golbers (1909–2002), kas bija Harkovas skolas pārstāvis un 1949. gadā tika ievēlēts par profesoru (42); viņš ļoti ietekmēja pēckara medicīnas zinātnes virzības procesus Latvijā. No Jūras kara flotes 1946. gadā demobilizējās medicīnas zinātņu doktors Boriss Ugrjumovs (1892–1963), kas bija Ļeņingradas skolas pārstāvis, un līdz 1950. gadam vadīja LVU Patoloģiskās anatomijas katedru; par profesoru ievēlēts 1949. gadā (43).

Profesors J. Bune darbā uz Rīgu uzaicināja divus savus bijušos kolēģus no Kurskas Medicīnas institūta. Histologs Konstantins Bogojavlenskis (1899–1968) akadēmisko karjeru bija veidojis Maskavā un Latvijā atrada otrās mājas, no 1947. gada vadot LVU un vēlāk RMI Histoloģijas katedru un pirmais Latvijā sākot pēfīt nukleīnskābes (44). Savukārt leprologs Aleksandrs Šteins (1895–1971) no Ļeņingradas LVU un RMI Ādas un venerisko slimību katedru vadīja no 1948. līdz 1951. gadam un Rīgu atstāja, kad atklājās viņa nelegālā kameļtirdzniecība Karakalpakijā kara laikā (45).

Veiksmīgs papildinājums fakultātei būtu izrādījies fiziologs Anatolijs Zubkovs (1900–1971), kas pārstāvēja Maskavas fiziologu skolu un 1946. gadā Rīgā bija ieradies no Kišiņevas (46). Viņš ātri ieguva studentu un docētāju atsaucību, jo patiešām bija augstas kvalifikācijas zinātnieks, turklāt poliglots, kam latviešu valodas apguve grūtības nesagādāja, taču divus gadus vēlāk, lai izvairītos no vajāšanas, bija spiests Rīgu atstāt, pat bēgt. Viņa vietā nāca Nikolajs Daņilovs (1900–1991) no Taškentas, kas pārstāvēja Rostovas pie Donas zinātnisko skolu un arī bija vērā ņemams zinātnieks, taču ieaudzis staļinismā; RMI viņš strādāja līdz 1958. gadam, kad atgriezās Rostovā pie Donas (47). Vēl Rīgā 1947. gadā ieradās otolaringologs Nikolajs Hodjakovs (1898–1970) no Ivanovas, kas zinātnisko darbību bija sācis Ļeņingradā, bet pie mums labi iedzīvojās un izaudzināja krietnu skolnieku paaudzi (48). Mazāk pazīstams ir pediatrs Aleksandrs

Ivanovs (1895–1960) no Samarkandas (gaitas sācis Taškentā), kas neko būtiskāku desmit gadu laikā Rīgā netika paveicis (49), bet pavisam maz ko teikt ir par ginekologu Vasiliju Zdravomislovu (1896–?), kas ieradās no Kuibiševas (par zinātnieku izaudzis Maskavā), Rīgā uzturējās epizodiski 1948., 1949. gadā un atgriezās Maskavā; viņš pētījis dzemdību atsāpinašanu ar iedvesmas palīdzību (50).

Atbraukušos profesorus mēdza dēvēt, kā tas redzams no periodikas un sapulču protokoliem arhīvā, par padomju profesoriem, jo vietējie profesori vēl šādu epitētu, cik noprotams, nebija nopelnījuši. Pavisam no 1945. līdz 1950. gadam darbā LVU Medicīnas fakultātē stājās 16 iebrāucēji profesori, bet no vietējiem netika sagatavots neviens (ja neskaita jau minēto četru docentu avansēšanu). 1950. gadā latviešu īpatsvars starp Medicīnas fakultātes profesoriem bija pazeminājies līdz 58% (t. sk. vietējie – 37%).

Iebraucēju profesionālais līmenis bija neviendabīgs, jo līdzās labiem un pat izciliem speciālistiem bija pelēkas viduvējības, kas meklēja un Rīgā atrada vispirms labākus sadzīves apstākļus padomju lielvalsts pēckara sabrukumā un postā. Bieži viņi izvirzīja dažādus nosacījumus, kas arī tika izpildīti: vagonu mantu atvešanai, labiekārtots daudzistabu dzīvoklis pilsētas centrā, vasarnīca Rīgas jūrmalā. Piemēram, profesors V. Kalbergs savai trīs cilvēku ģimenei (pats, sieva un dēls) pieprasīja piecistabu dzīvokli (51) un arī saņēma nesen mirušā profesora P. Sņiķera dzīvokli Brīvības ielā 15 (resp., 39) ar visām mēbelēm.

Daži no iebrāukušajiem profesoriem bija tikuši vajāti savās agrākajās darba vietās, un arī Rīgā tas negāja secen, tāpēc viņi bija spiesti doties tālāk (A. Zubkovs, B. Ugjumovs). Daži citi Rīgā uzturējās, pirms atgriezās mājās vai arī atrada izdevīgāku darbvietu (G. Gurevičs, V. Zdravomislovs). Pozitīvāk jāvērtē tie, kas apzinājās savu misiju un vairāk vai mazāk sekmīgi centās izveidot vietējās zinātniskās skolas, priekšroku dodot latviešiem (K. Bogojavlenskis, N. Hodjakovs, V. Kalbergs, A. Zubkovs).

Divas iebrāucējiem raksturīgas pazīmes jāvērtē negatīvi. Lielākoties viņi neapguva latviešu valodu un gadu ziņā vairs nebija jauni, drīzāk gan – paveci, proti, ne visai noskaņoti uz lieliem darbiem.

Īpatnējākā situācijā atradās no Krievijas iebrāukušie latviešu profesori – dažam labam bija grūtības ar valodu un zinātniskais līmenis tāpat visai nevienmērīgs, turklāt viņu dvēseles dziļāk vai seklāk bija saēdis staļinisms.

Iebraucēji, kuri pakāpeniski un aizvien vairāk sāka dominēt LVU Medicīnas fakultātē, bet pilnīgi – LPSR Veselības aizsardzības ministrijā, savu galveno uzdevumu saskatīja medicīnas augstskolas pārveidošanā pēc padomju parauga, atraujot to no kopējās universitātes vides. Lai gan likās, ka tas nebūs grūti izdarāms, jo, kā bija redzams iepriekš, pēc kara agrākā Latvijas medicīnas profesūra tikpat kā bija iznīkususi, tomēr pretestība pastāvēja ne tikai vietējo mediķu, pret kuriem tika vērsti tiešs trieciens, bet arī, domājams, republikas vadības vidū.

Pirmais mēģinājums ar LK(b)P CK biroja 1941. gada 4. jūnija slepeno (!) lēmumu sadalīt universitāti un izveidot LPSR Veselības aizsardzības tautas komisariātam pakļautu Valsts medicīnas institūtu Rīgā ar divām fakultātēm un diviem institūtiem (52) cieta neveiksmi, jo jau pēc pāris nedēļām sākās PSRS un Vācijas karš.

Nākamais mēģinājums norisa jau pēc tam, kad ar milzu grūtībām dekāna P. Stračiņa vadībā fakultāte bija atjaunojusi un kaut cik normalizējusi darbu. Atkal LK(b)P CK biroja lēmē, 1946. gada 4. oktobrī apspriežot LVU darbu, tika ieteikts apsvērt Medicīnas institūta nepieciešamību Latvijā (53), kam izveidoja īpašu komisiju Friča

Deglava (1898–1957) vadībā. Jaunais dekāns A. Šmits, kas stājās P. Stradiņa vietā, par savu mērķi izvirzīja fakultātes atdalīšanu no universitātes (54), taču republikas vadība acīmredzami šādu lēmumu uzskatīja par vietējiem apstākļiem neatbilstošu vai vismaz pārāgru. Toties saliedējās fakultātes atdalīšanas piekritēji, turklāt viņu spēki pieauga ar katru jaunu Rīgā ieradušos medicīnas profesoru.

Visbeidzot, sekmīga izrādījās trešā reize, kad, nespējot rast atbalstu uz vietas, Latvijā, tika izmantots apkārtceļš no LPSR Veselības aizsardzības ministrijas uz PSRS Veselības aizsardzības ministriju Maskavā un tālāk uz PSRS valdību, kas jau aplūkots literatūrā (55). Iniciatīvu no A. Šmita pārņēma jaunieceltais Medicīnas fakultātes dekāns E. Burtņieks, kopā ar kompartijas fakultātes pirmorganizācijas sekretāru L. Golberu saņemot nepārprotami ieinteresētu atbalstu no veselības aizsardzības ministra Ādolda Krausa (1905–1958), kā tiešā pārraudzībā nokļūtu jaunizveidotā iestāde.

Pēc tam kad LPSR Veselības aizsardzības ministrijas Medicīnas zinātniskās padomes 1949. gada 23. maija lēmums tika nosūtīts uz Maskavu, atlika paveikt pāris nepieciešamus priekšdarbus: nobīdīt malā pēdējo reālo kavēkli, kas izpaudās pret P. Stradiņu rīkotā vajāšanas un iebiedēšanas kampaņā 1949. gada oktobrī (56), kā arī no Ķīmijas fakultātes atbilstoši padomju standartam uz Medicīnas fakultāti pārcelt Farmācijas nodaļu, kas notika mēnesi vēlāk (57). Mācību gada nobeigumā sekoja Staļina parakstītais PSRS Ministru padomes 1950. gada 10. jūnija rīkojums (58) un no tā atvasinātā PSRS Augstākās izglītības ministrijas 21. jūnija pavēle un LPSR Ministru padomes 5. jūlija lēmums par Rīgas Medicīnas institūta dibināšanu uz LVU Medicīnas fakultātes bāzes (59).

Visai raksturīgi, ka četri reālie LVU Medicīnas fakultātes grāvēji un Rīgas Medicīnas institūta dibinātāji E. Burtņieks, L. Golbers, V. Kalbergs un A. Šmits ar PSRS veselības aizsardzības ministra 1949. gada 12. decembra pavēli par „ilggadīgu darbu Latvijas PSR” tika apbalvoti ar nozīmi „PSRS veselības aizsardzības teicamnieks” (60), kas tolaik bija diezgan rets un tāpēc augsti vērtēts apbalvojums. Visi četri bija iebraucēji, un trīs no viņiem saņēma kārotos amatus: E. Burtņieks – RMI direktora, L. Golbers – direktora vietnieka, V. Kalbergs – Ārstniecības fakultātes dekāna amatu, savukārt A. Šmits, kas bija iesaistījies cīņā par LVU rektora krēslu, tika nobīdīts malā (61).

Tātad pirmo pēckara gadu laikā bija notikusi gandrīz pilnīga medicīnas augstākā akadēmiskā personāla jeb profesūras nomaiņa Latvijā līdz ar pāreju uz resoriski ierobežotu padomju medicīnas augstskolas modeli. Ne tik krasi tas izpaudās pie kaimiņiem Igaunijā un it īpaši Lietuvā, kur republikas vadība vairāk paļāvās uz vietējiem cilvēkresursiem, kas pēc tam, kad bija pārvarētas pēckara grūtības un sarežģījumi, nodrošināja daudz sekmīgāku un pilnvērtīgāku attīstības perspektīvu.

Latvijā tā nenotika, jo iebraucēju bija vairāk, līdzīgi procesi tika mākslīgi aizkavēti un medicīnas augstskolas krīze Latvijā līdz ar to ieilga līdz sešdesmitajiem gadiem, kad jau bija izaugusi jauna vietējo ārstu un medicīnas zinātnieku paaudze.

* * *

Pielikuma veidā doti dati par Medicīnas fakultātes 1940.–1950. gada absolventiem (sk. 2. tabulu), kas guvuši redzamākus panākumus zinātnē. Vairāki no 1940. gada absolventiem pirms tam bija beiguši ārvalstu universitātes un LU tikai pārlīka eksāmenus, jo Latvijas Republikā bija spēkā vienīgi LU ārsta diploms. Turpmāk normāla studiju gaita bija saplosīta, un daļa absolventu fakultāti beidza divreiz, jo padomju vara vācu laikā iegūtos diplomus neatzina (toties 1941. gadā iegūtie padomju diplomi vācu laikā tika atzīti pat ebrejiem, no kuriem daži vairs nebija dzīvi).

2. tabula

Medicīnas fakultātes absolventi no 1940. līdz 1950. gadam (62)

Gads	Ārsti	Zobārsti, stomatologi	Ķīmiķi farmaceiti	Kopā
1940	70	1		71
1941	5	33		38
1942	44	23		67
1943	89	80		169
1944	46	3		49
1945	12	7		19
1946	71	37		108
1947	11	18		29
1948	110	42		152
1949	164	62		226
1950	223	51	53	327
Kopā	845	357	53	1255

Piezīmes: Sakarā ar pāreju uz jaunu mācību programmu bija izveidojies t. s. tukšais gads, kad ārstu absolventu skaits bija minimāls 1941. gadā un zobārstu – 1940. gadā. Līdzīgi 1947. gadā notika pāreja no padomju piecgādīgās uz sešgadīgo studiju programmu. Farmācijas nodaļa ietilpa Ķīmijas fakultātē un uz Medicīnas fakultāti tika pārcelta 1949. gadā; pirmais izlaidums notika 1950. gadā.

Medicīnas fakultāti 1940. gadā beidza ķirurgs medicīnas zinātņu doktors Jāzeps Babris (1904–1974), kas strādāja praktiskā darbā Rīgā; ķirurgs profesors Ēvalds Ezerietis (dz. 1913), kas vēlāk vadīja RMI Fakultātes ķirurģijas katedru, veica pētījumus sirds un vairogdziedzera ķirurģijā, ievēlēts par LZA goda locekli; ķirurgs profesors Leo Hnoks (1912–1984), kas vadīja RMI Hospitālās ķirurģijas katedru, kā arī ķirurgs medicīnas zinātņu doktors Heinrihs Šneiders (1910–2003), kas strādāja Rīgas Traumatoloģijas un ortopēdijas institūtā, bet pēcāk – praktiskā darbā Izraēlā, Vācijā un Kanādā.

Starp 1941. gada absolventiem ir zobārste Emma Groduma (dz. 1916), vēlāk Saskačevanas universitātes profesore Kanādā, kā arī zobārstniecības nodaļas absolvente (ārstniecības nodaļu beidza 1945. gadā) onkoloģe profesore Veronika Rozenbaha (1916–2003), kas ilgstoši strādāja RMI un Stradiņa slimnīcā.

1942. gada absolventi ir anatoms Nikolajs Cauna (dz. 1914), Pitsburgas universitātes profesors ASV, kā arī rentgenologs Ferdinands Valdmanis (1910–1998), kas bija profesors Mičiganas universitātē ASV, arī akadēmiski izglītots mūziķis (bazūnists).

1943. gadā fakultāti beidza (atkārtoti 1946. gadā) ortopēds medicīnas zinātņu doktors Kārlis Krūmiņš (1919–1987), kas strādāja Rīgas Traumatoloģijas un ortopēdijas institūtā.

No 1944. gada absolventiem par profesoriem kļuva Jānis Grebežs (1918–1988) Londonā Kanādā un ķirurgs angiologs Jānis Slaidiņš (1916–2000), LZA goda doktors, kas strādāja RMI un Stradiņa slimnīcā, bija starp Zviedrijas izdotajiem latviešu leģionāriem 1946. gadā.

Starp 1945. gada absolventēm bija profesore RMI katedru vadītājas oftalmoloģe Guna Dambīte (dz. 1922) un interniste Elza Preimate (dz. 1920).

1946. gadā studijas pabeidza ķirurgs profesors Indulis Bākulis (1922–1976), kas vadīja RMI Ķirurģiskās stomatoloģijas katedru un bija Stomatoloģijas fakultātes dekāns;

ftiziķirurgs profesors Ēriks Brikmanis (1921–2002), kas veica radikālas plaušu tuberkulozes operācijas un strādāja RMI; anatome profesore Genovefa Jēča (dz. 1921), RMI katedras vadītāja; virusoloģe Rita Kukaine (dz. 1922), ilggadīga LZA A. Kirhenšteina Mikrobioloģijas institūta direktore, profesore un LZA akadēmiķe; kā arī patologanatoms Bernhards Press (1917–2001), kas, represēts Rīgā, vēlāk bija profesors Kurskas Medicīnas institūtā un Brīvajā universitātē Rietumberlīnē.

Sakarā ar mācību programmas maiņu 1947. gadā absolventu bija maz un pazīstamāku medicīnas zinātnieku starp viņiem nav.

No 1948. gada absolventiem par profesoriem kļuva otolaringologs Ernests Gaudiņš (dz. 1922), kas ilgāku laiku vadīja RMI katedru un ieteica oriģinālas dzirdes labošanas operācijas; hepatoloģe Eiženija Krupņikova (1923–1986) – strādāja RMI; un virusoloģe Aina Muceniece (dz. 1924) – LZA A. Kirhenšteina Mikrobioloģijas institūta laboratorijas vadītāja un LZA goda locekle.

Visvairāk pazīstamu zinātnieku fakultāti beidza 1949. gadā: sociālhygiēnists profesors PSRS Medicīnas zinātņu akadēmijas akadēmiķis, LMA katedras vadītājs, ilglaicīgs LPSR veselības aizsardzības ministrs Vilhelms Kaņeps (1923–1993); fiziologs Latvijas Eksperimentālās un klīniskās medicīnas institūta sektora vadītājs profesors LZA korespondētājloceklis Arnolds Krauklis (1920–2003); viņa darba kolēģis šai institūtā patofiziologs profesors Jevgeņijs Linārs (1920–2003), traumatologs medicīnas zinātņu doktors Latvijas Traumatoloģijas un ortopēdijas institūta nodaļas vadītājs Arnolds Muižulis (dz. 1922); tiesu medicīnas eksperts medicīnas zinātņu doktors Vladimirs Šmidts (dz. 1925); stomatoloģe RMI profesore Lūcija Treimane (dz. 1925).

1950. gadā LVU Medicīnas fakultātes pēdējā izlaidumā bija onkoloģe Velta Bramberga (dz. 1921), ilggadēja Latvijas Eksperimentālās un klīniskās medicīnas institūta direktore un RMI katedras vadītāja, LZA goda doktore; interniste profesore Olga Kovša (1918–2003), RMI katedras vadītāja; ginekologs medicīnas zinātņu doktors Ēriks Melks (1923–2002), vakuumekskohleācijas ieviesējs.

Starp absolventiem ir arī citi pazīstami darbinieki, piemēram, 1949. gada absolvents ftiziātrs un rakstnieks Miervaldis Birze (īst. v. Bērziņš, 1921–2000), LZA goda loceklis un LMA goda doktors; ķirurgs un gleznotājs, 1943. (resp., 1949.) gada absolvents Raimonds Ginters (1913–1998) un citi.

VĒRES

1. **Latvijas Valsts vēstures arhīvs** (LVVA), 7427. f., 13. apr., 24. l.; *Prof. Dr. med. Jēkabs Alksnis. Dzīves stāsts. Atmiņas. Darbi*. Vesterosa, 1970.
2. **LVVA**, 2782. f., 4. apr., 2721. l.; 7427. f., 13. apr., 1178. l.
3. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 48. l.
4. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 1854. l.
5. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 1163. l.
6. **Latvijas Valsts arhīvs** (LVA), 1340. f., 2. p. apr., 163. l.; Izcila latviete – padomju zinātniece. *Darba Sieviete*, 1941, 12. nr., 9., 10. lpp.
7. **LVVA**, 4712. f., 1. apr., 401. l., 40.–42. lp.; 7427. f., 13. apr., 878. l.
8. **LVVA**, 2917. f., 3. apr., 35. l.; 7427. f., 13. apr., 281. l.; *Profesors Hermanis Buduls. Bibliogrāfiskais rādītājs*. R., 2002.
9. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 353. l.
10. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 527. l.
11. **LVVA**, 2782. f., 4. apr., 1551. l.; 4712. f., 1. apr., 401. l., 14. lp.; 7427. f., 13. apr., 681. l.

12. LVVA, 7427. f., 13. apr., 728. l.
13. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1367. l.; **Arājs, K.** *Latviešu kauli*. R., 2005.
14. LVVA, 2782. f., 4. apr., 3748. l.; 7427. f., 13. apr., 1612. l.
15. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1734. l.
16. LVVA, 7427. f., 13. apr., 741. l.
17. LVVA, 4712. f., 1. apr., 401. l., 30. lp.; 7427. f., 13. apr., 138. l.
18. LVVA, 4712. f., 1. apr., 401. l., 18. lp.; 5601. f., 1. apr., 5923. l.; 7427. f., 13. apr., 1611. l.; **Miltiņš, V., Miltiņš, A.** *Pēteris Sņikers*. R., 1998.
19. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1866. l.
20. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1153. l.; **Latvijas Zinātņu akadēmijas Centrālais arhīvs (LZA CA)**, 1. f., 15. apr., 1235. l.; **Personālo dokumentu Valsts arhīvs (PDVA)**, 440. f., 3. p. apr., 162. l., 63.–72. lp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 650. l.
21. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1639. l.; **LZA CA**, 1. f., 15. apr., 2925. l.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 901. l.
22. LVVA, 7427. f., 13. apr., 800. l.; **LZA CA**, 1. f., 15. apr., 3913. l.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 469. l.
23. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1082. l.; **LZA CA**, 1. f., 15. apr., 887. l.
24. LVVA, 2782. f., 4. apr., 3238. l.; 4712. f., 1. apr., 401. l., 19. lp.; 7427. f., 13. apr., 1390. l.; **Melks, Ē.** Ginekologs prof. Ernests Putniņš un četri medicīnas zinātņu doktori. R., 1996.
25. **Krievijas Medicīnas zinātņu akadēmijas arhīvs**, 1. f., 8./3. apr., 40. l., 5. lp.
26. **RSU arhīvs**, 7. apr., 393. l.
27. **LVA**, 340. f.; **LVVA**, 2782. f., 4. apr., 232. l.; 7427. f., 13. apr., 127. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 41. l., 221.–281. lp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 64. l.
28. LVVA, 7427. f., 13. apr., 196. l.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 105., 3061. l.; **Vīksna, A., Platkājis, E.** *Zelta skalpelis. Profesora Aleksandra Biežiņa dzīve un darbs*. R., 1980; 2. izd. R., 1991.
29. LVVA, 4578. f., 1. apr., 814. l.; 7427. f., 13. apr., 758. l.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 445., 4522. l.; **Jirgensone, I., Treimane, L.** *Profesoram Dominikam Kalvelim 100*. R., 2003.
30. LVVA, 2782. f., 4. apr., 4293. l.; 7427. f., 13. apr., 1902. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 59. l., 163.–166., 197.–202. lp.
31. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1516. l.; **LZA CA**, 1. f., 15. apr., 1297., 3789. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 206. l., 275.–290. lp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 827., 2824. l.; *Profesors Kristaps Rudzītis*. R., 1999; **Liepiņš, J.** *Mazais profesors. Lūkojums uz Kristapu Rudzīti*. R., 1999; **Vīksna, A.** Dažas profesora Kristapa Rudzīša dzīves lappuses avotu gaismā. *Latvijas Ārsts*, 1999, 4. nr., 232.–237. lpp.
32. **LVA**, 1340. f., 10. apr., 4. l., 13. lp.
33. **LU arhīvs**, 7. apr., 852. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 62. l., 9.–13. lp.; *Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas akadēmiķis Pēteris Gērke. Personālais literatūras rādītājs un biogrāfisks apcerējums*. R., 1974.
34. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1891. l.; **Ligere, R.** Docentes Martas Vīgantes dzīve un darbs. *Latvijas Ārsts*, 1990, 1. nr., 104.–106. lpp.
35. **LU arhīvs**, 7. apr., 473. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 37. l., 62.–147. lp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 184. l.
36. **LU arhīvs**, 7. apr., 454. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 44. l., 139.–196. lp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 182., 2068. l.
37. LVVA, 2782. f., 4. apr., 1593. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 89. l., 209.–226. lp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 408. l.; **Glāzis, T., Sluckers, D.** *Jānis Jēgermanis*. R., 1974.
38. **LU arhīvs**, 7. apr., 1665. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 142. l., 1.–153. lpp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 590. l.
39. **LU arhīvs**, 7. apr., 2775. l.; **LZA CA**, 1. f., 15. apr., 4115. l.; *Akadēmiķis Aleksandrs Šmidts. Biobibliogrāfija*. R., 1961.
40. **LU arhīvs**, 7. apr., 1188. l.; **LZA CA**, 1. f., 15. apr., 520. l.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 429., 3984. l.

41. **LU arhīvs**, 7. apr., 980. l.; **Алекса́нян, И. В., Кнопов, М. Ш.** *Главные хирурги фронтов и флотов в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.* М., 1985, с. 127–131.
42. **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 73. l., 281.–336. lp.; **LU arhīvs**, 7. apr., 878. l.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 321. l.
43. **LU arhīvs**, 7. apr., 2934. l.; **LZA CA**, 1. f., 15. apr., 377. l.
44. **LU arhīvs**, 7. apr., 350. l.; **LZA CA**, 1. f., 15. apr., 467. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 19. l., 333.–359. lp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 129. l.
45. **LU arhīvs**, 7. apr., 2800. l.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 951. l.; *Ученые записки Института по изучению лепры.* Астрахань, 1972, т. 7, с. 261–263.
46. **LU arhīvs**, 7. apr., 3236. l.; **LZA CA**, 1. f., 15. apr., 389. l.
47. **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 86. l., 69.–89. lp.; 87. l., 159.–169. lp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 229. l.
48. **LU arhīvs**, 7. apr., 1005. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 258. l., 118.–159. lp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 366., 2098. l.
49. **LU arhīvs**, 7. apr., 1048. l.; **PDVA**, 440. f., 3. p. apr., 105. l., 186.–195. lp.; **RSU arhīvs**, 7. apr., 386. l.
50. **LU arhīvs**, 7. apr., 3191. l.
51. **LU arhīvs**, 7. apr., 1188. l., 42. lp.
52. **LVA PA**, 101. f., 1. apr., 23. l., 50. lp.
53. **LVA**, 1022. f., 6. apr., 27. l., 66. lp.
54. **LVA PA**, 788. f., 2. apr., 1. l., 29.–31. lp.
55. **Vīksna, A.** Rīgas Medicīnas institūta dibināšana. *Latvijas Ārsts*, 1997, 11. nr., 699.–709. lpp.; **Vīksna, A.** Medicīnas fakultātes atdalīšana no Latvijas Valsts universitātes (1941–1950). *Latvijas Vēsture*, 2000, 3. nr., 49.–54. lpp.; **Vīksna, A.** Profesors Pauls Stradiņš un viņa dekāna darbības laiks LVU Medicīnas fakultātē. *LZA Vēstis*, 2001, sēr. A, 3./4. nr., 87.–98. lpp.
56. **Vīksna, A.** 1949. gads Paula Stradiņa dzīvē. *Latvijas Ārsts*, 1989, 3. nr., 54.–71. lpp.; **Stradiņš, J., Arons, K. Ē., Vīksna, A.** *Tāds bija mūsu laiks...* R., 1996, 211.–245. lpp.
57. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 1082. l., 239., 240. lp.
58. **LVA**, 270. f., 2. apr., 1037. l., 22. lp.
59. **LVA**, 270. f., 2. apr., 1078. l., 206.–208. lp.
60. **RSU arhīvs**, 7. apr., 184./1. l., 13. lp.
61. **Stradiņš, J.** Augstākā medicīniskā izglītība Latvijā vēstures un tagadnes skatījumā. *Latvijas Ārsts*, 1998, 2. nr., 99.–106. lpp.
62. **LVA**, 1340. f., 1. apr., 86. l.; **LVVA**, 7427. f., 6. apr., 409. l; 7. apr., 92., 101. l.; *Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitāte 40 gadus (1919–1950).* R., 1959, 281.–433. lpp.

Summary

In this paper, data (information) about 44 professors, who worked on the Faculty of Medicine from 1940 till 1950 has been compiled. At the end of the Second World War, the national medical university was destroyed and after that with the help of immigrant power a Soviet type university – Riga Medical institute – was established. This marks the beginning of the crisis of the medical university. This crisis continued for a considerable time while a new generation new physicians and medical scientists grew up.

Patologs Maksis Brants un viņa pētnieciska darbība *Pathologist Max Brandt and His Scientific Research Activity*

Valentina Gordjušina, Tatjana Kiričenko, Arnis Vīksna

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte

Šarlotes iela 1a, Rīga, LV-1001,

Tālr. 7366306, e-pasts: valentina.gordjusina@lu.lv

Patoloģiskās anatomijas pamatlicēja Latvijā profesora Romana Adelheima (1881–1938) tuvākais palīgs docents Maksis Brants (1890–1972) Latvijas Universitātē strādāja no 1921. līdz 1939. gadam un vēlāk sekmīgu akadēmisku karjeru turpināja Rietumberlīnē. Latvijā veiktie M. Branta pētījumi galvenokārt vērtīti dažādas lokalizācijas vēža patoloģijai, bet LU Medicīnas fakultātē līdztekus patoloģijai viņš kādu laiku docēja arī histoloģiju un onkoloģiju. M. Brants ir viens no pretvēža cīņas aizsācējiem Latvijā.

Atslēgvārdi: Maksis Brants, patoloģiskā anatomija, onkoloģija, Latvijas Universitāte.

Veidojot Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāti kā nacionālās augstskolas sastāvdaļu, tās darbā vispirms tika piesaistīti latviešu zinātnieki un klīnicisti un tikai retos gadījumos, galvenokārt teorētiskās medicīnas priekšmetos, – vietējie cittautieši vai ārzemnieki. Patoloģiskā anatomija kopš 1887. gada, kad Rīgas pilsētas 1. slimnīcā tika izveidota patstāvīga prozektūra, tradicionāli atradās vietējo vācbaltiešu speciālistu rokās, no kuriem pazīstamāki bija Hanss Kranhalss (1853–1910) un Pauls Pretorijs (1867–1937). LU Patoloģiskās anatomijas institūtu (katedru) izveidoja profesors Romans Adelheims (1881–1938), kura audzēkņi savukārt bija pirmie latviešu patologanatomu un nākamie katedras vadītāji Jānis Alfrēds Kaktiņš (1892–1955) (1) un Ernests Apse-Apsītis (1898–1980). Taču tuvākais un neapšaubāmi spējīgākais R. Adelheima audzēknis bija Maksis Brants, kam laikmets un liktenis neļāva pilnībā pierādīt savas spējas un gūt panākumus Latvijā.

Aprakstot LU Medicīnas fakultātes akadēmiskās peripetijas, latviešu emigrants ķirurgs docents Arvēds Alksnis (1910–1991) norāda uz kādu īpatnību: „Medicīnas fakultātes veidošanās nav notikusi bez cīņām. [...] Kad es biju students un sāku necik interesēties un orientēties par to, kas notiek fakultātē, man likās, ka cīņas notiek trīs latviešu nogrupējumu starpā, un tas nogrupējums, kas bija diplomātiskāks un diskutējamā problēmā mazāk latvisks un nacionāls, parasti uzvarēja, jo to atbalstīja mācībspēki – ārzemnieki un baltvācieši. [...] Nevarēja manīt, ka sveštautieši paši būtu fakultātē sākuši kādas intrigas.” (2) Lūk, starp šiem Latvijas valstij lojālajiem LU mācībspēkiem, no kuriem vairums lieliski prata latviešu valodu, bija arī M. Brants.

Viņa dzīve un darbība līdz šim Latvijā publicētajā literatūrā ir aplūkota nepilnīgi. Bez labi zināmiem LU desmit (3) un divdesmit gadu biobibliogrāfiskiem pārskatiem (4) un pieminēšanas augstskolas 80 gadu jubilejas krājumā (5) M. Branta vārds pavīd dažos

bitos ar LU vēsturi saistītos izdevumos (6), populāros biogrāfiju apkopojumos (7), korporācijas *Curonia* albumos (8), bet īpaši rūpīgi vākti un precīzi dati publicēti vācbaltiešu literatūrā (9), kā arī K. V. Bisinga sagatavotajā nekrologā, kas papildināts ar pilnīgu M. Branta publikāciju sarakstu (10). Šai rakstā bez M. Branta publicētajiem darbiem izmantoti arī dokumenti no Igaunijas (11) un Latvijas arhīviem (12).

Maksis Brants (*Max Theodor Brandt*) dzimis 1890. gada 15. (27.) septembrī Kronštātē Krievijas jūras kara flotes ārsta *Dr. med.* Voldemāra Branta (1846–1920) un Vilhelmīnes, dzim. Razevskas (1851–1925) ģimenē. No tēva puses dzimtas saknes nāk no Kurzemes, Ikstruma Brantiem (Zālītes pagastā Bauskas apriņķī), domājams, no turīgiem latviešu zemniekiem, kas laika gaitā pārvācojušies.

Skolas gaitas sācis Kronštātē, M. Brants mācījās Aleksandra ģimnāzijā un fon Elca privātgimnāzijā Rīgā, bet pēc tās beigšanas 1908. gadā iestājās Tērbatas universitātes Medicīnas fakultātē, no 1910. līdz 1912. gadam studijas turpināja Berlīnē un Freiburgā, bet, atgriezies Tērbatā, ārsta diplomu saņēma 1913. gadā.

Jaunekļa nopietnie centieni tika ievēroti, un no 1913. līdz 1915. gadam M. Brants bija profesora Kārļa Dehio (1851–1927) asistents Tērbatas universitātes Internās medicīnas klīnikā, turpmāk līdz 1916. gadam – turpat ordinators. 1914. gada vasarā viņš papildināja zināšanas Cīrihes Higiēnas institūtā, kur apguva seroloģiskās izmeklēšanas metodes. Viņa pētnieciskais darbs šai laikā guva izpausmi divās publikācijās: par aknu patoloģiju sifilisa gadījumā un par jaunākajām sifilisa seroloģiskās diagnostikas metodēm.

No Tērbatas M. Brants 1916. gadā pārcēlās uz Rīgu, kur līdz 1918. gadam viņš bija Rīgas pilsētas 2. slimnīcas internās nodaļas asistents un vēl vienu gadu – Pastēra institūta vadītāja palīgs, šo posteni līdz 1920. gadam ieņemot arī pēc institūta pārcelšanas uz Rīgas pilsētas 1. slimnīcu. Šai laikā M. Brants iepazinās ar patologanatomu R. Adelheimu, kas dziļi iespaidoja jauno ārstu un ietekmēja viņa turpmākā dzīves ceļa izvēli. No 1920. līdz 1921. gadam ārsta kapteiņa pakāpē M. Brants dienēja Latvijas armijas Latgales partizāņu pulkā Balvos. Starp citu, karaklausības apliecībā viņa tautība apzīmēta ar vārdu *latvis* (13).

Paklausot R. Adelheima aicinājumam, 1921. gadā M. Brants sāka akadēmisko karjeru LU Medicīnas fakultātē. Viņš tika ievēlēts par Patoloģiskās anatomijas institūta (katedras) asistentu. Šai dzīves posmā, īpaši cītīgi no 1924. līdz 1926. gadam, gatavojot doktora disertāciju, M. Brants eksperimentu rezultātus un autopsiju novērojumus rosīgi publicēja Latvijas un Vācijas ārstu žurnālos (14). Jaunā zinātnieka publikāciju tematika bija aktuāla un interešu loks ļoti plašs. Viņš izmeklēja un aprakstīja kuņģa divertikulozes komplikāciju morfoloģiju, rakstīja par angioneirotiskas plaušu asiņošanas patomorfoloģiju, citos rakstos diskutēja par funkcionālo traucējumu nozīmi patoloģijā. Tomēr vislielāko uzmanību M. Brants pievērsa onkoloģisko slimību patomorfoloģijai. Viņš rakstīja par primāriem plaušu audzējiem, par hipernefroīdā nieru vēža patomorfoloģiju, par *gl. parotis* jeb aizsauss siekalu dziedzera gigantiskā audzēja kazuistiku, par ulnas aplāziju, proti, elkoņa attīstības traucējumiem.

Medicīnas doktora disertāciju „Par reģeneratoriskām parādībām plaušās un viņu attiecībām ar pirmatnēju plaušu vēzi” M. Brants aizstāvēja 1926. gada 12. maijā. Šis pētījums tika publicēts respektablajā vācu žurnālā „Virhova arhīvs” (15), daļēji arī Latvijā un ar profesora Ernesta Paukuļa (1872–1941) palīdzību – tulkojumā latviski (16).

Par privātdocentu M. Brants habilitējās un par prozektoru tika ievēlēts 1927. gadā. Viņa habilitācijas darbs „Par taukaudu attīstību pleirā” tika publicēts autoritatīvajos Cīglera rakstos Berlīnē (17). Līdztekus no 1928. gada 16. janvāra līdz 1930. gada

15. maijam M. Brants LU Medicīnas fakultātē lasīja obligāto histoloģijas un embrioloģijas kursu, kas atbilda viņa centieniem audu mikroskopiskā izpētē un bija saistīts ar mēģinājumu izveidot patstāvīgu Histoloģijas institūtu, atdalot to no Anatomijas un histoloģijas institūta, kas nerealizējās privātdocenta, vēlāk profesora Jēkaba Pīmaņa (1892–1971) pretestības pēc (18). Pēc neveiksmes histoloģijā M. Brants 1930. gada 8. decembrī saņēma fakultātes atļauju lasīt pirmo onkoloģijas kursu augstskolas vēsturē, kas pagaidām bija neobligāts (19), taču pastāvīgi viņš darbojās Patoloģiskās anatomijas institūtā.

M. Branta praktiskā pieredze tika apkopota ārstu žurnālos un kongresu materiālos: „Latvijas Ārstu Žurnālā”, „Virhova arhīvā”, vēža pētnieku un vācu patologu žurnālā, Visbādenes kongresa materiālos, Latvijas ārstu un zobārstu kongresa darbos, vācu patologu Ros-tokas kongresa materiālos, Latvijas Universitātes Rakstu virknē, Ciglera rakstos (20) u. c.

Publikāciju tematika atspoguļo zinātnieka plašo interešu loku, bet vairums no tām veltītas klīniskām un eksperimentālām onkoloģijas problēmām. Tika pētīti dažādas lokalizācijas audzēji. Privātdocents M. Brants aplūkoja nieru tubulārā epitēlija hipernefroīdo vēzi, eksperimentālo aknu vēzi trušiem, primāro aknu melanocitoblastomu, trušu sistēmisko blastomatozi, limfogranulomatozi, ksantomas, atkārtotu metastātisku kaulu audzēju veidošanos, galvas smadzeņu audzēju jeb gliomu. Viņš aprakstīja un analizēja piecas gliomas autopsijas, dokumentējot faktu, ka dažāda vecuma cilvēkiem, kam dzīves laikā konstatētas izteiktas galvassāpes, roku vājums, *n. hipoglossus* parēze un cita patoloģija, autopsijā atrodama glioma (lēni augošs galvas smadzeņu audzējs). Vēža pētnieku žurnālā tika publicēts M. Branta eksperimentāls pētījums ar tomātu sulu – Belovšena (*Bellowschen*) audzējiem (21).

Citas patoloģijas problēmas, ko pētīja un aprakstīja M. Brants, bija glomerulonefrīts, nieru distopija un nieru audu reģenerācija, brīvie ķermeņi pleiras dobumā, kā arī bērnu triekas epidemioloģija Latvijā. Viņš publicēja piezīmes par asinsvadu funkcionālo traucējumu nozīmi dažādos patoloģiskos procesos, ziņojumu par eksperimentālu nieru vēnu nosiešanu, par jodeļļas granulomu galvas smadzeņu pamatnē.

Pēc LU Medicīnas fakultātes Patoloģiskās anatomijas institūta (katedras) vadītāja R. Adelheima pēkšņās nāves 1938. gada 7. novembrī (22) M. Brantam tika uzticēta institūta vadība, un 1939. gadā viņš tika ievēlēts par docentu, paverot durvis uz profesūru, kas laikmeta strauju pārmaiņu pēc nerealizējās. Līdztekus daudzus gadus M. Brants bija veicis prozektora un konsultanta pienākumus Rīgas pilsētas 1. slimnīcā, Bērnu slimnīcā un vairākās citās ārstniecības iestādēs.

Docents M. Brants rosīgi piedalījās zinātnes dzīvē. No 1932. līdz 1934. gadam viņš bija Rīgas Praktizējošo ārstu biedrības viceprezidents un no 1934. līdz 1936. gadam – prezidents, no 1935. gada līdz slēgšanai 1939. gadā – Rīgas Dabaspētnieku biedrības viceprezidents, kā arī Vācu patologu biedrības, Internacionālās ģeogrāfiskās patoloģijas biedrības, Vācu ornitologu biedrības un citu biedrību biedrs, piedalījās kongresos un konferencēs Latvijā un ārzemēs.

Īpaši jāatzīmē M. Branta aktivitātes pretvēža cīņas organizēšanā Latvijā. Programmatiskais raksturs bija viņa 1927. gada iestājkļekcijai Medicīnas fakultātē un 1928. gada publikācijai “Jaunākie pētījumi vēža jautājumā”, proponējot vēža apkarošanas biedrības dibināšanu Latvijā (23), kas sākotnēji izpaudās centienos izveidot LU Vēža pētīšanas un apkarošanas līgu, bet realizāciju guva ar 1934. gadā dibināto Latvijas Vēža apkarošanas biedrību, kuras vadībā ietilpa arī M. Brants, cita starpā sekmējot ēkas Talsu ielā 7a iegūšanu Vēža slimnīcas ierīkošanai un atklāšanai 1939. gadā (24).

Izceļoties Otrajam pasaules karam, 49 gadus vecais M. Brants kopā ar ģimeni (dzīvesbiedri Karīnu, dzim. Fleišeri, un četrām meitām) līdzīgi citiem vācbaltiešiem devās uz Vāciju, atstājot Latvijā iesāktos darbus un pašam piederošo divstāvu namu Rīgā, Baložu ielā 30. Viņš bija viens no nedaudzajiem Latvijas mediķiem, kam zinātniskā karjera pēc aizbraukšanas veidojās diezgan sekmīgi, kas apliecina gan viņa kompetenci, gan arī spēju izturēt konkurenci grūtajos Otrā pasaules kara radītajos apstākļos.

No 1940. līdz 1945. gadam M. Brants bija Pozenes (Poznaņas) pilsētas slimnīcas Patoloģijas institūta vadītājs un līdztekus no 1941. (1943.?) gada vietējās universitātes patoloģijas profesors. No 1945. līdz 1948. gadam viņš vadīja Potsdamas pilsētas slimnīcas prozektūru, turpmāk līdz 1958. gadam – Berlīnes Moabita slimnīcas Patoloģijas institūtu. 1948. gadā M. Brants kļuva par Berlīnes Brīvās universitātes līdzdibinātāju un bija tās ārkārtas profesors patoloģiskajā anatomijā līdz emeritēšanai 1958. gadā, arī senators. 1951. gadā viņš nodibināja Austrumeiropas institūta Medicīnas sekciju, ko vadīja līdz 1966. gadam. M. Brants bija arī starp Berlīnes Patologu apvienības atjaunotajiem 1951. gadā, un 1960. gadā tika ievēlēts par tās godabiedru.

Darbojoties ārpus Latvijas, M. Branta zinātnisko interešu lokā palika vairāki aktuāli patoloģijas jautājumi. Joprojām galvenajā vietā bija vēža patoloģiskā anatomija. Šai laikā M. Brants pētīja smadzeņu audzēju patomorfoloģiskās īpatnības un sirds cistu histoloģiju. Viņš publicēja darbus par kombinētām, sarežģītām aizkrūts dziedzera jeb tūsuma izmaiņām: par distopisku cistozu tūsuma holesterīna granulomatozi, distopisku tūsuma aizmetni, kas simulē kakla limfadenītu, kā arī par plaušu asinsvadu angiomiomatozi, par angiogliomatozi ar kaulaudu veidošanos acs ābolā, par cistisko virsnieru lipomatozi Kušinga sindroma gadījumā. Viņš veica rentgenoloģiskus un patomorfoloģiskus pētījumus hroniskas zarnu invaginācijas gadījumā. Zinātnieks daudz rakstīja arī par parazitārām saslimšanām: par trihinelozi, par alveolāras ehinokozes kazuistiku, par enterobiozes, askaridozes patoloģiju, par smadzeņu cisticerkozi, par cērmju granulomām cilvēka audos (25). Viņš pētīja infekcijas slimību patomorfoloģiju: nervu sistēmas tuberkulozes patogēnēzi, nekrotizējošu enterītu, kriptokoku meningoencefalītu patoloģisko anatomiju, pētīja un aprakstīja pretsifilisa preparāta salvarsāna sastāvdaļas arsēna kaitīgo iedarbību uz nierēm un aknām un letālām sekām nepareizas lietošanas gadījumā.

Teicamo krievu valodas zināšanu dēļ, profesoram M. Brantam bija izveidojušās draudzīgas zinātniskas attiecības ar tālaika PSRS patologanatomiem, īpaši ar Maskavas patologanatomu, PSRS Medicīnas zinātņu akadēmijas viceprezidentu, Ļeņina prēmijas laureātu un Sociālistiskā darba varoni Hipolītu Davidovski (1887–1968). Taču tas neliedza viņam sniegt plašus sistemātiskus un kritiskus apskatus par padomju medicīnas aktualitātēm (26). Vairākus kritiskus rakstus viņš veltīja Olgas Lepešinskas (1871–1963) medicīniskajiem “pētījumiem”, kas tolaik PSRS tika uzskatīti par progresīviem (27).

No bērna dienām M. Brantu interesēja ornitoloģija un citas dabaszinību nozares. Viņš publicēja rakstus par ūpju perējumiem Austrumbaltijā, par ziemeļdūkuru perēšanas vietām Latvijā, par sudrabkaiju un zvaigžņu dūkuru perēšanas gadījumiem Austrumbaltijā, par bebrim Austrumbaltijā un kaimiņnovados.

Profesors Maksis Brants miris 1972. gada 9. janvārī Berlīnē.

Viņa zinātniskais mantojums patoloģijas jomā ir ļoti plašs un daudzpusīgs. Pa visam viņš publicējis aptuveni simt darbu, no tiem Latvijas posmā – 30. Pieminot M. Brantu, jāakcentē viņa ieguldījums LU Medicīnas fakultātes un Latvijas patoloģiskās anatomijas attīstībā.

VĒRES

1. **Brandt, M.** Nekrolog J. A. Kaktins. *Verhandlungen der Deutschen Gesellschaft für Pathologie*, 1956, Bd. 39, S. 423, 424.
2. **Alksnis, A.** *Hipokrats spīlēs*. Toronto, 1980, 163. lpp.
3. *Latvijas Universitāte ilustrācijās*. R., 1929, 56. lpp.; *Latvijas Universitāte, 1919–1929*. R., 1929, 480.–482. lpp.
4. *Latvijas Universitāte divdesmit gados, 1919–1939*. R., 1939, 2. d., 439, 440. lpp.
5. **Vīksna, A.** Patologa Makša Branta darbība. *Latvijas Universitātei – 80*. R., 1999, 188., 189. lpp.
6. *Deutsch-baltische Lehrkräfte an der Universität Lettlands 1919–1941*. Hamburg, 1999, S. 9; **Baltiņš, M.** *Latvijā aizstāvētās doktora disertācijas (1923–1944). Bibliogrāfisks rādītājs*. R., 2004, 53. lpp.
7. *Latvju tautas darbinieki*. R., 1933, 70. lpp.; LVD, 82. lpp.; *Es viņu pazīstu*. R., 1939, 91. lpp.; *Latviešu ārsti pasaulē*. R., 1993, 16. lpp.
8. *Album Curonorum*. R., 1932, S. 226; Bamberg, 1978, S. 26.
9. *Baltische Ahnen- und Stammtafeln*. Köln, 1981, Jg. 24, S. 39–43.
10. **Büsing, K. W.** Max Brandt. *Verhandlungen der Deutschen Gesellschaft für Pathologie*, 1972, Bd. 56, S. 703–707.
11. **Igaunijas Valsts vēstures arhīvs**, 402. f., 2. apr., 3091., 3092. l.
12. **Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA)**, 2782. f., 4. apr., 541. l.; 7427. f., 13. apr., 252. l.
13. LVVA, 7427. f., 13. apr., 252. l., 6. lp.
14. **Brandt, M.** Beitrag zur Kenntnis angioneurotischer Lungenblutungen. *Krankheitsforschung*, 1924, Nr. 6, S. 239–251; **Brandt, M.** Über einen ungewöhnlich großen Parotistumor. *Deutsche Zeitung für Chirurgie*, 1926, Nr. 198, S. 401–402; **Brandt, M.** Über freie Körper im Pleuraraum. *Virchows Archiv*, 1927, Bd. 263, S. 574–583.
15. **Brandt, M.** Über Regenerationserscheinungen in der Lunge und ihre Beziehungen zum primären Lungenkrebs. *Virchows Archiv*, 1926, Bd. 262, S. 211–274.
16. **Brandts, M.** Über primäre maligne Lungentumoren. *Latvijas Ārstu un zobārstu kongresa darbi*. R., 1926, 189.–197. lpp.; **Brandts, M.** Par pirmatnējiem plaušu audzējiem. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1924, 6./7. nr., 108.–119. lpp.
17. **Brandt, M.** Über Fettentwicklung in der Pleura. *Zieglers Beiträge*, 1927, Bd. 76, S. 131–151.
18. LVVA, 7427. f., 6. apr., 397. l., 24. lp.; 398. l., 37. lp.; **Vīksna, A.** Histoloģijas katedras aizvietošanas problēma laikā no 1919. līdz 1947. gadam. *LU Zinātniskie raksti*. R., 2001, 631. sēj., 144.–150. lpp.
19. LVVA, 7427. f., 6. apr., 400. l., 26. lp.
20. **Brandt, M.** Blastomartige Systemerkrankung des Kaninchens nach Teerung. *Zeitschrift für Krebsforschung*, 1928, Bd. 27, S. 417–426; **Brandt, M.** Die Pathologie der Lymphogranulomatose. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1929, 1./2. nr., 232.–236. lpp.; **Brandt, M.** Beitrag zur pathologischen Anatomie der Lymphogranulomatose. *Virchows Archiv*, 1929, Bd. 272, Nr. 2; **Brandt, M., Jekabson, K.** Eine Krebsstatistik über 30 Jahre für das 1. Rigasche Stadtkrankenhaus. *Zeitschrift für Krebsforschung*, 1930, Bd. 32, S. 280–287; **Brandt, M.** Melanocytoblastom der Leber. *Zeitschrift für Krebsforschung*, 1930, Bd. 31, S. 254–262; **Brandt, M., Hilse, A.** Beitrag zur Unterbindung der Nierenvene. *Virchows Archiv*, 1930, Bd. 276, S. 363–379.
21. **Brandt, M.** Zur Frage der Bellowschen Tomatensaftumoren. *Zeitschrift für Krebsforschung*, 1933, Bd. 39, S. 30–35.
22. LVVA, 7427. f., 13. apr., 24. l.; **Brandt, M.** Nachruf Roman Adelheim. *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, 1938, Nr. 51, S. 1850–1852; **Brandt, M.** Nekrolog R. Adelheim. *Verhandlungen der Deutschen Gesellschaft für Pathologie*, 1950, Bd. 32, S. 411–418; **Gordjušina, V., Skudra, M., Vīksna, A.** Profesors Romans Adelheims un patoloģiskās anatomijas attīstība Latvijas Universitātē. *LU Raksti*. R., 2004, 661. sēj., 162.–167. lpp.
23. **Brandts M.** Jaunākie pētījumi vēža jautājumā (iestājas lekcija). *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1928, 3./4. nr., 69.–78. lpp.

24. **Lēbers, D. A.** Sabiedrības piedalīšanās vēža apkarošanā pirmskara Latvijā. *Latvijas Ārsts*, 1999, 6./9. nr., 429.–432. lpp.; **Baltiņa, D., Baltiņš, M.** *Vēža apkarošana Latvijā*. R., 2004.
25. **Brandt, M.** Über Trichinose. *Deutsche Medizinische Wochenschrift*, 1941, Nr. 13, S. 352, 353; **Brandt, M.** Über Angiomyomatose der Lungen mit Wabenstruktur. *Virchows Archiv*, 1952, Bd. 321, Nr 6.
26. **Brandt, M.** Der Stand der pathologischen Anatomie und pathologischen Physiologie in der Sowjetunion. *Zentralblatt für allgemeine Pathologie und pathologischen Anatomie*, 1942, Bd. 78, S. 225–231; **Brandt, M.** 100 Jahre Pathologisches Institut in Moskau. *Zentralblatt für allgemeine Pathologie und pathologischen Anatomie*, 1950, Bd. 86, S. 161–163; **Brandt, M.** Von der neuen Entwicklung der pathologischen und pathologisch-anatomischen Forschung in Sowjet-Rußland. *Zentralblatt für allgemeine Pathologie und pathologischen Anatomie*, 1951, Bd. 88, S. 142–145; **Brandt, M.** Resolution der Moskauer Gesellschaft der pathologischen Anatomen “Zur Kritik der Virchowschen Zellulärpathologie”. *Zentralblatt für allgemeine Pathologie und pathologischen Anatomie*, 1951, Bd. 87, S. 34–38; **Brandt, M.** Neue Wege der Sowjetmedizin. *Münchener Medizinische Wochenschrift*, 1955, Nr. 15, S. 489–492.
27. **Brandt, M.** Der Ursprung der Zelle aus lebender Substanz und die Rolle der letzteren im Organismus. *Zentralblatt für allgemeine Pathologie und pathologischen Anatomie*, 1952, Bd. 88, S. 128–131.

Summary

In this article the scientific research and pedagogical activity by one of the famous Latvian pathologist, Max Brandt (1890–1972), at the University of Latvia has been examined. M. Brandt was a close associate and a friend of Professor Roman Adelheim (1881–1938), the founder of pathological anatomy in Latvia. After the untimely death of Professor R. Adelheim, M. Brandt has continued the development of pathological anatomy in Latvia and at the Latvian University.

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātes privātdocents
Vladimirs Trofimovs
*The Private-senior Lecturer, Vladimir Trofimov, of the
Medical Faculty of the University of Latvia*

Konstantins Vasiļjevs,

Sumu Valsts universitātes Medicīnas fakultāte,
Ukraina, Sumi, 40007, Rimska-Korsakova iela 2,
Tāl. (38)0542-606934, e-pasts: vasylyev_sumy@ukr.net

Arnis Vīksna

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte,
LV-1586, Raiņa bulv. 19,
Tāl. 7034568, e-pasts: arnis.viksna@lu.lv

Dr. med. Vladimirs Trofimovs (1872– pēc 1943) bija pieredzējis ķirurgs, LU Medicīnas fakultātes privātdocents no 1924. līdz 1931. gadam, docēja operatīvo ķirurģiju un topogrāfisko anatomiju, publicēja pētījumus abdominālajā, nieru, žultsvadu ķirurģijā, onkoloģijā, biomehānikā, sanitārajā statistikā. Medicīnas vēstures literatūrā veikts pirmais mēģinājums apkopot V. Trofimova zinātnisko biogrāfiju.

Atslēgvārdi: LU Medicīnas fakultāte, ķirurģija, Vladimirs Trofimovs.

Aplūkojot LU Medicīnas fakultātes darbības sākumposmu, uzmanība parasti tiek pievērsta tās sastāva komplektēšanai, kur, veidojot nacionālu augstskolu, priekšroka tika dota latviešu zinātniekiem un ārstiem un tikai pēc tam akadēmiskajā darbā tika pieaicināti vietējie cittautieši un ārzemnieki, kas galvenokārt aptvēra medicīnas teorētiskās disciplīnas, jo vairāk vai mazāk pieredzējušu latviešu klīnicistu pietika. Tātad tiek aplūkota pozīcija no fakultātes ieinteresētības, bet ne pašu akadēmisko spēku izteiktā piedāvājuma viedokļa. Jo ne tikai fakultāte bija ieinteresēta kvalitatīvā un pēc iespējas nacionālā sastāvā, bet arī daudzi zinātnieki un augstskolu pedagogi bija vēl krasāk ieinteresēti iekļūt jaunizveidotajā augstskolā, lai arī sākotnējie apstākļi tajā necik spoži nebija. Ja arī ne telpu, mācīblīdzekļu, materiālo resursu, tad mācībspēku izvēles ziņā Medicīnas fakultāte atradās labvēlīgā situācijā, kas arī nodrošināja tās strauju sekmīgu augsmi.

Sociālās kataklizmas jeb proletāriskās revolūcijas rezultātā norisa masveida bēgšana no posta, bada un vardarbības plosītās jaunās padomju valsts. Uz vienas impērijas drupām bija izveidojusies otra, šķiriski aprobežota impērija, kam vecā inteliģence izrādījās nederīga, nevajadzīga un pat kaitīga. Šie emigranti eksistences nodrošināšanai par katru cenu centās piedāvāt savus pakalpojumus pēc Pirmā pasaules kara tapušo jauno valstu jaunajām augstskolām, kam atlika vien piesardzīgi izvēlēties.

LU Medicīnas fakultātei šis pienesums, piemēram, izpaudās ar profesoriem – higiēnistu Ernstu Fērmani (1872–1947), pediatru Eduardu Gartjē (1872–1959), internistu Vasiliju Kļimenko (1868–1941) (1). Tomēr jāatzīst, ka ekonomiskie un politiskie bēgļi būtībā bija arī latviešu profesori, kas no agrākās Krievijas universitātēm ieradās Rīgā, piemēram, bioķīmiķis un fiziologs Roberts Krimbergs (1874–1941), oftalmologs Jānis Ruberts (1874–1934), internists Mārtiņš Zīle (1863–1945). Savukārt Maskavas universitātes profesors Jānis Dzirme (1861 – pēc 1931), pirms ierasties Rīgā, ilgāku laiku klīda pa Eiropas, Āzijas un Āfrikas valstīm, lai arī šeit vairs nerastu mieru (2).

Reizēm bēgšana notika patiesi dramatiskos apstākļos, piemēram, anatoms profesors Arsenijs Starkovs (1874–1927) ar sievu un diviem maziem bērniem caur mežiem un purviem kājām devās uz Poliju, bet Rīgā ieradās no Prāgas (3). Nespēdams izturēt garīgo pazemojumu un grimšanu nabadzībā, Odesā noindējās latviešu profesors Magnuss Blauberģs (1866–1921) (4). Neraugoties uz to, ka bija operējis Ļeņinu un tāpēc varētu cerēt uz kādām priekšrocībām, Maskavu pameta ķirurgs profesors Vladimirs Mincs (1872–1945), kas pretendēja jau 1920. gadā (5), bet par LVU profesoru kļuva 1940. gadā (6).

Daži citi akadēmiskie bēgļi samierinājās ar mazāk prestižu stāvokli nekā iepriekš, piemēram, Kijevas universitātes profesors rentgenologs Eižens Vēbers (1875–1947) tika ievēlēts par LU privātdocentu (7), līdzīgi tikai LU privātdocents bija farmaceits un kriminologs, bijušais Odesas Ķīmijas un farmācijas institūta rektors un profesors Arturs Kangers (1875–1960), kas pēc Otrā pasaules kara atkal bija profesors Berlīnes Humbolta universitātē (8).

Bēgot no Krievijas, uz Latvijas robežas tika aizturēts izcilais krievu ķirurgs un urologs profesors Sergejs Fjodorovs (1869–1936), latviešu ķirurgu profesoru Jēkaba Alkšņa (1870–1957) un Paula Stradiņa (1896–1958) skolotājs. S. Fjodorova ceļamērķis, visticamāk, Rīga gan nebija; viņš vairākkārt tika tiesāts, bet allaž prominentu pacientu izgalvots (9).

LU Medicīnas fakultātes protokolos fiksētas daudzas citas raksturīgas un pat dramatiskas liecības. 1920. gada 24. augustā par Terapijas katedras vadītāju tika ievēlēts profesors Georgijs Javeins (1863–1920) no Petrogradas, taču jau nākamajā sēdē dekāns nolasīja telegrammu, ka, nespējis ierasties Rīgā, viņš miris *ātrā nāvē* 30. augustā (10). 1921. gada 11. oktobrī fakultātes sēdē starp kandidātiem tiek minēts higiēnists profesors Grigorijs Hlopins (1863–1929) no Petrogradas. 1921. gada 14. martā pieteicies higiēnists profesors Kazimirs Vaclavs Karafa-Korbutis (1878–1935) no Petrogradas, taču priekšroku devis darbam Polijā (Viļņā). 1921. gada 11. aprīlī par histoloģijas profesoru arī no Petrogradas uzaicināts Aleksandrs Maksimovs (1874–1928) un ievēlēts 27. jūnijā (11), taču viņš izlēmis doties uz ASV. Aizvietojošajam Fakultātes ķirurgijas katedru, 1922. gada 22. aprīlī nolemts paziņot noteikumus S. Fjodorovam un otram pazīstamam Petrogradas ķirurgam profesoram Vladimiram Opelam (1872–1932) (12). Fakultātes protokolos rodami daudzi citi līdzīgi piemēri.

Savdabīgāk veidojās ķirurga Vladimira Trofimova liktenis, kas pēc 1920. gadā noslēgtā miera līguma un robežas noteikšanas izmantoja iespēju emigrēt no Krievijas, motivējot to ar atgriešanos dzimtenē.

Par V. Trofimova dzīvi un darbību nav rakstīts daudz. Būtībā publicētas tikai divas viņa īsbiogrāfijas: viena (*curriculum vitae*) ievietota viņa disertācijā 1909. gadā (13), otra – LU desmit gadu darbības pārskatā kopā ar darbu un referātu sarakstu (14). V. Trofimova portrets atrodams LU desmit gadu albumā (15), bet dažas rakstu rindiņas

par viņu – latviešu biogrāfiskajā vārdnīcā (16). Gatavojot šo rakstu, izmantota viņa LU mācībbspēka personiskā lieta (17), daļa publicēto darbu, kā arī daži citi materiāli, proti, avotu loks bijis pieticīgs un skops.

V. Trofimovs dzimis 1872. gada 5. (17.) augustā Pleskavas guberņas Ostrovas apriņķa Višgorodokas (Višgorodecas, Augšpils) pagasta Sorokinas sādžā zemnieka Kirila Trofimova ģimenē. 1889. gadā viņš beidzis Pleskavas klasisko ģimnāziju un gadu vēlāk iestājies Pēterburgas Kara medicīnas akadēmijā, kurā mācījies līdz 1893. gadam, kam sekojis trīs gadu pārtraukums. Studijas V. Trofimovs 1896. gadā turpinājis Tērbatas universitātes Medicīnas fakultātē, ko beidzis 1899. gadā, iegūstot ārsta diplomu ar izcilību (18).

Pēc tam zināšanu pilnveidošanas nolūkā V. Trofimovs kādu laiku uzturējās Pēterburgā, apmeklējot ārstu kursus un slimnīcu ķirurģijas nodaļas, bet 1900. gadā atgriezās Tērbatā, lai kļūtu par Hospitālās ķirurģijas klīnikas asistentu un strādātu profesora Venera Cēges fon Manteifela (1857–1926) vadībā, kas bija izcils diagnostis un nepārspējams ķirurģiskās tehnikas ziņā. Divu gadu laikā V. Trofimovs kļuva par ķirurgu, paspēja nolikt doktorantūras eksāmenus, bet disertāciju atlika uz vēlāku laiku. Šai laikā parādījās viņa pirmā publikācija „Par ribu primāro audzēju kazuistikū”, kurā autors pateicās savam skolotājam profesoram V. Cēgem fon Manteifelam „par literatūras norādēm un doto iespēju sniegt ziņojumu” (19).

Taču jau 1902. gadā V. Trofimovs ir atradis darbu Ļgovas zemstes slimnīcā Kurskas guberņā. Domājams, uz to viņu pamudinājuši izdevīgie materiālie nosacījumi, kā arī centieni pēc patstāvības ķirurga praksē. Ļgova tolaik bija plaukstoša apriņķa pilsēta ar kādiem pieciem tūkstošiem iedzīvotāju un perspektīvu dzelzceļa mezglu (Kurskas–Kijevas un Brjanskas–Harkovas dzelzceļa līnija).

Par darba apstākļiem Ļgovas zemstes slimnīcā V. Trofimovs sniedz aprakstu savā otrajā publicētajā darbā (20). Slimnīcā ar 40 gultvietām bijušas trīs nodaļas: vīriešu, sieviešu un lipīgo slimību nodaļa. Vīriešu nodaļa atradusies atsevišķā ēkā un, pēc autora domām, „visai apmierinošā stāvoklī gan palātu skaita ziņā, gan arī pēc gaisa kubatūras tajās”. Otrā ēkā bijusi sieviešu un lipīgo slimību nodaļa, kas savukārt „neatbildusi pat pieticīgākām higiēnas prasībām”. Slimnīcā strādājuši trīs ārsti, vecmāte un trīs (slimnīcas, ambulances un epidēmisko slimību) feldšeri. Bez tam bijusi vēl apriņķa centrālā aptieka ar provizoru un palīgu feldšeri, kā arī saimniecības dienests ar uzraugu, kas nepakļāvies ārstiem. Slimnīcas iecirkņa rādiuss bijis 15 verstis (21), iedzīvotāju skaits – 28 tūkstoši.

Pirms V. Trofimova Ļgovas slimnīcā ilgstoši nav bijis ķirurga, tāpēc instrumentārijs atradies nožēlojamā stāvoklī, trūcis pat sterilizatora, ko viņam nācies iegādāties, lai uzsāktu operācijas. Tā kā operāciju zāle neatbildusi prasībām, ķirurgs to iekārtojās kādā vīriešu nodaļas palātā: garums 7 aršinas, platums 6½ aršinas, augstums 5 aršinas, ar *venēciešu logu*, gaismas laukums 7 aršinas (22). Zāle izkrāsota ar baltu eļļas krāsu, tajā ievilkts aukstais un karstais ūdens, vienas durvis vedušas uz gaiteni, otras – uz pārsienamo istabu. Operāciju zālē bijuši divi galdi, operāciju galds un koka galdiņš instrumentiem, divi ķebļi sterilizatoriem ar pārsienamo materiālu un veļu. Pirms operācijas slimnieki atradušies kopējās palātās, pēc tās – īpašā palātā. Rūpīgi ievērota aseptika, ko autors stingri un pedantiski apguvis V. Cēges fon Manteifela klīnikā, kālab līdz minimumam izdevies samazināt sastrutojumus. No 1902. līdz 1904. gadam Ļgovas zemstes slimnīcā V. Trofimovs veicis 587 operācijas, pie tam ar sezonālu raksturu. Vasarā lauku darbos aizņemtie zemnieki slimnīcā ārstējušies nelabprāt, tāpēc šajā laikā veikts re-monts. Ambulatoros apstākļos veiktas *mazās* operācijas un zobu ekstrakcija, piemēram,

1902. gadā – 909 un 1903. gadā – 1068. Kādā citā publikācijā V. Trofimovs apkopojis datus par 79 trūces operācijām, ko viņš veicis no 1902. līdz 1904. gadam pēc *Bassini* metodes, izņemot divus gadījumus (23).

V. Trofimovs norāda arī uz grūtībām, ar kādām viņam vajadzējis sastapties zemstes ķirurga darbā. Slimnīcu pārpildījuši hroniski slimnieki (ar emfizēmu, nefrītu, reimatismu), kas vasarā strādājuši par milzīgo arbūzu, meloņu, ķirbju lauku sargiem, bet ziemā, kļuvuši lieki, patvērumu meklējuši slimnīcā, pat ar vietējo muižnieku protekciju. Iedzīvotāji bijuši mānīcīgi, baidījušies no operācijām, turklāt slimnīcas zemākais personāls šai ziņā pat slimniekus atbalstījis un baidījies. Ar rūgtu smaidu vajadzējis personālu pārliecināt un pāraudzināt, taču daži pretojušies, rodot atbalstu vietējā zemstes priekšniecībā. Ar lielām pūlēm izdevies pierādīt aseptikas priekšrocības, līdz slimnieki ārstam sākuši ticēt un arī personāls kļuvis pielaidīgāks. Lūk, kādos apstākļos nācās strādāt ķirurgam pirms gadsimta, līdz viņš nolēma meklēt darbu lielākā pilsētā!

Pa to laiku bija sācies krievu-japāņu karš, un no 1904. gada aprīļa līdz septembrim V. Trofimovs dienēja Krievijas Sarkanā Krusta vienībā, kuras priekšgalā atradās viņa skolotājs profesors V. Cēge fon Manteifels. Viņi sniedza palīdzību ievainotajiem kaujās pie Vafango un strādāja priekšējo līniju lazaretēs Gaidžovā, Laojanā un Gundžulinā.

No kaujas lauka V. Trofimovs devās uz Pēterburgu, kur pilnveidoja savas zināšanas un māku operatīvajā ķirurģijā vairāku labāko metropoles slimnīcu ķirurģijas nodaļās. 1905. gadā viņš apmetās Penzā, kas tolaik bija guberņas centrs ar 60 tūkstošiem iedzīvotāju, 700 km attālumā no Maskavas.

No 1905. līdz 1913. gadam V. Trofimovs vadīja Penzas guberņas zemstes slimnīcas ķirurģijas nodaļu, bet darba rezultātus apkopoja vairākos rakstos krievu medicīnas žurnālos. 1907. gadā viņš publicēja darbu par nieru slēgtām traumām, nākamajā gadā aprakstīja kādu nefrotomijas gadījumu, 1910. gadā – divus žultsakmeņu slimības gadījumus, 1911. gadā – apkopoja desmit prostatas ehinokoka gadījumus no literatūras, kam pievienoja vienu paša vērojumu (24).

V. Trofimovs rosīgi piedalījās Penzas Medicīnas biedrības darbā, 1908. un 1909. gadā bija tās viceprezidents, bieži referēja un demonstrēja slimniekus. Piemēram, 1908. gadā viņš demonstrēja slimnieku ar *arteria poplitea dextra* aneirismu pēc šauta ievainojuma, slimnieku pēc galvaskausa pamatnes fibroīda operācijas, izoperētu plīsušu nieri, referēja par nieres ehinokoka kazuistiku, pretskarlatīnas serumu, Mekeļa divertikuli kā ileusa izraisītāju (25) u. c.

Kādā no biedrības sēdēm V. Trofimovs teica piemiņas vārdus Maskavas universitātes Ķirurģijas klīnikas vadītājam profesoram Pjotram Djakonovam (1855–1908). Šai klīnikā viņam nācies būt divreiz. 1904. gadā, atgriežoties no krievu-japāņu karalauka, profesors jaunākajiem kolēģiem veltījis vairākas stundas, parādot klīnikas operāciju zāli, laboratoriju, bibliotēku un muzeju. Nākamajā reizē 1908. gadā V. Trofimovs saslimušo P. Djakonovu klīnikā vairs nav sastapis, taču viņu laipni uzņēmis profesora asistents Nikolajs Napalkovs (1868–1938) (26).

Kādā citā Penzas Medicīnas biedrības sēdē V. Trofimovs ziņoja par Ventspils bērnu kaulu tuberkulozes sanatorijas apmeklējumu 1908. gadā (27). Šo sanatoriju ierīkoja un 1900. gada 1. aprīlī atklāja 1898. gadā Pēterburgā dibinātā Piejūras sanatoriju biedrība. Slimo bērnu vajadzībām bija uzcelti divi paviljoni: viens – tieši jūras krastā, otrs – kāpās priežu mežā. Gada lielāko daļu bērni uzturējās pirmajā paviljonā. Savukārt ziemas paviljonā bija divas lielas guļamistabas – zēniem un meitenēm, ēdnīca un zāle, kas vienlaikus bija klases un rekreācijas un rokdarbu telpa. Sanatorijā strādāja ārsts, skolotājas

un žēlsirdīgās māsas, kas centās, lai dzīve sanatorijā bērniem neatgādinātu slimnīcu. Rūpīgi bija aprakstīts dienas režīms. Par lielu trūkumu V. Trofimovs uzskatīja, ka hidroterapija netika nodrošināta augu gadu, jo nebija ierīkotas īpašas jūras ūdens vannas. Toties sanatorijā plaši izmantoja konservatīvu ortopēdisku ārstniecību ar dažādu aparātu un ierīču starpniecību, kas izgatavotas pēc īpaša pasūtīnājuma Pēterburgā. Operatīva ārstēšana, piemēram, augoņu punkcija, izmantota maz. Kopumā V. Trofimovs Ventspils sanatorijas darbību novērtējis pozitīvi: veiksmīgs jūras un priežu meža dziedniecisko faktoru apvienojums ar uzlabotu ēdināšanu un īpaši izraudzītu dzīvesveidu, kurā ietilpst izrādes, burvju lampas lasījumi, vizināšanās zirgu tramvajā, smagi slimos bērnus padarīja par dzīvespriecīgiem nerātņiem.

Pēc profesora Nikolaja Veljamina (1855–1920) iniciatīvas dibinātās Ventspils sanatorijas – pirmās bērnu kaulu tuberkulozes sanatorija Krievijas impērijā – darbība ilga no 1900. līdz 1915. gadam, un tā ar Latviju tieši bija saistīta mazāk (pacienti un personāls bija no Pēterburgas), tomēr tā ir atstājusi pēdas literatūrā (28), kas līdztekus V. Trofimova ziņojumam prasītu apkopojumu un mūsdienīgāku izvērtējumu.

Pienāca 1909. gads, kam bija svarīga nozīme V. Trofimova dzīvē, jo viņš aizstāvēja disertāciju un ieguva medicīnas doktora grādu. 17. septembrī viņš iesniedza lūgumu Pēterburgas Kara medicīnas akadēmijas priekšniekam atļaut izskatīt disertāciju un 29. septembrī saņēma slēdzienu, ko parakstījuši profesori S. Fjodorovs, V. Opels un privātdocents Nikolajs Petrovs (1876–1964):

Imperatora Kara medicīnas akadēmijas konferencei.

Ārsta V. Trofimova disertāciju „Par aklo urīnpūšļa šuvi sectio alta gadījumā” atrodu par apmierinošu savam nolūkam un uzskatu par iespējamu to atļaut publicēt un aizstāvēt. (29)

Teksts, cik noprotams, rakstīts ar V. Trofimova roku, un profesors S. Fjodorovs tikai parakstījies. Pēc tam V. Trofimovs devies pie V. Opela un N. Petrova, kas nav uzskatījuši par nepieciešamu rakstīt atsevišķas atsauksmes, bet parakstījušies turpat zem klīnikas vadītāja, tālab kļūst noprotama vienskaitļa un daudzskaitļa neatbilstība tekstā.

Pēc tam V. Trofimovs Kara medicīnas akadēmijā sekmīgi aizstāvēja savu disertāciju, kas bija izstrādāta patstāvīgi (30). Viņš aprakstījis 112 *sectio alta* gadījumus un aplūkojis rezultātus. Daļa novērojumu veikta jau Ļgovas zemstes slimnīcā, vairums – Penzas guberņas zemstes slimnīcā. Autors sīki un pamatīgi analizējis operatīvās metodes un sniedzis savus ieteikumus, bet noslēgumā izteicis pateicību savam skolotājam V. Cēgem fon Manteifelim.

Turpinot darbību Penzā, 1911. gadā V. Trofimovs piedalījās 10. Penzas guberņas zemstes ārstu un pārstāvju kongresā, kam bija svarīga loma guberņas ārstniecības nozares augsmē (31), un tā ietvaros nolasīja četrus ziņojumus. Atzīstot, ka zemstu slimnīcās hroniski un neārstējami slimnieki aizņem 10–20% gultvietu, viņš mudināja risināt šo problēmu (32). Divi citi V. Trofimova referāti bija veltīti tuberkulozes, un īpaši ķirurģiskās tuberkulozes apkarošanai (33). Ceturtajā ziņojumā viņš apkopoja savu darbību, proti, datus par Penzas guberņas zemstes slimnīcas ķirurģijas nodaļas pagātni, tagadni un nākotnes uzdevumiem. Piemēram, 1909. gadā viņa vadītajā nodaļā ārstējās 1447 slimnieki, tika veiktas 914 operācijas un ģipša pārsējumi, tostarp 273 apendektomijas, brūkas un pūšļa operācijas, dienā vidēji ārstējās 72,6 slimnieki, vidējais gultdienu skaits – 18,3, letalitāte – 6,3%. Nodaļā tika gatavoti arī jaunie ķirurgi (34).

Strādājot guberņas zemstes slimnīcā, V. Trofimovs bija iesaistījies žēlsirdīgo māsu sagatavošanā un docēja ķirurģiju māsu skolā. 1912. gadā viņš tika uzaicināts par Penzas

guberņas Sarkanā Krusta kopienas slimnīcas galveno ārstu, bet no 1913. gada līdztekus tam kļuva par Penzas guberņas ārstniecības inspektora palīgu, proti, uzņēmās nopietnu administratīvo slodzi. Abus amatus viņš pildīja līdz 1918. gadam, līdz varas maiņai, bet turpmāk strādāja par ķirurgu stacionārā. Viņš sasniedzis kolēģijas padomnieka civildienesta pakāpi, apbalvots ar Sv. Staņislava un Sv. Annas ordeni.

Darbojoties guberņas Ārstniecības pārvaldē, V. Trofimovs apkopoja un publicēja datus par Penzas guberņas sanitāro stāvokli (35). Viņš publicēja arī pārskatus par vietējās Sarkanā Krusta un žēlsirdīgo māsu kopienas darbību, kas īpaši aktualizējās Pirmā pasaules kara laikā. Savukārt Penzas Medicīnas biedrībā, par kuras prezidentu viņš bija kļuvis, V. Trofimovs nolasīja daudzus referātus gan par klīniskiem, gan medicīnas sociāliem, arī medicīnas vēstures jautājumiem, tā apliecinot savu plašo redzesloku. Piemēram, daži viņa aplūkoti temati: Ārsta sociālā stāvokļa atkarība no viņa zināšanu līmeņa; Atmiņas par Pēteri Leshaftu; Leshafts kā ārsts; Leshafts kā anatoms; Nikolajs Pirogovs un Sarkanais Krusts; Pirogovs un viņa reliģiozi filozofiskais pasaules uzskats; Luijs Pastērs un ķirurģija; Sāpes kā psiholoģisks process; Apendicīts un histērija u. c. (36)

Pēc padomju varas nodibināšanas un nostiprināšanās Krievijā V. Trofimovs, meklējot labākus darba un dzīves apstākļus, nolēma doties uz Latviju, uz ko viņam bija pilsoņtiesības, jo dzimtā Višgorodeca jeb Augšpils kopā ar Abrenes novadu pēc 1920. gada atradās Latvijas Republikā. Trīs pēdējie PSRS publicētie V. Trofimova pētījumi bija veltīti paranefrītiem, zemdiafragmas *augoņiem* un miega artērijas aneirismas patvaļīgiem plīsumiem, rekomendējot operatīvo taktiku (37).

Pārcēlies uz Latviju 1923. gada 1. augustā, V. Trofimovs sākotnēji apmetās dzimtajā Augšpilī. Izmantojot agrāk gūtās iemaņas un pieredzi guberņas ārstniecības pārvaldē, viņš rūpīgi savāca, apkopoja, analizēja un publicēja sanitārstatistiskus datus par dzimto novadu, kas būtu uzskatāms par pirmo šāda veida pētījumu Austrumlatgalē un vienlaikus bija pirmā V. Trofimova publikācija Latvijas ārstu presē (38). Tajā aplūkota iedzīvotāju dzimstība, mirstība, dzīves ilgums, saimnieciskais stāvoklis, sanitārie apstākļi (apkaime, dzīvokļi, pirtis, dzeramais ūdens u. c.), saslimstība un tās cēloņi u. tml. Višgorodecas pagastā 1924. gadā.

Meklējot piemērotākus un savai kvalifikācijai atbilstošākus darba apstākļus Rīgā, V. Trofimovs pakāpeniski iesaistījās vietējo ārstu dzīvē, apmeklējot ārstu biedrību sēdes un citus sarīkojumus. Rīgas Praktizējošo ārstu biedrības sēdē 1924. gadā viņš prezentēja jau agrāk, 1922. gadā, Penzā nolasītu referātu par bada ietekmi uz ķirurģisko slimību izcelšanos un gaitu, ko pēc tam publicēja *Latvijas Ārstu Žurnālā* (39). Tas balstīts galvenokārt paša vērojumos Penzā no 1918. līdz 1920. gadam, kā arī Petrogradas bēgļu stāstījumos. Pieaugusi saslimstība ar ekstremitāšu gangrēnu, trūcēm, kuņģa un divpadsmitpirkstu zarnas čūlu, mazinājies apendicīts, sliktāk dzijušas brūces. Bijusi vērojama arī medicīnas personāla (feldšeri, žēlsirdīgās māsas) morālā pagrimšana, atsaucoties uz savām tiesībām un aizmirstot pienākumus.

Pakāpeniski gūstot ievēribu Latvijā un apliecinot sevi kā krietnu, augsti kvalificētu un zinošu speciālistu, V. Trofimovam pavērās iespēja pretendēt uz akadēmisku darbu LU Medicīnas fakultātē, kur pēc Krievijas augstskolu parauga bija nolemts veidot, bet aizvien vēl bija vakanta Operatīvās ķirurģijas un topogrāfiskās anatomijas katedra. Situācija bija veidojusies šādi.

Uz priekšmeta docēšanu jau 1920. gada 10. martā bija pieteicies (40) bijušais Tērbatas universitātes privātdocents *Dr. med.* Oto fon Holbeks (1871–1953), kura kandidātūru atbalstīja fakultāte, bet vairākkārt noraidīja Organizācijas padome. Domājams, tas

noticis nevis pretendenta kvalifikācijas, bet gan politisku iemeslu dēļ. O. fon Holbeks bija ievērojamā Rīgas ķirurga Ādolfā fon Bergmaņa (1855–1922) audzēknis, pieredzējis kara ķirurgs, angļu-būru, krievu-japāņu un Pirmā pasaules kara dalībnieks, bet no 1918. līdz 1920. gadam – Baltijas landesvēra virsārsts, kas varētu būt galvenais neapstiprināšanas iemesls. Vēlāk viņš strādāja Vācijā (41).

Fakultāte priekšmetu atvērt bija paredzējusi jau 1920. gada rudens semestrī trešajam kursam, taču pēc neveiksmes ar O. fon Holbeku atteicās arī visi pazīstamākie fakultātes uzrunātie latviešu ķirurgi, un tikpat nesekmīgs bija nākamais mēģinājums 1921. gada rudenī. Ar lielu novēlošanos priekšmetu sāka docēt tikai 1922. gada rudens semestrī, sasteidzot nokavētos darbus studentiem, kuriem tuvojās gala pārbaudījumi, tādā veidā, ka tie norisa sešas stundas nedēļā vakaros lielam studentu skaitam šaurās anatomiskuma telpās ar nepilnīgu instrumentāriju un nepietiekamu līķu materiālu. Priekšmets tika sadalīts, topogrāfisko anatomiju atvēlot anatomiem – profesoram Gastonam Bakmanim (1883–1964) un pēc tam profesoram A. Starkovam, bet operatīvo ķirurģiju – ķirurgiem. Operatīvo ķirurģiju no 1922. gada septembra līdz 1923. gada septembrim docēja docents, vēlāk profesors J. Alksnis, no 1923. gada septembra līdz decembrim – docents, vēlāk profesors Jānis Jankovskis (1876–1925), no 1924. gada februāra līdz jūnijam – atkal J. Alksnis (42). Labi noprotams, ka visi šie sarežģījumi nesekmēja kvalitatīvu studiju gaitu.

Veiksmīgs risinājums tika gūts, pieaicinot V. Trofimovu un 1924. gada 2. jūnijā ievēlot viņu par privātdocentu operatīvajā ķirurģijā un pie reizes uzticot desmurģiju. Telpu trūkuma dēļ praktiskie darbi operatīvajā ķirurģijā norisa anatomiskumā, bet desmurģijā – Rīgas pilsētas 1. slimnīcā. Studentiem vispirms tika paskaidrota operējamās vietas anatomija un operācijas gaita, bet pēc tam viņi veica operācijas līķiem, galvenokārt pievēršoties ikdienā biežāk sastopamām operācijām un apgūstot dažādus tehniskus paņēmienus. Studenti bija sadalīti grupās, bet lekcijas privātdocents V. Trofimovs lasīja krievu valodā.

Lai gan 1925. gada plānā bija paredzēts izveidot Operatīvās ķirurģijas un reģionārās anatomijas katedru ar vienu profesoru un vienu asistentu (43), tas dažādu, galvenokārt subjektīvu, iemeslu (piemēram, radniecīgo katedru vadītāju pretenzijas) dēļ nenotika. Par jaunāko asistenti 1924. gadā un par asistenti 1928. gadā tika ievēlēta Anna Bormane (1896–1990), pirmā sievietē, kas LU aizstāvēja disertāciju un ieguva doktora grādu, taču jau 1932. gadā viņa aizgāja praktiskajā darbā (44).

1925. gadā V. Trofimovs piedalījās Latvijas ārstu un zobārstu 1. kongresā, kur ķirurģijas sekcijas ietvaros 11. septembrī nolasīja ievadreferātu „Bioloģija un ķirurģija”, kas jau apliecināja viņa autoritāti vietējo ārstu vidū. Klasiskais (antīkais) laikmets bija dabas likumu uzminēšanas laikmets, medicīna un ķirurģija bija empīriskas zinātnes, turklāt ķirurģija sasniedza respektējamu līmeni. Viduslaiku stingumā ķirurģija nolaidās līdz zema līmeņa arodam. Renesanses laikmetā, uzkrājoties faktu materiālam un rodoties induktīvai domāšanai, ķirurģija anatomu rokās kļuva par mākslu un nostājās līdzās citām medicīnas nozarēm. 19. gadsimtā ciešā saiknē ar bioloģiju, izmantojot kopīgas metodes un teoriju, kā arī jaunatklājumus, ķirurģijā norisa kolosāls lēciens, bet gadsimta beigās morfoloģisko virzību nomainīja bioķīmiskā virzība, kas balstījās eksperimentā. Savukārt 20. gadsimtā (gadsimta sākumā) ķirurģija, pateicoties bioloģiskajai domāšanai un metodikai, guva vēl lielākus zinātniskus panākumus. Nobeigumā V. Trofimovs secināja, ka medicīnas un ķirurģijas ceļš nedrīkst būt vienpusējs un gan vienai, gan otrai nozarei jāseko bioloģijai. Dabaszinātņu progresa ceļš ir novērojumu, salīdzinājumu, eksperimentu, analīzes un sintēzes, pārbaudes un prognožu ceļš (45).

Otrs kongresā nolasītais V. Trofimova referāts bija veltīts kinoplastiskajai amputācijai (46). Amputācijas vēsturi autors dalīja divos posmos: empīriskais – līdz 19. gs. vidum, pēc tam – bioloģiskais posms, kas galvenokārt saistīts ar labāku statistiku apstākļu radīšanu amputācijas stumbrā. Statika 20. gs. tikusi papildināta ar dinamiku, ko referents ilustrēja ar vairākiem piemēriem, izraisot diskusiju ar ķirurgu, vēlāk LU privātdocentu Armīnu Hilzi (1887–1931).

Nākamajā Latvijas ārstu un zobārstu kongresā 1928. gadā V. Trofimovs atkal piedalījās ar diviem referātiem, kas gan netika publicēti kongresa darbos, taču ir fiksēti programmā: „Pēdas biomehānisms un tā nozīme” un „Latviešu zemkopju plakanā pēda” (47). Kā redzams, viņš bija pievērsies jaunam un oriģinālam virzienam Latvijas medicīnā – biomehānikai, šai darbā plaši iesaistot studentus.

Pētījumi tika sākti 1927. gadā, kad grupa LU Medicīnas fakultātes trešā kursa studentu aplūkoja 853 jaunkareivjus un 121 zemkopi, lai noskaidrotu *pes valgus* un *pes planus* izplatību un sociāla cēloņa (zemkopības) iespējamo ietekmi uz to. Rūpīgi apstrādāto statistisko materiālu publicēja students, vēlāk ginekologs docents Jānis Āboliņš (1906–1994) *LU Rakstos* (48). Otru tajā pašā laikā privātdocenta V. Trofimova vadībā tapuši pētījumi par iešanas, skriešanas, smaguma celšanas un zemkopības darbu ietekmi uz pēdas biomehāniku publicēja Kārlis Dolietis (1900–1984), vēlāk pirmais latviešu neiroķirurgs. Arī šeit apkopota plaša statistika un veikti rūpīgi aprēķini (49).

Darbu LU Medicīnas fakultātē V. Trofimovs turpināja līdz 1931. gadam, kad viņa vietā operatīvās ķirurģijas docēšanai fakultāte izraudzīja nesen doktora disertāciju aizstāvējušo jauno latviešu censoni, bet vēlāk izcilo bērnu ķirurgu profesoru Aleksandru Bieziņu (1897–1975). Balsojuma rezultāts 1931. gada 14. decembrī bija šāds: A. Bieziņš +11, –6, V. Trofimovs +8, –9 (50). Fakultātes un universitātes virzība bija nacionāla augstskola. Ja sākumposmā fakultātē lekcijas tika lasītas arī vācu un krievu valodā, tad vēlāk aizvien noteiktāk sekoja pāreja uz latviešu valodu.

Pastāvēja arī grūtības anatomijas un ķirurģijas terminoloģijā, kura šai laikā latviešu valodā tikai sāka veidoties un nebija vēl nostabilizējusies. Divi svarīgākie akcenti bija privātdocenta, vēlāk profesora Jēkaba Prīmaņa (1892–1971) latviešu anatomiskā vārdnīca 1931. gadā (51) un J. Dzirnēs ķirurģijas mācību grāmata 1928. gadā (52), kurā latviskas terminoloģijas veidošanā galvenie nopelni pieder viņa asistentam, vēlāk profesoram Jānim Šulcam (1885–1979).

Pēc aiziešanas no fakultātes V. Trofimovs strādāja privātpraksē. Rīgā viņa ārsta kabinets atradās un viņš dzīvoja namā Stabu ielā 37 (resp., Kr. Barona ielā 49), kas celts 1911. gadā pēc arhitekta Eižena Laubes (1880–1967) projekta (53) un ko tā īpašnieks mecenāts Jānis Dāvis (1867–1959) vēlāk novēlēja Latvijas Universitātei. Ikgadējos Latvijas ārstu sarakstos šai adresē V. Trofimovs norādīts līdz 1940. gadam (54), bet 1943. gadā – Abrenes apriņķa Augšpils pagastā (55), no kā varētu spriest, ka loks noslēdzies un viņš atgriezies dzimtajā pusē (56).

Laikā, kad Latvijas sabiedrībā valda nostaļģija pēc Abrenes, LU privātdocents *Dr. med.* Vladimirs Trofimovs pieminams kā ievērojamākais mediķis, kas nācis no šā novada.

VĒRES

1. *Latvijas Universitātes piegādu darbības pārskats. 1919–1924.* R., 1925, 179., 181. lpp.; *Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939.* R., 1939, 1. d., 593., 598. lpp.
2. **Latvijas Valsts vēstures arhīvs** (LVVA), 7427. f., 13. apr., 419. l.; **Vīksna, A., Must, A.** Tartu Ülikooli kasvandik professor Jānis Dzirne – andekas teadlane ja vāsimatu rāndur. *Ajalooline Ajakiri*, 1999, Nr. 2, lk. 57–70; **Виксна, А.** Профессор Янис Дзирне и остро-приключенческая жизнь хирурга. *Медицинская профессура Российской империи.* М., 2006, с. 52–55.
3. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 1633. l.; LU I, 55. lpp.; **Vasiljevs, K.** Latvijas Universitātes Anatomijas institūta vadītājs profesors Arsenijs Starkovs. *Latvijas Ārsts*, 1999, 2. nr., 114.–117. lpp.
4. **Vasiljevs, K.** Farmaceits profesors Magnuss Blauberģs no Valmieras. *Materia Medica*, 2001, 5. nr., 17., 18. lpp.
5. **LVVA**, 7427. f., 6. apr., 390. l., 27. lp.
6. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 1163. l.; **Gandzs, A.** Profesora Vladimira Minca mūžs. *Latvijas Ārsts*, 1997, 9. nr., 580.–581. lpp.; **Альтшулер, Б., Черфас, Д.** Профессор Минц. Р., 1970.
7. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 1854. l.; **Nemiro, J.** *Latvijas rentgenoloģija laikmeta griežos.* R., 1999.
8. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 769. l.; **Vasiljevs, K., Vīksna, A.** Farmaceits un kriminologs Arturs Kangers. *LU Raksti.* R., 2005, 684. sēj., 131.–138. lpp.
9. **Иванова, А. Т.** *Сергей Петрович Федоров.* М., 1972. с. 46–48; **Козовенко, М. Н., Зайцев, Е. И., Ерохин, И. А.** Трудные годы в жизни Сергея Петровича Федорова. *Вестник хирургии им. И. И. Грекова*, 1998, т. 157, № 2, с. 111–115; **Васильев, К. К.** Воспоминания доктора С. Ф. Вербова. *Природа*, 2006, № 7, с. 90–95.
10. **LVVA**, 7427. f., 6. apr., 390. l., 34. lp.
11. Turpat, 38., 67., 69., 76. lp.
12. Turpat, 391. l., 69. lp.
13. **Трофимов, В. К.** К вопросу о глухом шве мочевого пузыря при высоком камнесечении. СПб., 1909, с. 127, 128.
14. Privātdocents Vladimirs Trofimovs. *Latvijas Universitāte. 1919–1929.* R., 1929, 498.–501. lpp.
15. *Latvijas Universitāte ilustrācijās.* R., 1929, 57. lpp.
16. *Es viņi pazīstu.* R., 1939, 497. lpp.
17. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 1798. l.
18. *Album Academicum Universitatis Tartuensis. 1889–1918.* Tartu, 1986, t. 1, lk. 53.
19. **Трофимов, В. К.** К казуистике первичных опухолей ребер. *Хирургия*, 1902, т. 12, № 68 (август), с. 169–180.
20. **Трофимов, В. К.** Отчет о хирургической деятельности Льговской земской больницы с апреля 1902 года по ноябрь 1904 года. *Врачебно-санитарная хроника Курской губернии*, 1905, № 1, с. 41–53; № 2, с. 84–94.
21. 1 versts = 1,067 km.
22. 1 aršina = 0,711 m.
23. **Трофимов, В. К.** По поводу 79 грыжесечений из земской практики. *Хирургия*, 1905, т. 17, № 99 (март), с. 206–226.
24. **Трофимов, В. К.** К вопросу о подкожных повреждениях почек. *Русский врач*, 1907, т. 6, № 49, с. 1706–1709; № 50, с. 1738–1741; № 51, с. 1775–1778; **Трофимов, В. К.** К казуистике асептической нефротомии со швом по поводу почечного камня. *Хирургия*, 1908, т. 23, № 133 (январь), с. 45–50; **Трофимов, В. К.** К вопросу о желчно-каменной болезни. *Хирургия*, 1910, т. 28, № 164 (август), с. 167–177; **Трофимов, В. К.** Эхинококки предстательной железы. *Хирургия*, 1911, т. 30, № 180 (декабрь), с. 628–633.

25. **Трофимов, В. К.** Случай операции желчного камня. *Протоколы и труды Пензенского медицинского общества за 1908 год*. Пенза, 1909, с. 20–21; **Трофимов, В. К.** Казуистике эхинококка почек. *Протоколы и труды Пензенского медицинского общества за 1908 год*. Пенза, 1909, с. 61–62; **Трофимов, В. К.** О действии противоскарлатинозной сыворотки. *Протоколы и труды Пензенского медицинского общества за 1908 год*. Пенза, 1909, с. 86; **Трофимов, В. К.** О дивертикуле Meckelii как причине ileus. Операция, выздоровление. *Протоколы и труды Пензенского медицинского общества за 1908 год*. Пенза, 1909, с. 93–98.
26. **Трофимов, В. К.** Слово памяти проф. П. И. Дьяконова. *Протоколы и труды Пензенского медицинского общества за 1908 год*. Пенза, 1909, с. 87–89.
27. **Трофимов, В. К.** О первой приморской санатории в Виндаве для детей, страдающих хирургическим туберкулезом. *Протоколы и труды Пензенского медицинского общества за 1908 год*. Пенза, 1909, с. 66–71; **Трофимов, В. К.** К вопросу о борьбе с хирургической бугорчаткой. *Хирургия*, 1911, т. 29, № 169 (январь), с. 3–12.
28. Виндавский приморский санаторий для детей. *Спутник здоровья*, 1903, № 51, с. 823–828; **Вельяминов, Н. А.** О результатах лечения в первой русской приморской санатории в Виндаве. *Врачебная газета*, 1904, № 39, с. 969–971; **Гопфенгаузен, О.** Очерк деятельности Виндавской приморской санатории для хронически больных детей с 1 апреля 1900 г. по 1 ноября 1903 г. *Русский хирургический архив*, 1904, № 3/4, с. 454–592; **Вельяминов, Н. А.** Виндавский санаторий с 1901 по 1913 г. *Русский врач*, 1913, № 24.
29. **Krievijas Valsts kara vēstures arhīvs**, 316. f., 42. apr., 341. l., 1., 9. lp.
30. **Трофимов, В. К.** К вопросу о глухом шве мочевого пузыря при высоком камнесечении. СПб., 1909. 128 с.
31. **Архипов, А. М.** X-й Съезд земских врачей и представителей земств Пензенской губернии. *Вестник Пензенского земства*, 1911, № 3, с. 34–51; № 4, с. 57–65.
32. **Трофимов, В. К.** К вопросу о призрании хроников и неизлечимых больных. *Десятый съезд земских врачей и представителей земств Пензенской губернии*. Пенза, 1911, т. 2., ч. 2, с. 71–72; *Вестник Пензенского земства*, 1910, № 5, с. 23–29.
33. **Трофимов, В. К.** К вопросу о борьбе с туберкулезом. *Десятый съезд земских врачей и представителей земств Пензенской губернии*. Пенза, 1911, т. 2., ч. 2, с. 57–69; *Вестник Пензенского земства*, 1910, № 7, с. 13–25; **Трофимов, В. К.** К вопросу о борьбе с хирургической бугорчаткой. *Десятый съезд земских врачей и представителей земств Пензенской губернии*. Пенза, 1911, т. 2., ч. 2, с. 47–56.
34. **Трофимов, В. К.** Прошлое, настоящее и задачи в будущем хирургического отделения больницы Пензенского губернского земства. *Десятый съезд земских врачей и представителей земств Пензенской губернии*. Пенза, 1911, т. 2., ч. 1, с. 159–171.
35. **Трофимов, В. К.** Некоторые данные о санитарном состоянии Пензенской губернии. (По отчету о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи в России за 1911 год. Издание управления главного врачебного инспектора). *Вестник Пензенского земства*, 1914, № 5, с. 228–231.
36. *Latvijas Ūniversitāte. 1919–1929. R.*, 1929, 500. lpp.
37. **Трофимов, В. К.** К вопросу о паранефритах. *Новый хирургический архив*, 1923, т. 4, кн. 2, с. 252–259; **Трофимов, В. К.** К вопросу о поддиафрагмальных нарывах. *Вестник хирургии и пограничных областей*, 1924, т. 3, кн. 8/9, с. 71–77; **Трофимов, В. К.** Казуистике самопроизвольных разрывов аневризм общей сонной артерии. *Вестник хирургии и пограничных областей*, 1924, т. 4, кн. 12, с. 154–158.
38. **Trofimov, V.** Versuch einer sanitärstatistischen Untersuchung unter Bevölkerung in Lettgallen. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1925, 3./4. nr., 59.–74. lpp.
39. **Trofimovs, V.** Bada iespauks uz ķirurģisko slimību izcelšanos un gaitu. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1925, 5./6. nr., 150.–154. lpp.
40. **LVVA**, 7427. f., 6. apr., 390. l., 22. lp.

41. **Brennsohn, I.** *Die Aerzte Estlands*. R., 1922, S. 447; *Deutschbaltisches biographisches Lexikon, 1710–1960*. Köln, Wien, 1970, S. 332.
42. *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats. 1919–1924*. R., 1925, 196. lpp.; *Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939*. R., 1939, 1. d., 590.–591., 608., 627. lpp.; **Voskis, H.** Topogrāfiskās anatomijas un operatīvās ķirurģijas kursa un katedras vēsture Latvijas Universitātē. *LU Raksti*. R., 2005, 684. sēj., 63.–72. lpp.
43. *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats. 1919–1924*. R., 1925, 196., 206. lpp.
44. **LVVA**, 7427. f., 13. apr., 244. l.; **Vīksna, A.** Anna Bormane. *Latvijas Ārsts*, 1990, 6. nr., 92. lpp.
45. **Трофимов, В.** Биология и хирургия. *I Latvijas ārstu un zobārstu kongresa darbi*. R., 1926, 218. lpp.
46. **Трофимов, В.** Кино-пластическая ампутация. *I Latvijas ārstu un zobārstu kongresa darbi*. R., 1926, 252. lpp.
47. *Latvijas II ārstu un zobārstu kongress*. R., 1928, 7. lpp.
48. **Āboliņš, J.** Latviešu jaunkareivju un zemkopju kāju pēdu apskates rezultāti. *LU Raksti*. R., 1929, 20. sēj., 659.–687. lpp.
49. **Dolietis, K.** Iešanas, skriešanas, smaguma celšanas un zemkopības darbu iespaids uz pēdas biomehānismu. *LU Raksti*. R., 1929, 20. sēj., 689.–706. lpp.
50. **LVVA**, 7427. f., 6. apr., 401. l., 26. lp.
51. **Prīmanis, J.** *Latviešu anatomiskā vārdnīca*. R., 1931.
52. **Dzirne, J.** *Praktiska ārsta ķirurģija*. R., 1928.
53. *Galvas pilsētas Rīgas gruntsgabalu un ielu saraksts 1939. gadā*. R., 1996, 188., 340. lpp.; **Krastiņš, J., Strautmanis, I.** *Lielais Rīgas arhitektūras ceļvedis*. R., b.g., 187. lpp.
54. *Latvijas medicīniskā personāla saraksts uz 1. jūliju 1934. g.* R., 1934, 64. lpp.; *Latvijas medicīniskā personāla saraksts 1940. gadam*. R., 1940, 77. lpp.
55. *Latvijas ģenerālapgabala medicīniskā personāla saraksts 1943. gadam*. R., 1943, 53. lpp.
56. Aptuveni 1985. gadā vienam no raksta autoriem – A. Vīksnam – bija jāsniedz konsultācija par V. Trofimovu PSRS Kara medicīnas muzejam Ļeņingradā, kur bija nonākuši vairāki viņa rokraksti un materiāli, taču uzzināt kaut ko konkrētāk par V. Trofimova mūža noslēgumu neizdevās.

Summary

The doctor of medicine, Vladimir Trofimov, (1872 – after 1943) was the skilled surgeon, the private-senior lecturer on the medical faculty of the University of Latvia from 1924 till 1931. He taught operative surgery and topographical anatomy, has published several research projects: on the abdominal surgeries, surgeries of kidneys and bilious ways, oncology, biomechanics, sanitary statistics. This is the first attempt in the historical-medical literature to generalize V. Trofimov's scientific biography.

**Latvijas Universitātes Veterinārmedicīnas fakultātes
absolventi – mācībspēki Latvijā**
*The Academic Staff of the Faculty of Veterinary Medicine of
the University of Latvia after World War II in Latvia*

Pēteris Keidāns, Oļģerts Parčinskis

Latvijas Lauksaimniecības universitātes Veterinārmedicīnas fakultāte

K. Helmaņa ielā 8, Jelgavā, LV-3004

Tāl. 3024663

1919. gada 16. septembrī pie Latvijas Augstskolas/Latvijas Universitātes tika nodibināta Veterinārmedicīnas fakultāte (VMF). Fakultātes pastāvēšanas laikā Latvijas Universitātes sastāvā līdz 1944. gada 17. novembrim 37 absolventi kļuva par mācībspēkiem. Otrā pasaules kara beigās dažādu apstākļu dēļ 23 VMF docētāji devās bēgļu gaitās uz Rietumiem, bet 14 mācībspēki palika Latvijā un kļuva par profesoriem (I. Afanasjevs, P. Apinis, J. Dzelde, Z. Manevičs, P. Ozoliņš, H. Vaivariņa), docentiem (O. Janovskis, P. Leimanis, O. Lušņevska, J. Pētersons, M. Skudiņa, A. Vīksne) un vecākajiem pasniedzējiem (R. Ķilps un E. Lūsis). Rakstā apkopota informācija par viņu dzīvi, zinātnisko, pedagoģisko un profesionālo darbību Latvijā.

Atslēgvārdi: Veterinārmedicīnas fakultāte, Latvijas Universitāte, mācībspēki, veterinārārsti, Latvija.

Veterinārmedicīna ir nozīmīga cilvēku zinātniski praktiska darbības nozare ar tūkstošgadu ilgu vēsturi un senām profesionālā darba un uzvedības tradīcijām (1, 2, 3). Vietējie iedzīvotāji veterinārārsta profesiju līdz Latvijas neatkarības iegūšanai apguva galvenokārt Tērbatas/Jurjevas Veterinārajā institūtā (3, 12).

Latvijā Veterinārmedicīnas fakultāte (VMF) nodibināta 1919. gada 16. septembrī pie Latvijas Augstskolas, kas 1923. gada 27. martā kļuva par Latvijas Universitāti. Fakultāte tās sastāvā bija līdz 1944. gada 17. novembrim, pēc tam to iekļāva Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā (2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10).

Fakultātes dibināšanā piedalījās veterinārārsti – Tērbatas Veterinārā institūta absolventi E. Paukulis (kas vēlāk bija Medicīnas fakultātes dekāns), A. Kirhenšteins, V. Frišmanis, V. Brencēns u. c. VMF izveidošanā piedalījās arī L. Kundziņš, R. Grapmanis, K. Kangro, A. Pētersons u. c., kuri fakultātē iedibināja un izkopa Tērbatas institūta darba un uzvedības tradīcijas (4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12).

1938./1939. mācību gadā LU VMF par docētājiem strādāja divi profesori – R. Grapmanis, M. Rolle, viens vecākais docents – V. Brencēns, divi docenti – P. Ozoliņš, A. Vītums, trīs privātdocenti – M. Skudiņa, P. Apinis, A. Alksnis, divi lektori – K. Kaņeps, J. Pētersons, trīs asistenti – V. Elksnītis, O. Janovskis, B. Rudīks un četri subasistenti (5).

VMF līdz 1945. gadam absolvēja šādi veterinārārsti, kas kļuva par fakultātes mācībspēkiem: S. Brengulis*, K. Dzenītis* (1921), K. Kaņeps* (1922), P. Ozoliņš, P. Ozols*, J. Pētersons (1925), P. Mežaks*, M. Rolle*, M. Salmiņa/Skudiņa (1926), J. Dzelde, K. Saprāšs* (1929), Ā. Alksnis*, A. Vītums*, J. Zaprauskis* (1930), R. Ķilps (1932), P. Apinis (1933), V. Elksnītis*, V. Kundziņš*, B. Rudiks* (1936), O. Ananiča, O. Janovskis, V. Roga-Rozentāls* (1938), E. Graudiņa/Avota*, A. Švāgers/Vīksne (1939), A. Iļukēvičs*, M. Kļaviņa*, Z. Manevičs (1940), P. Leimanis, E. Lūsis, H. Vaivariņa, K. Silgals* (1941), O. Freidenbergs*, M. Lamstere* (1942), I. Afanasjevs (1943), J. Lasmanis*, J. Reinfelds* (1944), R. Zemjānis*, (2, 5, 13, 14). Otrā pasaules kara beigās, 1944. un 1945. gadā, dažādu apstākļu ietekmē 23 VMF docētāji devās bēgļu gaitās uz Rietumiem (atzīmēti ar *). Viņu dzīves un zinātniskās darbības pārskats ir publicēts LU Rakstu 693. sējumā (15).

Šajā rakstā ir apkopota informācija par mācībspēkiem, kuri palika Latvijā un turpināja strādāt fakultātē.

Pāvils Ozoliņš dzimis 1895. gada 20. novembrī Madonas apriņķa Praulienas pagasta "Graviņās" zemnieka Kārļa Ozoliņa un Ievas, dzimušas Norvils, ģimenē.

Iestājies Tērbatas Veterinārajā institūtā (1916), bet kara apstākļu dēļ studijas pārtraucis. LA/LU VMF studējis no 1920. līdz 1925. gadam. Sastāvējis korporācijā *Latvija*.

Strādājis LU VMF Anatomijas institūtā par subasistentu (1920–1925), jaunāko asistentu (1925–1927), asistentu (1927–1929), vecāko asistentu (1929–1934), privātdocentu (1934–1938), docentu (1938–1959), profesoru (no 1959). Pildījis VMF Klīnikas vadītāja (1944), VMF dekāna vietnieka (1944–1946), LLA Veterinārijas fakultātes (VF) Anatomijas katedras vadītāja (1944–1966) pienākumus. Stažējies Leipcigas VMF (1927).

Mācījis lauksaimniecības dzīvnieku anatomiju, topogrāfisko anatomiju, histoloģiju un embrioloģiju.

Pētījis priekšējās ekstremitātes skeleta attīstību cūkas un zirga embrijos, putnu asinsvadus. Ieguvis *Dr. med. vet.* (1937) un veterināro zinātņu kandidāta (1945) grādu.

Publicējis 8 zinātniskos darbus, ir mācību grāmatu *Mājdzīvnieku anatomija* (1956) un *Lauksaimniecības dzīvnieku anatomija* (1957) autors.

P. Ozoliņš bijis LPSR ZA Terminoloģijas komisijas loceklis, izstrādājis vairākus tūkstošus anatomijas terminu latviešu valodā. Latvijas Veterinārārstu biedrības (LVB) goda biedrs.

Apbalvots ar medaļu *Par izcilu darbu* (1946), LPSR AP prezidija Goda rakstiem (1955, 1965), LLA rektora pateicībām (1960, 1965, 1970, 1972).

Pensionējies 1966. gadā.

Miris 1988. gada 11. novembrī. Apbedīts 1. Meža kapos Rīgā. Dzimtajās mājās izveidota LVB piemiņas plāksne (2, 5, 7, 8, 10, 13, 14, 16, 17).

Jānis Pētersons dzimis 1885. gada 20. novembrī Cēsu apriņķa Cēsu pagasta "Mazrukos" zemnieka Kārļa Pētersona un Jūlijas, dzimušas Klēģeris, ģimenē.

Studējis Tērbatas Veterinārajā institūtā (1915–1918), LA/LU VMF (1918–1925). Sastāvējis korporācijā *Latvija*.

Strādājis LU VMF Klīnikā par subasistentu (1920–1925), VMF Ķirurģijas katedras jaunāko asistentu (1925–1927), asistentu (1927–1930), vecāko asistentu (1930–1938), lektoru, vecāko lektoru, docentu (1938–1943). Pildījis VMF Ķirurģijas katedras un Klīnikas ķirurģijas nodaļas vadītāja, LU VMF Padomes sekretāra un LU Padomes locekļa pienākumus. Stažējies Hanoveres un Stokholmas VMF (1939).

Mācītis dzemdēšanas mācību, vispārīgo un operatīvo ķirurģiju, zirgu apkalšanu.

Pētījis apgrūtinātu dzemdību kazuistiku. Kopā ar V. Brencēnu izstrādājis zirgu – gaisa rijēju jaunu operācijas metodi. Ieguvis *Dr. med. vet.* grādu (1939) par tuberkulīnizācijas jautājumiem.

Publicējis rakstu par palīdzību govju apgrūtinātās dzemdībās.

Miris 1943. gada 22. decembrī. Apbedīts Cēsu rajona Āraišu vecajos kapos (2, 5, 10, 13, 14, 18, 19, 20).

Salmiņa/Skudiņa Milda dzimusi 1884. gada 6. maijā Rīgas apriņķa Ropažu pagasta “Jaunmuižniekos” zemnieka Jāņa Salmiņa un Lības, dzimušas Puniņas, ģimenē.

Studējusi LU VMF (1919–1926), kuru beigusi kā pirmā sievieti latvieti veterinārārste.

Strādājusi LU VMF Patoloģiskās anatomijas katedrā par subasistenti (1923–1926), jaunāko asistenti (1926–1927), asistenti (1927–1930), vecāko asistenti (1930–1934), privātdocenti (1934–1940), docenti (no 1940). Pārzinājusi VMF bibliotēku. Pildījusi LLA VF Toksikoloģijas (1945), Patoloģiskās fizioloģijas (1947–1949), Patoloģiskās anatomijas katedras vadītājas pienākumus (1950–1952). Stažējusies Minhenes zivju bioloģijas pētīšanas institūtā (1929).

Mācījusi dzīvnieku patoloģisko anatomiju, animālās izcelsmes pārtikas produktu higiēnu un eksperimentāli, bišu, zivju un vēžu slimības.

Pētījusi zirgu īsto koliku morfoloģiju, zivju un vēžu slimību izplatību Latvijā, cūku pasterelozes un tuberkulozes morfoloģiju. Kopā ar R. Grapmani VMF izveidojusi dzīvnieku patoloģiskās morfoloģijas muzeju. Ieguvusi veterināro zinātņu kandidāta grādu (1954).

Publicējusi 28 darbus. Ir grāmatu *Rokasgrāmata lauksaimniecības darbiniekiem* (1959), *Biškopība* (1963), *Lauksaimniecības enciklopēdija* (1962–1971) līdzautore.

Bijusi LPSR MP vadošo darbinieku/veterinārārstu kvalifikācijas celšanas augstāko kursu pasniedzēja (1959–1964), VF komisijas locekle sakaru veicināšanai ar absolventiem, Sarkanā krusta un puseņness biedrības vadītāja, LVB goda biedre.

Apbalvota ar LPSR Nopelniem bagātās veterinārārstes goda nosaukumu (1957), LPSR LM Goda rakstu (1964), LLA rektora pateicībām (1959, 1964, 1965, 1966, 1967).

Pensionējusies 1967. gadā.

Mirusi 1968. gada 22. martā. Apbedīta Rīgas rajona Ropažu ciema kapos (2, 5, 7, 8, 10, 13, 14, 21, 22, 23).

Jānis Pīcka/Dzelde dzimis 1889. gada 18. decembrī Jēkabpils apriņķa Dignājas pagastā zemnieka Bērtuļa Pīckas un Dārtes, dzimušas Tabaciņas, ģimenē.

Studējis LU VMF (1921–1929).

Strādājis LU Lauksaimniecības fakultātes Mikrobioloģijas katedrā par subasistentu (1920), jaunāko asistentu (1929–1933), asistentu (1933–1936), vecāko asistentu (1936–1939), privātdocentu (1940), LU/RU VMF Higiēnas katedras docentu (1940–1944), LLA VF profesoru (no 1945). Pildījis LLA VF Epizootoloģijas (1947–1954), Epizootoloģijas un zoohigiēnas (1955–1957) katedras vadītāja, VF dekāna (1947–1954) pienākumus. No 1951. gada vienlaikus strādājis LPSR ZA Mikrobioloģijas institūtā un Latvijas Lopkopības un veterinārijas zinātniskās pētniecības institūtā (LLVZPI). Bijis Sēlpils pamatskolas (1920) un Rīgas 3. vakara vidusskolas (1921–1935) skolotājs.

Mācījis zoohigiēnas mācību priekšmetu.

Pētījis tuberkulozes diagnostiku un imunizāciju, zoohigiēnas jautājumus. Ieguvis *Dr. med. vet.* zinātnisko grādu (1939). Viņa vadībā izstrādātas A. Nicmanes, L. Zālīša un Dž. Širaka veterināro zinātņu kandidāta disertācijas.

Publicējis 19 darbus. Mācību grāmatas *Lauksaimniecības dzīvnieku higiēna* (1955) autors, grāmatu *Liellopi* un *Lopkopības pamati* līdzautors.

Bijis Zootehnikas un zoohigiēnas institūta un LPSR ZA Mikrobioloģijas institūta zinātniskās padomes loceklis. Izvirzīts par korespondētājlocekli Vissavienības Lauksaimniecības ZA. Bijis LVB valdes loceklis un LVB goda biedrs.

Apbalvots ar medaļu *Par izcilu darbu* (1946), LPSR AP Prezidija Goda rakstu (1954), LLA rektora pateicībām.

Miris 1959. gada 7. novembrī. Apbedīts 2. Meža kapos Rīgā. Dzimtajās mājās izveidota piemiņas plāksne (2, 7, 8, 10, 13, 14, 24, 25, 26).

Rūdolfs Ķilps dzimis 1899. gada 11. aprīlī Valmieras apriņķa Naukšēnu pagastā zemnieka Jāņa Ķilpa ģimenē.

Studējis LU VMF (1921–1932). Sastāvējis korporācijā *Latvija*.

Strādājis LLA VF Toksikoloģijas katedrā par asistentu (1945–1950), VF Fizioloģijas un farmakoloģijas katedras vecāko pasniedzēju (1950–1951). Pildījis LLA VF Toksikoloģijas katedras (1945–1947) un Mājdzīvnieku fizioloģijas katedras (1948–1950) vadītāja pienākumus. Veterinārmedicīnas praksē strādājis 23 gadus (1930–1945, 1951–1959).

Mācījis dzīvnieku fizioloģiju, toksikoloģiju un ortopēdiju.

Bijis LVB goda biedrs. Meita Dagnija ir veterinārārste, veterināro zinātņu kandidāte.

Miris 1980. gada 25. decembrī. Apbedīts Valmieras rajona Dauguļu Mantskalna kapos (2, 10, 13, 14, 27).

Pēteris Arnolds Apinis dzimis 1904. gada 17. novembrī Valkas apriņķa Pededzes pagasta “Puņģos” zemnieka Jāņa Apiņa un Emīlijas ģimenē.

Studējis LU VMF (1928–1933). Sastāvējis aizsargu organizācijā.

Strādājis LU VMF Klīnikā par sanitāru (1929–1931), subasistentu (1931–1933), VMF Iekšējgo slimību katedras jaunāko asistentu (1933–1935), asistentu (1935), privātdocentu (1936–1940), docentu (1940–1945), LLA VF profesoru (no 1945). Pildījis VMF Iekšējgo slimību katedras vadītāja (1940–1952) un Veterinārās klīnikas vadītāja (1945–1947) pienākumus. 1952. gadā atbrīvots no darba LLA tā laika ideoloģisko motīvu dēļ. Bijis Rīgas Hipodroma zirgu treniņu un pārbaudes grupu uzraugs un veterinārārsts (1952–1956), LLVZPI Veterinārās nodaļas vadītājs (1956–1959). Stažējies Vīnes Veterinārajā augstskolā (1935, 1938).

Mācījis dzīvnieku slimību klīnisko diagnostiku, speciālo patoloģiju un terapiju, klīnisko farmakoloģiju.

Pētījis mutes un nagu sērgu govīm, pustulozo stomatītu un gangrenozo pneimoniju zirgiem, cūku un citu dzīvnieku nelipīgo slimību un tuberkulozes profilakses jautājumus. Ieguvis *Dr. med. vet.* grādu (Vīne, 1936; Rīga, 1940). Publicējis 9 darbus.

Bijis LPSR Veterinārās biedrības valdes loceklis, LVB goda biedrs.

Apbalvots ar *PSRS Darba Sarkanā Karoga ordeni* (1958), medaļu *Par izcilu darbu* (1946), krūšu nozīmi *Lauksaimniecības teicamnieks* (1959). LPSR Nopelniem bagātais veterinārārsts (1957).

Miris 1960. gada 27. aprīlī. Apbedīts 1. Meža kapos Rīgā (2, 7, 8, 10, 13, 14, 28, 29).

Otto Janovskis dzimis 1908. gada 7. jūlijā Talsu apriņķa Kandavas pagasta "Vecoļos" zemnieka Friča Janovska un Marijas, dzimušas Celens, ģimenē.

Studējis LU VMF (1929–1938). Sastāvējis korporācijā *Latvija*.

Strādājis Veterinārās pārvaldes Animālo uzturvielu izmeklēšanas laboratorijā pie LU VMF Patoloģiskās anatomijas katedras par laborantu (1934–1938), Anatomijas katedrā par jaunāko asistentu (1938), asistentu (1940–1944, 1945–1951), LLA VF vecāko pasniedzēju (1951–1956), docentu (no 1956). Pildījis VF Anatomijas un fizioloģijas katedras vadītāja pienākumus (1966–1973). Stažējies Rīgas Medicīnas institūta Histoloģijas katedrā (1977).

Mācījis histoloģiju, embrioloģiju un anatomiju.

Pētījis gaļas produktu labvērtību ar histoloģiskās izmeklēšanas metodi, par ko LU studentu zinātnisko darbu skatē saņēmis pirmo godalgu (1935), kā arī zirga barības vada un kuņģa embrionālo attīstību. Ieguvis bioloģijas zinātņu kandidāta grādu (1954).

Publicējis 10 zinātniskos darbus. Mācību grāmatas *Lauksaimniecības dzīvnieku citoloģijas, embrioloģijas un histoloģijas pamati* (1973) līdzautors, *Lauksaimniecības enciklopēdijā* publicējis 25 rakstus (1962–1971).

Bijis LLA Vietējās komitejas mācību un ražošanas sektora vadītājs (1961–1964), LVB valdes loceklis, LVB goda biedrs.

Apbalvots ar medaļu *Darba veterāns*, Rīgas pilsētas Goda rakstu (1956), LPSR Lauksaimniecības ministrijas Goda rakstu (1969, 1979), LPSR Augstākās un vidējās izglītības ministrijas Goda rakstu (1979), LLA rektora pateicībām (1966, 1968, 1978).

Pensionējies 1979. gadā, bet turpinājis strādāt līdz 1980. gada martam.

Miris 1994. gada 8. decembrī. Apbedīts 2. Meža kapos Rīgā (2, 5, 7, 8, 10, 13, 14, 30, 31).

Olga Ananiča/Lušņevska dzimusi 1911. gada 19. jūlijā Rīgā strādnieka Kuprijana Ananiča ģimenē.

Studējusi LU VMF (1930–1938).

Strādājusi Rīgas pilsētas laboratorijā par bakteriologa asistenti (1935–1940), LU VMF Higiēnas institūtā/katedrā par asistenti (1940–1941, 1945–1948), LLA VF par docenti (no 1948). Pildījusi LLA VF Parazitoloģijas (1947–1949), Zoohigiēnas (1951–1955), Epizootoloģijas un zoohigiēnas katedras vadītājas (1956–1969), VF dekāna vietnieces (1948–1950) un dekānes (1954–1956) pienākumus. Veterinārmedicīnas laboratorijas praksē strādājusi četrus gadus (1941–1945).

Mācījusi mikrobioloģiju, piena produktu veterināri sanitāro ekspertīzi un vispārīgo epizootoloģiju.

Pētījusi dzīvnieku tuberkulozes alerģisko diagnostiku. Ieguvusi veterināro zinātņu kandidāta grādu (1947).

Publicējusi 18 zinātniskos darbus. Mācību grāmatas *Infekcija un imunitāte* (1962) autore, *Veterinārā mikrobioloģija* (1972) līdzautore.

Bijusi VF celtniecības un labiekārtošanas komisijas, LPSR Lauksaimniecības ministrijas kolēģijas, LVB rakstu redakcijas locekle. LVB goda biedre.

Apbalvota ar medaļu *Par izcilu darbu* (1946), LPSR LM Goda rakstu (1969), LLA rektora pateicībām (1967, 1969).

Pensionējusies 1969. gadā.

Mirusi 1976. gada 16. oktobrī. Apbedīta Miķeļa kapos Rīgā (2, 7, 8, 10, 13, 14, 32, 33).

Arvīds Kārlis Švāgers/Vīksne dzimis 1909. gada 12. februārī Rīgas apriņķa Katlakalna pagasta “Druviņās” zemnieka Jēkaba Švāgera ģimenē.

Studējis LU VMF (1930–1939). Sastāvējis korporācijā *Latvija*; aizsargu organizācijā.

Strādājis LU Serumstacijā par laborantu (1933–1934), subasistentu (1934–1935), saimniecības pārzini (1935–1936), LR ZM Veterinārā departamentā par veterinārārsta v. i.; specializējies profesora M. Rolles vadībā par kažokzvēru slimībām (1938–1939), strādājis Rīgas pilsētas Bakterioloģiskajā laboratorijā par laborantu (1940–1941), Rīgas Zooloģiskajā dārzā par veterinārārstu un direktoru (1941–1952), direktora vietnieku zinātniskajā darbā (1952–1960). Vienlaikus arī strādājis LLA VF Iekšķīgo slimību katedrā par asistentu (1944–1945), Higiēnas katedrā par docenta v. i. (1945–1947), VF un Zootehnikas fakultātē par ārštata stundu pasniedzēju (1947–1963). Bijis LPSR ZM Lopkopības pārvaldes kažokzvēru speciālists (1944), LLU Serumstacijas direktors (1945–1946), LPSR ZA Mikrobioloģijas institūta direktora vietnieks zinātniskajā darbā (1946), Zootehnikas un zoohigiēnas kažokzvēru un truškopības sektora vadītājs un kažokzvēru audzēšanas pētīšanas laboratorijas vadītājs (1946–1951), LLVZPI Zvērkopības laboratorijas vadītājs (1960–1962), Lipīgo slimību nodaļas un Zvērkopības laboratorijas vadītājs (1962–1970), vecākais zinātniskais līdzstrādnieks (1970–1971). Stažējies Maskavas Veterinārajā akadēmijā (1963) un vairākos Zooloģiskajos dārzos.

Mācījis veterināro parazitoloģiju, zvērkopību un kažokzvēru slimības.

Pētījis trihinelozes diagnostiku, epidemioloģiju un profilaksi, kažokzvēru, trušu, dažādu savvaļas dzīvnieku un putnu audzēšanu. Ieguvis veterināro zinātņu kandidāta grādu (1969). Studentu zinātnisko darbu konkursā par darbu *Streptococcus pyogenes bioloģiskās īpašības* ieguvis zelta medaļu (1930).

Publicējis 96 darbus. Ir līdzautors 10 grāmatām, t. sk., *Augusta Kirhenšteina dzīve un darbs* (1957), *Medību un medību saimniecību jautājumi* (1965) u. c. Tulkojis K. Skrjabina u. c. autoru mācību grāmatu *Mājdzīvnieku parazitoloģija*. Darbojies *Lauksaimniecības enciklopēdija* redakcijas kolēģijā (1962–1971).

Bijis LPSR ZA Mikrobioloģijas institūta zinātniskās padomes loceklis, Lauksaimniecības kooperatīva *Padomju Latvijas sudrablapsa* valdes loceklis (1946–1958), LVB priekšsēdētājs un Darba pētīšanas komisijas vadītājs (1961–1963), Vissavienības Lauksaimniecības zinātņu akadēmijas Koordinācijas komisijas loceklis zvērkopības jautājumos. LVB goda biedrs.

Apbalvots ar LPSR AP prezidija Goda rakstu (1950), krūšu nozīmi *Lauksaimniecības teicamnieks* (1959).

Pensionējies 1971. gadā.

Miris 1996. gada 20. jūnijā. Apbedīts 1. Meža kapos Rīgā (2, 10, 13, 14).

Zālamans Manevičs dzimis 1913. gada 2. janvārī Varakļānos Ābrama Maneviča ģimenē.

Studējis LU VMF (1932–1940).

Strādājis LLA VF Iekšķīgo slimību katedrā par asistentu (1946–1949), vecāko pasniedzēju (1949–1951), docentu (1951–1978), profesoru (no 1968). Pildījis Iekšķīgo slimību katedras vadītāja pienākumus (1969–1978). Veterinārmedicīnas praksē strādājis deviņus gadus (1937–1946), no tiem četrus gadus dienējis Padomju armijas veterinārajā dienestā majora pakāpē.

Mācījis dzīvnieku slimību klīnisko diagnostiku un iekšķīgās nelipīgās slimības.

Pētījis zirgu kuņģa slimības, govju ketozi un leikozi, sivēnu anēmiju un tūskas slimību, telu dispepsiju. Ieguvis veterināro zinātņu kandidāta grādu (1950). Viņa vadībā izstrādātas Ļ. Jemeljanova, L. Leites un G. Preinberga veterināro zinātņu kandidāta disertācijas.

Publicējis 107 darbus, t. sk., 4 mācību grāmatas: *Lauksaimniecības dzīvnieku vielu maiņas slimības* (1961, 1970), *Lauksaimniecības dzīvnieku iekšķīgo nelipīgo slimību klīniskā diagnostika* (1968), *Lauksaimniecības dzīvnieku iekšķīgās nelipīgās slimības* (1980), *Lauksaimniecības dzīvnieku vielu maiņas slimības un alimentārās toksikozes* (1983).

Bijis LLA PSKP partijas komitejas loceklis, VF partijas biroja sekretārs un arodbiroja priekšsēdētājs, darbojies vairākās pastāvīgajās komisijās LPSR Lauksaimniecības ministrijā, LLA un VF.

Apbalvots ar PSRS *Sarkanās Zvaigznes ordeni* (1944), vairākām medaļām, krūšu nozīmēm *PSRS un LPSR Lauksaimniecības teicamnieks*, LPSR AP prezidija Goda rakstu, vairākām LPSR Lauksaimniecības ministrijas un LLA rektora pateicībām. LPSR Nopelniem bagātais veterinārārsts (1966). Piešķirta personālā pensija (1978).

Miris 1992. gada 1. jūnijā. Apbedīts Šmerļa kapos Rīgā (2, 7, 8, 10, 13, 14, 29, 34).

Pēteris Leimanis dzimis 1906. gada 23. oktobrī Valmieras rajona Dikļu pagasta "Vilēnos" skrodera Pētera Leimaņa un Maijas, dzimušas Kiršbaumas, ģimenē.

Studējis LU VMF (1934–1940). Sastāvējis korporācijā *Fraternitas Livonica*; aizsargu organizācijā.

Strādājis LU VMF klīnikā par sanitāru, subasistentu (1940–1941), par VMF Ķirurģijas katedras asistentu (1941–1942, 1945–1946), docentu (no 1946). Pildījis VF Ķirurģijas katedras vadītāja pienākumus (1946–1952). Studentu konflikta dēļ ar vietējiem jauniešiem izbraukuma nodarbībās nepamatoti atbrīvots no darba (1952). Bijis LLVZPI Lauksaimniecības dzīvnieku mākslīgās apsēklošanas laboratorijas vadītājs (1956–1963), Lielplatones lopkopības izmēģinājumu saimniecības jaunākais/vecākais zinātniskais līdzstrādnieks (1963–1972). Veterinārmedicīnas praksē strādājis septiņus gadus (1942–1945, 1952–1956).

Mācījis speciālo un operatīvo ķirurģiju, oftalmoloģiju un rentgenoloģiju.

Pētījis svešķermeņu radītās govju slimības un to operatīvo ārstēšanu, neauglības cēloņus, organizējis govju mākslīgo apsēklošanu Latvijā. Ieguvis veterināro zinātņu kandidāta grādu (1946).

Publicējis 8 darbus. Mācību grāmatu *Mājdzīvnieku nelipīgās slimības* (1957) un *Govju apsēklošana un apaugļošanās* (1967) autors, *Lauksaimniecības dzīvnieku mākslīgā apsēklošana* (1961), un *Cūkkopība* (1948) līdzautors.

Bijis LVB goda biedrs, goda mednieks.

Apbalvots ar LPSR LM krūšu nozīmi *Lauksaimniecības teicamnieks* (1960).

Miris 2003. gada 26. janvārī. Apbedīts 1. Meža kapos Rīgā (2, 7, 8, 10, 13, 14, 35, 36, 37, 38).

Eižens Lūsis dzimis 1905. gada 23. novembrī Zurnabadas Pretmēra stacijas vadītāja veterinārārsta Jāņa Lūša ģimenē Gandžā, Jelizavetpoles guberņā.

Studējis LU Dabaszinātņu fakultātē (1926–1929), LU VMF (1929–1941). Sastāvējis korporācijā *Latvija*, aizsargu organizācijā.

Strādājis LU Mikrobioloģijas institūtā par kalpotāju (1924–1926), preparatoru (1926–1935), Veterinārā departamenta Sērgu pētīšanas laboratorijā pie LU VMF par laborantu (1935–1940), LU VMF Higiēnas institūtā par asistenta v. i. (1940), asistentu (1941–1942), LLA VF Higiēnas/Epizootoloģijas katedras asistentu (1945–1949), vecāko pasniedzēju (1949–1951). Bijis LPSR ZA Mikrobioloģijas institūta vietējās kontroles laboratorijas vadītājs (1948–1949). Sākot ar 1951. gadu, 20 gadus strādājis veterinārmedicīnas praksē. Pensijas gados kļuvis metālapstrādes daiļamatnieks.

Mācījis epizootoloģijas mācību priekšmetu.

Pētījis tuberkulīna desensibilizācijas fenomenu. Disertācijas darbu nepabeidza, jo atbrīvots no darba LLA “štatu samazināšanas dēļ”.

Bijis LPSR Republikāniskās veterinārās laboratorijas bakterioloģiskās nodaļas vadītājs (1960–1965). LVB goda biedrs. Dēls Marģers Lūsis ir veterinārārsts, veterināro zinātņu kandidāts.

Miris 1982. gada 24. maijā. Apbedīts 2. Meža kapos Rīgā (2, 10, 39, 40).

Hermīne Grīnhofa/Vaivariņa dzimusi 1911. gada 15. novembrī Rīgā strādnieka Friča Grīnhofa un Otlījas ģimenē.

Studējusi LU VMF (1935–1941). Sastāvējusi studentu biedrībā *Zemgale*.

Strādājusi Rīgas pilsētas Centrālā tirgus laboratorijā par trihineloskopisti (1935–1937) un veterinārārsta v. i. (1937–1940), LU VMF Higiēnas institūtā/katedrā par asistenti (1940–1941), LLA VMF/VF Toksikoloģijas katedras docenta v. i. (1945–1946), Anatomijas (1946), Mājdzīvnieku fizioloģijas (1947), Parazitoloģijas katedras asistenti (1948), Parazitoloģijas katedras vecāko pasniedzēju (1949), docenti (1949–1952), Terapijas un parazitoloģijas katedras docenti (1952–1955), Patoloģiskās anatomijas un parazitoloģijas katedras docenti (1955–1971), profesori (no 1971).

Pildījusi LLA VF Mājdzīvnieku fizioloģijas (1947–1948), Terapijas un parazitoloģijas (1952–1955), Patoloģiskās anatomijas un parazitoloģijas katedras (1961–1977) vadītājas, VF dekāna vietnieces (1946–1954 ar pārtraukumiem) pienākumus. Bijusi LPSR ZA Bioloģijas institūta Parazitoloģijas laboratorijas dibinātāja un vadītāja (1954–1958). Veterinārmedicīnas praksē četrus gadus strādājusi Padomju armijas veterinārajā dienestā vecākās leitnantes pakāpē. Stažējusies vairākkārt Maskavā Veterinārajā akadēmijā un Vissavienības Helmintoloģijas institūtā.

Mācījusi veterināro parazitoloģiju.

Pētījusi mājdzīvnieku helmintu faunu un to izplatību Latvijā, nozīmīgāko parazitozu profilakses un apkarošanas problēmas. Ieguvusi veterināro zinātņu kandidāta grādu (1950). Viņas vadībā izstrādātas V. Pauderes, M. Lazdiņas, V. Galenieces zinātņu kandidāta disertācijas.

Publicējusi 48 darbus, kā arī vairāk nekā 80 rakstus/šķirkļus *Lauksaimniecības enciklopēdijā*. Bijusi galvenā redaktore un līdzautore mācību grāmatai *Lauksaimniecības dzīvnieku invāzijas slimības* (1965), līdzautore grāmatām *Rokasgrāmata lauksaimniecības darbiniekiem* (1959), *Latvijas PSR dzīvnieku noteicējs* (1957), *Lauksaimniecības enciklopēdija* (1962–1971).

Bijusi LLA PSKP partijas biroja mācību sektora vadītāja (1961–1965), vairākkārt VF partijas biroja sekretāre, Rīgas pilsētas deputāte (1956–1961), darbojusies LLA mācībspēku atestācijas un citās pastāvīgi darbojošās komisijās, PSRS Parazitologu padomē (1952–1970). LVB goda biedre.

Apbalvota ar PSRS *Sarkanās Zvaigznes ordeni* (1944), vairākām kara medaļām, medaļu *Par priekšzīmīgu darbu* (1953), LPSR AP prezidija Goda rakstu (1968), LPSR LM Goda rakstu (1968, 1978), LPSR Augstākās un vidējās izglītības ministrijas Goda rakstu (1979), četrām krūšu nozīmēm (1969, 1970, 1971, 1975), vairākām LLA rektora pateicībām. LPSR Nopelniem bagātā veterinārārste (1971). Piešķirta personālā pensija (1978).

Pensionējusies 1979. gadā. Emigrējusi uz ASV pie meitas (1988).

Mirusi 2002. gadā. Aplabāta ASV (2, 7, 8, 10, 13, 14, 29, 41, 42, 43).

Igors Afanasjevs dzimis 1918. gada 29. augustā Rēzeknes apriņķa Viļānu pagasta "Stefanovā" zemnieka Nikolaja Afanasjeva un Aleksandras, dzimušas Henriksones, ģimenē.

Studējis LU/RU VMF (1983–1943), LLA VF (1947). Sastāvējis studentu biedrībā *Latgale* (1938–1939) un korporācijā *Ruthenia* (1939–1940).

Strādājis LLA VF Anatomijas katedrā par asistentu (1945–1946), Ķirurģijas katedrā par asistentu (1947–1949), vecāko pasniedzēju (1949–1954), docentu (1954–1980), profesoru (no 1980). Pildījis LLA VF Ķirurģijas (1952), Ķirurģijas un terapijas (1954–1969), Ķirurģijas un dzemdniecības (1976–1980) katedru vadītāja pienākumus. Vienlaikus bijis LLVZPI vecākais zinātniskais līdzstrādnieks (1969–1971). Veterinārmedicīnas praksē strādājis Jelgavas (1944) un Skrundas (1944–1945) rajonā. Stažējies Vissavienības Lopkopības institūtā Maskavā (1945), Maskavas Veterinārajā akadēmijā (1982), Ļeņingradas Veterinārajā institūtā (1987).

Mācījis dzīvnieku dzemdniecību, ginekoloģiju, mākslīgo apsēklošanu, īslaicīgi – vispārīgo un speciālo ķirurģiju.

Pētījis govju dzemdniecības un ginekoloģijas problēmas, tesmeņa patoloģiju, embriju pārvešanu. Ieguvis veterināro zinātņu kandidāta (1952), veterināro zinātņu doktora (1972), *Dr. hab. med. vet.* (1992) grādu. Konstruējis lielo lauksaimniecības dzīvnieku dzemdību palīdzības instrumentu komplektu, piedalījies ārstniecības līdzekļu izstrādē (autorapliecības 1959, 1967, 1978, 1980). Viņa vadībā izstrādātas A. Dzenītes, L. Lauka, J. Uzuliņa, V. Mozga, V. Antānes veterināro zinātņu kandidāta disertācijas.

Publicējis 214 darbus. Mācību grāmatu: *Klīniskā grūsnības noteikšana lauksaimniecības dzīvniekiem* (1954), *Lauksaimniecības dzīvnieku dzemdības* (1955), *Lauksaimniecības dzīvnieku lecinašana un grūsnība* (1958), *Govju dzimumorgānu slimības* (1969), *Veterinārā dzemdniecība un ginekoloģija* (1983) autors un *Lauksaimniecības dzīvnieku mākslīgā apsēklošana* (1961), *Govju un aitu mākslīgā apsēklošana* (1972), *Govju ginekoloģiskās slimības* (1982) līdzautors.

Bijis LLA VF ēku projektēšanas un celtniecības darbu vadītājs (1956–1964), VF arodbiroja priekšsēdētājs, LVB priekšsēdētāja vietnieks un valdes loceklis, *Lauksaimniecības enciklopēdijas* veterinārās nozares atbildīgais redaktors (1962–1971), *Latvijas padomju enciklopēdijas* zinātniskais konsultants (1981–1987), LLU veterinārmedicīnas nozares Habilitācijas padomes priekšsēdētājs (1992–1997), LLU Mehanizācijas un Zooinženieru fakultāšu zinātniskās padomes loceklis (1977–1990), LLU Konventa loceklis (1991–1998), Latvijas Lauksaimniecības un meža zinātņu akadēmijas (LLMZA) goda loceklis (no 1992), LVB goda biedrs, LLU profesors *emeritus* (no 1994), Valsts emeritētais zinātnieks (no 1997), Valsts emeritēto zinātnieku kluba *Emeritus* valdes sekretārs (no 1999), Mednieku un maksšķerņieku biedrības Centrālās padomes kinoloģijas sekcijas priekšsēdis, Ļovovas Zooveterinārā institūta zinātniskās padomes loceklis

(1977–1990) un Ļvovas un Stavropoles institūtu VF valsts eksāmenu komisijas priekšsēdētājs (1977, 1978), LLA un VF darbojies dažādās pastāvīgās komisijās.

Apbalvots ar I. Ivanova simtgades medaļu (1970), LPSR LM Goda rakstu (1979), LPSR Ministru padomes un Latvijas Republikāniskās arodbiedrības padomes Goda rakstu (1978), medaļu *Darba veterāns* (1983), zīmi *LPSR Nopelniem bagātais augstskolas darbinieks* (1988), LLU Atzinības rakstu (1998) un vairākām rektora pateicībām.

Pensionējies 1998. gada 1. septembrī (2, 7, 8, 10, 13, 14, 29, 44, 45, 46, 47).

Apkopojot informāciju par mācībspēkiem, kuri bija palikuši strādāt VMF pēc kara, secinām, ka viņi sekmīgi turpināja un attīstīja savu skolotāju – Tērbatas Veterinārā institūta absolventu tradīcijas. Viņi kļuva par cienītiem profesoriem kā I. Afanasjevs, J. Dzelde, Z. Manevičs, P. Ozoliņš, H. Vaivariņa, P. Apinis, docentiem – O. Janovskis, P. Leimanis, O. Lušņevska, M. Skudiņa, J. Pētersons, A. Vīksne, vecākajiem pasniedzējiem – R. Ķilps un E. Lūsis.

Jāpiezīmē, ka par mācībspēkiem kļuva un sekmīgi strādāja arī tie, kuri bija mācījušies fakultātē LU sastāvā, bet absolvējuši to LLA, piemēram, profesori A. Nicmane (absolvējusi 1947. gadā), E. Grapmanis (1947), L. Zālītis (1947), docenti Z. Šiliņa/Šloss, dzim. Šifs (1947), J. Augškalns (1948), L. Grapmane, dzim. Reinsone (1948), Dž. Širaks (1948), V. Paudere (1949), vecākā pasniedzēja S. Apine, dzim. Šiliņa (1945), asistenti A. Veģe, dzim. Titans (1948), A. Šiliņa, dzim. Oškalne (1948), E. Grīvietis (1949) un E. Kūlītis (1949).

20 gs. 50. gadu sākumā Staļina dzīves pēdējos gados tika īstenota personāla politika, lai ar dažādiem ieganstiem atbrīvotos no fakultātes kvalificētiem mācībspēkiem – R. Ķilpa (1951), E. Lūša (1951), P. Leimaņa (1952), P. Apiņa (1952) u. c., nomainot tos ar citu PSRS augstskolu absolventiem. Taču tie VMF un Latvijā neiedzīvojās un drīz vien aizbrauca. Veterinārārstu sagatavošanu Latvijā veica vietējie docētāji.

Strādādami sarežģītos sociālekonomiskos un politiskos 20. gadsimta apstākļos, VMF mācībspēki spēja ar savām profesionālajām zināšanām, pašizliedzību, atsaucību un sirsnību sagatavot labus, konkurētspējīgus veterinārārstus, kas sekmīgi strādā Latvijā un ārzemēs, vairodami savas pirmās *Alma Mater* – Latvijas Universitātes slavu.

VĒRES

1. *Veterinārmedicīnas likums*. LR Saeimā pieņemts 2001. gada 26. aprīlī. Rīga : PVD, 2002. 26 lpp.
2. *Veterinārmedicīnas augstākā izglītība Latvijā 1919–2004*. (atb. izdevēji P. Keidāns, O. Parčinskis). Jelgava : LLU, 2004. 510 lpp.
3. **Vīksna, A.** Pirmie latviešu veterinārārsti. *Veterinārais žurnāls*, 1994, Nr. 4 (21), 2.–14. lpp.
4. **Brencēns, V.** LU Veterinārmedicīnas fakultātes 5 gadu (1919–1924) darbības pārskats. Rīga, 1924. Mašīnraksts, 13 lpp.
5. **Ozoliņš, P.** Veterinārmedicīnas fakultāte. **No:** Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939. I daļa. Rīga : LU, 1939, 701.–729. lpp.
6. **Vītums, A.** LU Veterinārmedicīnas fakultāte 1919–1944. *Universitas*, 1969, Nr. 24, 23.–29. lpp.
7. **Timšāns, S., Širaks, Dž.** 50 – veterinārmedicīnas izglītībai Padomju Latvijā. Rīga : LLA, 1969, 79 lpp.
8. **Afanasjevs, I., Beļaks, V.** u. c. *Veterinārmedicīnas augstākā izglītība Latvijā*. (atb. redaktors Z. Polītis). Rīga : Avots, 1984, 117 lpp.

9. **Stradiņš, J.** LU Veterinārmedicīnas fakultāte. *No:* Lauksaimniecības augstākā izglītība Latvijā. 1862–1999. (galv. redaktors E. Bērziņš). Jelgava : LLU, 1999, 22.–23. lpp.
10. *Lauksaimniecības augstākā izglītība Latvijā. 1862–1999.* (galv. redaktors E. Bērziņš). Jelgava : LLU, 1999, 374 lpp.
11. **Preinbergs, G.** Ernsts Paukuls – viens no Veterinārmedicīnas fakultātes dibināšanas iniciatoriem. *No:* Veterinārmedicīna Latvijā. Zinātnisko rakstu krājums, II daļa. Jelgava : LLU, 1994, 226.–230. lpp.
12. **Ernits, E.** *Eesti Põllumajandusülikooli loomaarstiteaduskond 1848–1998.* (koostanud E. Ernits) Tartu : EP, 1998, 256 lk.
13. **Preinbergs, G.** Latvijas Universitātes VMF absolventi. *Veterinārais žurnāls*, 1997, 1 (30). 52.–54. lpp.
14. **Preinbergs, G.** LU Veterinārmedicīnas fakultāte (1919–1944). *No:* Latvijas veterinārārstu biogrāfiskā enciklopēdija. Rīga : PVD, 2004, 44.–112. lpp.
15. **Keidāns, P., Afanasjevs, I., Parčinskis, O.** Veterinārmedicīnas fakultātes mācībspēki emigrācijā pēc Otrā pasaules kara. 693. [sēj.] *Latvijas Universitātes Raksti.* Zinātņu vēsture un muzejniecība. Rīga : LU, 2006, 194.–202. lpp.
16. **LLA/LLU arhīvs**, 7–P1 apr., 2079. l. 81 lpp.
17. **Brūveris, Z.** Profesora Dr. med. vet. Pāvila Ozoliņa atcerei (1895–1989). *Veterinārais žurnāls*, 1996, Nr.1. (26), 57. lpp.
18. **Roga, J.** LU Veterinārmedicīnas fakultātes mācības spēki. *Universitas*, 1984, 54 (217), 5.–9. lpp.
19. **Afanasjevs, I.** Latvijas Universitātes Veterinārmedicīnas fakultātes doc. Jānis Pētersons (1895–1943). *Veterinārais žurnāls*, 1997, Nr. 2. (31), 44.–46. lpp.
20. **Jurdžs, A.** Veterinārās ķirurģijas attīstība Latvijā. *Veterinārais žurnāls*, 1999, Nr. 1 (39), 41.–43. lpp.
21. **LLA/LLU arhīvs**, 7 – P apr., 1722. l., 104 lpp.
22. **Strupulis, A., Parčinskis, O.** Milda Skudiņa – pirmā veterinārārste Latvijā. *Veterinārais žurnāls*, 1994, Nr. 4 (21), 53.–54. lpp.
23. **Strupulis, A., Parčinskis, O.** Mildas Skudiņas pedagoģiskā un zinātniskā darbība. *No:* *Veterinārmedicīna Latvijā. Zinātnisko rakstu krājums.* II daļa. Jelgava : LLU, 1994, 233.–236. lpp.
24. **LLA/LLU arhīvs**, 7 – P1 apr., 244. l., 100 lpp.
25. **Nicmane, A.** Profesoram Jānim Dzeldem – 100. *Plēsums*, 1990, 11. janvāris.
26. **Nicmane, A.** Profesoru, zinātņu doktoru Jāni Dzeldi atceroties. *LVB informatīvais biļetens*, 1990, janvāris – marts.
27. **LLA/LLU arhīvs**, 7 – P1 apr., 501. l. 22 lpp.
28. **LLA/LLU arhīvs**, 7–P1 apr., 39. l., 59 lpp.
29. **Afanasjevs, I.** Atmiņas par zinātnisko darbu Veterinārajā fakultātē. *No:* Lauksaimniecības zinātne Latvijā 1950–1990 senioru skatījumā. Jelgava : LLU, 2000, 119.–128. lpp.
30. **LLA/LLU arhīvs**, 7 – P1 apr., 2842. l., 112 lpp.
31. **Brūveris, Z.** Docents Otto Janovskis. *Veterinārais žurnāls*, 1995, Nr. 1 (2), 44 lpp.
32. **LLA/LLU arhīvs**, 7 – P1 apr., 1814. l., 151 lpp.
33. **Cicērs, G.** Docentes O. Lušņevskas ieguldījums Latvijas veterinārmedicīnas izglītības attīstībā. *No:* *Veterinārmedicīnas raksti 2006.* Jelgava : LLU, 2000, 254.–255. lpp.
34. **Jemeljanovs, Ļ.** Veterinārmedicīnai un studentijai atdots mūžs. *Veterinārais žurnāls*. 2003, Nr. 1 (62), 23.–26. lpp.
35. **LLA/LLU arhīvs**, 7 – P1 apr., 642. l., 55 lpp.
36. **Joffe, A., Joffe, R.** Kolēģis, viens no mūsējiem. *Veterinārais žurnāls*, 2000. Nr. 2. 49.–52. lpp.
37. **Parčinskis, O., Parčinska, M.** Pētera Leimaņa ieguldījums veterinārmedicīniskajā ķirurģijas un mākslīgās apsēklošanas attīstībā Latvijā. *No:* *Veterinārmedicīnas raksti 2006.* Jelgava: LLU, 2006, 250.–255. lpp.

38. **Parčinskis, O.** Docenta P. Leimaņa devums Latvijas veterinārmedicīnā. *Veterinārais žurnāls*, 2006. Nr. 4 (78). 31.–34. lpp.
39. **LLA/LLU arhīvs**, 7 – P1 apr., 700. l., 19 lpp.
40. **Lūsis, M., Lūsis, D., Liepiņš, E.** Parazitologa, mikrobiologa un dabas pētnieka, veterinārārsta Jāņa Lūša 130 gadi. *No: Veterinārmedicīnas raksti 2000. Jelgava : LLU, 2000, 267.–269. lpp.*
41. **LLA/LLU arhīvs**, 7 – P1 apr., 2796. l., 119 lpp.
42. **Keidāns, P.** Darbam slava, slava cilvēkam. *Plēsums*, 1978. 10. marts.
43. **Keidāns, P.** Hermīnes Vaivariņas dzīve un devums veterinārās parazitoloģijas attīstībā Latvijā. *No: Veterinārmedicīnas raksti 2006. Jelgava : LLU, 2006, 135.–141. lpp.*
44. **LLA/LLU arhīvs**, 1228. f., 7 – P2 apr., 142. l., 199 lpp.
45. **Širaks, Dž.** Igoram Afanasjevam – 60. *Plēsums*, 1978. gada 21. septembris.
46. *Who is who in Latvia 1996.* Rīga: Publ. House V. Belokon, 1996. 47 p.
47. **Antāne, V.** Profesoram Igoram Afanasjevam – 85. *Veterinārais žurnāls*, 2003, Nr. 5 (66), 47.–48. lpp.

Summary

On 16 September 1919 the The Department (Faculty) of Veterinary Medicine (FVM) was founded at the Latvian Higher Institute of Learning/Latvian University on 16. September 1919. During the history of its existence as a Department (Faculty), until 17 November 1944 when it was included in the Latvian University, 37 members of academic staff of the FVM for different reasons were forced to flee to the West, but 14 teaching staff members became professors: I. Afanasjevs, P. Apinis, J. Dzelve, Z. Manevičs, P. Ozoliņš, H. Vaivariņa, docents – O. Janovskis, P. Leimanis, O. Lušņevska, J. Pētersons, M. Skudiņa, A. Vīksne, senior lecturers – R. Ķilps and E. Lūsis.

**Rīgas Politehnikuma Arhitektūras nodaļas students
Haralds Blaus – pirmais latvietis – olimpisko spēļu
medaļas ieguvējs Latvijas sporta vēsturē
*Harald Blaus – the First Olympic Medallist of Latvia***

Rita Apine

Latvijas Sporta muzejs
Alksnāja iela 9, Rīga, LV-1050
Tālr. 67211365, 67225127
e-pasts: apinerita@inbox.lv

Haralds Blaus (1885–1945) ir viena no redzamākajām figūrām Latvijas sportā, pirmais olimpisko spēļu medaļas ieguvējs Latvijas sporta vēsturē. Studējot Rīgas Politehniskā institūta Arhitektūras nodaļā, H. Blaus kļuva par „Āgenskalna Strēlnieku biedrības” biedru un guva labus panākumus gan šaušanas sportā, gan daiļslidošanā. V olimpiskajās spēlēs Stokholmā 1912. gadā Krievijas Olimpiskās vienības sastāvā viņš izcīnīja bronzas medaļu šaušanā pa māla baložiem. Tajā pašā gadā H. Blaus kļuva arī par Baltijas provinču meistarū daiļslidošanā.

Neatkarīgās Latvijas gados H. Blaus aktīvi darbojās daudzās sporta biedrībās, bija daudzkārtējs Latvijas rekordists un Latvijas meistars šaušanas sportā, kā arī trīskārtējs Latvijas meistars daiļslidošanā. H. Blaus bija pazīstams tenisists, kaislīgs mednieks un sporta medību suņu audzētājs. Otrā pasaules kara sākumā viņš kopā ar ģimeni devās uz Vāciju. 1945. gada 4. jūnijā Augsburgā noslēdzās izcilā sportista H. Blaua mūžs.

Atslēgvārdi: Haralds Blaus, arhitektūra, sports, olimpiskās spēles, stenda šaušana, daiļslidošana, sporta medību suņu audzēšana.

Skaistie Centrālās Vidzemes kalni, lejas, ezeri, pļavas un lauki, Ērgļu apkārtnē, Liezēres pagasts un Ozolu muiža – te ir Haralda Blaua un viņa dzimtas saknes, kuru sākmums ir Ērgļu „Jaundalbju” mājas.¹

Haralda tēvs Kārlis Blaus (1853–1906) bija dedzīgs jaunlatviešu ideju atbalstītājs, nacionālo centienu iemiesotājs, viens no vecākās latviešu korporācijas “Lettonia” dibinātājiem.² Pēc skolotāja gaitām tēvs uzsāka medicīnas studijas Tērbatas universitātē.³ Sekmīgi beidzis studijas, 1883. gadā viņš sāka strādāt par draudzes ārstu Cēsu apriņķa Liezēres pagasta Ozolu muižā.⁴ Šeit tika uzcelta pirmā lauku slimnīca Latvijā, kurā K. Blaus ārstēja ļaudis. Viņš rakstīja lugas un visādi atbalstīja progresīvās tendences lauku ļaužu dzīvē – veselīgu uzturu, aktīvu dzīvesveidu, kustēšanos svaigā gaisā, saprātīgu un mērenību, noliedzot pīpēšanu un dzeršanu.⁵

K. Blaua brāļi – Andrejs un Augusts – arī bija augsti mācīti vīri. Augusts Blaus (1863–1920), tāpat kā tēvs Tērbatā, izmācījās par ārstu un strādāja par dzelzceļa un skolu ārstu Ventspilī, vadīja vietējo šaha biedrību kādus gadus pat bija pilsētas galva (1901–1904).⁶

Ozolu muižā 1885. gada 5. februārī Kārļa Blaua un Lilijas fon Zekas ģimenē pasaulē nāca dēls Haralds.⁷ Vēlāk Liezēres pusē kopā ar tēvu zēns redzēja un iepazīna lapsu, zaķu un pīļu medības, gūstot pirmos dziļos iespaidus un vēlmi pašam būt visa notiekošā vidū – ar bisi pie pleca.

Jaunekļa izglītības ceļš aizveda uz Tērbatu, kur 1906. gadā H. Blaus pabeidza pilsētas reālskolu.⁸ 21 gada vecumā jauneklis iestājās Rīgas Politehnikuma Arhitektūras nodaļā.⁹ Ap šo laiku viņš pievērsās „figūru slidošanai” un arī šaušanas sportam. H. Blaus iestājās „Baltijas Pareizas medību un šaušanas biedrībā”, vēlāk „Āgenskalna Strēlnieku biedrībā”, gūstot abās jomās – daiļslidošanā un šaušanas sportā – ievērtības cienīgus sasniegumus. Tikai 1910. gadā viņš sāka piedalīties šaušanas sacīkstēs.¹⁰

Pēc diviem gadiem H. Blaus bija to aptuveni 40 Baltijas guberņas sportistu vidū, kas tika iekļauti Krievijas vienībā V Olimpiskajās spēlēs Stokholmā 1912. gadā. Pieci studenti – Āgenskalna Strēlnieku biedrības biedri – Leons Suiņš, Valters Bodnieks, Pauls Līts (Lieth), Boriss Pertels un Haralds Blaus – reprezentēja šaušanas sportu.¹¹ Viņiem pievienojās arī Krievijas armijas leitnants – latvietis Dāvids Veiss.

Diemžēl olimpisko spēļu pieteikuma anketā, kura izpildīta 1912. gada 29. maijā, kļūdaini ierakstīts gan Haralda Blaua vārds, gan viņa dzimšanas datums: „Russi. Harry Blau, 24. Decembre. Liflande”.¹² Šīs anketas neprecizitātes vēl arvien saglabājušās dažādos drukātos izdevumos un interneta mājaslapās. Šķiet, ka anketu aizpildījis kāds no Krievijas Olimpiskās komitejas atbildīgajiem darbiniekiem.

Tomēr, kaut arī ar svešu vārdu, izcilākos panākumus guva 27 gadus vecais students, topošais arhitekts Haralds Blaus. Zviedrijas kroņprinča golfa kluba zālajos, kas bija pārtapuši par šāvēju stadionu, viņš trīs dienas cīnījās ar 11 valstu 61 šāvēju. Ar 91 punktu (no 100 iespējamiem) H. Blaus izcīnīja bronzas medaļu māla baložu šaušanā (stenda šaušanā), piekāpjoties tikai Džeimsam Grēmam (ASV, 96 p.) un Alfrēdam Geldelam (Vācija, 94 p.). H. Blaus startēja arī šaušanā uz skrejošo briedi, 34 dalībnieku konkurencē ar 29 punktiem iegūstot 20. vietu.¹³

Sekmīgi H. Blaus startēja arī daiļslidošanā. Pirmo reizi viņa vārds minēts 1907. gada 21. janvārī vācu sporta biedrības ”Kaiserwald” sarīkotajās slidošanas sacīkstēs. Vācu laikraksts „Rīgas Avīze” („Rigische Zeitung”) Sporta pielikumā rakstīja, ka “H. Blaus kungs uzskatāms par labu slidotāju.”.¹⁴ Tā šaušanas sporta cienītājs 1912. gadā kļuva par Baltijas guberņas meistarū daiļslidošanā.¹⁵

Diplomētais arhitekts (1913. gadā viņš pabeidza studijas) karadienestu un Pirmā pasaules kara gadus aizvadīja Krievijas armijas Karaspēka dzīvokļu apgādes galvenajā pārvaldē Pēterburgā un Helsinkos (1913–1917), vēlāk – III inženieru „družinā” (1917–1918).¹⁶

1919. gadā H. Blaus atgriezās Latvijā un strādāja Dzelzceļu valdē Valmierā un Vecgulbenē, kā arī ceļu un būvju pārvaldē Cēsīs, bet no 1920. gada līdz 1927. gadam – Apdrošināšanas un Transporta A./S. „Latvija” (kādreizējā apdrošināšanas biedrība “Rossija”).¹⁷

H. Blaus dzīvoja Rīgā un aktīvi iesaistījās sporta dzīvē: kā daiļslidotājs pārstāvēja I Rīgas Riteņbraukšanas biedrību (I RRB), kurā vadīja arī tenisa sekciju un piedalījās sporta komisijā; atjaunoja darbību kādreiz vāciskajā Baltijas Pareizas medību un šaušanas biedrībā, kuru 1923. gadā pārdēvēja par Latvijas Pareizas medību un šaušanas biedrību.¹⁸

Pēc 14 gadiem – 1926. gadā – kādreizējais Baltijas guberņas meisters Latvijas valsts pirmajās meistersacīkstēs daiļslidošanā H. Blaus (I RRB) atkal izcīnīja uzvaru.¹⁹

H. Blaus gandrīz visus brīvvalsts gadus bija Latvijas valsts vienības dalībnieks šaušanā. Deviņkārtējais Latvijas meisters sasniedza daudzus Latvijas rekordus dažādās

šaušanas disciplīnās. Trīsdesmitajos gados viņu jau dēvēja par vecmeistaru, bet nevainojamā šaušanas tehnika un sportista stāja lika apbrīnot šī cilvēka neizsīkstošās spējas. 1936. gadā pēc Latvijas un Lietuvas valsts sacīkstēm ilustrētajā sporta žurnālā „Mednieks un Makšķernieks” par H. Blaua uzvaru rakstīja: *“Mūsu vecmeistars un pašreizējais Latvijas rekordists Blaus ir – varētu teikt – pati pilnība. Viņš sasniedzis jau 99 punktus no simta. Tikpat ideāla ir viņa uzstāšanās un katram viņa šāvienam var sekot ar lielāko baudu. Tie ir precīzi, kā mehāniskā vesera sīteni, un visi centra šāvienu. Var ieteikt jaunai sportistu saimei ņemt Blauu kā paraugu. Mūsu šaušanas sacīkstēs viņa skola jāatzīst par pilnīgāko..”*²⁰

Lielo pieredzi un zināšanas gan medībās, gan stenda šaušanā meistarš apkopoja grāmatā „Šaušanas māksla ar skrošu bisi”, kuru 1935. gadā ar paša autora zīmējumiem izdeva Praktisku rakstu apgādniecība.²¹

1933. gadā valsts 15. gadadienas svētkos ar nozīmi “Par nopelniem” apbalvoto vidū kā vienīgais divu sporta veidu pārstāvis tika nominēts daiļslidotājs un stenda šāvējs Haralds Blaus.²²

H. Blaus jau 1931. gadā ziedoja ceļojošo balvu daiļslidošanā – meistaršacīkšu uzvarētājam obligātajās figurās. 1938. gadā kristāla kausu meistaršklasē ieguva trīsdesmito gadu izcilākais daiļslidotājs – Jānis Zīverts (1911–1963).²³ Ilgus gadus H. Blaus darbojās Latvijas Daiļslidošanas kluba vadībā, bija arī Latvijas Ziemas sporta savienības daiļslidošanas tiesnesis.

Latvijā vairāk nekā 47 medību biedrību vidū skaitliski lielākās un populārākās bija Latvijas Pareizu medību un šaušanas biedrība (LPMŠB) un Latvijas Medību biedrība (LMB). H. Blaus aktīvi darbojās abās biedrībās.

1923. gadā Rīgā Ķeizardārzā notika pirmā Latvijas medību sporta piederumu un suņu izstāde²⁴, kas vēlāk kļuva tradicionāla. Šajās izstādēs regulāri piedalījās arī H. Blaus. Viņš kopā ar citiem LMB biedriem ierosināja veidot medību suņu audzēšanas nodaļu, kura 1926. gadā arī tika izveidota.²⁵ Kaislīgais mednieks specializējās angļu sugas putnusuņu audzēšanā un bieži piedalījās putnusuņu lauku sacīkstēs. 1931. gadā viņš izveidoja suņu audzētavu savā lauku īpašumā, kādreizēja Kauguru muižā – „Ķiguļu” mājās.²⁶

No 1927. līdz 1938. gadam H. Blaus strādāja par būvkonstrukciju mācības skolotāju Rīgas Valsts tehnikumā un darbojās kā praktizējošs arhitekts.²⁷

Viņa dzīvesbiedre Elza (dz. Grīnberga, 1894. g.) izglītota sieviete, prata daudzas valodas un strādāja Rumānijas sūtniecībā. Otrā pasaules kara sākumā ar viņas palīdzību izdevās iegūt atļauju izbraukšanai uz Vāciju, jo H. Blaus jau ilgstoši slimoja un pēdējos gadus pavadīja lauku īpašumā „Ķiguļi”. Tā H. Blaus ar ģimeni – māti Liliju Blauu (dz. fon Zeka, 1862. g.), sievu Elzu un bērniem – dēlu Haraldu (dz. 1927. g.) un meitu Ritu Zigrīdu (dz. 1928. g.) atstāja dzimteni.²⁸

1945. gada 4. jūnijā Augsburgā (Vācija) noslēdzās izcilā sportista H. Blaua darbīgais mūžs.²⁹

Pēc daudziem gadiem sporta žurnālisti – Vilis Čika un Arnolds Šmits svešumā sagatavoja un izdeva unikālu grāmatu par Latvijas olimpiešiem „Zelts, sudrabs, bronza” (1963), kurā ietverta arī nodaļa par Haralda Blaua panākumiem. Nodaļu noslēdza svešumā dzīvojošā kādreizējā daiļslidotāja („Universitātes Sports”) kriminoloģijas speciālista profesora Pētera Lejiņa atmiņas par izcilo sportistu:

”Blaua stiprā puse daiļslidošanā bija obligātās skolas figūras, bet vājums – brīvais slidojums, ko viņš pats arī labi apzinājās. Kamēr Blaus startēja daiļslidošanā, viņam Latvijā nekad nenācās zaudēt. Mūsu daiļslidošanas sports tolaik gan ne tuvu nebija tik augstā līmenī kā Blaua otra mīlestība – šaušana. Blaus bija īsts džentelmenis kā sporta laukumā, tā ārpus tā. Viņš bija pati pieticība un iecietība, bez kādām pretenzijām vai iedomībām. Vienu gan varu teikt: to sporta nozari, ko viņš bija pasācis, tai pieķērās no sirds, strādājot ļoti daudz un smagi, lai sevi izkoptu un vienmēr būtu augstākā sportiskā gatavībā. Arhitekta Haralds Blaus personīgo draudzību manos aktīva sportista gados es vērtēju ļoti ļoti augstu. Par viņu man palikušas tikai vislabākās atmiņas.”³⁰

VĒRES UN PIEZĪMES

1. Album Lettonorum 1870-1882-1930. Rīga, 1930. 13. lpp.
2. Turpat.
3. Turpat.
4. Turpat.
5. **Vīksna, A.** *Pa ārstu takām*. Rīga, 1990, 30.–31. lpp.
6. Album Lettonorum 1870-1882-1930. Rīga, 1930. 36. lpp.
7. **Latvijas Valsts vēstures arhīvs** (turpmāk – LVVA) 2942 f., 1. apr., 1187. l., 23. lp.
8. **LVVA**, 6912. f., 1. apr., 764. l., 5. lp.
9. Turpat.
10. **Čika, V., Šmits, A.** *Zelts, sudrabs, bronza*. ASV : Grāmatu Draugs, 1963, 36 lpp.
11. **Čika, V., Gubiņš, G.** *Latvijas sporta vēsture. 1918–1944*. Amerikas Latviešu Apvienības Fiziskas audzināšanas un sporta birojs, Zviedrija, 1970, 244. lpp.
12. Latvijas Olimpiskās komitejas arhīvs
13. **Čika, V.; Šmits, A.** *Zelts, sudrabs, bronza*. Grāmatu Draugs, 1963, 35. lpp.
14. Nachrichten aus dem Sportleben. Beilage zur “Rigaschen Zeitung” *Sport*, Januar, 1907, 27., S. 31.
15. **Čika, V., Šmits, A.** *Zelts, sudrabs, bronza*. Grāmatu Draugs, ASV : 1963, 38. lpp.
16. **LVVA**, 6912. f., 1. apr., 764. l., 5. lp.
17. Turpat.
18. **LVVA**, 1817. f., 1. apr., 137. l., 11. lp.
19. **Čika, V., Gubiņš, G.** *Latvijas sporta vēsture. 1918–1944*. Amerikas Latviešu Apvienības Fiziskas audzināšanas un sporta birojs, Zviedrija, 1970, 107. lpp.
20. *Mednieks un Makšķernieks*, Nr. 8, 1936, 301.–305. lpp.
21. **Blaus, H.** *Šaušanas māksla ar skrošu bisi*. Rīga : Jānis Kukurs, 1935.
22. Latvijas Ziemas sporta savienības Valdes sēžu protokoli. Protokols Nr. 56, 15.11.1933.
23. Turpat, Protokols Nr. 21, 8. 12.1931.
24. *Mednieks un Makšķernieks*, Nr. 10, 1923.
25. **LVVA**, 1817. f., 1. apr., 148. l., 110. lp.
26. **Čika, V., Šmits, A.** *Zelts, sudrabs, bronza*. ASV : Grāmatu Draugs, 1963, 37. lpp.
27. **LVVA**, 6912. f., 1. apr., 764. l., 5. lp.
28. Haralds Blaus (juniors) 2006. gada pavasarī pirmo reizi apmeklēja Latvijas Sporta muzeju, atklājot līdz šim nezināmus faktus un notikumus par sava tēva dzīvi un sporta gaitām, arī par viņa dzīves pēdējiem gadiem Latvijā un Vācijā, kad viņš ilgstoši sirga ar tuberkulozi.
29. Deutsch-baltisches Gedenkbuch. Unsere Toten der Jahre 1939–1947. D.: 1991, S. 45.
30. **Čika, V., Šmits, A.** *Zelts, sudrabs, bronza*. ASV : Grāmatu Draugs, 1963, 42. lpp.

Summary

The article is devoted to Harald Blaus – the first Olympic medallist of Latvia. At V Olympic Games 1912 in Stockholm he gained the bronze medal in clay pigeon shooting – as trap shooting was called in those days. Harald Blaus was born on 24th of January 1885 (Gregorian calendar) in the family of doctor and writer Carl Blaus. His father introduced him with hunting what gave him first impressions with shooting. Harald Blaus acquired education in science bias school of Jurjev and Riga Polytechnic architecture department (1906–1913). He was engaged in shooting sport and figure skating representing Agenskalna Riflemen's Association and in 1912 he became a champion of the Baltic province in figure skating.

He served as certificated architect his military service in the Russian army and the years of the World War I working as main administration of the armed forces accommodation provision in Petersburg and Finland (1913–1917), and later he served in the III Engineering Squad (1917–1918).

In 1919 he returned to Latvia and worked at the Railroad administration in Valmiera and Vecgulfene. From 1920 till 1927 he worked at the Latvia, insurance Joint stock company (once the insurance company "Russia").

Later Harald Blaus lived in Riga and actively participated in sports life. In 1926 on the first Latvian state championship in figure skating Harald Blaus was the first. He was working for a long time in the management of the Latvian Figure Skating Association; in addition, he was a figure skating referee of the Latvian Winter Sports Union.

Harald Blaus was a Latvian state team member in the shooting sports. The nine-time Latvian champion achieved a number of Latvian records in different shooting disciplines.

The Champion summarised his large experience and knowledge in both hunting and trapshooting in the book with the author's drawings the Art of Shooting a Shotgun, which was published by the "Practical Writings" in 1935.

From 1927 until 1938, he worked as a Construction teacher at Riga State College.

The events of the World War II brought Harald Blaus and his family, mother Lilija Blaua (von Zeka, born in 1862), wife Elza (born in 1894) and children, the son Herald (born in 1927) and daughter Rita Zigrīda (born in 1928) far away from homeland.

On June 4, 1945 in Augsburg, Germany, the outstanding sportsman Harald Blaus died.

Latvijas Universitātes studentu pašvaldības darbība fiziskajā audzināšanā un sportā 1921.–1944. gadā *Activity of Students Self Government of University of Latvia in Physical Education and Sport (1921–1944)*

Dzintra Grundmane

LU PPF Sporta centrs

Aspazijas bulv. 5, Rīga

Tālr. 67034643, e-pasts: dzintra.grundmane@lu.lv

Raksts veltīts sporta un fiziskās audzināšanas nozīmībai Latvijas Universitātē tās vēsturiskajā attīstības gaitā. No studentu līdzdalības organizētos starptautiskos sporta pasākumos 1923. gadā līdz obligāto vingrošanas stundu ieviešanai pirmā kursa studentiem 1938. gadā, šo procesu var izsekot, analizējot Latvijas Universitātes arhīva materiālus, kas glabājās Latvijas Valsts vēstures arhīvā.

LU Padomes sarakste ar Studentu padomi un LU dekānu padomes protokoli atspoguļo sarežģīto sporta un fiziskās audzināšanas priekšmeta atzīšanu kā akadēmiskā procesa sastāvdaļu.

Atslēgvārdi: sports, fiziskā audzināšana, obligātās fiziskās nodarbības, Studentu padome.

*Prakse jāvada un jāveido ar teoriju, bet
teorija ar praksi jālabo un jāpapildina.
(J. A. Students)*

Ievads

Latvijas Universitātes gandrīz 90 gadu ilgajā darbības laikā fiziskajai audzināšanai un sportam ir bijusi nozīmīga loma. Harmoniskas personības veidošanā vienlīdz noteicoši ir gara un miesas audzināšanas faktori. Izpratne par cilvēka dvēseles un miesas, gara un ķermeņa saskaņas audzināšanu bija jau Senajā Grieķijā: "Harmoniskais cilvēks ir vienīgi tas, kas ar sava gara spēku noteic ķermeni."(1)

Līdz ar Latvijas Universitātes Satversmes apstiprināšanu 1922. gadā Saeimā organizācijas stadija bija beigusies un formāli Latvijas Universitāte ar savām 11 fakultātēm tika atzīta par autonomu zinātnes un izglītības iestādi valstī (2). Izsekojot studentu sporta organizēšanas un tālākās attīstības procesam laikā no 1921 līdz 1944. gadam, pētījumā analizēti Latvijas Universitātes arhīva materiāli (Fonds Nr. 7427: 6. apraksts), kas glabājas Latvijas valsts vēstures arhīvā.

„Universitātes augstākais pārvaldes orgāns ir Universitātes Padome, apvienodama un vadīdama visu zinātniski pedagoģisko un saimnieciski administratīvo darbību [..]

Satversme paredz arī trīs studentu pārstāvjus Universitātes Padomē „ar balsstiesībām visās lietās, izņemot vēlēšanas un zinātnisko grādu piešķiršanu”. Padome ievēl rektoru un divus prorektoros – studentu lietās un saimniecības lietās. [...] Otrs augstākais pārvaldes orgāns ir Dekānu padome, kas apvieno un saskaņo visu fakultāšu darbību, sagatavo materiālus Universitātes padomes lēmumiem un pati izlemj studentu uzņemšanu un izslēgšanu, disciplinārus sodus, uz mācībām attiecošus jautājumus u. c.” „Satversmes noteikumi par studentiem rada arī augstāko studentu pašvaldības orgānu – Studentu padomi ar 40 locekļiem, kuras darbības noteikumus apstiprina Universitātes Padome. Studentiem dotas arī tiesības organizēt pie Universitātes biedrības un pulciņus saimnieciskās pašpalīdzības, kā arī zinātniski kulturālas pašdarbības nolūkos. Studentu organizāciju lietas sagatavo Universitātes Padomes lemsanai īpaša tās izvēlēta statūtu komisija, kuras priekšsēdis ir prorektors studentu lietās un locekļi – viens Universitātes padomes ievēlēts mācību spēks un viens Studentu padomes pārstāvis.”(2)

Pēc Latvijas valsts proklamēšanas un Latvijas augstskolas nodibināšanas, pie Rīgas Politehniskā institūta atļautais vācu dominējošais Šaržēto Konvents pazaudēja savu legalitāti. Tā tiesības un pienākumus uzņēmas 1919. gada 27. septembrī dibinātais Prezidiju konvents. Jaunā Prezidiju konventa satversme bija latviešu korporāciju *Lettonia's*, *Selonijas*, *Lettgallia's*, *Tālavijas* un *Fr. Letticas* kopīgi izstrādātais un parakstītais Latvijas augstskolas korporāciju Kopējais Komāns, kuru 1920. gada 13. oktobrī apstiprināja Latvijas Augstskolas, vēlākās Latvijas Universitātes, Organizāciju padome. Prezidiju konventam bija piešķirtas plašas tiesības vadīt un kārtot pie universitātes pastāvošo korporāciju dzīvi un korporāciju savstarpējās attiecības. (3)

Organizētie sporta pasākumi

Latvijas Universitātē organizētā sporta aizsākums saistās ar 1922. gadu, kad tika nodibināta LUASB (Latvijas Universitātes Akadēmiskā sporta biedrība). Sākumā biedrībā bija maz studentu, tomēr 1923. gadā Baltijas studentu sporta sarīkojumā Tērbatā, kas bija pirmās SELL (Somijas, Igaunijas, Latvijas un Lietuvas) studentu sporta sacensības, piedalījās septiņi vieglatlēti – Gvido Jekals, Nikolajs Mūzis, Kārlis Bergs, Ēriks Bergs, Lotārs Ramiņš, Aleksandrs Siecenieks, Pauls Riemers. (3)

1924. gadā no 28. līdz 29. aprīlim Rīgā notika Baltijas studentu konference, kurā nolēma, ka studentu spēles notiks katru gadu tajā valstī, kas organizē konferenci. Spēlēs var piedalīties studenti un absolventi, ceļa izdevumus sedz nosūtīšanas organizācija, bet apgādi un izvietojumu sedz uzņemošā puse.

II Baltijas valstu studentu olimpiāde notika Rīgā 1924. gadā no 29. septembra līdz 2. oktobrim. Rīcības komitejas priekšsēdētājs Roberts Plūme un sekretārs Eduards Tubelis 20. septembrī vērsās ar lūgumu pie LU Padomes ziedot balvai. Rektors atļāva piešķirt 10 000 rbļ., par kuriem tika iegādāta balva labākajai valsts komandai. Lielo kristāla vāzi uzvarētājai komandai – Igaunijai – vēlāk pasniedza Rīgas mērs Alfrēds Andersons (1879–1937), kas bija pilsētas galva no 1921. līdz 1928. gadam.

Programmā bija ietverta vieglatlētika un futbols, kaut arī futbolā piedalījās tikai divas komandas – Igaunija un Latvija. Spēle beidzās neizšķirti 2:2. Sacensībās piedalījās 18 igauņi, 16 latvieši un 12 poļi. Latviešu studentu labākie panākumi: Gvido Jekals – 1. vieta 110 m barjerskrējienā, 3. vieta augstlēkšanā un 1. vieta desmitcīņā, Ēriks Bergs – 1. vieta trīssoļlēkšanā un piecīņā, Lotārs Ramiņš – 2. vieta piecīņā. (2)

Universitātes Studentu padome piedalījās gan Baltijas studentu sporta sarīkojumos – SELL no 1923. gada, kā arī CIE – *Congress of the International Students' Federation*.¹ 1928. gadā Studentu padomes priekšsēdētājs Juridiskās fakultātes students Edgars Rempe uz diviem gadiem tika ievēlēts par CIE priekšsēdētāja biedru.

Organizētās vingrošanas un sporta stundas

Līdz ar P!K! nodibināšanu sākās organizētas vingrošanas un sporta stundas. Sākumā nodarbības notika Rīgas Vingrotāju biedrībā, tad Konservatorijā un vēlāk – Koncentra vingrotavā Pulkveža Brieža ielā, kur sporta nodarbībām bija pielāgots rūpnīcas korpuss ar pietiekami lielu un pat ērtu basketbola laukumu. Volejbols Latvijas Universitātē kļuva pazīstams 1925. gadā, kad pirmo reizi tika sludinātas mācību nodarbības Konservatorijas vingrotavā, kur YMCA fiziskās audzināšanas direktors Džons Greiners nodarbojās ar studentu grupu divas reizes nedēļā. Sākumā volejbols un basketbols gāja kopsolī, jo abās spēlēs piedalījās vieni un tie paši studenti un arī instruktori bija tie paši. Katru reizi nodarbība sākās ar vingrošanu. No 1928. līdz 1934. gadam nodarbības vadīja fiziskās audzināšanas instruktors Ādolfs Grasis², viņš vadīja basketbola un arī volejbola spēli. (4)

Latvijas Universitātes darbinieku personālā nebija neviena, kura uzdevums būtu rūpēties par studentu fizisko audzināšanu. Studentu padomes ierosinājumi nodibināt studentu fiziskās audzināšanas vai sporta direktora posteni arvien atdūrās pret atbildi, ka taupība liedz personālu paplašināt. Tā visa studentu fiziskās audzināšanas lieta bija atstāta Studentu padomes ziņā.

Studentu pašvaldības darbība

1928. gada 28. martā Studentu padome LU Padomei iesniedza priekšlikumu:

1. *Pie Universitātes dibināma sporta komisija, kura darbojas uz atsevišķu statūtu pamata. Sporta komisija sastādās no diviem mācību spēku pārstāvjiem un trim Studentu Padomes vēlētiem locekļiem. Priekšsēdētājs – mācību spēku pārstāvis, priekšsēdētāja biedrs un sekretārs – Studentu Padomes vēlētie pārstāvji.*

2. *Līdzekļus dod Universitātes un Studentu Padomes.*

3. *Attiecības starp Universitāti un Studentu Padomi, no vienas puses un sporta komisiju no otras, regulē atsevišķas instrukcijas.” (6. apraksts) (2)*

Sporta komisijas sastāvā no Studentu padomes ievēlēja Mehānikas fakultātes studentu Jāni Raisku.

1928. gadā LU Akadēmiskās Sporta biedrības (ASB) apvienošanās ar Studentu padomes sporta komisiju vēl netika realizēta un minētā biedrība savu darbu turpināja. 1928. gada 9. martā Studentu padome ziņoja LU saimniecības padomei par pabalsta piešķiršanu LU ASB 600 Ls apmērā vingrošanas stundu turpināšanai. (2)

Laip papildinātu līdzekļus vingrošanas nodarbību norisei, 1928. gada 27. novembrī Studentu padome lūdza rektoru pilnvarot sporta komisiju būt par Latvijas Universitātes pārstāvi skolu slidotavas pārvaldē un saņemt visus ienākumus no Universitātes un skolu slidotavas.

1929. gada 4. februārī Studentu padome ziņo rektoram, ka 1929. gada 29. janvāra plenārsēdē ir pieņemts studentu padomes satversmes 29. panta papildinājums:

29. pants *Pie studentu padomes pastāv un darbojas uz studentu padomes apstiprinātu instrukciju pamata:*

a) studentu nams, b) palīdzības kase, c) bibliotēka, d) grāmatu un lekciju apgāds, f) studentu klubs, g) virtuve, h) kopdzīve, i) darba apgāde, k) Universitātes sports u. c.”

Līdz ar to pirmo reizi LU dokumentācijā tiek minēts „Universitātes Sporta” (US) vārds. (2)

Ar Studentu padomes 29. janvāra lēmumu sporta komisijā ievēlēja Robertu Plūmi³ *Fratt. Lettica.*

Studentu padome LU Padomei ziņoja:

1929. gada 9. aprīlī, ka Sporta komisija uzņēmusies svarīgu uzdevumu pareizi izkopt studentu fizisko spēku, [...] enerģiski strādājot noorganizējusi vingrošanas, vieglatlētikas, basketbola, volejbola, futbola, boksa, paukošanas, plastikas, tenisa, peldēšanas un daiļslidošanas sekcijas. [...] Visas šīs sekcijas vada pazīstamākie lietpratēji zem tiešas sporta komisijas uzraudzības. Sekcijas darbojas ar labiem panākumiem un pieejamas visiem studentiem par brīvu. [...] Nepieciešams viens algots tehniks darbinieks – instruktors, kura tiešais uzdevums būtu pārraudzīt un vadīt visas sekcijas un sagatavot no pašu studentu vidus instruktorus, grupu vadītājus. [...] Vajadzīgi 2500 Ls gadā. Studentu Padome segs 1000, bet 1500,- lūdž segt no LU Padomes budžeta. (2)

US nepiederēja ne laukumi, ne vingrotavas, un nebija līdzekļu, lai visu vajadzīgo varētu nomāt un algot trenerus un instruktorus. 1929. gadā Kultūras fonds piešķīra 1000 latu, ko izmantoja tenisa laukuma izbūvei un uzsāka Konservatorijas zāles izbūvi. Arī no slidotavām bija maz ienākumu – tikai 100 latu. Studējošo iemaksas sastādīja apmēram 8000 latu gadā. Studentu padome lūdza atbalstu rektoram 3000 latu, bet saņēma 1500 latu. (2)

Studentu padome 1930. gada 28.maijā ziņoja LU Padomei, ka sekciju skaits kļuvis mazāks, bet darbojās vingrošanas, vieglatlētikas, basketbola, volejbola, futbola, paukošanas, plastikas, tenisa, peldēšanas un airēšanas. [...] Minētajās sekcijās nodarbojās apm. 1000 studējošo.

No US darbības pārskata par 1930. gadu:

Vislielāko uzmanību un vērību “Universitātes Sports” piegriezta fiziskai audzināšanai un sporta propagandai starp studentiem, jo apzinājās savu svarīgo uzdevumu attīstīt un norūdīt Latvijas Universitātes studentus, lai tie būtu spējīgi sekmīgi veikt savus uzdevumus augstskolā un dzīvē.

1932. gadā ar Studentu padomes atbalstu US sportisti saņēma arī vairāk līdzekļu. Pamazām Latvijas Universitātes vadībā un sabiedrībā vispār radās arvien lielāka izpratne par fiziskās audzināšanas un sporta lomu jaunatnes attīstībā un audzināšanā. US kļuva par vienu no spēcīgākajām sporta biedrībām Latvijā, izveidojot pavisam 19 sekciju. Konservatorijas vingrotavu pakāpeniski pārbūvēja arvien ērtāku un modernāku, un 30. gadu beigās to izmantoja galvenokārt studenti.

1933. gadā LU studentu padomes US fiziskās audzināšanas un sporta instruktors Ādolfs Grasis vadīja studentu grupu vadītāju kursus vingrošanā, volejbolā un basketbolā, kuros piedalījās 101 students. Vingrošanā darbojās 11 grupas ar vairāk nekā 300 dalībniekiem. Pavisam vingrotavā darbojās 49 grupas ar vairāk nekā 800 dalībniekiem. (2)

1933. gada 27. janvāra Studentu padomes plenārsēdē par priekšsēdētāju ievēlēja Robertu Plūmi. Studentu padome jau 31. janvārī lūdza atbalstu rektoram studentu sportam

un fiziskajai audzināšanai – 1500 Ls – un ziņoja, ka, sākot ar kārtējo mācības gadu, noorganizēta universitātes mācībspēku vingrošanas grupa, kuru vadīs „Universitātes Sporta” instruktors. 1932. gada rudenī pie Bārbelītes ezera uzcēla trampļīnu, lēktuvi slēpotājiem, kuras iekārtošanai piešķīra 1000 Ls.

Turpinājās arī Konservatorijas ēkas pārbūve, kurai lūdza pabalstu 1000 Ls. (2)

Diskusija par obligātu vingrošanas un sporta mācību ieviešanu

Pirmoreiz diskusija par obligātu vingrošanas un sporta apmācību pirmā kursa studentiem notika Dekānu padomes sēdē, par ko liecina izraksts no Dekānu padomes 1934. gada 30. aprīļa sēdes protokola:

Apsprieda: par obligatorisku vingrošanas un sporta apmācības ieviešanu visiem pirmā māc. gada studentiem un studentēm.

Nosprieda: Atzīstot sporta vingrinājumus par vēlamiem, ienest Universitātes Padomē priekšlikumu, ka runā stāvošā apmācība ievēdama ..ar nākamo mācības gadu kā neobligatorisks priekšmets. (2)

1934. gada 16. aprīlī tika izveidota komisija, kas apsprieda un izvērtēja Dekānu padomes lēmumu. Komisijas sastāvā – prorektors studentu lietās prof. L. Adamovičs, prof. E. Fērmanis, vec. doc. L. Ausējs, viens US pārstāvis, viens Studentu padomes pārstāvis. Prof. L. Adamovičs, atbalstot šo viedokli uzskatīja, ka izņēmums var būt studenti, kam sportot neatļauj viņu veselības stāvoklis. Prof. E. Fērmanis Dr. med., LU Higijēnas institūts, ieteica projektu, kurā paredzēja studentiem divas stundas nedēļā – vingrošanai, astoņas slēpošanas stundas un peldēšanu attiecīgajā sezonā. (2, 6. apraksts)

No 1934. līdz 1938. gadam turpinājās diskusija par studentu obligāto vingrošanu pirmā kursa studentiem, bet konkrēti lēmumi netika pieņemti. Kopējais studentu skaits, kas nodarbojās instruktoru vadībā nebija liels, kā vēstīja Universitātes Sporta atskaites. 1935. gadā ar sportu nodarbojās apmēram 1800 studentu, jo trūka instruktoru. Katru gadu US saņēma finansiālu pabalstu savai darbībai no LU Padomes: 1934. g. – 3000 Ls; 1935. g. – 2500 Ls; 1936. g. – 2500 Ls; 1937. g. – 3000 Ls. (2)

No 1932. gada US priekšsēdis Roberts Plūme aktīvi iesaistījās CIE darbībā, un 1935. gadā viņš tika ievēlēts par CIE sporta kontrolkomisijas priekšsēdētāju.

1935. gada 12. janvārī Studentu padome rektoram lūdza piešķirt 1000 Ls US studentu sūtīšanai uz CIE IV akadēmiskajām meistarsacīkstēm no 4. līdz 10. februārim Sanktmoricā, kurās piedalīsies hokeja komanda – astoņi dalībnieki, viens ātrslidotājs (Jānis Andriksone) viens daiļslidotājs (Pēteris Lejiņš) un US pārstāvis kā komandas pavadonis.

Līdzdalībai CIE III akadēmiskajās meistarsacīkstēs Bordonekijā 1933. gadā, kurās piedalījās Latvijas studenti (hokejā – 2. vieta; ātrslidošanā – 1.vieta), pabalstu iedeva Finanšu ministrija. (2)

1935. gadā 16.–17. februārī Rīgā notika Baltijas valstu studentu apvienības (SELL) IV ziemas sporta olimpiāde, kuras programmā bija iekļauts hokejs, slēpošana, ātrslidošana un daiļslidošana. Studentu padome 8. februārī lūdza dāvēt goda balvu, rektors iedeva 200 Ls (5 sudraba goda balvas).

LU Padome un rektors vienmēr atbalstīja studentu sportu, piešķirot līdzekļus gan dalībai sacensībās, gan to organizēšanai Rīgā, gan arī dažāda vingrošanas inventāra

iegādei, uzturēšanai, instruktoru algošanai, vienas zviedru sienas un divu ādas paklāju iegādei, kā arī deficīta segšanai SELL ziemas spēlēs. Kopumā rektors 1935. gada 22. maijā atļāva izlietot 2500 Ls. (2)

1936. gada 24. martā Edmunds Arnoldijs tika ievēlēts par Studentu padomes prezidija priekšsēdi.

1936. gada 22. aprīlī Studentu padome griezās pie Rīgas pilsētas valdes, lai apstiprinātu trīspusēju līgumu starp US un LAS no vienas puses un Rīgas pilsētas valdi par Rīgas pilsētas stadiona īrēšanu.

Līgums tiek noslēgts uz trim gadiem no 1936. g. 01.04. līdz 1939. g. 31.03. – pret 1,– latu.

Apņemas kopt un uzturēt tādā kārtībā, būtu derīgs visāda veida sacīkstēm, segt vienas laukuma un uz laukuma esošo ēku uzturēšanas izdevumus. Tiesības celt sporta jaunbūves. (2)

1937. gada 5. maijā tiek apstiprināta Studentu nama būvprogramma. Tajā bija paredzēts izbūvēt vingrošanas zāli ar 350 vietām, dušas, noliktavas vingrošanas rīkiem, ambulanci, divas telpas masāžai, ārsta kabinetu, sporta komisijas un biroja telpas, tualetes (24x12 m). (2)

No US darbības pārskata par 1936. gadu:

Vadība – priekšsēdētājs R. Plūme, pr-ja biedrs un mantzinis Leons Plauciņš, sekretāre un kasiere – Velta Jansone, locekļi – Voldemārs Gulēns un Verners Karnups;

no 19.11.1936

priekšsēdētājs V. Gulēns, p-ja biedrs Kārlis Videnieks, sekretāre Zenta Čika, kasieris Rūdolfs Jurciņš, saimn. pārzinis – Verners Karnups

1936. g. sporta instruktori – B. Vīgnere k-dze (plastika),

M. Grapmanes k-dze (vingrošana, volejbols sievietēm),

Ā. Grasis (vingrošana, basketbols un volejbols studentiem), V. Rinne un R. Vithofs (ziemas sports un vieglatlētika), V. Jankovskis (paukošana), J. Butkēvičs (peldēšana), V. Plade (futbols), E. Lapiņš un Burlēvičs (rīta vingrošana), soms M. Hovi un R. Riekstiņš (slēpošana). Darbojušies 18 sekciju vadītāji.

Sporta nodarbības notiek katru dienu 7.00–22.00. Darbojās 52 grupas ar 817 dalībniekiem. (2)

1936. gada maijā Ministru kabinets pieņēma “Likumu par fizisko kultūru un sporta organizācijām”. LSOA vietā izveidoja Latvijas Fiziskās kultūras un sporta komiteju LFKSK ar oficiālo izdevumu – mēnešrakstu *Fiziskā Kultūra un Sports*. Biedrības savā darbībā un attīstībā saglabāja privātās iniciatīvas tiesības. Jaunās LFKSK galvenie uzdevumi bija sekmēt fiziskās kultūras un sporta attīstību visplašākajos tautas slāņos; aizstāvēt sporta intereses valsts iestādēs; reprezentēt Latvijas sportu starptautiskajā arēnā; noteikt fiziskās kultūras un sporta organizāciju darbības apmērus un veidus valstī; apstiprināt sporta organizāciju un to savienību budžetus, kā arī organizāciju un savienību līdzekļu pieprasījumus valsts un pašvaldību iestādēm; veicināt sporta darbinieku profesionālo sagatavotību un pārraudzīt sportistu sagatavošanu un komandēšanu uz starptautiskajām sacīkstēm un Olimpiskajām spēlēm; organizēt kongresus, sanāksmes fiziskās kultūras un sporta jautājumos; rīkot vispārīgos sporta svētkus.

Rīgā 1938. gada 22.–24. aprīlī Sporta namā I Fiziskās kultūras un sporta kongresā pulcējās pāri par 2000 delegātu no visas Latvijas. Sevišķu ievērību izpelnījās Kara, Izglītības un Sabiedrisko lietu ministriju pārstāvju referāti, jo šie resori bija visvairāk

ieinteresēti fiziskās kultūras un sporta problēmu risināšanā. Vēlreiz tika apstiprināts, ka sports no privātas lietas un atsevišķu sporta biedrību jautājuma ir pāraudzis par visas valsts jautājumu. Tādējādi sports nonāca valsts aprūpē gan ideoloģiski, gan finansiāli, uzņemoties atbildību par lielāko starptautisko sacīkšu sarīkošanu Rīgā. (6)

Tas bija milzu solis uz priekšu uzskatos par sportu un fizisko audzināšanu. Zināma ietekme te bija arī tam apstāklim, ka Izglītības ministrijā atbildīgos amatos nāca jaunas personas ar moderniem uzskatiem. [...] Fiziskās audzināšanas institūts bija izaudzinājis veselu rindu spējīgus, jaunajām prasībām sekojošus un saprotošus skolotājus. "Vingrošanas" skolotāja vietā bija stājies "fiziskās audzināšanas" skolotājs. "Veselā miesā vesels gars" – mens sana in corpore sana. Vajag nevis mākslīgi šķirt, bet gan dabīgi vienot ķermeņa kultūru un garīgo kultūru. (7)

Voldemārs Cekuls, Latvijas fiziskās audzināšanas un sporta instruktors, rakstīja:

Mums vajadzīga vienota fiziska pamataudzināšana. [...] Jāatzīst, ka līdz šim par daudz vērības esam pievērsuši zināšanu iegūšanai, bet visai maz prasmju un praktisko spēju piesavināšanai, it sevišķi tam, kas attiecas uz mūsu ķermeni. [...] Līdzšinējās izglītības un audzināšanas jēdziens mums stipri jāpaplašina, uzņemot tajā arī vispusīgu ķermeņa "izglītošanu", resp. attīstīšanu un audzināšanu. Vienīgi šādā ceļā mūsu jaunieši kļūs par vispusīgi, t.i., garīgi un miesīgi attīstītām personībām. (7)

Izglītības ministrija 1938. gadā piešķīra 4000 Ls instruktoru algām. Sportot gribētāju skaits sasniedza 3204 studentus, bet nodarbībās piedalījās tikai 780 studenti, informēja 1938. gada 9. maijā. (2)

Studentu padome iesniedza rektoram projektu, kurā paredzēja, ka, sākot ar 1938. gada rudens semestri, visiem 1. kursa studentiem obligāti, bet pārējo kursu studentiem brīvprātīgi jāpiedalās fiziskajās nodarbībās.

Studentu vingrošanas plānā paredzēja, ka nodarbības notiks pirmā kursa studentiem

*1 stundu nedēļā,
atsevišķās grupās,
laikā no 8 līdz 20,
vienā nodarbībā ne vairāk kā 40 studenti,
visām vingrošanas grupām apmēram vienāda programma (ķermeņa sagatavošanas vingrojumi un sporta spēles),
vingrošanas instruktorus izvēl vingrošanas vadītājs, apstiprina rektors,
vingrošanas instruktoru uzdevums ir gādāt par grupu pareizu sagatavošanu pēc vadītāja nosprausta plāna,
katra semestra beigās notiek fiziskās attīstības pārbaude, kurā studentam ir jāsaņiedz uzstādītās normas. (2)*

1938. gada 5. septembrī Dekānu padome nolēma piekrist vingrošanas kā obligāta priekšmeta ieviešanai:

- *tiem 1. kursa studentiem, kam veselība to atļauj;*
- *studentu nodevu paaugstināt par 1 latu semestrī, sākot ar nākamo pusgadu;*
- *revidēt US darbvedību, ziņot par rezultātiem pirms ieviest. (6.apraksts) (2)*

Revīzijas ziņojums, 1938. gada 17. septembrī atzīmēja pastāvīgi pieaugošo studentu skaitu, kas nodarbojas ar vingrošanu:

„1937. g. – 1556; 1938. g. – 3200 studenti.”

Tādēļ nepieciešami papildu līdzekļi, ja grib ieviest obligātu vingrošanu 1. kursa studentiem.

Līdz šim US ir uzskatījis par savu svarīgāko uzdevumu audzināt rekordistus, no kuriem daži pēc gadiem desmit „sabrūkot kā vecas mašīnas”.

Pēc Revīzijas komisijas domām, *studentu obligatoriskās vingrošanas mērķis ir nevis rekordistu gatavošana, bet gan studentu veselības uzlabošana un uzturēšana.*

Vingrošanu var ieviest LU mācību sarakstā, algojot nepieciešamos vingrošanas instruktorus par Universitātes līdzekļiem, pakļaujot vingrošanu medicīnas fakultātes uzraudzībai. (2)

Izraksts no Dekānu padomes 19.09.1938. protokola:

Nolēma: apmācību vingrošanai sākt tūlīt, atļaujot tekošajā semestrī nepieciešamo izdevumu segšanai atskaitīt no Studentu ārstniecības fonda 8000 [Ls].

LU sporta organizācijas projekts paredzēja, ka

„Sporta tehniskai vadībai un kontrolei LU pieaicinās speciālu vadītāju, ar fiziska audzinātāja stāžu un izglītību, kuru šinī amatā apstiprina rektors.. Tāpat rektors apstiprina arī sporta instruktorus un grupu vadītājus, kuriem pēc iespējas arī jābūt profesionāliem fiziskās audzināšanas speciālistiem.

Priekšmets zem nosaukuma “sports” ievedams mācību plānos un ir absolvējams parastā kārtībā, iegūstot tehniska vadītāja atzīmi par priekšmeta absolvēšanu. (2)

Arī Latvijas valdība atbalstīja fiziskās audzināšanas obligātu ieviešanu Universitātē. 1938. gada 7. septembrī Latvijas Ministru prezidents K. Ulmanis caur IZM Latvijas Universitātei piešķīra 5000 Ls.

Vispiemērotākais kandidāts LU fiziskās audzināšanas vecākā instruktora pienākumu izpildei bija Arnolds Rudzītis, viens no labākajiem Latvijas vieglatlētiem, kura rekords tāllēkšanā 7 m 31 cm tika pārspēts tikai pēc Otrā pasaules kara. 1933. gadā viņš pabeidza Latvijas Tautas universitātes fiziskās audzināšanas institūtu kā pilntiesīgs vidusskolas vingrošanas skolotājs. No 1929. līdz 1934. gadam A. Rudzītis strādāja Rīgas prefektūras dienestā par policijas uzraugu Mežaparkā. Viņam fiziskās audzināšanas darbā bija liela pieredze. No 1934. gada līdz 1938. gada 1. oktobrim viņš bija vingrošanas skolotājs Daugavpils valsts skolotāju institūtā un 1. Daugavpils valsts ģimnāzijā, 1935.–1938. gadā – 18. Daugavpils aizsargu pulka fiziskās audzināšanas instruktors un LTU Daugavpils nodaļas fiziskās audzināšanas kursu vadītājs. (7)

1938. gada 27. septembrī A. Rudzītis iesniedza lūgumu LU rektoram, un 10. oktobrī viņš uzsāka fiziskās audzināšanas darba organizēšanu un vadīšanu Latvijas Universitātē. Fiziskās audzināšanas kursa nodarbības notika divas reizes nedēļā, bet oficiālas mācību programmas vēl nebija. Nodarbību plānus sastādīja Arnolds Rudzītis, ņemot par paraugu Vācijas augstskolu programmas un pielāgojot tā laika iespējām. (2)

1938. gada 25. oktobrī plkst. 10.00 sākās vingrošanas nodarbības. Vingrošanas tērps US sportistu krāsās – gaiši zils audekls ar tumšāk zilu apkantējumu – visiem studentiem bija jāiegādājas pašiem. Mācību programmā tika ietverta brīvprātīgā vingrošana un sporta nodarbības studentiem – vingrošana, vingrošana rīkos, basketbols, volejbols, vieglatlētika, futbols, paukošana, studentēm – vingrošana, vingrošana rīkos, volejbols, basketbols un vieglatlētika.

Pirmo obligāto mācību nodarbību fiziskajā audzināšanā Konservatorijas vingrotavā, ko īrēja LU, atklāja prorektors prof. A. Vītols. Par sporta nodarbību vadītājiem tika apstiprināti Edgars Laipenieks, Džems Raudziņš, Andrejs Krisonis, Juris Silarājs, Kārlis

Šleicers. Vēlāk par fiziskās audzināšanas kursa vadītājiem un sporta instruktoriem strādāja Arnolds Rudzītis, Roberts Senakols, Alfrēds Rorbaks u. c. Obligātās vingrošanas stundas vadīja septiņi skolotāji – Marija Švēde-Grapmane, Arturs Buks, Zigrīda Hāzenfūse, Alfrēds Lukstiņš, Arvīds Spruksts, Klaudija Juchnēvica-Sprūde, Anna Lilisone, Aina Krūze, Udo Šponbergs. (5)

Līdz ar obligāto vingrošanas ieviešanu radās jautājums par speciālu veselības pārbaudi, kas kontrolētu studentu veselību vai arī atbrīvotu no vingrošanas.

Prof. A. Bieziņš – ortopēdijas un fiziskās audzināšanas lektors, Fiziskās audzināšanas kontroles un sporta medicīnas institūta vadītājs priv.doc., rektoram adresētā vēstulē rakstīja, ka

- *obligatoriska studējošo vingrošana ir ļoti labvēlīga,*
- *nepieciešams nodarboties divas reizes nedēļā,*
- *jādala grupās pēc veselības un fiziskās attīstības stāvokļa,*
- *speciālā pārbaude nepieciešama visiem divas reizes gadā (medicīniskā, biometriskā, psiholoģiskā-psiho tehniskā).*

Dekānu padome, 1938. gada 26. oktobrī pieņēma lēmumu no obligatoriskās vingrošanas atsvabināt studentus,

- *kas atrodas aktīvā kara dienestā vai beiguši dienēt,*
- *kas no kara resoru puses komandēti ieskaitīšanai Universitātē,*
- *kas beiguši kādu citu fakultāti, kur jau izgājuši cauri vingrošanai,*
- *kas sasnieguši 40 gadu vecumu. (2; 6. apraksts)*

LU Studentu padome 1938. gada novembrī iesniedza priekšlikumu rektoram par to, ka

- *nepieciešams ar fiziskās audzināšanas instruktoru slēgt brīvu līgumu,*
- *nākošā budžetā paredzēt jaunu fiziskās audzināšanas instruktora posteni ar atalgojumu pēc mācību spēku amatu 5. grupas kā 1. šķiras instruktoru ar pamatalgu 282,- Ls*
- *fiziskās audzināšanas kancelejas ierēdnim – ierēdņu 17. kat. – 103 Ls. (2)*

Tika izstrādāta Latvijas Universitātes pirmā kursa studentu obligātās fiziskās audzināšanas programma, kuras mērķis:

- *vispusīga ķermeņa nodarbināšana, fizisko spēku stiprināšana un veselības veicināšana ar vingrošanas un sporta palīdzību;*
- *garīgo īpašību (drosmes, uzņēmības, atjautības, līdzsvara, ritma u.t.t.) izveidošana un nostiprināšana;*
- *iepazīšanās ar elementārām, teorētiskām zināšanām fiziskā audzināšanā un sportā.*

Darba viela iedalīta trīs posmos:

- *ķermeņa iepriekšēja sagatavošana un nostiprināšana ar auguma vingrojumu palīdzību;*
- *vispusīgas fiziskas nodarbības;*
- *dažādu tehnisku un speciālu vingrojumu un populārāko sporta veidu apmācība.*

Ķermeņa iepriekšēja sagatavošana ilgst pirmo semestri. Vingrojumu izvēlē galvenā vērība jāpiegriež lokanības un veiklības vingrojumiem. Nākamajā pakāpē – izturības un spēka vingrojumi. Sieviešu vingrošanā līdztekus visām īpatnējām sieviešu vingrošanas metodēm vērība jāpiegriež arī spēka vingrojumiem piemērotā pakāpē.

Auguma vingrojumos sevišķa vērība jāpievērš:

- mugurkaula normālai iztaisnošanai;
- visu to muskuļu grupu nostiprināšanai, kuri veicina krūšu kurvja pareizu izveidošanos;
- iekšējo orgānu stiprinošiem vingrojumiem;
- pareizai stājai;
- kustību pareizam izpildījumam.

Koordināciju veicinošo vingrojumu grupā vērība jāpievērš līdzsvara vingrojumiem, kūleņiem un vingrojumiem uz rīkiem. Jāpānāk brīva, droša kustība neparastos stāvokļos.

Kursa noslēgumā vingrotājam brīvi jāsoļo pa 1,20 m augstu zviedru balķi, jāprot pareizi apmest kūleni un jāizpilda vienkārši veiklības vingrinājumi.

Drosmes, uzņēmības, atjautības un citu garīgo īpašību veidošanai izmantojama sacensību rotaļas, šķēršļu pārvarēšana, spēles, sporta spēles un visi tādi vingrojumi, kuri prasa nervu un muskuļu sistēmas sadarbību. Šie vingrojumi pēc iespējas ietilpināmi katrā vingrošanas stundā.

Telpu un laukumu apstākļu un iespējamību robežās studenti jāiepazīstina ar dažādām sporta nozarēm, neprasot tehnisku gatavību:

- pareizām un dabīgām skriešanas kustībām,
- ģimnastiskiem un sporta lēcieniem,
- bumbas pārvaldīšanai sporta spēlēs,
- sausajai peldei,
- iepriekšējai sagatavošanai slēpošanas tehnikai.

Fiziskās audzināšanas teorija sniedz elementāras teorētiskās zināšanas fiziskajā audzināšanā, ka ietver:

- modernās vingrošanas pamatprasības un īsu pārskatu par dažādām populārām vingrošanas sistēmām un to īpatnībām;
- latviešu vingrošanas, sporta un sporta spēļu vēsturi;
- veselības veicināšanai svarīgas zināšanas dažu populārāko sporta veidu piekopšanā (slēpošanā, peldēšanā, vieglatlētikā un sporta spēlēs);
- zināšanas par Latvijas fiziskās kultūras un sporta iekārtu.

Atsauksme – militārās apmācības galvenais lektors kapteinis Mangulis:

Ķermeņa nodarbināšana ar vingrošanas un sporta palīdzību ir fiziskās audzināšanas līdzeklis, nevis mērķis.

Sports ir vingrinājumu piekopšanas veids, respektīvi, nolūks, kāpēc nevar runāt par sporta veidu apmācību, jo zināms vingrinājums var tikt piekopts sportveidīgi, var ietilpt vingrošanā u.t.t. bet viņa pamati paliks tie paši. (2; 6. apraksts)

Latvijas Universitātes Studentu padome „Universitātes Sports”, 1938. 18.10., rektoram:

Apstiprināt par Universitātes obligatoriskās un brīvprātīgās vingrošanas pasnie-dzējiem zemāk minētos instruktorus trenerus ar attiecīgu stundu skaitu nedēļā:

Rudzītis Arnolds – 7, Lukstiņš Alfreds – 5, Spruksts Arvīds – 3, Buks Arturs – 5, Laipenieks Edgars – 2, Senakols Roberts – 2, Raudziņš Džems – 4, Kuga Jānis – 3, Krisons Jānis – 6,5, Grasis Ādolfs – 5, Jankovskis – 4, Solovjovs Juris – 1,5, Šleicers Kārlis – 3, Grapmanis Marija – 7,5, Hāzenfus Zigrīda – 5, Šnackenberga Zigrīda – 4, Matelsons Ina – 2.

Obligatoriskai vingrošanai paredzētas 29 stundas, brīvprātīgai vingrošanai – 18 stundas. US speciālai vingrošanai – 22 stundas. (2)

1939. gada 17. augustā darbā pieņem ārsti Lidiju Vītolu un medicīnas studentu Alfredu Libeku.

Jaunuzņemtajiem studentiem notiek spēju pārbaude Rīgas stadionā, atsevišķi stu-dentiem un studentiem, pēc tās notiek veselības pārbaude.

1939. gada septembrī obligātās nodarbības vadīja:

A. Lukstiņš, A. Buks, A. Spruksts, Z. Hāzenfuss, M. Grapmanis(-e), vēl Arturs Grīnblats, Helga Liepiņa (18.10.39. g.) (2)

1939. gadā Oļģerts Grīviņš uzņēmas vadīt US Epalta vietā.

Lielākajai daļai instruktoru, kā toreiz dēvēja mācībspēkus, nebija speciālas izglītības.

Viens no tā laika US labākajiem volejbolistiem bija Kārlis Šleicers (1908.09.12.–1987.05.08.), Mežsaimniecības un zemes ierīcības fakultātes students. Viņš spēlēja Uni-versitātes Sporta volejbola komandā, kas izcīnīja Latvijas meistartitulu 1932., 1935., 1942. un 1943. gadā. K. Šleicers aktīvi iesaistījās arī organizatoriskajā darbā, jo vadīja US volejbola sekciju, bija studentu vīriešu un sieviešu izlašu treneris, kā arī lasīja lekcijas par volejbolu Fiziskās audzināšanas institūtā. Viņa vadītā US sieviešu izlase bija pir-mā Latvijas meistarvienība volejbolā. K. Šleicers bija Latvijas studentu izlases sastāvā, kas uzvarēja 1939. gada pasaules studentu meistarsacīkstēs Monako. (10)

Marija Švēde-Grapmane, viena no US basketbolistēm, volejbolistēm un vingrotā-jām, fiziskās audzināšanas izglītību bija ieguvusi Berlīnes fiziskās audzināšanas augst-skolā Špandavā.

Bez nopelniem tūri sportiskā cīņu laukā Grapmanei ir atzīstami nopelni fiziskās au-dzināšanas un sporta pedagogijas darbā. Latvijas studenšu panākumi vingrošanā vis-pasaules studentu olimpiādēs 1935. g. Budapeštā un 1937. g. Parīzē, saistīti ar viņas sagatavotajām vingrotājām, kas ieguva pirmās vietas. Marija Grapmane 1932. g. bei-dza Fiziskās audzināšanas augstskolu Vācijā un pēc tam visus gadus darbojās “Uni-versitātes Sportā” par fiziskās audzināšanas pasniedzēju, kā arī Smiltenes ģimnāzijā. 1926.–1930. g. viņa strādāja Rīgas 2. ģimnāzijā. No 1928. g. LSB sastāvā – LM meis-tars volejbolā un basketbolā (1929–1931), US – no 1935–1939, galda teniss – 1934. g. LM, teniss – dubultspēlē ar Zēbergu – 1938. g. LM. (11)

1940. gadā Fiziskās audzināšanas institūtā notika pēdējais izlaidums, kura studen-tiem jau vajadzēja piedalīties jaunās varas sporta pasākumos. Laikraksts „Sarkanais Sports”, kura pirmais numurs iznāca 1940. gada 12. augustā, atspoguļoja jaunās varas attieksmi pret fizisko audzināšanu, kuras nosaukums pirmajā padomju varas gadā un arī turpmāk pēc kara pārveidojās par „fizkultūru”. „Fizkultūra kļuvusi par neatvieto-jamu sastāvdaļu mūsu studējošās jaunatnes audzināšanas darbā” (12), un tā ir obligāts priekšmets I. kursa studentiem. Lektoru darbā iesaistīti pazīstami darbinieki – fiziskās audzināšanas vadītājs A. Rudzītis, vecākie lektori: fiziskās audzināšanas speciālists

J. Elksnis, LPSR meistars vingrošanā R. Senakols, fiziskās audzināšanas instruktors J. Kaškins, LPSR vingrošanas meistars K. Juhņevičs, pazīstamā sportiste M. Grapmane un fiziskās audzināšanas darbiniece Z. Hāzenfuse. Nodarbības notika divas reizes nedēļā, un kursa pabeigšanai bija vajadzīgi 10 ieskaitījumi ar 75% apmeklējumu. Vienā grupā tika ietverti 40–60 studenti. (12)

A. Rudzītis kopā ar LU pasniedzējiem 1941. gada pavasarī sarīkoja plašu studentu vingrošanas sarīkojumu sporta namā pie Brasas stacijas, veica arī priekšdarbus studentu vasaras nometnei, bet sākās karš.

1941. gadā vācu okupācijā obligātās fiziskās audzināšanas darbs turpinājās. Pasniedzēju pienākumus pildīja visi tie paši štata darbinieki, iztrūka vienīgi Vera Ringa, kas, vāciešiem iebrūkot, aizbrauca uz Krieviju, un Marija Grapmane, kuru 1941. gada 14. jūnijā izsūtīja uz Sibīriju. Universitātes jaunā vadība ar rektoru prof. Prīmani pret studentu fizisko audzināšanu bija noskaņota ļoti labvēlīgi, un darbs turpinājās, it kā nekādas varas pārmaiņas nebūtu bijis. A. Rudzītis kopā ar pārējiem pasniedzējiem noorganizēja plašu studentu vingrošanas sarīkojumu Dzegužkalnā uz brīvdabas estrādes. Fiziskās audzināšanas inspektors Jānis Malovka noorganizēja viengadīgos kursus fiziskās audzināšanas skolotāju sagatavošanai. Tos vadīja A. Rudzītis. Nākamajā gadā (1943) nodibināja vēl vienus kursus, ko vadīja J. Malovka. Tos apmeklēja liels dalībnieku skaits. Daudzi no viņiem pēc kara iestājās Fiziskās audzināšanas institūtā.

Neskatoties uz kara apstākļiem, fiziskās audzināšanas skolotāji, lai papildinātu savu izglītību, iestājās LU. A. Rudzītis iestājās Filoloģijas fakultātes pedagoģijas grupā un reizē bija gan students, gan pasniedzējs.

No 1937. gada A. Rudzītis bija žurnāla “Fiziskā kultūra un sports” tehniskais redaktors. Kaut gan vācu okupācijas laikā viņš bija žurnāla “Izglītības Mēnešraksts” tehniskais redaktors, tomēr nevarēja izvairīties no iesaukšanas leģionā, taču kā frontes ziņotājam “Propaganda Kompanie” rotā viņam izdevās palikt Latvijā un sagaidīt kara beigas. Pēc kara A. Rudzītis vairs nevarēja atgriezties pedagoģiskajā darbā, un līdz pensijai viņš strādāja rūpnīcas VEF sporta klubā.

Piezīmes

CIE – Congress of the International Students' Federation, kas organizēja pasaules studentu meistaracīkstes. CIE dibināta 1924. gadā Varšavā. Starp 1927. un 1939. gadu spēles notika dažādās Eiropas vietās: Romā (1927), Parīzē (1928), Darmstatē (1930), Turīnā (1933), Budapeštā (1935), Parīzē (1937) un Monte Karlo (1939).

Pirmās Ziemas starptautiskās studentu spēles (*Winter International University Games*) notika 1928. gadā Kortīna d'Ampeco (*Cortina d'Ampezzo*) Itālijā. Sacensības notika ātrslidošanā, daiļslidošanā un distanču slēpošanā. Pēc tam sacensības notika 1930. gadā Davosā (Šveice), 1933. gadā Bordonekijā (Francija), 1935. gadā Sanktmoricā (Šveice), 1937. gadā Cellamzē (*Zeel-am-See*) (Austrija) un 1939. gadā Lillehamerā (Norvēģija).

Ādolfs Grasis – JKS sporta instruktors. Beidzis Nila Buka vingrošanas skolu Olle-ropē (Dānija), popularizējot tobrīd ļoti atzīto vingrošanas sistēmu. 1935. gadā publicēja grāmatu „Nila Buka dabīgā auguma vingrošana” un 1938. gadā – otru grāmatu „Vingrošana”. Iegūtās atziņas viņš izmantoja Universitātes Sporta basketbolistu un volejbolistu fiziskās sagatavošanas vingrojumos.

1928–1936. gadā – Fiziskās audzināšanas un sporta instruktors Latvijas Universitātē, vadīja vingrošanas, volejbola, basketbola, futbola un boksa nodarbības. Trenēja US basketbola komandu, kas izcīnīja Latvijas meistartitulu (1934–1936). 1937. g. – Latvijas izlases treneris Eiropas meistarsacīkstēs Rīgā (6.vieta).

Izglītība: 1941 – Latvijas Universitātes Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultāte, kā eksterns. 1948 – Latvijas Valsts Fiziskās kultūras institūts. 1955 – pedagoģijas zinātņu kandidāts.

Roberts Plūme (1897–1956) – viens no Latvijas vispusīgākajiem sportistiem, vairāku sporta savienību līdzdibinātājs un vadītājs, LSOA un LOK priekšsēdis 1933–1934; US priekšsēdis 1929–1932; CIE priekšsēdis 1935/1936; Latviešu sporta un fiziskās kultūras apvienības (LSFKA) vadītājs – 1941–1944; Latviešu Sporta Apvienības Kanādā (LSAK) priekšsēdis – 1951–1953; Latviešu Sporta Padomes Trimdā (LSPT) priekšsēdis – 1953–1955.

LITERATŪRA

1. **Students, J. A.** *Vispārīgā pedagoģija. I d.* Rīga : RAKA, 1998, 329 lpp.
2. Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939. Rīga : LU, 1939, 8 lpp.
3. **Čika, V.** *Prezidija Konventa sports.* L(atvijas) K(orporāciju) A(pvienība) Ņujorkā, 1975. 125. lpp.
4. *Latvijas Universitātes arhīva materiāli 1921–1945* (Fonds Nr. 7427: 6. apraksts).
5. *Sports Latvijas Universitātē. Vēsturiski informatīvs izdevums* Sast. J. Melbārdis. Rīga : LU. 1999, 330 lpp.
6. **Lenk, V., Garbalauskas, Č., Kontvainis, V.** *SELL Students Games 1923 – 2003*, Kaunas, 2003, p. 84.
7. **Brūne, A., Apine, R.** *Sporta Latvija.* Rīga : Nacionālais medicīnas apgāds, 2001, 71 lpp.
8. **Rudzītis, A.** Pedagoģisku audzināšanu jaunatnei! *Fiziskā kultūra un Sports*, 1938, 11.
9. **Rudzītis, A.** *Pa atmiņu takām.* Manuskripts /LSM 3988/.
10. **Kovals, L.** *Latvijas volejbola vēsture 1920–1991.* Rīga : Latvijas Volejbola federācija, 1992.
11. Marija Grapmane. *Fiziskā kultūra un Sports*, 1939, 3.
12. Fizikultūra kļuvusi par neatvietojamu sastāvdaļu mūsu studējošās jaunatnes audzināšanas darbā. *Sarkanais Sports*, 1940.26.10, 32.
13. **Čika, V., Gubiņš, G.** *Latvijas sporta vēsture.* Vesteros : Ziemeļblāzma, 1970, 381 lpp.
14. **Grundmane, Dz.** Roberts Plūme un viņa laiks. *LU Raksti. Zinātņu vēsture un muzejniecība*, 704, 2007. 158–167. lpp

Summary

This paper is devoted to the importance of physical education and sports in the historical development of University of Latvia. From participation in organized contests 1923, until establishment of obligatory gymnastic lessons in 1938, this process in the period 1921–1944 can be followed by analyzing materials at the University of Latvia (archives stock No.7427: inventory: 6) which have been kept in the State Historical Archives of Latvia.

The correspondence between Council of the University Latvia and the Students' council, the protocols of the Dean's Council meetings reflect a complicated process of approval of sport and physical education as a component of academic process.

**Latvijas Valsts universitātes absolvente Ita Kozakēviča
(1955–1990) – trešās atmodas darbiniece**
*Ita Kozakēviča (1955–1990), a Graduate of the University
of Latvia – the Third Wake's Participant*

Irēna Ondzule

Latvijas Universitātes Vēstures muzejs
Raiņa bulv.19, Rīga, LV-1586
Tālr. 7034566, e-pasts: oirena@lanet.lv

Ita Marija Kozakēviča¹ dzimusi Rīgā 1955. gada 3. jūlijā. Ita beigusi Rīgas Anrī Barbisa 11. vidusskolu, iestājusies LVU Svešvalodu fakultātē un 1981. gadā sekmīgi absolvējusi LVU².

Ita Kozakēviča bija viena no spilgtākajām trešās nacionālās Atmodas laika personībām Latvijā. Viņa varēja sazināties poļu, latviešu, krievu, franču, spāņu un itāliešu valodā, saprata lietuviski, ukraiņiski un baltkrieviski, kā arī mēģināja apgūt gruzīnu valodu. Angļu un vācu valodā Ita lasīja un tulkoja.

1988. gadā Ita iekļāvās Latvijas Tautas frontes kustībā un lielu ieguldījumu deva Latvijas Tautu foruma organizēšanā. Itai bija liela loma Latvijas Nacionālo kultūras biedrību asociācijas dibināšanā. 1990. gadā Itu ievēlēja Latvijas Republikas Augstākajā Padomē, kur viņa veica Cilvēktiesību un nacionālo jautājumu komisijas priekšsēdētājas pienākumus. Ita Kozakēviča bija arī Latvijas Poļu savienības priekšsēdētāja. Viņai tika piešķirts tituls „Sieviete Latvija '90”.

I. Kozakēvičas mūžs traģiski aprāvās 1990. gada 28. oktobrī Itālijā. Viņa apbedīta Rīgā, Miķeļa kapos.

Atslēgvārdi: Ita Kozakēviča, LU, absolventi.

Mēs esam pārkāpuši 21. gadsimta sliekšni. Mūsu valsts vecākajai augstskolai, Latvijas Universitātei, savā vēsturē arī ir ko atcerēties. 1918. gada 18. novembrī tika proklamēta Latvijas neatkarība, un 1919. gada 28. septembrī, kad vēl norisa nacionālās atbrīvošanās cīņas, kādreizējā Rīgas Politehniskā institūta (1915. gadā RPI evakuēja uz Krieviju) ēkā svinīgi tika atklāta Latvijas Augstskola (kopš 1922./1923. g. – Latvijas Universitāte). Jaunā augstskola kļuva par vienu no būtiskākajiem latviešu tautas brīvības manifestiem. Tieši tāpēc vairāk nekā jebkura cita augstskola Latvijas Universitāte (LU) ir cieši saistīta ar mūsu neatkarīgās valsts vēsturi.

LU dzima un veidojās līdz ar mūsu Latvijas Republiku, bet vēlāk Universitāte pilnveidoja Latviju pašu. Viens no galvenajiem noteikumiem, lai varētu rasties, nostiprināties un pastāvēt patstāvīgi neatkarīga valsts, ir tas, ka konkrētajā zemē jābūt pietiekamam skaitam akadēmiski izglītotu pilsoņu. Kopš LU dibināšanas tās inteliģences kolektīvu ir veidojuši un līdz pat šodienai joprojām veido vairāku tautību darbinieki, zinātnieki, mācību spēki un studenti. Savā laikā viņi plecu pie pleca kopā ar latviešiem

ir cīnījušies un atdevuši savas dzīvības par to, lai 20. gadsimta pasaulē pēc lielo tirānu impēriju sabrukšanas rastos un pastāvētu neatkarīgā Latvijas valsts.

2006. gadā apritēja 15 gadi, kopš tika atjaunota Latvijas neatkarība. Ir pienācis laiks atcerēties un godināt tos LU daudznacionālās inteliģences saimes pārstāvjus, kuri ir ziedojuši savu darbu un dzīvi, lai Latvija atkal kļūtu brīva valsts.

Šie trešās atmodas gadi ir cieši saistīti ar vienu no spilgtākajām trešās nacionālās atmodas laika personībām Latvijā, mūsu *alma mater* absolventi, polieti Itu Kozakēviču (prec. Ļipecu). 1955. gada 3. jūlijā Rīgā strādnieku Jura un Ritas Kozakēviču (dz. 1926. g.) ģimenē piedzima meita Ita Marija. Itas māte ir latvieti, bet tēvs – polis. Ita piederēja tai paaudzei, kas dzimusi pēc kara un ir daudz tuvāka brīvībai, brīvdomībai un bezbailībai, jo to vairs neskāra tiešās represijas piedzīvojušos. Meitenes dzīves pirmais pusgads aizritēja Rīgas strādniecības rajonā – Grīziņkalna Zvaigžņu ielā. Vēlāk Kozakēviču ģimene pārcēlās dzīvot Miera ielā. Tante Florentīna jeb Flora, kā viņu visi sauca, būtībā bija ģimenes galva, kas stingri noteica un diktēja katoliskās poļu tradīcijas, neļaujot tām apsīkt padomju Latvijas vidē. Tā Itas sirsniņā ienāca ticība Dievam. Ticība par spīti visapkārt valdošajai neticībai un oktobrēnu – pionieru – komjauniešu pārspēkam. Sāpju Dievmātes baznīca, kurā allaž pulcējās Rīgas poļi, kļuva par Itas dievnamu. Jāpiebilst, ka vēlāk Ita neaprobežojās dogmatiskajā katolicismā, bet ilgajās pēc patiesa ekumēnisma, t. i., visu kristīgo konfesiju savstarpējās cieņas un dziļas izpratnes. Ita allaž ir bijusi vienotāja, nevis šķēlēja. Viņa kādreiz ir teikusi: „Man vienalga, kad un kur, bet es vienmēr atradīšu laiku un vietu, lai aprunātos ar Dievu.” Viņa izteica pašas ticības dziļāko būtību, ka Dievs ir visur un vienmēr. Gatavot garšīgus ēdienus, ar lielu prieku un patiku apgūstot virtuves mākslas noslēpumus, Ita arī iemācījās no savas poļu tantes.

1962. gadā Ita sāka mācīties Anrī Barbisa 11. vidusskolā, kas atradās gandrīz vai pie pašām viņas mājām. 1973. gadā Rīgas Anrī Barbisa 11. vidusskolu Ita pabeidza ar apmierinošu uzvedību un teicamām sekmēm latviešu, krievu un franču valodā un literatūrā. Protams, kopš savas dzimšanas Ita ģimenes, radu un tuvu draugu lokā iepazīna Polijas valsts diženo, skarbo un traģisko vēsturi, kā arī apguva savu dzimto poļu valodu un kultūru. Itas poliskā mentalitāte un temperaments, kas jau ģenētiski tika pārmantots no tēva Jura, pilnīgi atbilda laikmetam, kurā viņa dzīvoja. Ita bija spuraina, stūrgalvīga un nereti sagādāja tuviniekiem raizes. Juris Kozakēvičs (1935–1994), Itas tēvs, uz visu mūžu tika pārdēvēts par Kazakēviču, arī māte, protams, ieguva tādu pašu uzvārdu. Toties Ita, kad viņai bija jāsaņem pase, panāca, ka dzimtas uzvārds tajā tika ierakstīts bez kļūdām. Savai latviešu mātei viņa teica: “Mamma, es tevi ļoti mīlu, bet es būšu poliete.” Tā arī tika ierakstīts viņas pasē.

Ita bija apveltīta ar neparastām spējām un neremdināmu tieksmi iemācīties arvien jaunas valodas. Bez tam Ita ir bijusi arī darbā čakla meitene, jo tūlīt pēc vidusskolas izlaiduma ir sākusi strādāt par laboranti Rīgas 49. vidusskolā. Šīs skolas direktore un ķīmijas skolotāja Itu ir raksturojušas kā darbinieci ar augstu atbildības un pienākuma sajūtu. Ita esot bijusi ļoti taktiska pret skolotājiem. Viņai esot bijusi nevainojama stāja. Pret skolēniem Ita arī bija biedriska, atsaucīga un iejūtīga. Itas raksturojumā skolas vadība ir minējusi arī to, ka viņai bijis plašs interešu loks, viņa labi zinājusi jaunumus politikā, mākslā un literatūrā.

1974. gadā Ita Kozakēviča iestājās P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes (LVU) Svešvalodu fakultātē franču valodas un literatūras nodaļā. Studiju gadi, šķiet, ir bijis visskaistākais, radošākais un interesantākais laiks Itas mūžā. Ļoti drīz viņa sadraudzējās ar vienaudžiem studentiem un atrada savus domubiedrus. Itas kursa biedrene dzejniece

Dagnija Dreika ieveda viņu Rīgas literāri mākslinieciskajā bohēmā. Jāpiebilst, ka 20. gs. otrā puse visā Padomju Sociālistisko Republiku Savienībā pagāja zem dzejas zvaigznes. Tieši šajā neparastajā vidē atradās drosmīgi cilvēki, kas visiem padomju valsts sistēmas aizliegumiem par spīti tomēr atrada iespēju izveidot par atsevišķiem dzīvokļiem vai kafejnīcām mazliet plašāku vidi, kur skanēt dažādu tautu valodai un dziesmām. Nav brīnums, ka dzejai Itas mūžā bija ārkārtīgi liela, varbūt pat noteicoša nozīme.

1978. gada 28. novembrī tika dibināts Polijas draugu klubs “Polonez”, kura pašā pirmajā valdē tika ievēlēta Ita Kozakēviča. Viņai bija uzticēts darbs mākslinieciskās pašdarbības sekcijā. Pašai Itai vislabāk patika deklamēt dzejoļus, kas norāda uz viņas izcilajām oratora spējām. Ar laiku kluba darbība vērsās plašumā. Protams, komunistiskā režīma laikos jebkāda nacionālā iniciatīva tika uzskatīta par noziegumu pret valsti un tāpēc nežēlīgi apspiesta. Arī Itai studiju laikā savas brīvdomības un ekstravagances dēļ ir nācies ciest, jo viņas augošās personības lepna un dumpīgais gars pretojās pastāvošajai autoritārajai sistēmai.

“Dzelzs aizkara” gados Ita viesojās Polijā pie saviem radiem un draugiem. Tā nu sanāca, ka Rīgā 1978. gada 28. aprīlī Ita salaulājās ar Polijas TR pilsoni Staņislavu Rišardu Ūipecu (dz. 1943. g.). Jaunais vīrs tūlīt pat atgriezās Varšavā, bet Ita Ūipeca palika “salmu atraitnes” statusā līdz pat 1982. gadam, kad šī visnotaļ dīvainā laulība tika šķirta. Lai nu kā, bet savā laikā šī laulība Itai kalpoja kā caurlaide braucieniem uz Poliju, sakariem ar Tēvzemi un tautiešiem. Šajā laikā Ita gan studēja, gan strādāja, gan arī kļuva plaši pazīstama jaunās literātu paaudzes lokā. Viņas sirdslieta bija tulkošana un atdzejošana.

Ita necieta melus un īpaši juta riebumu pret visu padomju izkropļoto dzīves realitāti, morāli un ideoloģiju. Piemēram, trešajā kursā viņa kategoriski atteicās mācīties un kārtot eksāmenu politekonomijā, jo šim mācību priekšmetam nebija nekāda sakara ar reālu ekonomiku. Tālāk jau ceturrtā kursa studente I. Kozakēviča 1978. gada 12. aprīlī rakstīja LVU prorektoram b. S. Graužinim (1924–1997) paskaidrojumu, ka viņa eksāmenu sesijas laikā ir slimojusi. Tas viņai, galvenokārt, ir traucējis savlaicīgi nokārtot eksāmenus. Savu īso paskaidrojumu Ita ir beigusi ar šādu teikumu: “Pēc slimības kārtot eksāmenus traucēja subjektīvi apstākļi.” Prorektors savā rezolūcijā uz Itas paskaidrojuma ir ierosinājis izteikt viņai rājienu par mācību darba disciplīnas neievērošanu un atļaut kārtot akadēmisko parādu līdz 1978. g. 12. maijam. Protams, ka 1978. gada 14. jūnijā (pavēle Nr. 139-st) Ita tika atskaitīta (būtībā izslēgta) no LVU Svešvalodu fakultātes franču valodas un literatūras specialitātes ceturrtā kursa nesekmības un nodarbību neapmeklēšanas dēļ, piedevām vēl viņa nebija nokārtojusi ieskaiti pionieru praksē, eksāmenus politekonomijā, zinātniskajā ateismā, kā arī saņēmusi neapmierinošu atzīmi sabiedriski politiskajā praksē. Vienīgais parāds, ko Ita dotajā laikā nokārtoja, bija viena ieskaite – aizrobežu literatūras vēsture.

Ita paņēma tā saukto akadēmisko atvaļinājumu un sāka strādāt par franču valodas skolotāju 15. vidusskolā, bet vēlāk pārgāja darbā uz Latvijas PSR CSP Tautas skaitīšanas materiālu sagatavošanas nodaļu, ieņemot ekonomistes amatu. Šajā darbā Ita Ūipeca raksturota kā apzinīga, kārtīga un disciplinēta darbiniece, kura labi iekļaujas kolektīvā un ir sabiedriska. Brīvajā laikā Ita ir interesējusies par sabiedriski politisko dzīvi, daudz lasījusi un tulkojusi. Tomēr, labāko draudzeņu mudināta un rāta, Ita pēc diezgan krietna laika piespieda sevi pārvarēt nepatiku pret visiem komunistiskā režīma meliem un 1979. gadā atjaunoja studijas LVU Svešvalodu fakultātes ceturtajā kursā. Nedaudz vēlāk piektā kursa studente Ita ir raksturota jau kā spējīga studente, kurai specialitātē

ir teicamas atzīmes. Arī sabiedriski politisko praksi viņa esot nokārtojusi labi. Kā sabiedriskais pienākums, viņai bija jāveic studentu grupas kultūras pasākumu organizatora amats. Ar to Ita tika galā teicami. Ita bija draudzīga, atsaucīga un viegli sapratās ar cilvēkiem. Itas kontaktus ar sabiedrību īpaši veicināja viņas labās svešvalodu (poļu, latviešu, krievu, franču, spāņu, itāliešu) zināšanas. Angļu un vācu valodā Ita lasīja un tulkoja, saprata lietuviski, ukraiņiski un baltkrieviski, kā arī mēģināja apgūt arī gruzīnu valodu. Itas studijas LVU tuvojās beigām. Pārskatot viņas sekmes, var redzēt, ka viņai visos mācību priekšmetos pārsvarā ir tikai teicamas un labas atzīmes, apmierinošas atzīmes Ita ir saņēmusi tikai politekonomijā un zinātniskā ateisma pamatu apgūvē. Viņa teicami aizstāvēja diplomdarbu par tēmu: „*Changement de sens des gallicismes dans la langue polonaise et emploi stylistique*” (Galicismu izmaiņas poļu valodā un stilistiskais lietojums). Diplomdarba vadītājs bija docents Andrejs Bankavs (tag. profesors). Tikai padomju laikos bija iespējams tāds nesaprotams gadījums – kādreiz nesekmīgā studente Ita, kas savulaik izslēgta no LVU, tagad to absolvējusi kā teicamniece. Studijas Ita Ļipeca pabeidza 1981. gadā. Viņa saņēma diplomu, kurā rakstīts, ka viņai “piešķirta filologa, pasniedzēja, tulka kvalifikācija”. Padomju valsts varēja priecāties un ievilkt vēl vienu ķeksīti pašslavināšanas ailītē, jo tās ietvaros bija iegūta vēl viena augstākā izglītība. Pēc universitātes beigšanas Ita strādāja par tulkotāju un žurnālisti.

20. gadsimta 80. gadu beigas satricināja trešā latviešu tautiskā atmoda, ieskanējās dziesmotā revolūcija. 1988. gadā nodibinājās Latvijas Tautas fronte (LTF), kurā iestājoties individuālajās anketās bija jānorāda arī tautība. Tajā iekļāvās visu tautību Latvijas iedzīvotāji, jo cilvēks pirmām kārtām ir cilvēks, kuram viņa cilvēka tiesības nav atņemamas, un tikai pēc tam viņš ir latvietis, polis vai krievs... Pastāvošā komunistiskā režīma negācijas skāra visas tautības. Pienāca brīdis, kad visām tautām bija jāuzsāk kopīga cīņa pret pastāvošās valsts varas žņaugiem. Protams, Ita nekavējoties ar saviem kluba biedriem pieteicās kā LTF atbalsta grupa. Vēlāk (tā paša gada oktobrī) LTF I kongress Itu ievēlēja par LTF Domes un valdes locekli, LTF Nacionālo lietu komisijas priekšsēdētāju. Viņas ideja bija no visām esošajām nacionālo kultūru biedrībām steidzami izveidot spēcīgu organizāciju, kas kopīgiem spēkiem uzstātos iecerētajā Tautu forumā, atbalstot latviešu tautu tās centienos saglabāt savu valodu, kultūru, kā arī panākt ekonomisko patstāvību. Ruta Šaca-Marjaša ir ļoti precīzi raksturojusi Itas būtību, konstatējot, ka Ita bija īsta, organiska, dzimusi cilvēktiesību aizstāve. Itai piemita augstākās pakāpes cilvēcība. Viņa bija pozitīva pret jebkuras citas tautības pārstāvi. Nevis neitrāla, bet pozitīva. Nedēļu pirms Latvijas Tautu foruma atklāšanas Dzirciema ielā, Medicīnas Akadēmijas zālē notika Latvijas Nacionālo kultūras biedrību asociācijas (LNKBA) dibināšanas kongress. Itu ievēlēja par LNKBA priekšsēdētāja vietnieci. 1988. gada decembrī pienāca Latvijas Tautu foruma diena. Itas sapnis piepildījās. Viņa, īsta poliete, stipra, neparasti drosmīga sieviete, kāpa foruma tribīnē un runāja par poļu tīšu rusifikāciju, par nepieciešamību atdzimt un kopt ne tikai poļu, bet visu Latvijā mītošo tautību tradīcijas un kultūru. Ita bija inteligenta un apveltīta ar asa prāta spējām. Viņas loģika bija neapgājama un pauda vienkāršu patiesību: Latvijas poļi un citas tautas, kuras uzņemas misiju palīdzēt latviešiem viņu cīņā par brīvību, cīnās arī paši par savu brīvību. Ne velti par Itas sāktās humānās un svētās cīņas saukli kļuva viņas iemīļotā poļu dzejnieka Mečislava Romanovska (1833–1863) dzejas rinda: “Par jūsu un mūsu brīvību!” Šie vārdi apliecina, ka neviena tauta savā brīvības cīņā nepaliks viena, jo tieši tautu solidaritāte šķaidā ļaunuma impērijas.

Pēc Latvijas Tautu foruma Ita, pārvarot grūtības, ierēdņu atrunas u. tml., sāka uzstājīgi meklēt vietu, kur varētu īstenot savu vislielāko sapni – likt pamatu īstai nacionālajai

poļu skolai. Jāpiebilst, ka Itai nekas viegli nenāca. Atsaucību viņa rada prestižajā Rīgas 3. vidusskolā, kuras direktore Rudīte Dančauska drosmīgi atvēlēja telpas pirmajai poļu klasei. 1989. gada 1. septembrī Itas lielais sapnis beidzot īstenojās: Rīgas 3. vidusskolā pirmklasniekiem vēra durvis, ne tikai Latvijā, bet visā tā laika PSRS pirmā, poļu klase. Tā Ita pati savām rokām uzcēla sev izcilu pieminekli – tagadējo Rīgas Itas Kozakēvičas poļu vidusskolu. Skolai Itas Kozakēvičas vārds tika piešķirts 1992. gadā, bet jau nākamā gada 1. septembrī skola pārcēlās uz Puvciemu, Nīcgales ielu 15. 1994./1995. mācību gadā skola tika akreditēta. 2001. gadā notika pirmais šīs skolas vēsturē 12. klases izlaidums. Tie bija skaisti un nedaudz sērīgi svētki, jo gandrīz katrs runātājs pieminēja Itu ar vārdiem: “Kaut viņa to būtu redzējusi!”

Protams, ka savā dzīves laikā Ita ieguva gan draugus, gan nelabvēļus, gan ienaidniekus. Ita bija kultūras, augstas gara kultūras apgaismots cilvēks, kas jau Atmosdas gados spēja saskatīt atrisinājumu gan sabiedrības materiālajām, gan starpnacionālajām saskaņas problēmām. Viņa nekad nebija komunistiskās partijas biedre. Kā LTF pārstāve 1989. gadā viņa Daugavpilī kandidēja PSRS Augstākās Padomes vēlēšanās – neveiksmīgi, bet 1990. gada „starts” Jēkabpilī uz Latvijas Republikas Augstāko Padomi Ita bija veiksmīgs.

Ita aktīvi piedalījās politiskajā cīņā ar komunistiskās Interfrontes deputātiem un 4. maijā notikušajā Latvijas valstiskās neatkarības deklarēšanā. Augstākajā Padomē Ita kļuva par Cilvēktiesību un nacionālo jautājumu komisijas priekšsēdētāju. 1990. gada janvārī viņu ievēlēja par Latvijas Poļu savienības priekšsēdētāju. Itai bija lieli nopelni Latvijas Nacionālo kultūras biedrību asociācijas dibināšanā, kura apvienoja aptuveni četrus tūkstošus kultūras aktīvistu. Latvijas Augstākās Padomes 1991. gada 19. martā pieņemtais likums “Par Latvijas nacionālo un etnisko grupu brīvu attīstību un tiesībām uz kultūras autonomiju” atjaunoja un paplašināja Latvijas minoritāšu tiesību jomu, attiecināja tās uz visiem cittautiešiem. 1990. gada vasarā Ita Kozakēviča tika ievēlēta par „Sievieti Latviju '90”. Itai bija jāpierod pie domas, ka viņai – poļu tautības pārstāvei – jānes augstais tituls „Sieviete Latvija”. Kādreiz Ita bija teikusi: “Man sāp Polijas liktenis un man sāp Latvijas liktenis”. Tā ir liela un patiesa divmīlestība – uz Tēviju (Poliju) un uz Dzimteni (Latviju) vienlaikus. Dzimtene atbildēja ar mīlu – Itai, polietei, piešķirot godpilno titulu „Sieviete Latvija”. Ita kā Latvijas un Polijas patriote cīnījās par to, lai viss, kas šo abu valstu vēsturē bijis sāpīgs, vairs nekad neatkārtotos. Viņa bija mazākumtautību simbols, poliete, kas godam pārstāvēja savu tautu visā Austrumeiropā.

Sava sievietei neraksturīgi smagā darba augļus Itai nebija lemts baudīt. Itas Marijas Kozakēvičas mūžs traģiski aprāvās 1990. gada 28. oktobrī. Liktenīgi piepildījās pravietiskais teiciens: “Redzēt Romu un mirt”. Jāpiebilst, ka Ita ļoti cienīja Romas pāvestu Jāni Pāvilu II (1920–2005). Kādreizējais Krakovas bīskaps Karols Vojtila arī nāca no Polijas, rakstīja dzeju. Ieņemot Svēto Krēslu, viņš izraisīja ne vien poļu tautas gaviles, bet arī visu komunistu apspiesto katoļticīgo prieku. Itas sapnis bija aizbraukt uz Romu, tikties ar viņu un saņemt svētību. Tas piepildījās. Ita redzēja Mūžīgo pilsētu un Vispasaules ārzemju poļu biedrību konferencē Itālijā teica savu pēdējo runu „Valsts un poļi pasaulē”. Viņa steidzās uz priekšu vien, līdzī trauksmainajam pārmaiņu laikam, uzausa kā visspožākā zvaigzne debesīs un sadega, dodot gaismu citiem. Šī gaisma pār mums joprojām mirdz un izstaro nemirstību.

Ita Marija Kozakēviča atdusas Rīgā, Miķeļa kapos, un kapa pieminekļa postamentā ir iekalta viņas pierakstos atrastā dzejas rinda: “Nenāciet raudāt, nāciet spēkus smelties”, bet vārdus „Latvija tevi atceras” Itai ir veltījis viņas dzīves draugs Indulis Strazdiņš

(1934–2001). 1992. gada 3. jūlijā atklātā pieminekļa autori ir tēlniece Ligita Franckeviča-Ulmane un tēlnieks Ojārs Breģis.

Itai pateicību parādā nepalika arī viņas Tēvzeme – Polija. Ar Polijas Republikas prezidenta Aleksandra Kvasņevska 2001. gada 17. oktobra dekrētu Itai Kozakēvičiai tika piešķirts augstākais valsts apbalvojums – „Komandora krusts” ar „Ordeņa par nopelniem Polijas labā” Zvaigzni. Rīgā Kongresu namā, klātesot LR premjerministram Andrim Bērziņam un Latvijas katoļu baznīcas galvam Jānim Pujatam, Polijas vēstnieks svinīgi šo apbalvojumu pasniedza Itas mātei. Poļu mākslinieks Eugeniušs Kozaks atsūtīja Itas piemiņai izgatavotu bronzas plāksni ar viņas portretu un vārdiem poļu valodā: „Un gaismas stars, ko saule metusi šalcošā jūrā, neslīkst, bet gan pārtop varavīksnē un atpakaļ debesīs, no kurienes nācis, atgriežas.”

2006. gadā apritēja 25 gadi, kopš Ita Kozakēviča pabeidza Latvijas Universitāti. Jāpiebilst, ka ļoti daudzi Itas Kozakēvičas vienaudži, mūsu augstskolas absolventi, ir guvuši ievērojamus panākumus sabiedriskajā un politiskajā darbā, zinātnē un tautsaimniecības laukā. Pēc valstiskās neatkarības atgūšanas, mūsu *alma mater* Latvijā vienmēr bija un būs lielākais augstākās izglītības, zinātnes un kultūras centrs, kurā veidojas un attīstās inteliģence. LU misija bija un paliek cilvēces augstāko garīgo vērtību attīstīšana un tālāknošana, ievērojot nacionālo valodu, kultūru un savas valsts attīstības īpatnības un prasības. Arī mūsu tautas trešā atmoda jau ir kļuvusi par pasaules kultūrvēsturiskā mantojuma daļu, kura fakti un norises ir jāsāk apzināt, vākt, analizēt un izvērtēt zinātniekiem.

LITERATŪRA

1. **Latvijas Universitātes arhīvs.** Apraksts 36 p, lieta Nr.13862 (I. Kozakēvičas – prec. Ļipecas personāllieta).
2. **Melnalksnis, A.** *Zvaigznei tikai stunda. Itas Kozakevičas laiks.* Latvija, 2004.
3. **Dribins, L.** *Etniskās minoritātes Latvijā, Latvijas divos laikapstos: 1918–1928 un 1991–2001.* Ļ. Zīles red. Rīga, 2001, 319. lpp.
4. **Jēkabsons, Ē.** Poļi Latvijā. Rīga, 1996.
5. Atgriešanās Eiropā ar dziesmotām revolūcijām. Powrót do Europy śpiewnymi rewolucjami. Sast. M. Usenko, T. Fišbahs, izd. Tautas Frontes muzejs. Rīga, 2005.
6. **Шац-Марьяш, Р.** *Қалейдоскоп моей памяти.* Rīga : Acis, 2000.
7. Wybór dokumentów prawnych dotyczących mniejszości narodowych. Polacy na Łotwie. [Tiesisko dokumentu izlase, kas skar nacionālās minoritātes. Poļi Latvijā]. Warszawa, 2003.
8. Oświata polska na Wschodzie. Łotwa, CODN. Warszawa, 2004.
9. **LU arhīvs.** Apr. Nr. 7, lieta Nr. 8228 (S. Grauziņa personāllieta).
10. Rīgas Tehniskās Universitātes Vēstures muzejs.

PIEZĪMES

- ¹ Itas Marijas dzimtais uzvārds ir Kazakēviča (tādu pārveidotu uzvārdu ir saglabājuši viņas vecāki), bet pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas, saņemot jauno pasi, Ita pieņēma savas dzimtas veco pareizo uzvārdu Kozakēviča. Tas ir dokumentāli apstiprināts un tiek lietots arī virsrakstā un turpmāk tekstā.
- ² Latvijas Valsts universitāte (LVU), kopš 1990.gada – Latvijas Universitāte (LU). Svešvalodu fakultāte, kopš 2000. gada – Moderno valodu fakultāte.

Summary

Ita Marija Kozakēviča was born in Riga on the 3 rd July, 1955. Ita finished Rīga's Anrī Barbisa school No. 11. and was admitted to LVU in 1981 to the Department (Faculty) of Foreign languages. She graduated LVU.

Ita was one of most brilliant "The Third Wake's Time" personality in Latvia. She has erudition in languages: Polish, Latvian, Russian, French, Spanish and Italian. Ita has read and translated from and into English, German, and she has a good understanding of Lithuanian, Ukrainian and Byelorussian. Likewise, she has tried to acquire Georgian.

In 1988, Ita joined in National front of Latvia movement and contributed to organizing the National forum of Latvia. She assumed an important role in Latvijas Republikas Augstākajā Padomē to which she was elected and where she took the Chair in Committee of Human rights and National Issues. She was also a Latvian – Polish Union chairwoman. She won the title „Women of Latvia '90”.

I. Kozakēviča died tragically in 1990 in Italy. Her body lies at the Miķeļa cemetery in Riga.

Muzejs un pieaugušo izglītība *Museum and Adult Education*

Augusts Ruplis

Rīgas Tehniskā universitāte,
Kaļķu ielā 1, Rīgā, LV-1050

Tālr. 29334332, e-pasts: auruplis@latnet.lv

Rakstā apskatīti jautājumi par muzeja darbinieku izglītības perspektīvām saistībā ar Eiropas Savienības Rīcībprogrammu mūžizglītības jomā no 2007. gada 1. janvāra līdz 2013. gada 31. decembrim. Izklāstīts Londonas Universitātes profesora Patrika J. Boilāna ieguldījums muzeja izglītības uzlabošanā sakarā ar 21. gs. izglītības paradigmu.

Atslēgvārdi: mūžizglītība Eiropā, ICOM Curricula, P. J. Boilāns.

Izglītības paradigma 21. gadsimtā

Zinātnes un ražošana straujā attīstība un Zemes iedzīvotāju skaita palielināšanās pēc ģeometriskā progresijas likuma izraisa nopietnus jautājumus par zināšanu nodošanu nākamajām paaudzēm. Formālā izglītības sistēma nespēj pietiekami ātri sekot pārmaiņām. Diplomēto speciālistu zināšanu un prasmju nepietiek visam mūžam. Mūžizglītība kļūst par modernā cilvēka dzīvesveida būtisku sastāvdaļu. Eiropas Savienības pastāvēšana un tālāka attīstība vistiešākā veidā ir atkarīga no izglītības attīstības.

Lielu ieguldījumu izglītības teorijā un praksē ir devusi tālmācības formu attīstība (1–5). Jaunā Eiropas Savienības Rīcībprogramma mūžizglītības jomā no 2007. gada 1. janvāra līdz 2013. gada 31. decembrim ietver Mūžizglītības programmu, kuras budžets ir 57 154 000 eiro (6). Programmas pamatmērķis ir caur mūžizglītību veicināt uz zināšanām balstītas sabiedrības veidošanu Eiropas Savienībā. Latvijā šī programma veicinās apmaiņu, sadarbību un mobilitāti starp izglītības un praktiskās apmācības sistēmām, lai padarītu tās par izglītības kvalitātes paraugu (7).

Latvijas Ķīmijas vēstures muzeja darbinieki plāno izmantot šos resursus muzeja darba uzlabošanai, piedaloties Gruntviga programmas (pieaugušo izglītība) grantu konkursā. Līdz šim Latvijas Ķīmijas vēstures muzejs sekmīgi strādā divgadīgā *Socrates Gruntvig 2* programmas projekta „Virtuālais muzejs kā inovatīvs mācību līdzeklis pieaugušo izglītībā” (identifikācijas Nr. 05-LVAO1-S2G01-00002-1; Nr. 06-LVAO1-S2G01-00002-2) mērķu īstenošanā (8).

Muzeja misija 21. gadsimtā

Muzejs ir sabiedrībai pieejama izglītojoša un pētniecības institūcija, kuras uzdevums ir atbilstoši muzeja darbības specifikai vākt, saglabāt un popularizēt sabiedrībā dabas, materiālās un nemateriālās kultūras vērtības, kā arī sekmēt to izmantošanu sabiedrības izglītošanai un attīstībai (9). Interese par vēstures un kultūras mantojuma saglabāšanu nepārtraukti pieaug. Raksturīgi, ka 80% pasaules muzeju ir dibināti pēc Otrā pasaules kara. Taču 21. gadsimta izglītības paradigma skar arī muzeja izglītību Eiropā un pasaulē. Tādi faktori kā globalizācija, ES dalībvalstu skaita palielināšana, ārkārtīgi straujā informācijas/komunikācijas tehnoloģiju attīstība uzstāda daudzus jautājumus speciālistiem, kuri strādā vēsturiskā kultūras mantojuma jomā. Muzeju nozīme 21. gadsimta sabiedrībā nepārtraukti palielinās. Lai saglabātu ilgtspējīgu attīstību, nepieciešams radikāli mainīt muzeja darbinieku izglītības saturu un formas. Londonas universitātes profesors P. J. Boilāns šīs pārmaiņas raksturo kā revolūciju (10). Ir vērts pakāvēties pie P. J. Boilāna uzskatiem un no tiem izrietošās praktiskās darbības. Taču, lai labāk izprastu P. Boilāna vietu un nozīmi pasaules muzejniecībā, ir lietderīgi atcerēties dažas starptautiskās organizācijas, kuras atbalsta muzeju aktivitātes.

Starptautiskās organizācijas (UNESCO, ICOM, ICTOP)

UNESCO ir Apvienoto Nāciju Izglītības, Zinātnes un Kultūras specializēta aģentūra, kas dibināta 1946. gadā (11). Organizācijas galvenais uzdevums ir sekmēt mieru un drošību pasaulē, veicināt nāciju sadarbību izglītības, zinātnes un kultūras jomā, kā arī atbalstīt vispārējā taisnīguma principu, cieņu pret likumu un cilvēka tiesības, kā arī fundamentālās brīvības.

Starptautiskā Muzeju padome (ICOM) ir muzeju un muzeja darbinieku starptautiska organizācija, kas izveidota 1946. gadā kā sabiedriska organizācija, kas nodarbojas ar pasaules dabas un kultūras mantojuma saglabāšanu, turpināšanu un sabiedrības informēšanu (12). Tā cieši sadarbojas ar UNESCO, un tai ir konsultatīvs statuss ANO Ekonomisko un sociālo jautājumu padomē. ICOM kā bezpeļņas organizācijas finansiālie resursi balstās uz biedu naudām un dažādu valstu un citu organizāciju ziedojumiem. 21 000 ICOM biedru darbojas 140 valstīs, īstenojot dažādas aktivitātes nacionālā, reģionālā un starptautiskā līmenī.

Starptautiskā Personāla apmācības komiteja (ICTOP), kuras vadītājs ir Patriks J. Boilāns, galvenokārt veicina un virza atbilstošu profesionālo vai tehnisko izglītību un apmācību, izstrādā muzeju darba standartus un muzeju specialitātes izglītības programmas (13).

Patriks Boilāns pašreiz ir Londonas universitātes emeritētais profesors, zinātnisko grādu inspektors, pētnieks, viesprofesors. 1990.–2004. gadā viņš bija profesors Londonas universitātē, Mākslas politikas un menedžmenta fakultātes vadītājs, atbildīgais par Augstākajiem mākslas menedžmenta kursiem, vadīja maģistrantus mākslas zinātnēs, mākslas zinātņu menedžmentā, muzeju un galeriju menedžmentā. Ik gadus fakultāte sagatavoja 100 vidēja līmeņa speciālistu ar dažādu pieredzi kultūras darbā.

1977.–1990. gadā P. Boilāns bija direktors Ekseteras, Leičesteras un Leičesteršīras vietējo pašvaldību muzejos, arhīvos, mākslas un kultūras mantojuma iestādēs. Starptautiskajā līmenī viņš veicis dažādus pienākumus, ieņemot atbildīgus amatus, kā arī sniedzis konsultācijas UNESCO, Britu Padomē, Eiropas Padomē, Pasaules Bankā, Mākslas

Padomē, Sarkanā Krusta komisijā. Viņš sadarbojas ar UNESCO, pildot uzdevumus, kas saistīti apmācību organizēšanu vairāk nekā desmit valstīs Āfrikā, Āzijā, Eiropā, ASV un Latīņamerikā.

UNESCO ir uzdevusi P. Boilānam izstrādāt tipveida programmas moduli (studiju kursus un priekšmetu programmas) muzeoloģijā. Rezultāts pazīstams kā “ICOM Bāzes mācību programma muzeja studijām”.

ICOM Bāzes mācību programma muzeja studijām atspoguļo Kanādas un britu pieredzi, kas pierāda, ka līdzās specifiskām akadēmiskām un profesionālām zināšanām un iemaņām muzeja pārvaldniekam jāprot vairākas ar biznesa sfēru saistītas darbības. Mācību programma muzeja studijām aicina tālāk attīstīt muzeja kursus un programmas. ICOM Izpildpadome to adaptējusi, balstoties uz ICTOP rekomendācijām 1960. gadā.

P. J. Boilāns: situācijas analīze

1980.–1990. gados visā pasaulē bija vērojamas būtiskas izmaiņas muzeju menedžmentā un administrācijā. Globalizācija un “ekonomiskā liberalizācija” veica varenu spiedienu uz budžetiem visiem publiskiem izdevumiem un pakalpojumiem. Valstis savus pienākumus deleģēja reģioniem un vietējām pašvaldībām. Unitārās valstis pamazām pārvērtās par federāliem veidojumiem, piemēram, Spānija, Beļģija, Itālija (Sicīlijai ir savs vēlēts parlaments un valdība). 1937. gadā Pāvests Pījs XI, reaģēdams uz totalitāro režīmu nostiprināšanos Eiropā, izvirzīja t. s. subsidiāro jeb pienākumu deleģēšanas principu – gan pienākumus, gan pārraudzību, gan lēmumu pieņemšanu novirza uz viszemāko līmeni. Pāvesta sauklis bija: „Pārraudzība un lēmumu pieņemšana notiek darba vietās”. Toreiz princips tika noraidīts kā nepraktisks ideālisms. Tagad notiek šī principa (doktrīnas) atjaunošana ES, un tā apstiprināta 1991. gada Māstrihtas un 1997. gada Amsterdamas vienošanās dokumentos. “Lokālās demokrātijas un administrācijas” principu izplata gandrīz visās Eiropas ģeogrāfiskajās robežās. Piemēram, Francijā vadošie muzeji, teātri un citas iestādes kļuvušas neatkarīgas no valsts, pārvēršoties par publiskām iestādēm. Ir notikusi privatizācija. Taču jaunie veidojumi netiek galā ar jauniem stratēģiskās plānošanas un finansiālās politikas uzdevumiem, tādiem kā finansiālo resursu nodrošināšana, mārketinga, infrastruktūras uzturēšana, pakalpojumu sniegšana. Mēģinājumi iesaistīt profesionālus menedžerus ir bijuši neveiksmīgi, jo tiem nav zināšanu par muzejnieku profesionālo darbu un ētiskām vērtībām. Tāpēc muzeja darbinieku izglītība jāpapildina un jāstiprina ar septiņiem menedžmenta pīlāriem. Tie ir:

- aktivitāšu menedžments,
- resursu menedžments (īpaši finanses),
- cilvēku (personāla) menedžments,
- informācijas menedžments,
- enerģijas menedžments,
- kvalitātes vadība (standarti ISO9001, ISO9002, ISO9003),
- projektu menedžments.

Tādējādi P. Boilāns ir izstrādājis jaunāko muzeja apmācības Mācību programmas versiju, kura ICOM 2000. gadā tika adaptēta ar nosaukumu “ICOM Mācību programmas vadlīnijas profesionālā muzeja attīstībai” (*ICOM Curricula Guidelines for Professional Development in Museums*).

Par to P. J. Boilāns ziņoja referātā “Muzeja menedžmenta revolūcija izsauc muzeja profesionālās izglītības un apmācības revolūciju”, kas tika nolasīts ICOM trīs komiteju – INTERCOM (Menedžmenta komiteja), ICOFOM (Muzeoloģijas komiteja) un ICTOP (Personāla apmācības komiteja) – kopīgā seminārā 2001. gada jūlijā Barselonā.

ICOM Mācību programmas Vadlīnijas profesionālā muzeja attīstībai

Vadlīniju pamatā ir piecas muzeju darbinieku kompetences:

- vispārējās zināšanas un iemaņas;
- muzeoloģijas pamati;
- menedžmenta pamati;
- darbs ar sabiedrību;
- informācijas un kolekciju menedžments.

Savukārt katra no šīm kompetencēm sazarojas sīkāk. *Vispārējās zināšanas un iemaņas* aptver finanses, publiskās attiecības, zinātniskos pētījumus, muzejvidi, profesionālismu, saziņu, informācijas tehnoloģijas, resursus un projektus. *Muzeoloģijas pamatu kompetences* ir sadarbība ar pašvaldībām, muzeja pārvalde, kārtējie darbi, muzeja attīstības stratēģija (vīzija), juridiskie jautājumi, muzejs un sabiedrība. *Uz menedžmenta kompetencēm* attiecināmas organizācijas teorijas, biedrību jautājumi, cilvēku resursi, sabiedriskās attiecības, bizness, arhitektūra, resursu palielināšana, mārketings, akreditācija, finanšu operācijas, konsultācijas. *Darbs ar sabiedrību* saistās ar saziņas teoriju, izglītību, publicēšanu, izstādēm, interpretāciju un apmeklētāju apkalpošanu. *Uz informācijas un kolekciju menedžmenta kompetencēm* attiecas arhīvi, kolekcijas, bibliotēka, zinātniskie pētījumi.

ICOM Mācību programmas vadlīnijas profesionālā muzeja attīstībai ir vērtīgs materiāls, kas izmantojams, gatavojot moderna muzeja mācību līdzekļus. Tomēr informācijas un komunikāciju tehnoloģijām, šķiet, ierādāma lielāka vieta sakarā ar tās lavīnveida attīstību. Var paredzēt, ka virtuālā muzeja loma mūžizglītībā pieaugs.

AVOTI UN LITERATŪRA

1. **Rice, Ph.** *The Open Learning Handbook*. London, 1989, 202 p.
2. **Rowntree, D.** *Exploring Open and Distance Learning*. London, 1992, 299 p.
3. **Rowntree, D.** *Preparing Materials for Open, Distance and Flexible Learning*, London, 1994, 170 p.
4. **Lockwood, F.** *Open and Distance Learning Today*. London, 1995, 377
5. www.internet-uni.lv/izm 2007.31.aug.
6. Decision No 1720/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 15 November 2006, establishing an action programme in the field of lifelong learning. *Official Journal of the European Union*, L 327/45, 24.11.2006 EN, p.10, p.23.
7. <http://www.apa.lv> (2007.31.05.)
8. <http://www.lamuhich.lv/> (2007.31.05.)
9. <http://www.km.gov.lv/ui/ImageBinary.asp?imageid=3429> (2007.31.05.)
10. **Boylan, P. J.** A Revolution in Museum Management requires a Revolution in Museum Professional Education and Training. Joint Seminar of ICOM Committees for Management (INTERCOM), Museology (ICOFOM) and Training of Personnel (ICTOP). Barcelona, July 2001.
11. en.wikipedia.org/wiki/UNESCO (2007.31.05.)
12. en.wikipedia.org/wiki/ICOM (2007.31.08.)
13. <http://ictop.icom.museum> (2007.29.04.)

Summary

The perspectives of a museum staff education has been considered in relation to the Lifelong Learning Programme 2007–2013. P. J. Boylan's world wide contribution in development of museum education is shown.

LU RAKSTI. 2008. 716. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālr. 7034535